

chs

ISSN 2490-3604(print)
ISSN 2490-3647(online)

Godina V • Broj 4 (13) • Novembar 2020. god.

društvene i humanističke studije

ČASOPIS FILOZOFSKOG FAKULTETA U TUZLI

DHS - DRUŠTVENE I HUMANISTIČKE STUDIJE

Časopis Filozofskog fakulteta u Tuzli

Izdavač:

Filozofski fakultet
Univerziteta u Tuzli
Tihomila Markovića 1
75000 Tuzla, BiH

Glavni i odgovorni urednik:

Vedad Spahić

Urednički odbor:

Mirza Mahmutović
Adisa Imamović
Tamara Efendić-
Spahić
Hariz Šarić
Izet Šabotić
Vedada Baraković
Adib Dozić
Jasmina Donlagić
Azra Bešić
Refik Bulić
Vanda Babić
Dijana Tiplić
Tatjana Vulić
Sead Alić
Anera Ryznar
Vladimir Vojinović
Mirjana Matea Kovač
Emina Berbić Kolar

Naučni odbor:

Keith Doubt, Wittenberg University, USA
David Elmer, Harvard University, USA
Peter McMurray, University of Cambridge, UK
Enisa Pliska, Europa-Universität Flensburg, Germany
Krystyna Pieniążek-Marković, Adam Mickiewicz University, Poznań, Poland
Alenka Šauperl, University of Ljubljana, Slovenia
Samo Fošnarič, University of Maribor, Slovenia
Mario Brdar, Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku
Danijela Majstorović, Univerzitet u Banja Luci
Vladislava Gordić-Petković, Univerzitet u Novom Sadu
Miroslav Brkić, Univerzitet u Beogradu
Esat Harmanci, University of Kocaeli, Turkey
Viktorija Car, Sveučilište u Zagrebu
Jelenka Vočkić-Avdagić, Univerzitet u Sarajevu
Amela Mujagić, Univerzitet u Bihaću
Jure Zovko, Sveučilište u Zagrebu
Sanela Mešić, Univerzitet u Sarajevu
Darko Gavrilović, Univerzitet u Novom Sadu
Adnan Velagić, Univerzitet "Džemal Bijedić" Mostar
Omer Hamzić, Univerzitet u Travniku
Mateo Žagar, Sveučilište u Zagrebu
Tanja Kuštović, Sveučilište u Zagrebu

Design:

Maja Hrvanović

Tehnička priprema:

Rešad Grbović

Štampa:

Tiraž: 200

Izlazi najmanje dva puta godišnje.

UDK 3+009

ISSN 2490-3604 (print)
ISSN 2490-3647 (online)

DHS

DRUŠTVENE I HUMANISTIČKE STUDIJE
časopis Filozofskog fakulteta u Tuzli

SOCIAL SCIENCES AND HUMANITIES
Journal of the Faculty of Humanities and Social Sciences

Godina V
Broj 4 (13)

Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli
Faculty of Humanities and Social Sciences of the University of Tuzla
Tuzla, novembar 2020.

SADRŽAJ

CONTENTS

Dijana Hadžizukić

ĆOPIĆEVA POEZIJA PROZE I PROZA POEZIJE: <i>BAŠTA SLJEZOVE BOJE I MALA MOJA IZ BOSANSKE KRUPA</i> / ĆOPIĆ'S POETIC PROSE AND PROSE POETRY: <i>MY GIRL FROM BOSANSKA KRUPA</i> AND <i>THE GARDEN OF HOLLYHOCK COLOR</i>	13

Lamija Milišić

DOBA SLIKE ČOVJEKA: O NAUČNOM OPUSU ALMIRA BAŠOVIĆA / THE AGE OF THE HUMAN PICTURE: ON THE SCIENTIFIC OPUS OF ALMIR BAŠOVIĆ	27

Dženita Haverić, Amela Šehović

LESIKA ORIJENTALNOG PORIJEKLA U MIKROTOPONIMIMA SARAJEVA / LEXIS OF ORIENTAL ORIGIN IN MICROTOPONYMS OF SARAJEVO	39

Azra Hodžić-Čavkić

FRAZEOGRAFIJA U BOSNISTICI XXI STOLJEĆA / PHASEOGRAPHY IN BOSNIAN STUDIES OF THE 21 st CENTURY	55

SOCIOLINGVISTIKA

Jelena Ilić

(NE)CENZURIRANA PSOVKA U PUBLICISTIČKOM DISKURSU / SWEARING IN JOURNALISTIC DISCOURSE	79

GERMANISTIKA

Mirjana M. Kovač, Irina Boban

DIE RETROSPEKTIVE ANALYSE DER NÜTZLICHKEIT DES WIEDERHOLENS VON AUFGABEN IN DEUTSCH ALS FREMDSPRACHE / RETROSPECTIVE ANALYSIS OF THE USEFULNESS OF TASK REPETITION IN GERMAN (L2)	99

ROMANISTIKA

Emir Šišić

FRANCUSKI JEZIK NA PROSTORU BELGIJSKE FRANKOFONIJE / FRENCH LANGUAGE IN THE BELGIAN FRANCOPHONIE SPACE	119

SOCIOLOŠKE STUDIJE

Enes Pašalić

JAVNO MNIJENJE KAO SENSUS COMMUNIS U BRČKO DISTRIKTU BIH / PRISTUPA / PUBLIC OPINION AS SENSUS COMMUNIS IN BRČKO DISTRICT OF BOSNIA AND HERZEGOVINA	135

Anida Dudić-Sijamija

SAMOPROCJENA PARTNERA O STEPENU BRAČKE KOHEZIVNOSTI, IZRAŽAJNOSTI I KONFLIKTNOSTI U VRIJEME PANDEMIJE KORONAVIRUSA U BOSNI I HERCEGOVINI / SELF-ASSESSMENT OF PARTNERS ABOUT MARTIAL COHESIVENESS, EXPRESSIVENESS, AND CONFLICT DURING THE CORONAVIRUS PANDEMIC IN BOSNIA AND HERZEGOVINA	173

POLITOLOŠKE TEME

Anes Makul

EFEKTI RASTA DESNOG EUROSKEPTICIZMA NA POLITIKU PROŠIRENJA EVROPSKE UNIJE NA ZAPADNI BALKAN / THE EFFECTS OF THE INCREASED EUROSCEPTICISM ON EU ENLARGEMENT POLICY ON WESTERN BALKANS	193

PRAVNA MISAO

Dženeta Omerdić, Harun Halilović

THE CASE OF BARALIJA / BOSNIA AND HERZEGOVINA: A NEW
CHALLENGE FOR THE STATE AUTHORITIES OF BOSNIA AND
HERZEGOVINA? / PREDMET BARALIJA PROTIV BOSNE I HERCEGOVINE:
NOVI IZAZOV ZA DRŽAVNE VLASTI BOSNE I HERCEGOVINE? 217

Nežla Borić, Ajna Jodanović

PRAVNI SUBJEKTIVITET MEĐUNARODNIH ORGANIZACIJA SA POSEBNIM
OSVRTOM NA EVROPSKU UNIJU / LEGAL SUBJECTIVITY OF
INTERNATIONAL ORGANIZATIONS WITH SPECIAL REFERENCE
TO THE EUROPEAN UNION 239

Senad Ćeman, Ahmed Purdić

DOBROTVORNI RAD U ISLAMSKOJ JURISPRUDENCIJI /
CHARITY WORK IN ISLAMIC JURISPRUDENCE 257

PEDAGOŠKO-DIDAKTIČKI PRILOZI

Izet Pehlić, Maida Mahmutović

KVALITET ŠKOLSKOG ŽIVOTA UČENIKA U VJERONAUČNOJ KLASIČNOJ
NASTAVI I NASTAVI U KOJOJ SE RAZVIJA KRITIČKO MIŠLJENJE /
THE QUALITY OF STUDENTS' SCHOOL LIFE IN CLASSICAL RELIGIOUS
TEACHING AND TEACHING DEVELOPING CRITICAL THINKING 279

Margareta Škopljak, Tatjana Mihajlović, Jelena Kovačević

ULOGA I ZAJEDNIČKE AKTIVNOSTI PEDAGOGA I PSIHOLOGA U ŠKOLAMA /
ROLES AND JOINT ACTIVITIES OF PEDAGOGUES AND PSYCHOLOGISTS
IN SCHOOLS 303

Gabriel Pinkas

PRINCIPAL LEADERSHIP STYLES AS PERCEIVED BY ELEMENTARY SCHOOL TEACHERS IN RELATION TO THEIR WORK MOTIVATION / PERCIPIRANI STIL RUKOVOĐENJA DIREKTORA KAO FAKTOR RADNE MOTIVACIJE NASTAVNIKA U OSNOVNIM ŠKOLAMA	321

PRILOZI IZ PSIHOLOGIJE

Anela Hasanagić, Andrea Andrić

PROVJERA PSIOMETRIJSKIH KARAKTERISTIKA SKALE AKADEMSKOG STRESA NA UZORKU SREDNJOŠKOLACA / PSYCHOMETRIC EXPLORATION OF THE SCALE OF ACADEMIC STRESS (PAS) ON THE SAMPLE OF HIGHSCHOOL STUDENTS	347

KOMUNIKOLOŠKA I MEDILOŠKA ISTRAŽIVANJA

Merima Čamo, Amer Osmić

DJEČIJA IGRA U KIBERNETSKOM DVORIŠTU / CHILDREN'S GAMING IN CYBER YARD	367

Enes Osmančević, Mirza Mehmedović

PERCEPCIJA EUROATLANSKIH INTEGRACIJA U BOSANSKOHERCEGOVAČKIM ONLINE MEDIJIMA / PERCEPTION OF EURO-ATLANTIC INTEGRATION IN BOSNIAN ONLINE MEDIA	381

STUDIJE SOCIJALNOG RADA I SOCIJALNE POLITIKE

Hariz Šarić, Nedeljko Jurkić

IZAZOVI SOCIJALNOG RADA SA PORODICAMA NESTALIH OSOBA / CHALLENGES OF SOCIAL WORK WITH FAMILIES OF MISSING PERSONS	401

SPECIJALNA EDUKACIJA I REHABILITACIJA

Milena Nikolić, Adelisa Salkić, Medina Vantić-Tanjić

RAZLIKE U FUNKCIONISANJU PORODICA DJECE SA INTELEKTUALNIM
TEŠKOĆAMA U ODNOSU NA BROJ DJECE U PORODICI / DIFFERENCES IN
FUNCTIONING OF FAMILIES OF CHILDREN WITH INTELLECTUAL
DISORDERS IN RELATION TO THE NUMBER OF CHILDREN IN
THE FAMILY 417

Davor Vukelić, Anita Zovko, Nataša Vlah

IZVEDBENI PLANOWI I PROGRAMI STUDIJA U HRVATSKOJ KOJI OBRAZUJU
UČITELJE ZA RAD S UČENICIMA S ADHD-om / CROATIAN SCHOOL
CURRICULUM PROGRAMMES THAT TRAIN TEACHERS TO MENAGE
ADHD IN THE CLASSROOM 431

PRIKAZI

Ifeta Čirić

„ŽIVJET ĆU UPRKOS [SMRTI]” (*SHAKESPEARE JUČER, DANAS, SUTRA:*
MONOGRAFIJA POVODOM 400. GODIŠNJICE SMRTI WILLIAMA
SHAKESPEAREA, VESNA UKIĆ KOŠTA I MONIKA BREGOVIĆ,
UR., SVEUČILIŠTE U ZADRU, ZADAR, 2019.) 465

Elmir Spahić

RESISTEMATIZACIJA VAŽNOG AUTORSKOG OPUSA U BH KNJIŽEVNOJ
POVIJESTI (NEHRUDIN REHIBIĆ, *BITI IZVAN KANONA: KNJIŽEVNO DJELO*
RASIMA FILIPOVIĆA, DOBRA KNJIGA, SARAJEVO, 2018.) 471

Admir Mulaosmanović

SISTEMATIČNO PISANJE O BOSANSKOM GENOCIDU KAO POTICAJ
DOMAĆIM INSTITUCIJAMA I ISTRAŽIVAČIMA (MATTHIAS FINK,
SREBRENIKA. HRONOLOGIJA JEDNOG GENOCIDA ILI ŠTA SE DESILO
SA MIRNESOM OSMANOVIĆEM, DOBRA KNJIGA, SARAJEVO, 2020.) 475

Danijel Tolvajčić

KA RAZUMIJEVANJU POSTSEKULARNOG DRUŠTVA (RELIGIJA I DRUŠTVO U 21. STOLJEĆU, RUSMIR ŠADIĆ, UR., CENTAR ZA KULTURU I EDUKACIJU “LOGOS” I INSTITUT ZA DRUŠTVENA I RELIGIJSKA ISTRAŽIVANJA, TUZLA, 2020.) 479

Jelena Filipović, Ivana Ustamujić

SVEOBUH VATAN PRISTUP LITERARNIM I LINGVISTIČKIM ASPEKTIMA MIGRACIJA (*MIGRATIONS: LITERARY AND LINGUISTIC ASPECTS*, IVO FABIJANIĆ, LIDIJA ŠTRMELJ, VESNA UKIĆ KOŠTA, MONIKA BREGOVIĆ, EDS. PETER LANG GmbH, 2019.) 483

UPUTSTVO ZA AUTORE 487

društvene i humanističke studije

ČASOPIS
FILOZOFSKOG
FAKULTETA
UTUZLI

BOSNISTIKA

Dijana Hadžizukić

ĆOPIĆEVA POEZIJA PROZE I PROZA POEZIJE: *BAŠTA SLJEZOVE BOJE I MALA MOJA IZ BOSANSKE KRUPA* / ĆOPIĆ'S POETIC PROSE AND PROSE POETRY: *MY GIRL FROM BOSANSKA KRUPA AND THE GARDEN OF HOLLYHOCK COLOR* 13

Lamija Milišić

DOBA SLIKE ČOVJEKA: O NAUČNOM OPUSU ALMIRA BAŠOVIĆA / THE AGE OF THE HUMAN PICTURE: ON THE SCIENTIFIC OPUS OF ALMIR BAŠOVIĆ 27

Dženita Haverić, Amela Šehović

LEKSIKA ORIJENTALNOG PORIJEKLA U MIKROTOPONIMIMA SARAJEVA / LEXIS OF ORIJENTAL ORIGIN IN MICROTOPONYMS OF SARAJEVO 39

Azra Hodžić-Čavkić

FRAZEOGRAFIJA U BOSNISTICI XXI STOLJEĆA / PHASEOGRAPHY IN BOSNIAN STUDIES OF THE 21st CENTURY 55

UDK 821.163.4(497.6).09

Primljeno: 28. 07. 2020.

Stručni rad
Professional paper

Dijana Hadžizukić

**ĆOPIĆEVA POEZIJA PROZE I PROZA POEZIJE: BAŠTA
SLJEZOVE BOJE I MALA MOJA IZ BOSANSKE KRUPJE**
(U povodu pola vijeka od izlaska *Bašte sljezove boje*)

U radu su analizirati narativni elementi u pjesničkoj zbirci *Mala moja iz Bosanske Krupe* i poetski elementi u zbirci pripovjedaka *Bašta sljezove boje*. Knjige su objavljene 1971, odnosno 1970. godine i spadaju u red najznačajnijih tekstova Branka Ćopića u kojima se autor, u svojoj punoj zrelosti, tematsko-motivski vraća u dane djetinjstva. Djetinjstvo i mladost, selo i porodica, kao svijet stvoren u tekstovima, na nivou čitateljskog doživljaja se stapaju u jedinstven prostor ispisan sa iste distance u modusu nostalgije. S druge strane, tekstološka konstrukcija svijeta mladosti ostvarena je u dvije žanrovski različite knjige: poetskoj i proznoj. Cilj analize je dokazati da se, iako različite, ove dvije knjige na semantičkom nivou mogu čitati kao cjelina u kojoj se prepliću elementi narativnog i poetskog diskursa.

Ključne riječi: Branko Ćopić; *Bašta sljezove boje*; *Mala moja iz Bosanske Krupe*; narativnost; poetizacija; nostalgija

I

Knjiga pripovjedaka *Bašta sljezove boje* i pjesnička zbirka *Mala moja iz Bosanske Krupe* nastale su na prelazu između *epske faze* (1950–1970) i *faze mješovite proze* (1971–1981) – kako je Ćopićevo stvaralaštvo periodizirao Branko Tošović. Obratimo li pažnju na obuhvaćeno vrijeme nameće se zaključak da su *Bašta sljezove boje* i

Mala moja iz Bosanske Krupe cjelina: "Jutra plavog sljeza" smještena su u rodno selo i dane ranog djetinjstva, fabula pjesama se zbiva u gradu u vrijeme dječakovog školovanja, a "Dani crvenog sljeza" se vežu za mladost provedenu u ratu i u različitim prostorima. Također, sve tri cjeline su ispričane sa iste vremenske distance u modusu reflektivne nostalgije koja „[...] je više orijentisana prema pojedinačnom narativu koji vrednuje detalje i obilježja sjećanja" (Boym 2001: 56). U prvom i drugom slučaju ("Jutra plavog sljeza" i *Mala moja iz Bosanske Krupe*) uočljiva je čvrsta povezanost tekstualnih entiteta unutar knjige (kroz likove, hronologiju, lajtmotive i slično), kao i topofilija, dok su u posljednjem, *crvenom dijelu*, prostori, likovi, pa i emocije, raspršeni u fragmente sjećanja u koje kao da je udarila granata. Jer bio je rat!

Svaka od pjesama unutar zbirke je ispisana kao narativ, sadrži autobiografske elemente i sjećanje na period koji označavamo kao đачko doba. Lirski subjekt zapravo je narator u prvom licu, koji u nekoliko pjesama postaje narator sa distance. To su pjesme: "Mala moja iz bosanske krupe", "Na obali Une", "Rđavo oruđe", "Tužni harambaša", "Svaštara", "Ribica na Vrbasu", "Rastanak" i "Drugar vjerni". Pjesma "Ferije" u tom smislu stoji na granici jer ne možemo u potpunosti biti sigurni da li su završni stihovi ispisani iz ugla dječaka ili iz ugla starog čovjeka, dok je u pjesmama "Proljeće", "Putnik" i "Pismo" Branko Ćopić uspio do kraja zadržati naratorsku / lirsku poziciju i emociju djeteta. Svih dvanaest pjesama, koliko ih zbirka sadrži, sastoje se od po šest strofa, a svaka od njih od šest stihova. Ukupno 72 iste strofe ili 432 stiha rimovana su na isti način: 2. i 4., te 5. i 6. stih. Ovakav koncept doprinosi ritmičkoj jedinstvenosti i čini zbirku dosljednom i kompaktnom. Zbirka *Mala moja iz Bosanske Krupe* nije tek puki zbir pjesama, već ciklus unutar kojeg su pjesme semantički čvrsto vezane stvarajući u konačnici jedinstvenu poetsku priču. U poeziji, jednako kao u prozi, Branko Ćopić stapa identitet dječaka i starca, smjenjujući ispovjedni monolog subjektivnom ispoviješću u vremenu sadašnjem.

Izuzevši pjesmu "Pismo" koja je ispisana kao ispovijest majci, sve ostale možemo posmatrati kao male narative o đачkom životu, ljubavima, počecima pisanja, te, naravno, nostalgiji za rodnim selom. Motivi koji obilježavaju dom i rano djetinjstvo su: kuća, majka i članovi porodice, domaće životinje, orah, vrbak, mlin, škola, Hašani i Grmeč... Novi prostori označeni su toponimima: Bihać, Una, Bosanska Krupa, te motivima: đачka klupa, internat, knjige i sveske. Putevi i mostovi označavaju prelaz iz jednog prostora u drugi, odnosno, prelaz iz starog načina života u novi, pa su kao motivi i simboli granice izrazito lirski markirani.

Za narativ uobičajeni pripovjedni hronotopski signali postoje u svakoj od pjesama omogućavajući njihov daljni razvoj u pravcu narativnosti. U prvoj pjesmi lirskom

subjektu (ili naratoru) je dvanaest godina, on je došao iz sela u grad i fabula se u nastavku odvija u gradu. Fabula druge pjesme se zbiva na selu, pred polazak na put, a treće i četvrte pjesme u Bihaću, u đачkom internatu gdje autor pored Une piše prve stihove. I dok je u četvrtoj pjesmi pisao bajke o djetinjstvu, u petoj lirski subjekt piše pismo majci. Šesta je smještena u Krupu, na pola puta između Hašana i Bihaća. U "Svaštari" mjesto i vrijeme nije precizirano, ali se podrazumijeva đачko doba u Bihaću. U osmoj pjesmi je hronotop preciziran: nedjelja je i dječaci su na Vrbasu. Zatim slijede dvije pjesme vezane za proljeće u Bihaću, te posljednje dvije čije je vrijeme određeno zavšetkom školovanja, a mjesto rastankom sa Bihaćem. Svaka pjesma je mali narativ i razvija vlastitu fabulu. Naprimjer, "Mala moja iz Bosanske Krupe" započinje predstavljanjem lirskog subjekta, ili unutardijegetskog pripovjedača (*Bilo mi je 12 godina*), slijedi preciziranje mjesta (grad) i vremena, te započinje zaplet – dječak je prvi put sreo djevojku. Druga strofa gradi portret dječaka: on je seoski đak u novim opancima, svijetle kose i plavih očiju, te definiše njegovo socijalno stanje: izlozi gradskih prodavnica su mu preskupi. Slijedi razvoj fabule: protagonista je zbog ljubavi počeo zaboravljati sve što mu je ranije bilo važno. Peta strofa je smještena u sadašnje vrijeme i pokazuje da je đачka ljubav postojala davno, ali da nije zaboravljena čak ni u ratu. Konačno, u posljednjoj strofi narator progovara sa distance, emotivno i nostalgично o prošlosti koja se ničim ne može vratiti niti kupiti. Umjesto ranije spomenutih *izloga skupih*, sada pjesnik pred sobom vidi *godine, nemjerljive, skupe*. Refren je u posljednjoj strofi promijenjen iz: *Mala moja iz Bosanske Krupe u: Zbogom, mala iz Bosanske Krupe* (Ćopić 1985^b: 602) čime je promjeni ritma dodato i semantičko obilježje.

Na sličan način bismo mogli proći kroz strukturu svih pjesama u zbirci i analizirati narativne elemente i postupke. Spomenut ćemo samo neke od njih: U pjesmi "Drugar vjerni" posebno se ističe postupak karakterizacije lika. Kroz priču o staroj ljubavi i prijateljstvu Ćopić gradi lik čobanice. Fabula pjesme "Na obali Une" prati protagonistu malog tužnog dječaka sa sela kojem se u gradu rugaju. Preokret u fabuli se događa pored rijeke gdje je dječak napisao prvu pjesmu. Pjesma "Rđavo oruđe" započinje kao tipičan narativni tekst detaljnim hronotopom (pod orahom iza đачkog doma u Bihaću, svako veče su se dječaci sakupljali...), kao i pjesma "Ribica na Vrbasu" (đaci su pored Vrbasa, na izletu, uz riječne virove i vrbe). Fabula pjesme "Putnik" zbiva se u mašti, dok u stvarnom svijetu učenik pokušava riješiti zadatak iz matematike. Sve ove pjesme ispunjavaju bar minimalne statusne pretpostavke da ih prepoznamo kao narativne (Imamo pri tom u vidu najkraću definiciju narativa kao predstavljanja jednog ili više događaja.), dok, s druge strane, sve ostale formalno-stilske karakteristike

vezanog stiha pripadaju nenarativnom materijalu i omogućavaju zadržavanje temeljnog žanrovskog obilježja lirske pjesme.

Pripovijetke iz knjige *Bašta sljezove boje*, baš kao i pjesme iz zbirke, započinju sjećanjem na djetinjstvo sada već starog čovjeka, ali su ispričane kroz vizuru dječaka i u prvom licu, a što je već put ka lirizaciji. Na samome kraju, obično u posljednjem pasusu ili rečenici, fokalizacija se mijenja i iz svoje sadašnje pozicije sjetno i nostalgично progovara zreog čovjeka. Upravo na tom mjestu narativ dobija lirsku patinu, a događaji prethodno ispričani poprimaju simboličko značenje. Poznato je da emocija sama po sebi ne proizvodi lirski govor, nego estetska specifičnost poetskog govora proizvodi emociju. Iako Ćopić svojim pripovijetkama autobiografski referira na neposrednu stvarnost, subjektivnost u pripovjednom postupku, kao i figuralna upotreba jezika (posebno na leksičkom i sintaksičkom nivou) proizvode odmak kako od mize, tako i od klasičnog proznog načina kazivanja.

O različitim lirskim elementima u Ćopićevoj prozi, a pogotovo u *Bašti sljezove boje*, objavljen je zbornik radova¹ u kojem su autori analizirali različite postupke poetizacije proze. Tatjana Bečanović u tekstu „Lirizacija narativne paradigme u *Bašti sljezove boje*“ analizu započinje tvrdnjom da *Bašta* uopće nije zbirka pripovjedaka, nego disperzivan i fragmentiran ciklus: „Naime, novele su u ciklusu povezane različitim semantičkim i sintagmatskim mehanizmima, koji u znatnoj mjeri ograničavaju njihovu autonomiju, ali s druge strane omogućavaju usložnjavanje njihovog značenja“ (2013: 83). Autorica se u nastavku studioznije pozabavila lirskim potencijalom naslova i podnaslova, arbitrarnošću upotrebe boja, te djedovo viđenje svijeta uvijek zavisno od ličnog raspoloženja prepoznala kao „signal lirizacije“. Naratorska pozicija prvog lica takva je da „[...] dolazi do redukcije mimetičkih (ikoničkih) i proširenja indeksnih (emotivnih, ekspresivnih) značenja, čime se narativni kod približava pesničkom“ (Bečanović 2013: 88). Poetizaciji doprinose i čvrsta povezanost tekstova, postojanje poente u svakome od njih, te „eufonično ulančavanje i stilogeno ponavljanje leksema“ (2013: 89), kao i lajtmotiva. Naravno, tip narativne instance uvjetuje i sve ostale elemente narativnog diskursa, te će, ukoliko je narator poetski utemeljen i tekst biti poetiziran. U Ćopićevoj poeziji, kako smo vidjeli, situacija je obrnuta, odnosno, lirski subjekt kroz ispovjedno prvo lice jednine priča priču u stihovima čineći od pjesama male narative.

¹ *Lirski doživljaj svijeta u Ćopićevim djelima*, ur: Branko Tošović, Institut za Slavistiku Karl-Franzens Universität Graz / Narodna i univerzitetska biblioteka Republike Srpske, Grac / Banja Luka, 2013.

II

U nastavku se bavimo komparativnom analizom motiva koji su zajednički zbirci pjesama *Mala moja iz Bosanske Krupe* i zbirci pripovjedaka *Bašta sljezove boje*. Najprije uočavamo da neki od naznačajnijih motiva koji pripadaju poetskom diskursu u pripovijetkama, u pjesmama ne postoje (*sat* i *mjesec/mjesečina*, naprimjer), a nema ni djeda Rade. Mimetički posmatrano, djed Rade je umro prije vremena koje obuhvata zbirka. No, djed je mnogo više od faksijskog lika. Njegova bašta sa svim svojim različitim bojama i mirisima simbolizira doba sretnog ranog djetinjstva kada je dječak bio zaštićen i prostorom i emocijama. Samo se u to doba moglo ići u lov na mjesec grabljama, sjediti na pragu mlina ili uz rakijski kazan i uživati u pričama staraca. Olivera V. Radulović koja Ćopića čita u hrišćanskom duhu o djedu je zapisala: „Deda Rade, Bogonosac i čovekonosac, čuvar rajske bašte jednog detinjstva, mistifikovan je u celoj zbirci svojom arhetipskom ulogom zaštitnika ne samo svog unuka već i svih pobratima, namernika, beskućnika, skitnica čiji je duhovnik i savetodavac“ (2013: 229). U Bihaću nema djeda Rade, nema sigurnog prostora djedove bašte i zato ga u pjesmama i ne može biti. U nastavku analize ukazat ćemo na motive koji povezuju pripovijetke i pjesme, među kojima su najznačajniji motiv pisma i pisanja, boje, žal za mladošću, brojni seoski motivi, te motiv puta i putovanja.

Pjesma „Rđavo oružje“ je kao i uvodni tekst „Dragi moj Zijo“ autopoetičkog karaktera i za središnji motiv ima pismo i pisanje. Lirski subjekt se sjeća teških vremena đakovanja i trenutka kada je u pisanju pronašao smiraj *Tamo prve ispreo sam bajke* i *Izmakoh iz đačke krletke | u čarobnu šumu pripovijetke*, da bi u završnom dijelu pjesme poentirao naslovnom metaforom – u svijet je otišao *sa bajkama, rđavim oružjem* (Ćopić 1985^b: 607-608). Lirski subjekt na samome kraju ostaje bolno svjestan da je cio život sanjao okružen *svilenom prašinom*. Naravno, denotacija se u pjesmi gubi u potpunosti, a pridjev *rđav* u čitateljskim se očima pretvara u svoju suprotnost: sjajan (drugačije rečeno: pismo nije loše već najbolje oružje!). Motiv pisanja poezije javlja se i u pjesmi „Proljeće“, a isti motiv nalazimo u pripovijetkama „Storuki seljačak“ i „Miloš lisac“ u kojoj se partizanski komandant prisjeća prve pjesme napisane još u đačkoj klupi, suznih očiju pred intendantom, *kao da smo opet oni nekadašnji dječaci* (Ćopić 1985^a: 156).

Pisanje lirskih priča poveznica je između Branka Ćopića i Zije Dizdarevića: „U ovo gluvo doba razgovara se samo s duhovima i uspomenama, a ja, evo, razmišljam o zlatnoj paučini i srebrnoj magli tvojih priča [...]. (Ćopić 1985^a: 9). Ćopićeva želja da napiše *zlatnu bajku o ljudima* Dizdareviću je sigurno bila poznata, jer: „Ti bi

najbolje znao da ništa nisam izmislio i da se u ovome poslu ne može izmišljati, a pogotovo ne dobri ljudi i sveti bojovnici“ (Ćopić 1985^a: 10). Biti umjetnik znači sanjati i pisati bajke. Zbog toga je, između ostalog, važan *mlin potočar* jer on *ostavlja bajku da živi*. Lirski subjekt / protagonista budan sanja i u pjesmi "Ribica na Vrbasu", te na kraju pripovijetke "Sveti Rade lopovski":

„Tako omađijan, otplovio sam za djedovim petama i do našeg zajedničkog kreveta, iz jednog sna u drugi. Više se nije dalo razlučiti s koje strane stoji pravi život, a s koje mjesečeva varka“. (Ćopić 1985^a: 71)

Pisati književna djela u Ćopićevoj se umjetničkoj viziji izjednačava sa pisanjem bajki ili sa snovima u izrazito pozitivnom značenju tih pojmova.

Motiv pisma i pisanja dalje se produbljuje registrom posuđenim iz epske tradicije: *delija, harambaša, kopljanici, koplje...* kako u pjesmi "Rđavo oružje", tako i u pjesmi "Tužni harambaša" u kojoj *ginu moji kopljanici*, a čiji završetak razumijevamo u svjetlu donkihotskog ubogog kljuseta i pradjedovskog koplja iz "Pisma Ziji":

„Neka Zijo... Svak se brani svojim oružjem, a još uvijek nije iskovana sablja koja može sjeći naše mjesečine, nasmijane zore i tužne sutone.

Zbogom dragi moj. Možda je nekom smiješna moja starinska odora, **pradjedovsko koplje i ubogo kljuse**, koje ne obećava bogzna kakvu trku. Jah, šta ćeš...“ (Ćopić 1985^a: 10)

Motiv pera kao koplja nalazimo i u pjesmi "Proljeće", s tim da na ovom mjestu koplje služi kao oružje za odbranu od ljubavnih jada: *Oko srca raste barikada, | zarobljen sam ne mogu da dišem, | pa se pera, poput koplja, mašam, | i zanesen, prvu pjesmu pišem* (Ćopić 1985^b: 620). U "Pohodu na mjesec", jednoj od najlirskijih među Ćopićevim pripovijetkama, koplje je zamijenjeno grabljama, a kopljanik ili harambaša imenovan kao *delija* – no smisao je gotovo isti – cilj je dosegnuti ono što niko drugi nije, uhvatiti sjaj. Umjesto kopljem na vjetrenjače dječak juriša grabljama na mjesec...

Boja se kao motiv, ali ne u mimetičkom već u simboličkom određenju, nalazi već u naslovu zbirke pripovjedaka, kao i u njenim međunaslovima. "Jutra plavog sljeza"

simboliziraju dane djetinjstva i sreće, a "Dani crvenog sljeza" vrijeme mladosti i revolucionarnog zanosa. Brojna su tumačenja simbolike plave i crvene boje, a jedno od njih je Tatjana Bečanović, koja polazeći od lirskog potencijala naslova i međunaslova zaključuje da boje koje uokviruju ovaj ciklus emaniraju specifičnim značenjima: „Aberantno hromatsko kodiranje sveta signal je subjektivnog načela i veoma informativan postupak, koji je delovao i na sintagmatiku, pa je prološka nenarativna sekvencija obojena u crno, prvi potciklus u plavo, a drugi u crveno“ (2013: 84) Osim u naslovima, plavu boju pronalazimo na još nekoliko mjesta, ali sa uvijek istim metaforičkim značenjem. Tako se, naprimjer, pripovijetka "Ti si konj" završava rečenicom: *Tako je to bilo u nezaboravna **plava samardžijina vremena*** (Ćopić 1985^a: 25). U pjesmi "Rđavo oružje" plava boja se javlja uz motiv pisma koje predstavlja mogućnost vraćanja izvornoj dječjačkoj emociji u kojoj *trepti **sreća plava*** (Ćopić 1985^b: 607-608), a u pjesmi "Tužni harambaša", unutar stihova koji evociraju uspomene na djetinjstvo, stoji: *Tu ostaše **moji dani plavi** | ispod vrbe, u prohladnoj travi* (Ćopić 1985^b: 611-612). Što se boja tiče, u Ćopićevom poetskom registru još se ističe crna boja: u "Pismu Ziji" su strahom i jezom obojeni *crni konji i crni konjanici*, dok u pjesmi "Ribica na Vrbasu" nalazimo *mračne hate bez biljega* (Ćopić 1985^b: 615-616) kojima je metaforički označen rat i pogibija druga.

Najfrekventnije emocije, koje su, kako smo upravo vidjeli, obojene plavom bojom, u obje knjige jesu tuga zbog prohujalog djetinjstva i mladosti, melanholija i nostalgija za rodnim krajem. Pjesmu "Na obali Une" (*Otad, evo, minu pola vijeka, | sve sporije otkucaje brojim, | iskri inje, primiće se veče, | a ja opet pokraj Une stojim. | Prebrojavam **potopljene dane** | i vraćam se u moje Hašane.*) – (Ćopić 1985^b: 605-606) žal za mladošću (*minu pola vijeka; iskri inje*) povezuje sa scenom susreta djeda Rade sa prijateljem iz djetinjstva u priči "Dane drmogaća", kao i za početak priče "Dječak s tavana":

„**Prolaze godine**, kažu (nikako da se uživim u tu neprijatnu priču!), sipi toplo mliivo dana i noći ispod dosadnog vječitog žrvnja, a u meni nikako da iščili i ostari sjećanje na jedan sjenovit bogat tavan pun tišine, prepun iznenađenja, krcat smirenim tajnama. Nikad ga do kraja nisam istražio (možda je i bolje tako!), otkotrljao sam se u svijet kao prezreo orah-koštunjavac (onaj kome se rijetko obraduje ikoji nalazač), a i danas preda mnom, kad se najmanje nadam, zaleprša ponešto iz ostavljene riznice utišana potkrovlja. Šta li sam to tamo našao, šta li zaboravio, a šta li zapamtio? I zašto me sve to prati čak i za obasjana avgustovskog dana, kad sve sjenke spavaju otežale od vruće bezbrige?“ (Ćopić 1985^a: 107)

Sintagma *potopljeni dani* direktno upućuje na pripovijetku "Potopljeno djetinjstvo" u kojoj čitamo rečenice: **Pobjednička voda** utišala se nad rodnim krajem, nad ciklom i vikom djetinjstva, nad grajom negdašnjih jutara (Ćopić 1985: 188), ili: **Potopljen** kao i svaka prošlost, **zavičaj** će živjeti svojim životom nijeme sjenke i za vedra, sunčana dana, on će se, vjerovatno, čak i nazirati u smirenoj mirnoj vodi jezera (Ćopić 1985^a: 191). U pjesmi "Proljeće" unutar istog emotivnog registra uočavamo izraz **potopila tuga nepoznata** (Ćopić 1985^b: 619–620), dok je u priči "Pohod na mjesec" to tuga za dolinom i ostavljenim djedom (Žao mi te vatrice u dolini, žao mi vikača, ali požar nada mnom sve je rujniji i širi, [...]) (Ćopić 1985^a: 29). Sintagmu **djetinjstvo mine** nalazimo u pjesmi "Rastanak", a "Bašta sljezove boje" se završava riječima: **Mi-nulo je** od tih neveselih dana već skoro pola vijeka, djeda odavno nema na ovome svijetu, a ja još ni danas posigurno ne znam kakve je boje sljez. (Ćopić 1985^a: 15)

Tugu za prohujalim djetinjstvom i rodnim krajem Ćopić ispisuje upotrebom brojnih ambijentalnih motiva vezanih za selo i prirodu. Pjesma "Drugar vjerni" motivima dragog sela, brežuljaka, pašnjaka i ljeskara koje treba napustiti korespondira sa pripovjetkom "Potopljeno djetinjstvo" u kojoj su kroz dijalog sadašnjeg starca i nekadašnjeg dječaka pobrojani motivi: rijeka, njiva, zečevi, čobanica, pas, šuma... Sintagma **zatravljane staze djetinjstva** jedna je od najupečatljivijih ove vrste, a nalazimo je u pripovijeci "Mlin potočar" u kojoj čitamo i o ljeskarima, vrbacima, rakitama, žabama (prisutnim i na kraju priče "Čudesna sprava"). Orah je jedna od najvećih radosti Ćopićeva djetinjstva i zato se pominje u pjesmama "Rđavo oružje", "Putnik", "Pismo" i "Rastanak", te u pripovijeci "Orasi". Sretno djetinjstvo ne može se zamisliti ni bez konja, pa ga nalazimo u pjesmi "Pismo", kao i u pripovijetkama "Ti si konj" i "Sljepi konj". Važno je spomenuti još i motiv zvijezda koji u pjesmama "Drugar vjerni" i "Pismo" stvara pozitivno emocionalno ozračje, za razliku od *zvijezda od leda* iz "Pisma Ziji". Konačno, tu je motiv proljeća čija su arhetipska značenja općepoznata, a koje je u svijetu Ćopićeva djela veoma znakovito jer sljez cvjeta baš u proljeće. Također, postoji pjesma "Proljeće", u pripovijeci "Marijana" proljeće je *razboljeno*, a u pjesmi "Putnik" proljeće je *zeleno i ludo*.

Mlin ili vodenica, iako pripada predmetnom svijetu djela, gotovo svaki put izrasta u snažnu metaforu sigurnog utočišta i sreće, pa mu treba posvetiti posebnu pažnju. Branko Tošović smatra da „centralni lirem otvorenog toposa je šuma, a zatvorenog mlin“ (2013: 53). Pjesma "Tužni harambaša" ovaj motiv donosi u nekoliko varijanti: *vodenica stara, seoski mlin potočar, žrvanj ispod krova siva, sive vodenice*, što ovu pjesmu direktno povezuje sa lirskom pripovjetkom "Mlin potočar" u kojoj, uz ostalo, stoji:

„Jesu u zabiti, ukriveni, priče se oko njih pletu, pa ipak... nikakav osvit, makar kako jasan, ne skida prozračne trepetljike tajanstvenosti koje igraju oko **raspričana mlinčića**. On samo briše tamu i strah, i ostavlja bajku da živi, drvenu, brašnavu, punu lupe i pljuskanja“. (Ćopić 1985^a: 33)

Motivom mlina završava i pripovijetka "Čudesna sprava": *Do dugo u noć sjedili smo na mlinском pragu i gledali u pun mjesec, nas dvojica, velika i mala bena, a okolo su regatale žabe [...]* (Ćopić 1985^a: 19). Zanimljivo je da Ćopić pravi razliku unutar sinonimskog para vodenica / mlin i to kroz emotivno-prostorno nijansiranje: *vodenica stara* i *vodenice sive* su na Uni, u tuđem prostoru, dok su *seoski mlin potočar* iz pjesme, te *raspričani mlinčić* i *mlinski prag* iz pripovjedaka smješteni u zavičaj i direktno vezani za porodični ambijent. U tom smislu Maja Savić mlin posmatra kao sveto mjesto „[...] sa kog se najneposrednije uspostavlja duhovna komunikacija sa transcendentalnim“ (2013: 309). Mlin je, smatra ova kritičarka, poput porodice, svijet očuvanih unutarnjih vrijednosti. Štaviše, mlin iz perspektive autore u vremenu kada nastaju ove dvije knjige ima karakteristike heterotopije.

S obzirom na frekventnost, ali i na simboličku vrijednost, motiv puta (varijante su: staza, puteljak, drum, raskršće, granica, most) u velikoj je mjeri premrežio obje Ćopićeve knjige. Putem se odlazi, polazak putem kao i prelazak granice dovodi do promjene semantičkog polja u kojem protagonista djeluje, a fabula se kreće naprijed. U lirskim djelima simboličke su vrijednosti puta višestruke – od arhetipskih značenja izlaska, prelaska, preko hodočasničkih puteva spoznaje, do različitih konceptualno-metaforičkih značenja: život je put, kao i smrt. Središnji motiv prve strofe pjesme "Tužni harambaša" je raskršće (*sredokraća*) koje stoji na pola puta između rodni Hašana i Bihaća: *Tu na mostu, nijemo i ukleto, ostane mi srce razapeto* (Ćopić 1985^b: 611). U pripovijeci "Pohod na mjesec" protagonista se našao na raskršću između *smirene djedove vatrice* i svijetlih daljina koje mame, [...] *na ovoj opasnoj granici gdje se kida sa zemljom i tvrdim svakodnevnim životom* (Ćopić 1985^a: 30). Una se kao rijeka-granica javlja u pripovijeci "Konjska ikona", pjesma "Putnik" i naslovom upućuje na motiv putovanja koje se, u ovom slučaju, realizira kroz san o odlasku u rodni kraj, a motivom putovanja završava i pripovijetka "Marijana": *Putuje se, putuje, ponekad i juri uz klepet i zvrjanje kola, a ipak... [...]*. (Ćopić 1985^a: 61) Konačno, put kao put odlaska, ali i kao put povratka potpuno je metaforizirao pripovjetku "Potopljeno djetinjstvo" i narativni diskurs pretočio u poetski. U pitanju je *drum* kojim je nekada davno otišao dječak *na razdvoju djetinjstva i dječastva*, a kojim se u vremenu sadašnjem vraća starac, *drumom ispranim i obrušenim, drumom koji više nikud ne*

vodi (Ćopić 1985^a: 188). Nema više rijeke niti starog puta jer je sve potopljeno vodom vještačkog jezera: *Plutali su po njemu otpaci zavičaja, samo otpaci, a sve ostalo pokrivala je i sahranjivala svemoćna voda, životvorni vječiti elemenat koji ne stari, bez godina, bez promjene...* (Ćopić 1985^a: 190) Odlazak od kuće kao bašlarovski vernakularnog zatvorenog prostora neminovno izaziva tugu, sjećanje na zavičaj i djetinjstvo budi nostalgiju, dok su prelasci rijeke i raskršća označeni kao traumatična mjesta gubitka nevine mladosti.

"Ribica na vodi" je jedna od rijetkih pjesama koja donosi motiv rata, i to aluzivno i metaforički motivom puteva kojima je pošao i zauvijek otišao pjesnikov najbolji drug: *Dobro znadem puteve dječaka, | pošao je u godine burne, | da potraži, s četom i barjakom, | zlatno zrnce sreće nesigurne. | A ribica na zlo naslutila i dječaku vodu zamutila* (Ćopić 1985^b: 615-616). S druge strane, svaka pripovijetka iz "Dana crvenog sljeza" tematsko-motivski je vezana za rat i Ćopićeve dobre dječake-delije, pa i pripovijetka "Dječak s tavana" koja završava rečenicom: *Na ovome svijetu, izgleda, nema u isto vrijeme mjesta i za bombardere i za općinjene dječake, koji rone ispod sjenki i nešto traže kroz tišine opepeljene tugom nesmirenih predaka* (Ćopić 1985^a: 110).

Pogledamo li sada koje pripovijetke smo spomenuli jer dijele motive sa Ćopićevom poezijom, vidjet ćemo da su to gotovo dosljedno pripovijetke iz dijela "Jutra plavog sljeza" (osim pripovjedaka "Dječak s tavana" i "Potopljeno djetinjstvo"), kao i da su u pitanju one pripovijetke koje su u dosadašnjim književnokritičkim procjenama označene kao izrazito lirske. Drugim riječima, pripovijetke iz prvog dijela *Bašte sljezove boje* ostvaruju mnogo čvršću motivsku povezanost sa Ćopićevom poezijom iz zbirke *Mala moja iz Bosanske Krupe*, te ih i zbog toga, a uz sve ostale ranije uočene elemente poetizacije narativnog diskursa, prepoznamo kao lirske. Poetska funkcija motiva iz lirike svoje je lirsko semiotičko načelo zadržala i u pripovijetkama.

ZAKLJUČAK

S obzirom na prisustvo autobiografskih elemenata u analiziranim knjigama Branka Ćopića, mogli bismo ih (kako sam predložila na početku) nanovo čitati kao cjelinu, presloženu prema hronologiji, ali i brojnim drugim unutarnjim strukturno-semantičkim odrednicama:

1. **Djetinjstvo ("Jutra plavog sljeza")** – U *plavoj bašti* djetinjstva sloboda je potpuna, a lirsko i narativno do kraja su isprepleteni. Pripovijetke *plavih jutara* su emo-

tivno, figuralno-semiotički i spoznajno izgrađene na lirskom estetskom principu.

2. **Đačko doba (*Mala moja iz Bosanske Krupe*)** čovjeka uči formi i cio mu život podređuje pravilima, pa je literarizacija tog perioda obilježena standardiziranim jezičkim sistemom, vezanim stihom ujednačenog ritma iz strofe u strofu, iz pjesme u pjesmu. Na momente se čak čini da su neke od pripovjedaka podređenije lirskom principu od pjesama iz zbirke *Mala moja iz Bosanske Krupe*, koje, opet, imaju brojne odlike narativnog diskursa. Osim toga, poveznica svih priča iz "Jutara plavog sljeza" je djed Rade, kojega u drugom dijelu *Bašte sljezove boje* (a ni u zbirci pjesama) nema, te je i međusobna povezanost pripovjedaka iz dijela "Dani crvenog sljeza" mnogo slabija.

3. **Rat ("Dani crvenog sljeza")** – U pričama sa temom rata poetizacija je rijetka, dok je nekonzistentnost naratorske pozicije i hronotopa odraz ratom iskidanog svijeta. Među takvim pripovijetkama bljesnule su samo dvije lirske crtice ("Dječak s tavana" i "Potopljeno djetinjstvo") koje su čista poezija usred proze. Konačno, pripovijetke *crvenog sljeza* variraju različite oblike pripovijedanja, kroz različite pripovjedne instance i pripovjedne vrste (novela, šaljiva priča, anegdota) u čijem su fokusu različiti protagonisti. S druge strane, "Jutra plavog sljeza" i zbirku *Mala moja iz Bosanske Krupe* kompaktnim cjelinama, uz sve ostalo, drže jedan protagonista-narator, odnosno lirski subjekt promjenljiv u protoku vremena i unutar vlastitog bića, a koji o djetinjstvu progovara sa iste distance unutar modusa nostalgije.

IZVORI

1. Ćopić, Branko (1985^a), *Bašta sljezove boje*, Svjetlost, Sarajevo
2. Ćopić, Branko (1985^b), *Pjesme / Pjesme pionirke*, Svjetlost, Sarajevo

LITERATURA

1. Abbott, Porter H. (2009), *Uvod u teoriju proze*, Službeni glasnik, Beograd
2. Bal, Mike (2000), *Naratologija: teorija priče i pripovijedanja*, Narodna knjiga – Alfa, Beograd.
3. Bečanović, Tatjana (2013), "Lirizacija narativne paradigme u *Bašti sljezove boje*", u: Tošović, Branko (ur.), *Lirski doživljaj svijeta u Ćopićevim djelima*, Institut za Slavistiku Karl-Franzens Univerzitet Graz / Narodna i univerzitetska biblioteka Republike Srpske, Grac / Banja Luka, 83-96.

3. Boym, Svetlana (2001), *The Future of Nostalgia*, Basic Books, New York.
4. Radulović, Olivera V. (2013), "Duša kao lirski simbol (meko, setno, detinjasto, dečaka, blagorodna i ranjiva)", u: Tošović, Branko (ur.), *Lirski doživljaj svijeta u Ćopićevim djelima*, Institut za Slavistiku Karl-Franzens Univerzitet Graz / Narodna i univerzitetska biblioteka Republike Srpske, Grac / Banja Luka, 289-302.
5. Savić, Maja (2013), "Motivi koji život znače: detinjstvo, odrastanje, starenje, umiranje, vojevanje, mesečina, sat i mlin u zbirci *Bašta sljezove boje* Branka Ćopića", u: Tošović, Branko (ur.), *Lirski doživljaj svijeta u Ćopićevim djelima*, Institut za Slavistiku Karl-Franzens Univerzitet Graz / Narodna i univerzitetska biblioteka Republike Srpske, Grac / Banja Luka, 303-320.
6. Tošović, Branko (2014), "Ćopićevi naslovi", u: Tošović, Branko (ur.), *Lirski doživljaj svijeta u Ćopićevim djelima*, Institut za Slavistiku Karl-Franzens Univerzitet Graz / Narodna i univerzitetska biblioteka Republike Srpske, Grac / Banja Luka, 13-62.

ĆOPIĆ'S POETIC PROSE AND PROSE POETRY: *MY GIRL FROM BOSANSKA KRUPA AND THE GARDEN OF HOLLYHOCK COLOR*

Summary:

This paper will analyze the narrative elements in the poetry collection *My girl from Bosanska Krupa* and the poetic elements in the collection of stories *The garden of hollyhock color*. The books were published in 1971 and 1970 respectively, and are among the most important texts by Branko Ćopić, in which the author, in his full maturity, returns thematically to his childhood days. Childhood and youth, village and family, as part of a world created in a text, at the level of the readers' experience, blend into a unique space and experience written from the same distance and in a mode of nostalgia. On the other hand, the textual construction of the world of youth is realized in two genre-wise different books: poetry and prose. The analysis shows that, although different, these two books at the semantic level can be read as one whole in which the elements of narrative and poetic discourse intertwine.

Keywords: Branko Ćopić; *My girl from Bosanska Krupa*; *The garden of hollyhock color*; narrative; poetization; nostalgia

Adresa autorice
Author's address

Dijana Hadžizukić
Univerzitet "Džemal Bijedić"
Fakultet humanističkih nauka Mostar
dijana.hadzizukic@unmo.ba

UDK 82.09(497.6) Bašović, A

Primljeno: 29. 09. 2020.

Pregledni rad
Review paper

Lamija Milišić

DOBA SLIKE ČOVJEKA: O NAUČNOM OPUSU ALMIRA BAŠOVIĆA

Cilj ovog teksta je dati pregled naučnog opusa Almira Bašovića, teoretičara književnosti, dramskog književnika te profesora na Odsjeku za komparativnu književnost i bibliotekarstvo Filozofskog fakulteta UNSA, ujedno i profesora na Akademiji scenskih umjetnosti u Sarajevu. Rad metodološki počiva na tezi o Bašovićevom „traganju za slikom čovjeka“ koje je prepoznato kao kontinuum kako u književnoteorijskom, tako i dramskom opusu ovoga autora. Shodno tome, rad nudi pregled stručnih članaka, eseja, prikaza, te knjiga Almira Bašovića – uređen ne prema hronologiji objavljivanja navedenih publikacija, već primjereno postavljenoj tezi, koja se kroz pregled dokazuje, a u nastojanju da se dā novi pogled na autorova naučna a u dobroj mjeri i dramska književna djela.

Ključne riječi: Almir Bašović; pozorište; drama; granica; okvir; maska

1. UVOD - DOBA SLIKE ČOVJEKA

Sukladno onome što smatram bitnom odlikom naučne metodologije, ali i estetskih ideja Almira Bašovića – a to je razumijevanje književnog kanona kao univerzalnog obrasca na kome se rađa svaki literarni *novum* – započet ću pregledni rad o njegovom naučnom opusu prepoznavanjem *ideje vodilje*, te potom ukazati na različite književnotradicijske izvore i aspekte iz kojih je osvijetljena. Naime, pored spomenute važnosti književnog kanona, drugim riječima, važnosti *historije ideja*, koja opusu Almira Bašovića omogućava metodološku čistoću analize, ono što povezuje većinu od preko

pedeset stručnih članaka, eseja i prikaza, te tri knjige ovog teoretičara književnosti i nagrađivanog dramskog pisca, jeste pojam *granice*. Ovaj naizgled jednostavno i možda odveć apstraktno naznačen koncept, mislim da će nam pomoći u shvaćanju poetike Bašovićevih eseja i studija, a kako bismo izbjegli puki, hronološki nanizan pregled tekstova njegovog naučnog opusa.

Pojam granice u neposrednoj je vezi sa samom tematikom tekstova. Naučni rad posvećen je drami i pozorištu, te potrazi za pozorišnim tehnikama i, uopće, dramskim obrascima unutar proznih tekstova te, šire gledano, u vantekstualnoj, vanpozorišnoj stvarnosti. Ovdje već možemo naslutiti problematiku granice pozorišta i života, no zasad se želim zadržati na tekstovima u kojima Bašović analizira vezu drame i ostalih književnih rodova.

Krenimo od teksta "Smijeh i kikut kod Hamze Hume" (Bašović 2016b). Tumačenje lika Grlice u romanu *Grozdanin kikut* Hamze Hume povezuje sudbinu ovog romanesknog karaktera sa mitom o Demetri, odnosno njezinoj kćeri Persefoni, čime se romaneskni lik dovodi u ravan sa mitskim modusom. Ta argumentacijska linija nadalje vodi do zaključka o *Grozdaninom kikutu* kao poveznici eleusinskih misterija i Isusovog križnog puta. Uočavamo, dakle, već spomenuti metodološki osnov interpretacije referencama na kanon (grčka mitologija) kao matricu modernog romana, ali i izdvajanje jednog pripovjednog motiva – smijeha/kikota te praćenje njegove funkcije paralelno u mitskom i romanesknom kontekstu. Razvijajući misao o poveznici romana sa eleusinskim misterijama, Bašović aludira i na odnos Demetre i Dionisa (pa tako i na dva kulta: eleusinske misterije i dionizijski kult iz kojeg se razvija pozorište), te na razgraničenje ta dva specifična svjetonazora.

Na tragu povezivanja romanesknog i mitskog modusa, u tekstu "Tijelo i granica" (Bašović 2005) antijunaci književne povijesti se nazivaju *mitskim graničarima*, a autor nadalje uspoređuje lik Alije Đerzeleza sa Don Juanom Tirsa de Moline, povezujući tako dinamiku mitskog i ironijskog modusa, koju nalazimo kod Andrićevog Đerzeleza, sa dijaloškim karakterom dramaturškog razvoja Molininog Don Juana nasuprot Đerzelezovog monološkog. Bitan momenat te analize jeste zapažanje da se Đerzelezovo prelaženje ljudske granice ne podrazumijeva (što ga odvaja od epa), već je motivirano *njegovom odlukom* (što ga približava tragičnom, dramskom liku). Ovdje naslućujemo još jednu iznimno važnu odliku Bašovićevih tekstova, a ona se tiče humanističkog svjetonazora koji je neizostavna osnova njegova pristupa svakoj analizi. Bilo da se bavi pitanjem autora ("Shakespeare i odbrana ceha"), temom rasapa dramskog lika na okrnjene, solitarne proturječnosti ("Saturnova djeca i Buchnerova kopljad"), smrću dramskog hora kao smrću društva ("Naše tragedije, naše samoće"),

čežnjom za tragedijom ("Unutra i vani – dramski tekst i glumačka igra kod Gavelle"), ili pak analizira motive velikana proze i drame ("Sjećanje i pamćenje na primjeru Feldmanovog „Zeca“ i Krležine „Galicije“", "Ironija i satira kod Branka Ćopića i Derviša Sušića", "Prisutno i odsutno u Begovićevim dramama", "Svjedok i svjedočenje u Karahasanovim romanima", "Poetika odustajanja", "Rat i vrijeme u romanima Tvrtka Kulenovića", "Tranzicija, torta žica: O dramama Predraga Lucića", "Drame Janka Polića Kamova", "Čitanje Krleže u BiH" te "Vrijeme misionara ili ništa se ne događa osim historije"), Bašović se predano vraća temi čovjeka, *napetom* odnosu čovjeka i svijeta, koji uvijek implicira pitanje granice.

Almir Bašović, nastojat će u nastavku teksta dokazati, vidi pozorište kao ljudski izum koji je kroz historiju generisao *sliku čovjeka* u kontekstu tadašnjeg društva, praveći pokuse nad čovjekovom slikom sebe (nad slikom *čovječnosti*). Ističem da je ključni pojam za shvatanje fenomena pozorišta upravo *granica*; to se najjednostavnije vidi u izumu pozorišne scene kao jasne, *upadljive* granice između kreativnog/ludičkog pozorišnog prostora i vanskenske okoline. Frazu *slika čovjeka* koristim s namjerom da referiram na Heideggerovo "Doba slike svijeta" (1969). Heidegger govori o *slici svijeta* kao posljedici navade novovjekovnog čovjeka da svijet svede na svoju predstavu/sliku o svijetu, čime se čovjeka definira kao subjekta, onog koji usmjerava percepciju ka svijetu i stavlja ga u antropomorfne granice slike. U naučnom opusu Almira Bašović vidim nagovještaje sljedećeg stadija razvoja (post)modernog društva: to je stadij/*doba slike čovjeka*, a kog Bašović otkriva preko pozorišta i pozorišne scene koja uokviruje scene iz ljudskog života i zavisna je od (slike) individuum. Iskušajmo ovakav pogled na Bašovićev opus fokusirajući se na još dva teksta u kojima se diskurs romana analizira posredstvom dramskih obrazaca.

2. STRUČNI ČLANCI, ESEJI I PRIKAZI - DRAMSKO NALIČJE SVIJETA

Prvi je "Andrićeva pripovjedačka tehnika i dramska forma" (2012a), u kom je data analiza „Mare Milosnice“ i „Anikinih vremena“. U obje priče Bašović prepoznaje težnju ka prevladavanju objektivnog nad subjektivnim, a u neutralnoj objektivnosti naracije vidi tragove dramskog diskursa. Obrise dramske forme vidi i u Andrićevoj odluci da događaje ne prikazuje linearno, već u odnosu *sučeljavanja*. Bašović tako daje novu perspektivu na Maru i Aniku putem otkrivanja dramskog obrasca proznog teksta. Iako su likovi izgrađeni proznom naracijom, predstavu o njima on postavlja unutar granica dramskog okvira.

U tekstu "Andrićev teatar povijesti" (2018a) naglašava se da je Andrić narator koji roman nastoji učiniti objektivnim, bezličnim, odnosno *dramatsko-scenskim*, a u mostu na Drini autor vidi vrstu proscenijuma na kom se akcentira važnost nekog lika ili povijesnog događaja. Dakle, Bašović unutar Andrićevog fikcionalnog svijeta romana uviđa logiku pozorišne scene, putem koje se postiže objektivnost naracije. Oivičenje centralnog *locusa* romana – ćuprije na Drini – dovodi sve likove na taj proscenij i kreira sliku o njima iz neutralne perspektive koju taj proscenij, ta stroga granica, omogućava.

Dosezi Bašovićevog prepoznavanja dramskih formi u proznim i romanesknim djelima idu dalje od usporedbe drame i proze na strukturalnom nivou. Zalazi se i u temu maske, gdje se na romanesknom liku *isprobava* dramska maska kao oivičena slika čovjeka. Koherentna teorija o dramskoj maski iznesena je u Bašovićevoj knjizi *Maske dramskog subjekta*, o kojoj ću, zajedno sa ostalim knjigama, govoriti u konačnici ovog teksta. Na taj način ćemo kroz opus proći postepeno, od pojedinačnih tema u člancima, do razvijenih teorija u knjigama.

Bašović u nizu tekstova kritikuje savremeno društvo i učinke moderne tehnologije na (sliku) čovjeka. "Srednjovjekovni modeli, naši savremenici" (2006b) analiza je drama četiri savremena bosanskohercegovačka autora: N. Ibrišimovića (*Woland u Sarajevu*), A. Sidrana (*U Zvorniku ja sam ostavio svoje srce*), Z. Hadžidedića (*Pad*) i Dž. Karahasana (*Koncert ptica*). Tumačenje *Pada* zaključuje opaskom da se raspad slike svijeta može sugerirati jedino *konstrukcijom*, na što se nastavlja komentar o *Koncertu ptica* kao drame koja gomilanjem vanjske radnje sugerira istinu o unutrašnjoj *statičnosti svijeta*. Bašović kontrastira dešavanja unutar i izvan pozorišnog okvira, nastojeći doći do dijagnoze sadašnjeg stanja svijeta. Kakav je to svijet saznajemo u analizi Sidranove drame. U savremenom svijetu i srce je zamjenjiv organ koji se može presaditi, ali postoje drame koje ozbiljno računaju da važnost ovog ljudskog organa nije u tome. Sličnu tezu Bašović razrađuje i u tekstu "Drame Janka Polića Kamova" (Bašović 2018), suprotstavljajući se svođenju čovjeka na organ (mozak) i ostajući u dilemi da li se tom svjetonazoru treba pristupiti tragički ili komički. U istom kontekstu distinkciju tragedije i komedije objašnjava kao pitanje perspektive u tekstu "Smijeh kroz suze" (2012b). Analizirajući Gogoljevog "Revizora" dokazuje da se ovaj komad ostvaruje kao komedija imajući u vidu perspektivu publike koja je sveznajuća i stoga nadređena perspektivi likova. Da publici nije dat širi kontekst dešavanja na sceni saživjeli bi se sa likovima i identična radnja drame bi se ostvarila kao tragedija. Ipak, Gogolj je usmjerava u komičkom pravcu radi, kako Bašović zaključuje, smijeha kao mehanizma težnje za totalitetom. Taj totalitet je u modernom

svijetu izgubljen – to je onaj moderni raspad slike svijeta koji se u književnosti supstituira konstrukcijom kao, mogli bismo reći, *simulacijom* totaliteta.

Model književne konstrukcije, kojom se oponira haosu svijeta, Bašović i sam primjenjuje u kulturološkoj studiji "Književne slike Gavрила Principa" (2015b). Riječ je o analizi fikcionalnih slika sudionika historijskog/stvarnog događaja, čija je polazišna tačka pojam *arhetipa* E. M. Meletinskog (Meletinski 2011). Književne slike Bašović vidi kao transformacije arhetipa, a sam tekst je možda najizrazitiji primjer težnje ka integriranoj *slici čovjeka*. Za tu svrhu poslužila su mu četiri djela koja fikcionaliziraju historijsku ličnost – film *Atentat u Sarajevu* V. Bulajića, pjesme "Brauning 7,65. Vježbe gađanja. Drhti Gavrilova ruka" i "Gavrilo bunca noć uoči Pucnja" A. Sidrana, drama "Princip G." D. Andića i pripovijetka "Princip Gabriel" Dž. Karahasana. Ta fikcionalizacija između ostalog podrazumijeva i zauzimanje određene perspektive iz koje se osvjetljava fikcionalni svijet i tako određuju njegove granice. Pored već spomenutog problematiziranja perspektive u Gogoljevom *Revizoru*, njena važnost dolazi do izražaja i u tekstu "Prisutno i odsutno u Begovićevim dramama" (2017b). U drami "Bez trećeg" Bašović primjećuje da Begović najavljuje upravo *sliku čovjeka* kao bića koje sebe doživljava onako kako ga "vidi" *anorganska materija*, a što postaje jednim od temeljnih obilježja drame apsurdna. Tako dolazimo do distinkcije između *doba slike svijeta* i *doba slike čovjeka*. Dok slika svijeta afirmira čovjeka kao subjekta, artikulirajući antropomorfnu pogled na svijet i humanistički svjetonazor; doba slike čovjeka oduzima čovjeku moć subjekta, dakle moć onog koji je u posjedu percepcije/perspektive/znanja a što određuje i njegov odnos prema anorganskoj materiji. Možda bismo tu anorgansku materiju u krajnjoj liniji danas mogli izjednačiti sa umjetnom inteligencijom, kao ovaploćenom idejom 'unaprijeđenog' *homo sapiensa*. Ukoliko slijedimo svjetonazor Almira Bašovića, punim bićem odan pozorištu, mogli bismo, ne baz ironije, u umjetnoj inteligenciji zapravo prepoznati Aristotelovu definiciju lika tragedije – kao sliku čovjeka boljeg od nas samih.

Za kraj ovog dijela spomenut ću i tekst "Čehov – naš savremenik" (2020). Jedna od sintagmi kojom se opisuje Čehovljeva poetika jeste *režiranje prirode*. Slika svijeta u raspadu – svijeta koji nastoji vratiti svoju cjelovitost 'režiranjem prirode', a da to, paradoksalno, čini postavljanjem nasilnih granica u njoj, Bašovića podsjeća na odnos ljudskog društva prema aktualnoj pandemiji COVID-19. K tome, u Čehovljevim likovima usamljenika, koji su *najusamljeniji kad su u društvu*, autor prepoznaje sliku čovjeka digitalnog doba.

3. KNJIŽEVNA DJELA - TERITORIJ *HOMO LUDENSA*

U trenutku pisanja ovog rada, Almir Bašović je radio na rukopisu knjige "Kalemi i biljezi" – studiji o ratu, smijehu i tijelu u bosanskoj i hrvatskoj književnosti, koja bi trebala do kraja 2020. godine biti objavljena u Zagrebu. Tri do sada objavljene: *Čehov i prostor* (2008, slovenačko izdanje 2011), *Maske dramskog subjekta* (2015) te *Četiri i po drame* (2018) potvrđuju Bašovićev specifičan pogled na fenomen drame i pozorišta, koji se manifestuje kako u književnoj teoriji, tako i u autorskom dramskom opusu.

Čehov i prostor je studija o odnosu strukture i prostora u dramskim ostvarenjima A. P. Čehova. Bašović objedinjuje nekoliko ključnih dramskih elemenata u analizi strukture dramskog prostora, koji se na koncu ukazuje kao kondenzovani izraz dramske strukture. I u ovoj knjizi pažnja se posvećuje pitanju perspektive i posebnom načinu na koji Čehov koristi ovaj element kako bi polučio ono što Bašović naziva *sveukupnošću razumijevanja naspram mehaničke kauzalnosti*. Snaga studije zapravo i počiva na autorovoj detaljnoj analizi Čehovljeve upotrebe perspektive, simbola, odnosa prostora i likova, te značaja prostora za dramsku napetost. Bašović raslojava dramu do *mehaničke kauzalnosti*, obznanjuje dramske elemente kao dijelove dramaturškog mehanizma, da bi ih potom, tragom Čehovljeve dramske invencije, postupno spojio natrag u cjelinu kao obistinjenje *organske povezanosti dramskog prostora i strukture*.

Maske dramskog subjekta Bašović započinje aktualiziranjem problema vlasnika riječi u dramskom djelu: *Ko ovdje govori – da li autor ili lik?* Uvod ove studije zapravo nastavlja propitivanje već spomenutog odnosa u knjizi *Čehov i prostor* – odnosa mehaničke djelatnosti i sveukupnosti razumijevanja književnog djela. Navodeći znamenite teze strukturalista V. Proppa i A. J. Greimasa, Bašović u Greimasovom pojmu *aktanta*, te u strukturi kao dehumanizaciji književnog djela, vidi *iščezavanje čovjeka*, tj. manifestaciju mehaničke kauzalnosti elemenata. U potrazi za slikom čovjeka nadalje ističe da su lik i aktant dva različita pojma, da se u liku prepoznaje dramski subjekt, dok subjektivnosti u aktantu nema. Ideja *maske dramskog subjekta* potiče, naravno, od Dionisa, *boga s maskom*. Bašović podsjeća da nas historija evropske drame upozorava na to da je dramski subjekt zadržao nešto od osobina Dionisove maske, budući da se taj subjekt prilagođava *licu* određene epohe, u skladu sa *slikom čovjeka u toj epohi* (2015c: 15). Dramska je maska posrednik između čovjeka i njegove slike. Pitanje *subjektivnosti* fiktivnog lika (te *asubjektivnosti* aktanta) kao odraza slike čovjeka, kojemu se u modernoj epohi osprava vlasništvo nad tom subjektivno-

šću, postaviće se u sljedećoj formi: Ako čovjek prestaje biti subjekt, podriva li se time i ideja humanizma? Odgovore u *Maskama dramskog subjekta* Bašović traži kroz analizu drama G. B. Shawa, O. Wildea, A. Schnitzlera, A. P. Čehova i M. Krleže istražujući na nepobitnoj vjeri u književnost kao, mogli bismo reći, *mikrosiže* svijeta, ili *sliku svijeta*, što je i jedan od zaključaka poglavlja "Biografske i autobiografske maske" (2015c: 52-70), posvećenog *problemu okvira kao granice* umjetničkog svijeta, koji se ostvaruje kao *konačan model beskonačnog svijeta* (Lotman). Bašović zaključuje kako se autor uvijek nalazi na granici toga svijeta, a govoreći subjekt u njegovoj unutrašnjosti – te definira okvir kao mjesto susreta govorećeg subjekta i autorske pozicije.

Drame Almira Bašovića prevedene su na francuski, albanski, makedonski, češki, njemački i italijanski jezik, te izvođene u Sarajevu, Skoplju, Beču, Brnu, Beogradu... Kao uvod u za knjigu *Četiri i po drame*, nagrađenu *Kočićeve perom* 2020. godine, poslužit će mi još jedna opaska iz *Maski dramskog subjekta*, gdje Bašović, govoreći o Ibsenovoj drami *Nora (Lutkina kuća)*, primjećuje da se maska dramskog subjekta, u toj konkretnoj drami, preobražava u *masku lutke* (2015c: 132). Ova sintagma susrećemo i u drami *RE: Pinocchio*, koju S. Jovanov vidi kao *novu dimenziju istraživanja dramske iluzije* (2018b: 236). Lik Zrikavca nekoliko puta uzvikuje: *Čovjek mora otići! Na njegovo mjesto doći će lutka!* Kao što Jovanov primjećuje, Bašović se ovdje bavi fenomenom preobražaja, koji je ključan za Pinocchijev karakter, a koji zapravo operira na relaciji čovjek-lutka. Kako drama odmiče, Zrikavac u jednom trenu zaključuje kako nakon čovjeka neće doći ni lutka, već – magarac, pa i ovaj dramski tekst prepoznajemo kao simptom, ili pak učinak, doba slike čovjeka.

U višestruko nagrađivanim *Priviđenjima iz srebrenog vijeka*, drami koja je u izboru Europske teatarske koncencije uvrštena među 120 najboljih suvremenih europskih drama, Bašović tematizirajući srebrenički genocid glavni lik Fatime gradi kao, kako navodi S. Jovanov, *metaforički ključ* (2018b: 233). Slika čovjeka u ovoj je drami ostvarena posredovanjem doslovne slike/fotografije Fatiminih mrtvih muža i sina. Protagonistkinja se kreće kroz sve vremenske tokove, tj. *svi se oni razgranavaju u njoj* (Jovanov, u: Bašović 2018b: 233) te na taj način Fatima prevazilazi pretpostavljeni vremenski okvir, prelazi granicu historijskog zbivanja, prevazilazi historijsku *kauzalnost*, čime drama doseže *sveukupnost razumijevanja* referentnog zbivanja.

Motiv ratnog zločina obrađuje i drama *Lica*, sa *Glumcem koji igra ubicu*, gdje Bašović ustrajava u replici književnog kanona i, uopće, književne tradicije, referirajući se na *Muhe* J. P. Sartrea, tako šireći značenje dramske radnje *izvan granica* njene primarne reference na posljednji rat u BiH. To *putovanje izvan granica* S. Jovanov opi-

suje kao funkciju demaskiranja (Bašović 2018b: 235), pri čemu Bašovićev antijunaku sugerira suvišnost maske. Ona nije potrebna jer iza nje je praznina *Glumca koji igra ubicu. Meta-teatarske impulse* (Jovanov, u: Bašović 2018b: 238), odnosno sličan postupke reinterpretacije kulturnih drama, nalazimo i u drami *Kreketanje*, jasnom aluzijom na Aristofanove *Žabe*, te drami *Sarajevo Feeling*, koja prema riječima samog autora u intervjuu za regionalni portal Preokret (august 2020), referira na Čehovljevo tretiranje dramskog vremena, gdje znameniti *zvuk otkinute žice iz Višnjika* na kraju ove drame zamjenjuje *zvuk prvih granata koje padaju po Sarajevu*. Taj Bašovićev pogled unatrag, to oživljavanje i iskušavanje književnih obrazaca prošlosti, propitivanje mijena književnih matrica kroz vrijeme, ne iznenađuje i ako se osvrnemo na članke "Čitanje Krležu u BiH", "Hrvatski dramatičari na sarajevskim scenama" i "Slovensko gledališče v bosansko-hercegovski reviji Pozorište", te zbornike čiji je urednik *Drama i vrijeme i Život, narativ, sjećanje: prof. dr. Nirman Moranjak-Bamburać*, a kojima je zajednički imenitelj što dosljedniji uvid u društvene kontekste prošlosti, smisao kojih je uvijek usmjeren na sadašnji kontekst ili na pokušaj izvođenja neke načelne teze o pozorištu/drami/književnosti. U svim navedenim dramama moguće je, a po tome su konvergentne i fokusima Bašovićeve naučnog opusa, prepoznati ideju o samosvjesnom pozorištu, onom u kome se dramski tekst, kroz likove, autoreferira. Almir Bašović na taj način traga i za *slikom pozorišta*, iskušavajući mehanizam ili pak moć pozorišne maske u autoreferencijalnom ključu, dakle, okrećući tu masku ne prema publici, već prema pozorištu – teritoriji *homo ludensa*. Možda se baš u pozorištu, kao igračkom polju uokvirene istine, krije *slika čovjeka* za kojom Almir Bašović, i kroz svoj naučni rad, permanentno traga.

IZVORI I LITERATURA

1. Bašović, Almir (2005), "Tijelo i granica", *Život – Časopis za književnost i kulturu*, No. 7-9, 60-76.
2. Bašović, Almir (2006a), "Poetika odustajanja", u: Tvrtko Kulenović, *Glasovi (radiodrame)*, Connectum, Sarajevo, 155-164.
3. Bašović, Almir (2006b), "Srednjovjekovni modeli, naši savremenici", *Sarajevske sveske*, br. 11/12, Mediacentar Sarajevo, Sarajevo, 199-215.
4. Bašović, Almir (2008), *Čehov i prostor*, Sterijino pozorje, Novi Sad.
5. Bašović, Almir (2009), "Rat i vrijeme u romanima Tvrtka Kulenovića", *ODJEK – revija za umjetnost, nauku i društvena pitanja*, No. 2, 10-13.

6. Bašović, Almir (2010a), "Svjedok i svjedočenje u Karahasanovim romanima", *ODJEK – revija za umjetnost, nauku i društvena pitanja*, No. 2, 49-55.
7. Bašović, Almir (2010b), "Vrijeme misionara ili ništa se ne događa osim historije", u: *Drama i vrijeme - vrijeme kao dramska tema i dramsko sredstvo, forme vremena i slike vremena*, Dobra knjiga, Sarajevo, 229-239.
8. Bašović, Almir (2011), "Saturnova djeca i Buchnerova kopilad", *Sarajevske sveske*, 29/30, Mediacentar Sarajevo, 229-249.
9. Bašović, Almir (2012a), "Andrićeva pripovjedačka tehnika i dramska forma", u: Tošović, Branko (ur.), *Ivo Andrić – Literat und Diplomat im schatten zweier Weltkriege (1925-1941) / Ivo Andrić – književnik i diplomata u sjeni dvaju svjetskih ratova (1925-1941)*, Institut für Slawistik der Karl-Franzens-Universität Graz – Beogradska knjiga, Graz – Beograd, 73-91.
10. Bašović, Almir (2012b), "Smijeh kroz suze: na primjerima iz ruske i bh. Drame", u: *Bosanskohercegovački slavistički kongres. Zbornik radova / Književnost (knjiga 2)*, Sarajevo, 173-188.
11. Bašović, Almir (2013a), "Čitanje Krleže u BiH", u: *Miroslav Krleža: zbornik radova sa simpozija u povodu 120. obljetnice rođenja*, Društvo hrvatskih književnika, Zagreb
12. Bašović, Almir (2013b), "Unutra i vani – dramski tekst i glumačka igra kod Gavelle", u: *Dani Hvarškoga kazališta: Građa i rasprave o hrvatskoj književnosti i kazalištu*, Vol. 39 No, 1, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti i Književni krug Split, Split, 235-251.
13. Bašović, Almir (2014), "Hrvatski dramatičari na sarajevskim scenama", u: *Dani Hvarškoga kazališta: Građa i rasprave o hrvatskoj književnosti i kazalištu*, Vol. 40 No. 1, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti i Književni krug Split, Split, 284-296.
14. Bašović, Almir (2015a), "Izlazak iz mraka", u: Svetozar Ćorović, *U mraku (drama u tri čina)*, SPKD "Prosvjeta", Sarajevo, 5-19.
15. Bašović, Almir (2015b), "Književne slike Gavрила Principa", u: Preljević, Vahidin, Clemens Ruthner (ur.), *Sarajevski dugi pucnji 1914.: događaj - narativ - pamćenje*, Vrijeme, Zenica, 317-344.
16. Bašović, Almir (2015c), *Maske dramskog subjekta: Govoreći subjekt i autorska pozicija na primjeru drame s kraja XIX i početka XX stoljeća*, Buybook, Sarajevo/Zagreb
17. Bašović, Almir (2015d), "Shakespeareova odbrana ceha", *ŽIVOT*, br. 1-2, Društvo pisaca BiH, Sarajevo, 149-157.

18. Bašović, Almir (2015e), "Sjećanje i pamćenje na primjeru Feldmanovog 'Zeca' i Krležine 'Galicije'", u: *Dani Hvarškoga kazališta: Građa i rasprave o hrvatskoj književnosti i kazalištu*, Vol. 41 No. 1, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti i Književni krug Split, Split, 283-297.
19. Bašović, Almir (2015f), "Slovensko gledališče v bosansko-hercegovski reviji Pozorište", *Bilten FBS*, No. 21-22, Festival Borštnikovo srečanje, Maribor, 195-210.
20. Bašović, Almir (2016a), "Glas iz publike", u: *Dani Hvarškoga kazališta: Građa i rasprave o hrvatskoj književnosti i kazalištu*, Vol. 42 No. 1, 448-461, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti i Književni krug Split, Split
21. Bašović, Almir (2016b), "Smijeh i kikut kod Hamze Hume", u: Hadžizukić, Dijana, Edim Šator (ur.), *Zbornik radova. Naučni skup Slovo o Hamzi Humi. Mostar, 21-22. 4. 2016. godine*, edicija Posebna izdanja, knj. 27, Fakultet humanističkih nauka Univerziteta „Džemal Bijedić“, Institut za jezik Univerziteta u Sarajevu, Mostar – Sarajevo
22. Bašović, Almir (2017a), "Lektira i ogledalo", u: Bašović, Almir, Ajla Demiragić, Marina Katnić-Bakaršić (ur.), *Život, narativ, sjećanje: prof. dr. Nirman Moranjak-Bamburać*, Filozofski fakultet u Sarajevu, Sarajevo, 33-40.
23. Bašović, Almir (2017b), "Prisutno i odsutno u Begovićevim dramama", u: Matičević, Ivica (ur.), *Milan Begović: zbornik radova sa simpozija u povodu 140. obljetnice rođenja*, Društvo hrvatskih književnika, Zagreb, 7-30.
24. Bašović, Almir (2018a), "Andrićev teatar povijesti", *Nova Istra - Časopis za književnost, umjetnost i kulturu*, Sv. 61, Istarski ogranak Društva hrvatskih književnika, Pula, 68-85.
25. Bašović, Almir (2018b), *Četiri i po drame*, Connectum, Sarajevo
26. Bašović, Almir (2018c), "Drame Janka Polića Kamova", *Republika – Časopis za književnost, umjetnost i društvo*, No. 1-2, Društvo hrvatskih književnika, Zagreb, 57-62.
27. Bašović, Almir (2018d), "Ironija i satira kod Branka Ćopića i Derviša Sušića", u: Hansen-Kokoruš, Renate, Darko Lukić, Boris Senker (ur.), *Satire und Komik in der bosnisch-herzegowinischen, kroatischen, montenegrinischen und serbischen Literatur*, Grazer Studien zur Slawistik, Hamburg, 125-143.
28. Bašović, Almir (2018e), "Tranzicija, torta, žica... – O dramama Predraga Lucića", *Život – Časopis za književnost i kulturu*, No. 1-2, Društvo pisaca u BiH, Sarajevo, 20-24.

29. Bašović, Almir (2020), "Čehov – naš savremenik", *DHS – Društvene i humanističke studije* br. 3 (12), Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli, 137-156.
30. Bašović, Almir, Sava Anđelković (ur.) (2010), *Drama i vrijeme - vrijeme kao dramska tema i dramsko sredstvo, forme vremena i slike vremena*, Dobra knjiga, Sarajevo
31. Bašović, Almir, Ajla Demiragić, Marina Katnić-Bakaršić (ur.) (2017), *Život, narativ, sjećanje: prof. dr. Nirman Moranjak-Bamburać*, Filozofski fakultet u Sarajevu, Sarajevo
32. Greimas, Algirdas Julien (1987), *On Meaning: Selected Writings in Semiotic Theory*, University of Minnesota Press, Minneapolis
33. Heidegger, Martin (1969), *Doba slike svijeta*, Studentski centar Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb
34. Jovanov, Svetislav (2018), "Pogovor", u: *Četiri i po drame*, Connectum, Sarajevo, 231-242.
35. Meletinski, Jeleazar (2011), *O književnim arhetipovima*, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Novi Sad

THE AGE OF THE HUMAN PICTURE: ON THE SCIENTIFIC OPUS OF ALMIR BAŠOVIĆ

Summary:

This text aims to give an overview of the scientific work of Almir Bašović, literary theorist, playwright and professor at the Department of Comparative Literature and Librarianship of the UNSA Faculty of Philosophy and at the Academy of Performing Arts in Sarajevo. The work is methodologically based on the thesis about Bašović's "search for the human picture", which is recognized as a continuum in both the literary theory and the dramatic opus of this author. Consequently, the paper offers an overview of articles, essays, reviews, and books by Almir Bašović - arranged not chronologically, but according to the appropriate set thesis, which is proven through this text to give a new look at the author's scientific and literary works.

Keywords: Almir Basovic; theater; drama; border; frame; mask

Adresa autorice

Author's address

Lamija Milišić

samostalna istraživačica

Sarajevo

lamce95@yahoo.de

UDK 811.163.4'373.21

Primljeno: 01. 10. 2020,

Izvorni naučni rad
Original scientific paper

Đenita Haverić, Amela Šehović

LESIKA ORIJENTALNOG PORIJEKLA U MIKROTOPONIMIMA SARAJEVA

U radu se analiziraju mikrotoponimi Sarajeva kao izvori za proučavanje njegove prošlosti, kulture i tradicije. Općenito, mikrotoponimi, više nego druge jezičke jedinice (npr., foneme, morfeme i sl.), podliježu promjenama uvjetovanim društveno-političkim razlozima. Pristup u radu primarno je lingvističke naravi te se, na temelju toga, proučavani mikrotoponimi dijele prema jeziku porijekla osnovne riječi na one iz arapskog, perzijskog ili turskog jezika. Provedeno istraživanje potvrđuje i određeni broj primjera sa sastavnicama mješovitog porijekla te one u kojima su tvorbeni formanti iz nekog od orijentalnih jezika ili iz bosanskog jezika.

Ključne riječi: leksika; bosanski jezik; arapski jezik; perzijski jezik; turski jezik; leksema; mikrotoponim; ojkonomim; hodonim

1. UVOD

Onomastika je grana lingvistike koja se bavi vlastitim imenima – njihovim značenjem i nastankom i kao takva “može da pruži podosta podataka i za one periode razvitka jednoga jezika o kojima čute ostali izvori pri navođenju jezičke dijahronije” (Peco 1982: 191). Dijeli se na antroponimiju, koja se bavi imenima, prezimenima i nadimcima ljudi, etnonimiju, čiji su predmet istraživanja imena naroda, i toponimiju¹, koja

¹ O izazovima bavljenja toponomastikom vidjeti Loma (2001: 9-20).

se bavi imenima lokaliteta². Toponimija se dijeli na primarnu (dokumentirana imena) i sekundarnu (novija imena nastala razvojem lokaliteta) (više u Zoričić 2019: 123), a njena osnovna jedinica je toponim.

Toponim (grč. τόπος *topos* = mjesto, + ὄνομα – *onima* = ime) se određuje kao “općeniti termin za ime mjesta, mjesno ime, ime države ili zemlje... ili kraja, pokrajine, područja... ili voda (jezera, rijeka, potoka – hidronim) ili gore (oronim) itd.” (Simeon 1969/II: 621), na temelju čega se tradicionalno dijeli na ekonime (imena naseljenih mjesta), oronime (imena planina, brda i uzvišenja) i hidronime (imena voda u najširem smislu riječi) (Isto). U novije vrijeme, svjedočimo proširenim potpodjelama pa se tako posebno izdvajaju mikrotoponimi³ i toponimi (prema: Šćepanović 1997: 67). Mikrotoponimi su ojkonimi, i to: komonimi (imena sela), astionimi (imena gradova), urbanonimi (imena dijelova grada), agoronimi (imena trgova), hodonimi (imena ulica), dok su toponimi: već navedeni hidronimi, s podvrstama: potamonimi (imena rijeka), limnonimi (imena jezera), helonimi (imena močvara), oronimi (imena planina), speleonimi (imena pećina), drimonimi (imena šuma), agroonimi (imena polja).

Predmet našeg istraživanja čine mikrotoponimi Sarajeva u kojima je zastupljena leksika orijentalnog porijekla⁴ – lekseme iz arapskog, perzijskog i turskog jezika – bilo da su preuzete samostalno bilo kao tvorbena osnova na koju se dodaju ili orijentalni ili bosanski sufiksi i prefiksi. Mikrotoponimi nisu samo lingvistički fenomen, oni svjedoče o prošlosti Sarajeva, njegovoj kulturi i tradiciji, te običajima lokalnog stanovništva, zbog čega ih neki autori (v. Musa i Jukić 2019: 29) smatraju “kulturno-povijesnom baštinom”. U periodu vladavine Osmanskog Carstva (1455–1878), koji je trajao pune 423 godine, Sarajevo se formiralo kao urbana tvorevina tipično orijentalnih uzora i u vizuelnom i u sadržajnom pogledu. U tom razdoblju ukupno je izgrađeno 328 ulica i trgova (Bejtić 1973: 63), a “prva dokumentarno zajamčena gradnja na ovome prostoru bio je upravni dvor ili *saraj* kao stalan objekat i osnovni punkt stalnog turskog logora. Kao značajna gradnja taj saraj bio je i objekat, po kojem je cio kraj dobio novo ime vilajet Saraj-ovasi, koje se prvi put javlja 1455. godine i koje se uskoro prenijelo i na naselje” (Isto: 27).

² Musa i Jukić (2019: 26) ukazuju na činjenicu da su “geografska imena predmet (su) znanstvenoga istraživanja ne samo jezikoslovlja već i geodezije, geografije, kartografije, povijesti, arheologije, demografije i drugih znanosti”, čime u prvi plan stavljaju njihov interdisciplinarni karakter.

³ I. Tanović (2009: 73) ih posmatra kao geografske/teritorijalne realije.

⁴ Tema ovoga rada nisu distinkcije između termina orijentalizam i turcizam. Više o tome u Haverić, Šehović (2017).

Iako se pretpostavlja da se “nastanak ojkonima orijentalnog porijekla veže (se) za turski period”, uočava se da “nije isključena ni mogućnost njihova kasnijeg postanja: mogli su nastajati i u postosmanskom periodu...” (Glibanović-Vajzović 1986: 234).

Iz nemogućnosti da se u radu analiziraju svi mikrotoponimi orijentalnog porijekla, iz analize su izuzeti primjeri u kojima su hodonimi nazvani po vlastitim imenima, a to su: vrlo frekventan hodonim Ferhadija, u čijoj je osnovi ime perzijskog junaka, te hodonimi: Armaganuša, za koji Zlata i sar. (2007: 16), Bašeskija (1987: 356) i Bejtić (1973: 299) navode da je ime dobio po Mahali Armagandži Sinana; Ašikovac, čiji naziv A. Bejtić (1973: 86) dovodi u vezu sa vlastitim imenom Ašik⁵, popularnim u 16. vijeku; Bulbulina ulica, prema Bejtiću (1973: 124), nazvana po nekom Bulbuliji, “o kojem se može određeno reći samo to da je pripadao staroj sarajevskoj muslimanskoj porodici Bulbul...”; i Karpuzova, “u tursko doba i sve do nazad četrdeset godina... poznata pod imenom *Karpuzov sokak*, odnosno (od 1878) *Karpuzova ulica*. Nosila je taj naziv po prezimenu starije muslimanske porodice *Karpuz*, koja se ovdje sreća još u 18. vijeku” (Bejtić 1973: 181).

Podjela analiziranih primjera izvršena je isključivo prema jeziku porijekla leksema⁶ koja je u osnovi mikrotoponima, na temelju čega su obrađene tri grupe primjera – iz arapskog, perzijskog i turskog jezika. Kada se u mikrotoponimima na tvorbenu osnovu iz nekog orijentalnog jezika doda tvorbeni formant (prefiks ili sufiks) orijentalnog ili bosanskog porijekla, ovi se primjeri obrađuju kao cjelina unutar prvobitne grupe. Posebnu grupu čine primjeri u kojima su sastavnice (osnove i/ili sufiksa) iz dva ili više orijentalnih jezika.

2. MIKROTOPONIMI SA OSNOVNOM LEKSEMOM IZ ARAPSKOG JEZIKA

Brojni su hodonimi sa osnovnom leksemom iz arapskog jezika. Neki od njih u osnovi imaju nazive zanatlija: Halači (< osm. tur. *hallaç*, *hallāc* < ar. *ḥallāğ* – čistač pamuka), Kazazi (< osm. tur. *kazaz*, *kazzaz* < ar. *qazzāz* – staklar; trgovac staklom), Sarači (<

⁵ Bejtić (1973: 86) pobija tvrdnje da je ime ovog hodonima nastalo od ašikovanja, što smatra “naivnom narodnom etimologijom”, zastupljenom i kod Koste Mandića.

⁶ Porijeklo i značenja riječi arapskog porijekla preuzeti su iz *Arapsko-bosanskog rječnika* (Muftić 1997), turskog porijekla iz *Etimološkog osmanskoturskog rječnika* (Kanaar 2003), *Osmanskoturskog enciklopedijskog rječnika* (Devellioğlu 1998), *Turskog rječnika* (Türk Dil Kurumu 2005), *Tursko-srpskog rječnika* (Đinđić, Teodosijević, Tanasković 1997) i *Tursko-engleskog rječnika Redhouse* (Redhouse 1968), a perzijskog porijekla iz knjige *Riječi perzijskog porijekla u bosanskom jeziku* (Haverić, Šehović 2017), na što se referira skraćenicom RPP uz broj stranice. Sufiksi orijentalnog porijekla navode se u formi iz jezika davaoca, a njihove adaptacije jeziku primaoca – bosanskom – objašnjavaju se u radu.

osm. tur. *saraç* < ar. *sarrāğ* – sedlar; remenar, sarač; konjušar), Tabaci (< osm. tur. *tabak*, *debbāğ* < ar. *dabbāğ* – štavilac, kožar). Sve su ove imenice u množini time upućujući na raširenost bavljenja ovim zanatima u prošlim vremenima. Pored ovih, pojedini hodonimi imaju više značenja, od kojih neka upućuju na zanimanja koja su danas gotovo nestala. Takav je hodonim Telali (< osm. tur. *tellāl*, *dellāl* < ar. *dallāl* – telal; izvikivač, dražbovatelj; preprodavač, mešetar) u svom prvom značenju.

Jedan broj hodonima u svojoj osnovi ima sakralne pojmove i objekte: Medrese (< osm. tur. *medrese* < ar. *madrassa* – učilište, škola), Musala (< osm. tur. *musalla* < ar. *mušallan* – musalla, mjesto za molitvu na otvorenom prostoru), te pojmove koji se mogu povezati i sa životom poslije smrti: Turbe (< osm. tur. *türbe* < ar. *turba* – zemlja; prah, prašina; grob(nica), turbe; groblje). U ukupnom broju ove grupe hodonima u analiziranom korpusu najviše je onih arapskog porijekla, što je i shvatljivo budući da je arapski jezik Kur'ana i islama.

Neki hodonimi u svojoj osnovi imaju geografske nazive: Magribija (< osm. tur. *magrib*, *mağrib* < ar. *mağrib* – zapad; mjesto (vrijeme) zalaska sunca; večer; akšam; Magrib, tj. sjeverozapadna Afrika – bez Egipta; Maroko i ar. suf. *-iyya*).

Brojni su hodonimi sa leksemom *sokak* (< osm. tur. *sokak*, *zukāk* < ar. *zuqāq* – uličica, sokak; tjesnac, moreuz, koridor), koja označava geografski pojam: Bakije⁷ sokak, Bašića sokak, Dugi sokak, Džanin sokak, Isevića sokak, Kurtin sokak, Mali sokak, a kod koje je “suženo (je) značenje sa opšteg: ulica na specijalizovano: uska ulica, prolaz, što je neminovno uzrokovano novim načinom življenja, odlikama novog doba i njegove arhitekture (široke ulice i bulevari) koja se morala doživljavati kao suprotnost arhitekturi turskog vremena i mahalama sa uskim kaldrmisanim sokacima” (Šito 1988: 163).

Hodonim Mejdan (< osm. tur. *meydan* < ar. *maydān*, *mīdān* – trg; poprište; bojište; arena; trkalište; hipodrom; pozornica; oblast, područje; domen; ravnica) u svojoj osnovi također sadrži geografski pojam.

Brojni hodonimi u svom sastavu imaju sintagmu u kojoj je jedan član iz bosanskog jezika a drugi iz arapskog jezika ali u transfonemiziranom i transmorfemiziranom obliku: Bijela džamija (< osm. tur. *cāmi*⁸ < ar. *ğāmi* – džamija), Bistrik medresa (< osm. tur. *medrese* < ar. *madrassa* – učilište, škola), Bosanskih gazija (< osm. tur. *gāzī*

⁷ Riječ *bakije* po svom obliku odgovara ar. riječi *bāqī*, part. akt. od *baqā* – trajati, vječan biti; ostati, preostati. Međutim, pošto se ovaj mikrotoponim nalazi u popisu lokaliteta okolice Sarajeva iz 1458. godine, postavlja se pitanje da li je ova riječ arapskog porijekla. Šabanović misli da je vlaško-romanskog porijekla i da predstavlja drugi oblik riječi *bačija* (navedeno prema: Škaljić 1965: 116).

⁸ Ova imenica je, kao i sve imenice na *-i* iz orijentalnih jezika, dobila navezak *-ja* (v. Baotić 2007: 10): *džamija*.

< ar. *gāzin* – osvajač; zavojevač; napadač; ratnik), Brdo džamija, Dugi sokak, Gornja mahala (< osm. tur. *mahalle* < ar. *maḥalla* – svratište; stanica; logor(ište); četvrt, kvart, mahala), Mali sokak, Nova mahala, Mudželiti mali (< osm. tur. *mücellid*, *mücellit* < ar. *muğallid* – knjigovezac), Mudželiti veliki, Vratnik mejdan, Zelena meraja (< osm. tur. *mer'ā* < ar. *mar'an* – ispaša; pašnjak) te agoronim Sebilj (< osm. tur. *sebīl* < ar. *sabīl* – javni bunar, česma).

Također, neki hodonimi u svom sastavu imaju i bosanske prefikse i sufikse. U tvorbi riječi, ovo su mješovite tvorenice, hibridi, hibridne ili bastardne riječi, koje se definiraju kao “riječi tvorene od sastavnica koje pripadaju raznim jezicima” (Babić 1986: 44)⁹. Sljedeći hodonimi arapskog porijekla imaju:

- imenički sufiks *-uša*: Haremuša (< osm. tur. *harem* < ar. *ḥaram* – zabranjen, nedopušten; svet; sveto područje; svetište, hram; žena, supruga; žene, harem);
- pridjevski sufiks *-ov-*: Mujezinova (< osm. tur. *müezzin* < ar. *mu'addin* – mujezin);
- pridjevski sufiks *-ski*: Džamijska (< osm. tur. *cāmi* < ar. *ḡāmi*), Šehidska (< osm. tur. *ṣehīt*, *ṣehīd* < ar. *ṣahīd* – svjedok; mučenik, šehid; poginuli; stradali, žrtva); dok je zabilježen samo jedan urbanonim sa imeničkim sufiksom *-ić* – Nedžarići (< osm. tur. *neccār* < ar. *nağḡār* – tesar; stolar), koji ima isključivo množinsku formu te je *pluralia tantum*. Upravo je ovaj urbanonim sa afrikatom *dž* u osnovi čest predmet ortografskih nedoumica prosječnoga govornika bosanskog jezika. Tanović (2009: 77) navodi primjer netačnog navođenja ovog urbanonima čak i u službenim dokumentima: “u katastarskim kartama i u posljednjem planu grada Sarajeva u izdanju Geodetskog zavoda Bosne i Hercegovine od 2002. godine stoji Nedarići”. Normativni priručnici (Halilović 2017: 15), imajući u vidu etimon, propisuju Nedžarići.

3. MIKROTOPONIMI SA OSNOVNOM LEKSEMOM IZ PERZIJSKOG JEZIKA

Kao i u prethodnoj grupi mikrotoponima sa osnovnom leksemom iz arapskog jezika, i u ovoj grupi su među mikrotoponimima sa osnovnom riječi iz perzijskog jezika najzastupljeniji hodonimi.

Neki od njih u osnovi imaju geografske pojmove: Česma (< osm. tur. *çeşme* < perz. *če(a)šme* – vrelo, izvor – RPP: 170), Derebent (< osm. tur. *derbent*, *derbend*,

⁹ Ovakve primjere mikrotoponima Tanović (2009: 79) naziva “slaviziranim”. Sličan je stav i Bejtića (1973: 63-64).

dervent, dervend < perz. *dar* – vrata i perz. *band* – čvor, uzao; brana, nasip; perz. *darband* – slijepa ulica; prolaz, kanjon; tvrđava – RPP: 186), *Hendek* (< osm. tur. *hendek, handek* < perz. *xandaq* – rov, jarak, prokop – RPP: 306¹⁰), *Sumbul-česma* (< osm. tur. *sünbül, sümbül* < perz. *sombol* – bot. zumbul – RPP: 301); nazive zanatlija: *Bazardžani* (< osm. tur. *bāzārgān, bāzergān* < perz. *bāzār* – bazar, pijaca i perz. suf. *-gān*; perz. *bāzārgān* – trgovac – RPP: 158); predmeta: *Ćulhan* (< osm. tur. *külhān, külhen* < perz. *golxan* – peć za zagrijavanje javnog kupatila (hamama); vrsta ognjišta; smetljište – RPP: 183); te sakralne i apstraktne pojmove: *Abdesthana* (< osm. tur. *ābdesthāne* < perz. *ābdast* – pranje prije obavljanja molitve i perz. *xāne* – kuća; perz. *ābdastxāne* – mjesto gdje se uzima abdest – RPP: 147), *Behar* (< osm. tur. *behār, bahār* < perz. *bahār* – proljeće; behar, cvat – RPP: 160).

Brojni hodonimi u svom sastavu imaju prijedložno-padežni izraz ili sintagmu u kojoj je jedan član iz bosanskog jezika a drugi iz perzijskog jezika ali u transfonemiziranom i transmorfemiziranom obliku: *Iza bašče* (< osm. tur. *bahçe, bāğçe* < perz. *bāğ* – vrt, bašča i perz. suf. *-če*; perz. *bāğče* – baščica, vrtić; gredica, lijeha cvijeća – RPP: 157), *Bijela česma*, *Prijecka česma*, *Cicin han* (< osm. tur. *hān* < perz. *xān* – kuća; veliko istočnjačko konačište karavana, karavan-saraj, han – RPP: 210).

Također, neki hodonimi u svom sastavu imaju i bosanske prefikse i sufikse:

- prefiks *za-*: *Začardak* (< osm. tur. *çardak, çārtāk* < perz. *çahār* – četiri i perz. *tāq* – luk, svod; perz. *çahārtāq* – ono što ima četiri luka; krov ili kupola podignuta na četiri svoda – RPP: 167);
- imenički sufiks *-ev(a)c*: *Sepetarevac* (< osm. tur. *sepet, sebed* < perz. *sabad* – pletena košara, korpa, sepet – RPP: 271);
- imenički sufiks *-ija*: *Čobanija* (< osm. tur. *çoban, çübān* < perz. *čūpān* – čoban, pastir – RPP: 172);
- pridjevski sufiks *-ev-*: *Dizdareva* (< osm. tur. *dizdār* < perz. *dīz* – tvrđava; siva boja ili *dež* – tvrđava, utvrđenje; dvorac, zamak i perz. suf. *-dār*; perz. *deždār* – čuvar tvrđave – RPP: 189–190); *Bećarevo čoše* (< osm. tur. *bekār* < perz. pref. *bī-* i perz. *kār* – posao, rad; perz. *bēkār, bīkār* – nezaposlen; besposlen; lijen, nemaran; neupotrebljiv; beskoristan; nesposoban; uzaludan; sagovornik, sablesjednik; skitalica, litalica; neoženjen – RPP: 159; osm. tur. *köşe, gūşe* < perz. *gūşe* – ugao, kut, čošak – RPP: 182);

¹⁰ Riječ *hendek* je u RPP tretirana kao riječ diskutabilnog porijekla. Više o tome u Haverić, Šehović (2017: 306, fusnota 2).

- pridjevski sufiks *-in-*: Mešino ćoš (perz. *gūše*) i Papučina (< osm. tur. *pabuççu* – obućar, cipelar < perz. *pā* – noga i perz. *pūš*, prez. osn. gl. *pūšīdan* – obući; odjenuti; perz. *pāpūš* – papuče; obuća; tur. suf. *-çu* – RPP: 253), dok je u Terezija (< osm. tur. *terāzi*, *terāzū* < perz. *tarāzū* – vaga, kantar, terezija – RPP: 290) imenica na *-i* iz orijentalnih jezika dobila navezak *-ja* (v. Baotić 2007: 10).

Urbanonim perzijskog porijekla je samo imenica Višnjik (< osm. tur. *vişne* < perz. *wešnī* – crvena boja – RPP: 296¹¹), koja u svom sastavu ima bosanski imenički sufiks *-ik*.

4. MIKROTOPONIMI SA OSNOVNOM LEKSEMOM IZ TURSKOG JEZIKA

Kada govorimo o mikrotoponimima sa osnovnom leksemom iz turskog jezika, Tanović (2009: 77) utvrđuje da su “na lokalitetu Bašćaršije najgušći (su) mikrotoponimi turskog porijekla, što je razumljivo s obzirom na to da je to bio centralni dio grada u kojem su se nalazili svi važniji objekti materijalne i duhovne kulture”.

Najzastupljeniji mikrotoponimi sa osnovnom riječi turskog porijekla su hodonimi. Većina u osnovi ima nazive zanata: Čizmedžiluk (< osm. tur. *çizmecilik* – zanat izrade čizama; prodaja čizama < tur. *çizme* – čizma i tur. suf. *-ci i -lik*), Ćurčiluk (< osm. tur. *kürkçülük* – zanat izrade krzna, krznarstvo; prodaja predmeta od krzna < tur. *kürk* – krzno, krznena roba i tur. suf. *-çü i -lük*), Kazandžiluk (< osm. tur. *kazancılık* – kotlarski zanat; prodaja kazana; popravljjanje kazana < tur. *kazan*¹² – kazan; kotao i tur. suf. *-ci i -lik*), Kujundžiluk (< osm. tur. *kuyumculuk* – zlatarski zanat; prodaja zlata < tur. *kuyum* – zlatarska roba, nakit i tur. suf. *-cu i -luk*); i zanatlija: Ćebedžije (< osm. tur. *kebeci* – onaj koji šije pastirske ogrtače < tur. *kebe*¹³ – vrlo gusta vrsta

¹¹ Općerašireno je mišljenje da je riječ *vişnja* praslavenskog porijekla, ali Skok (1973: 598) i Škaljić (1979: 641) navode da je perzijskog porijekla (Haverić, Šehović 2017: 296).

¹² Škaljić (1965: 403) pogrešno navodi da je riječ *kazan* perzijskog porijekla. Naime, u turskim leksikografskim izvorima navodi se da je riječ *kazan* turskog porijekla (Redhouse 1968: 627; Türk Dil Kurumu 2005: 824–825), dok se u perzijskim leksikografskim izvorima bilježi u oblicima *qazqān*, *ğazğān*, *qāzqān*, *qazğān*, *ğāzğān* i također se navodi da je turskog porijekla (Dehcodā, ‘Omīd 1372/1993: 931; Mo‘īn 1375/1996: 2611–2612).

¹³ U svim dostupnim turskim leksikografskim izvorima navodi se da je riječ *kebe* turskog porijekla. Međutim, u rječniku *Türkçe Sözlük* (Türk Dil Kurumu 2005: 827) navodi se da je izvedena od italijanske riječi *cappa*, koja je grčkog porijekla.

filca; kratka jakna od filca; deka od filca; kratak ogrtač (pastirski) i tur. suf. *-ci*), Sagrdžije (< osm. tur. *sağrıci* – zanatlija koji izrađuje predmete od kože; kožar < tur. *sağrı* – sapi (konjske); koža od konjskih sapi; planinski greben, vrh i tur. suf. *-ci*); te zanatskih proizvoda: Sadžak (< osm. tur. *sacayağı*, *saçayak* – tronožac (za kotao)).

Iz navedenih hodonima uočava se da se u najviše primjera na osnovnu riječ iz turskog jezika dodaje turski sufiks *-cı* (*-ci/-cul/-cü*; *-çıl/-çıl/-çul/-çü*), od kojeg su u bosanskom jeziku nastale adaptacijske forme – sufiksi *-džija/-čija*, a od njih složeni sufiksi: *-adžija*, *-edžija*, *-idžija*, koji su perintegracijom razvili jedan broj derivata: *-a(n)džija*, *-e(n)džija* i *-i(n)džija* (Radić 1997: 179); i turski sufiks *-lık* (*-lik/-luk/-lük*), od kojeg je nastala adaptacijska forma – sufiks *-luk*.

Titula beg je u osnovi hodonima Begluk (< osm. tur. *beylik* – begluk, oblast kojom upravlja beg; gospodstvo, begovstvo; vlastelinstvo, plemstvo < tur. *bey* – gospodin; gospodar, zapovjednik, poglavar; beg; as (u kartama) i tur. suf. *-lik*), a pojavljuje se i u hodonimu Dajanli Ibrahim-bega (< osm. tur. *dayanıklı* – čvrst; izdržljiv, otporan; postojan, trajan < tur. *dayanık* – oslonac; čvrstoća, izdržljivost i tur. suf. *-lı*; osm. tur. *bey*), s pridjevom *dajanli*, u kojem je izvorni turski sufiks *-lı* u bosanski jezik preuzet kao pridjevski sufiks *-li*, tipičan za ekspresivne pridjeve iz razgovornog stila.

U hodonimu Topal Osman-paše (< osm. tur. *topal* – hrom, šepav; koji se ljulja [o stolici] i osm. tur. *paşa* – visoka civilna i vojna titula u Osmanskom carstvu, paša; voj. general; mor. admiral) uz titulu *paša* navedeni su i pridjev i vlastito ime. Dosad nije bilo primjera za hodonime čija je osnova neimenička, a, pored ovog, u korpusu su zabilježena još dva takva, iz sinhronijske perspektive, tvorbeno nemotivirane osnove: Aladža (< osm. tur. *alaca* – šaren, šarolik, raznobojan; prugaste stvari < tur. *ala* – šaren, šarenkast i tur. suf. *-ca*), s pridjevskom osnovom i vezanim morfemom *-ca*; i Jedileri (< osm. tur. *Yediler* – Sedam spavača; naziv koji se daje grupi evlija; grupa sastavljena od sedam članova < tur. *yedi* – sedam i tur. suf. *-ler*), sa glavnim brojem *sedam* u osnovi i vezanim morfemom *-ler*.

Značenja hodonima Budžak (< osm. tur. *bucak* – ugao, kut; zabačeno mjesto, budžak) i Konak (< osm. tur. *konak* – konak, rezidencija; konačište, prenočište; porodična kuća; dan hoda, jednodnevni put) obuhvataju značenja mjesnih imenica, ali, u slučaju hodonima Konak, i apstraktna značenja vremenskoga karaktera (dan hoda, jednodnevni put). Rjeđe je u osnovi hodonima naziv mesa: Pastrma (< osm. tur. *pastırma* – pastrma, suho ovčije meso sa lukom i začinima).

Na geografsku sliku sarajevskog terena upućuju hodonimi čija je jedna sastavnica leksema *čikma* (< osm. tur. *çikmaz* – slijepa ulica, ćorsokak; bezizlazan položaj, bez izlaza): Alibega Firdusa čikma, Babića bašča čikma, Bakije čikma, Besarina čikma,

Bistrik donja čikma, Bistrik gornja čikma, Bratunačka čikma, Breka čikma, Brezanska čikma, Briješće brdo čikma, Čekaluša čikma, Dženetića čikma, Ekmića čikma, Hamdije Kreševljakovića čikma, Izeta Karšića čikma, Kovači čikma, Maguda čikma, Nadlipe čikma, Nikolića čikma, Omera Kovača čikma, Reisa Mehmeda Spahe čikma, Sagrdžija čikma, Skenderija čikma; te *basamaci*: Bistrik basamaci (< osm. tur. *basamak* – stepenica, basamak (stepeništa); prečaga, prečka; papučica (automobila)), a hodonim Soukbunar (< osm. tur. *soğuk bunar* – hladan bunar < tur. *soğuk* – hladno vrijeme, hladnoća; studen, zima; hladan, neprijatan i tur. *bunar*, *pınar* – fontana; izvor; bunar, zdenac) u svojoj osnovi ima geografske pojmove.

Izvjestan broj hodonima u svom sastavu ima prijedložno-padežni izraz ili sintagmu u kojoj je jedan član iz bosanskog jezika a drugi iz turskog jezika ali u transfonemiziranom i transmorfemiziranom obliku: Za Beglukom, Bistrik basamaci, Ćebedžije donje, Ćebedžije gornje, Ćurčiluk mali, Ćurčiluk veliki, Kovači čikma, Nadlipe čikma. Činjenica da je najmanje ovakvih dvočlanih sintagmi u hodonimima sa jednim članom iz turskog jezika potvrđuje da su “Turci rado prevodili postojeća imena naselja na svoj jezik” (Zirojević, prema: Peco 1982: 197), gdje je obično pridjev preveden, dok je imenica zadržavala svoj prvobitni oblik.

Hodonimi koji u svom sastavu imaju i bosanske sufikse su:

- imenički sufiks *-ija*: Ćumurija (< osm. tur. *kömrü* – ugalj);
- pridjevski sufiks *-in-*: Kaukčijina (< osm. tur. *kavukçu* – zanatlija koji izrađuje turbane < tur. *kavuk* – pokrivalo za glavu (na koje se zavijala čalma); prošiveni turban i tur. suf. *-çu*), Odošašina (< osm. tur. *oda başı* – glavni poslužitelj, podvornik u hanovima; odoša; vojni čin za osobu u janjičarskom redu koja je zadužena za ceremoniju pozdravljanja u povorkama < tur. *oda* – soba, odaja i tur. *baş* – glava; starješina), Tepebašina (< osm. tur. *tepe başı* – na vrhu, odozgo; uz brdo < tur. *tepe* – brijeg, brežuljak, brdašce; planinski vrh; tjeme i tur. *baş* – glava; starješina);
- imenički sufiks *-ov(a)c*: Begovac (osm. tur. *bey*).

Urbanonim Ilidža (osm. tur. *ilica* – banja, toplice) ima značenje mjesne imenice, a u njegovom se nazivu oslikava prošlost Sarajeva, kada je ovaj dio današnjeg šireg gradskog područja bio namijenjen za liječenje stanovništva. Naime, “Ijekovita sumporna vrela u ovom mjestu bila su odlična podloga, na kojoj se još u rimsko doba ovdje izgradilo naselje, kolonija i municipij rimskih legionara sa vilama pa čak i sa jednom zgradom, za koju se pretpostavlja da je bila hotel i lječilište i u kojoj je bilo uvedeno centralno grijanje i ljekovita sumporna voda putem posebnih cjevovoda... (...) Srednji vijek Ilidže (užeg dijela naseobine) potpuno je taman, ali nam se, srećom, sačuvalo samo ime mjesta iz tog doba. Ilidža se tada zvala narodnim imenom *Lužani*,

koje je do danas očuvano u nazivu jednog užeg kraja toga naselja. U turskom periodu naselje je dobilo novi, turski naziv, a to je ovo današnje ime *Ilidža*, koje u potpunosti odgovara imenu *Toplica*” (Bejtić 1973: 45). Danas je područje Ilidže gusto naseljeno i isprepleteno brojnim objektima, od kojih je najveći dio ugostiteljske namjene, zbog čega barem njegov naziv služi kao podsjetnik na bogatu historiju Sarajeva.

5. MIKROTOPONIMI SA SASTAVNICAMA IZ NAJMANJE DVA ORIJENTALNA JEZIKA

Rjeđe, mikrotoponime čine sastavnice porijeklom iz dvaju jezika:

a) urbanonimi: Bembaša (Bendbaša) (< osm. tur. *bent başı* – pokraj brane, uz branu < perz. *band* – zglob, članak; poglavlje (knjige); lokot, katanac; zatvor; lanac, okov; čvor, uzao; obmana, varka; svileni gajtan za pripasavanje sablje; konopac, uže; učkur; pojas, remen; štrik; brana, nasip i tur. *baş* – glava; starješina – RPP: 160), Mejtaš (< osm. tur. *meyyit taşı* – nišan < ar. *mayyit*, *mayt* – mrtav, preminuo, umrli; mrtvac i tur. *taş* – kamen; stijena; tvrd kao kamen; dragi kamen, dragulj), dok je Baščaršija (< osm. tur. *baş çarşı* – glavna čaršija < tur. *baş*; perz. *čahār* – četiri i perz. *sū* – strana; perz. *čahārsū* – raskrsnica – RPP: 157) agoronim i urbanonim;

b) agoronim: Bezistan (< osm. tur. *bezistān*, *bezesten* < ar. *bazz* – pamučna ili lanena tkanina, bez, štof i perz. suf. *-stān*; perz. *bazestān* – pijaca ili magacin za materijale – RPP: 162);

c) hodonimi: Abadžiluk (< osm. tur. *abacılık* – abadžijski zanat, zanat izrade vunениh ogrtača < ar. *‘abā’* – (vuneni, prugasti) ogrtač i tur. suf. *-cı*, *-lık*), Aščiluk (< osm. tur. *aşçılık* – zanimanje kuhara; kuharska vještina < perz. *āš* – tečno, kašasto jelo; kaša i tur. suf. *-cı*, *-lık* – RPP: 151), Bardakčije (< osm. tur. *bardakçı* – onaj koji izrađuje čaše; prodavač čaša < perz. *bārdān* – vreća u kojoj se nešto čuva, džak; posuda; pehar, vrč za vino i tur. suf. *-cı* – RPP: 156), Musluk-česma (< osm. tur. *musluk çeşme* – česma sa slavinom < tur. *musluk* – slavina, pipa; mjesto za pranje ruku; perz. *če(a)šme* – RPP: 170), Pinje bajraktara (< osm. tur. *bayrakdār* < tur. *bayrak* – zastava i perz. suf. *-dār*; perz. *beyraqdār* – onaj koji nosi zastavu, bajrak¹⁴ – RPP: 156), Šehitluci (< osm. tur. *şehitlik* – mjesto gdje su šehidi < ar. *šahīd* i tur. suf. *-lik*).

¹⁴ Škaljić (1979: 113–114) navodi da je riječ *bajraktar* (*barjaktar*) tur.-perz. porijekla – naime, on je mišljenja da je riječ *bajrak* turskog porijekla. Međutim, u turskim, perzijskim i arapskim leksikografskim izvorima navodi se da je riječ *bayrak* perzijskog, odnosno turskog, odnosno arapskog porijekla. Više o tome u Haverić, Šehović (2017: 156, fusnota 1).

U hodonimu Poddžebhana (< osm. tur. *cep̄ane*, *cephane*, *cebhāne*, *cebehāne* < ar. *ġibha* – čelo, front i perz. *xāne* – kuća) sastavnice su iz arapskog i perzijskog jezika, uz bosanski prefiks *pod-*; u Tahmiščina (< osm. tur. *tahmişçi* – onaj koji prži kafu < ar. *taḥmīş* – prženje kafe i tur. suf. *-çi*) iz arapskog i turskog, uz bosanski pridjevski sufiks *-in-*; a u Čadordžina ulica (< osm. tur. *çadırçı* – onaj koji izrađuje šatore; prodavač šatora < perz. *cādor* – šator; veliki ženski ogrtač, čador i tur. suf. *-cı* – RPP: 165), Đulagina čikma (< perz. *gol* – cvijet; ruža – RPP: 201; tur. *ağa* – gospodar; zemljoposjednik, gazda; gospodin; *hist.* u Osmanskom carstvu, titula koja se daje nekim oficirima; stariji brat; tur. *çikmaz*), Luledžina (< osm. tur. *lūleci* – izrađivač glava čibuka < perz. *lūle* – cijev, cjevčica; crijevo; cjevovod; epruveta i tur. suf. *-ci* – RPP: 231), Šeher-čehajina čikma (< osm. tur. *şehir*, *şehr* < perz. *šahr* – grad; carstvo, zemlja – RPP: 280; < osm. tur. *kāhya*, *kethüdā* < perz. *kad* – kuća, dom i perz. *xodā* – Bog; vlasnik; perz. *kadxodā* – gazda kuće, domaćin; seoski starješina, vođa; plemenski starješina; predsjednik esnafa – RPP: 177; tur. *çikmaz*) i Terzibašina (< osm. tur. *terzibaşı*, *derzibaşı* – glavni krojač < perz. *darzī* – krojač i tur. *baş* – RPP: 290) iz perzijskog i turskog, uz bosanski pridjevski sufiks *-in-*.

Vrlo su rijetki primjeri u kojima mikrotoponim čine sastavnice iz tri orijentalna jezika, kao što je to slučaj sa hodonimom Tahtali sokak (< osm. tur. *tahtalı sokak* – sokak ograđen daskama < perz. *taxte* – daska; ravna, glatka površina, tabla – RPP: 286; tur. suf. *-lı* i ar. *zuqāq*). Sa druge strane, stilistički su naročito zanimljivi primjeri sa sastavnicama iz tri orijentalna jezika, čemu se još pridodaje i bosanski pridjevski sufiks *-ski*, kao u primjeru Kalhanski sokak (< osm. tur. *kalhāne sokak* – sokak u kojem su smještene topionice, livnice < tur. *kal* – prečišćavanje metala, taljenje i perz. *xāne* – kuća; *kalhāne* – topionica, livnica; ar. *zuqāq*).

Primjer Tekija (< osm. tur. *tekke*, *tekye* < orij.¹⁵ *takiyya* – tekija; svratište; utočište) posebno se ističe imajući u vidu njegovo nedovoljno jasno porijeklo. Prefiksacijom je od njega nastao hodonim Podtekija, s bosanskim prefiksom *pod-*.

6. SOCIOLINGVISTIČKI UVJETOVANE PROMJENE TOPONIMA

Lekseme općenito, a naročito (mikro)toponimi, više nego druge jezičke jedinice (npr., foneme, morfeme i sl.) podliježu promjenama uvjetovanim društveno-političkim

¹⁵ Ovo je skraćenica za orijentalizam. Naime, riječ *tekija* je specifična po tome što joj se u leksikografskim izvorima pridaje različito porijeklo – arapsko, tursko i perzijsko. Iz tog razloga, ovaj mikrotoponim nije svrstan ni u jednu od prethodne tri grupe mikrotoponima, nego je uvršten u grupu sa mješovitim porijeklom, a objedinjen je zajedničkim nazivnikom.

razlozima. Trusk (2003: 350) to slikovito opisuje navodeći da toponimi “imaju tendenciju da pate od hirova historije”.

Na prostoru Sarajeva sudarale su se različite kulture i civilizacije, što je za posljedicu imalo brojne promjene na svim poljima društvenog života, pa tako i u oblasti mikrotoponima: “Brojni mikrotoponimi više puta su preimenovani, a kod nekih je u određenoj mjeri narušena kulturno-historijska i jezička ravnoteža” (Tanović 2009: 74). To je naročito karakteristično za ulice koje su nastale u vrijeme Osmanlija, a u čijim je nazivima tokom vremena dolazilo do višestrukih promjena, okončanih ponovnim vraćanjem izvornog imena: Bardakčije, Ćebedžije donje, Ćebedžije gornje, Derebent, Đulagina, Poddžephana, Prijeka česma, Sepetarevac, Tabaci, Tabašnica, Terezija itd. Također, neki hodonimi i urbanonimi su preimenovani u austrougarskom periodu, kao npr.: Bazardžani, Behar, Dženetića čikma, Đulagina čikma, Dizdareva, Iza bašče, Jedileri, Mejtaš, Mujezinova, Papučina, Tahtali sokak, Tepebašina, Terzibašina, Višnjik i dr. Ipak, ima i hodonima koji su nastali još u vrijeme vladavine Osmanskog Carstva, i to većinom u 16. vijeku, od kada se nisu mijenjali njihovi nazivi: Abadžiluk, Abdesthana, Bentbaša, Bijela česma, Bijela džamija, Čizmedžiluk, Ćulhan, Ćurčiluk Mali, Ćurčiluk Veliki, Kazandžiluk, Kazazi, Kujundžiluk, Magribija, Musluk-česma, Šeher-ćehajina čikma itd. Koji su razlozi da baš ovi hodonimi ostanu nepromijenjeni, a drugi budu podvrgnuti brojnim preimenovanjima, teško je egzaktno utvrditi. U slučaju imenovanja po ličnosti, historijskom događaju ili kontekstu, to je mnogo jasnije: “Preimenovanje nekih objekata direktna je posljedica preispitivanja karaktera i značaja događaja, ličnosti ili historijskoga konteksta po kojima je nastalo prvotno ime” (Tanović 2009: 74). No, perspektive učesnika u preimenovanju ulica i posmatrača tog procesa ne moraju biti istovjetne, što rezultira podijeljenim reakcijama javnosti. Svjedoci smo brojnih polemika u svakodnevnom životu, štampanim časopisima, na društvenim mrežama i sl. izazvanih preimenovanjima nekih ulica, ne samo kod nas nego i u susjednim zemljama.¹⁶ Sa druge strane, preimenovanja ulica su tema i naučnih radova, u kojima se analizirane pojave nastoje objektivno tumačiti. To, ipak, nije garant objektivne tačke gledišta njihova tumača pa nerijetko čitamo radove iz kojih je jasna autorova ideologizirana pozicija.¹⁷

Kako tema rada nije sociolingvistička, nećemo se detaljnije baviti razmatranjima ove vrste. Ipak, možemo se složiti da “ulice grada Sarajeva predstavljaju pravu riznicu

¹⁶ Npr., u Srbiji je bilo mnogo reakcija na pokušaj preimenovanja beogradske Sarajevske ulice, a neke od njih su bile politički motivirane.

¹⁷ Primjer takve prakse je rad S. Stojanović (2008).

i po strukturi i po starosti svojih naziva blagodareći okolnosti što se očuvao velik broj starih, vrlo starih imena, unatoč brojnim mijenjanjima” (Bejtić 1973: 9).

7. ZAKLJUČAK

Na temelju provedenog istraživanja možemo izvesti sljedeće zaključke:

1. Na području Sarajeva brojni mikrotoponimi sadrže u svojoj osnovi lekseme porijeklom iz arapskog, perzijskog i turskog jezika.

2. Veliki broj mikrotoponima u osnovi ima nazive zanatskih ili drugih zanimanja orijentalnog porijekla, a upravo je “među zanatskim zanimanjima veliki broj teško i/ili nikako zamjenjivih leksema u bosanskom jeziku” (Šehović, Haverić 2019: 193).

3. Imenice arapskog porijekla *sokak* i *mahala*, kao i imenica turskog porijekla *čikma*, česte su sastavnice brojnih hodonima, a njihovo značenje upućuje na odlike arhitekture iz doba Turskog Carstva.

4. Hodonimi koji u svojoj osnovi imaju sakralne pojmove i objekte većinom su arapskog porijekla, što je i shvatljivo budući da je arapski jezik Kur’ana i islama.

5. Izvjestan broj hodonima u svom sastavu ima prijedložno-padežni izraz ili sintagmu u kojoj je jedan član iz bosanskog jezika a drugi iz arapskog, perzijskog ili turskog jezika u transfonemiziranom i transmorfemiziranom obliku.

6. Učešće tvorbenih formanata – prefiksa i sufiksa – iz bosanskog jezika u mikrotoponimima orijentalnog porijekla nije jednako: sufiksi su mnogo brojniji, kao što su, uostalom, i u općem leksikonu, sufiksarne izvedenice brojnije od prefiksarnih. Od prefiksa pojavljuju se *pod-* i *za-*, a od sufiksa (po učestalosti) brojniji su pridjevski od imeničkih. Među pridjevskim, najfrekventniji je sufiks *-in-*, a manje su zastupljeni *-ski*, *-ev-*, *-ov-*. Od imeničkih sufiksa, najzastupljeniji su: *-ija* i *-ov(a)c*, te *-ik*, *-ić(i)*, *-evac*, *-uša*.

Što se tiče sufiksa iz orijentalnih jezika, najzastupljeniji su sufiksi porijeklom iz turskog jezika, i to: imenički sufiksi *-džija/-čija*, *-luk* i pridjevski sufiks *-li*, a zabilježeni su i sufiksi porijeklom iz perzijskog jezika: imenički sufiksi *-dār/tār* i *-stān*.

IZVORI

1. Anwarī, Hassan (1312/1933), *Farhang-e bozorg-e Soxan* (I–VIII) (*Veliki rječnik Soxan*), Ketābxāne-ye mellī-ye Īrān, Tehrān

2. Dehxodā, ‘Alī Akbar (1341/1962), *Loġatnāme*, Entešārāt-e Amīr Kabīr, Tehrān
3. Devellioğlu, Ferit (1998), *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat (Osmansko-turski enciklopedijski rječnik)*, Aydın Kitabevi Yayınları, Ankara
4. Đinđić, Slavoljub; Mirjana Teodosijević, Darko Tanasković (1997), *Türkçe-Sırpça Sözlük (Tursko-srpski rječnik)*, Ankara
5. Halilović, Senahid (2017), *Pravopis bosanskoga jezika*, Slavistički komitet, Sarajevo
6. Kanar, Mehmet (2003), *Örnekli Etimolojik Osmanlı Türkçesi Sözlüğü (Etimološki osmanskoturski rječnik)*, Derin Yayınları, İstanbul
7. Mo‘īn, Mohammad (1375/1996), *Farhang-e fārsī (I–VII) (Rječnik perzijskog jezika)*, Mo‘assese-ye entešārāt-e Amīr Kabīr, Tehrān
8. Muftić, Teufik (1997), *Arapsko-bosanski rječnik*, El-Kalem, Sarajevo
9. ‘Omīd, Hassan (1372/1993), *Farhang-e fārsī-ye ‘Omīd (Perzijski rječnik ‘Omīd)*, Mo‘assese-ye entešārāt-e Amīr Kabīr, Tehrān
10. Redhouse, James William (1968), *Redhouse Yeni Türkçe-İngilizce Sözlük (Tursko-engleski rječnik Redhouse)*, Redhouse Yayınevi, İstanbul
11. Simeon, Rikard (1969), *Enciklopedijski rječnik lingvističkih naziva*, Vol. I–II, Matica hrvatska, Zagreb
12. Škaljić, Abdulah (1979), *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, 4. izdanje, Svjetlost, Sarajevo
13. Türk Dil Kurumu (2005) *Türkçe Sözlük (Turski rječnik)*, Türk Dil Kurumu, Ankara

LITERATURA

1. Baotić, Josip (2007), *Orijentalizmi u govoru starosjedilaca Bosanske Posavine*, Institut za jezik, Sarajevo
2. Bašeskija, Mula Mustafa (1987), *Ljetopis (1746–1804)*, prijevod s turskog, uvod i komentar: Mehmed Mujezinović, Veselin Masleša, Sarajevo
3. Bejtić, Alija (1973), *Ulice i trgovi Sarajeva*, Muzej grada Sarajeva, Sarajevo
4. Glibanović-Vajzović, Hanka (1986), “Ojkonimi orijentalnog porijekla u Bosni i Hercegovini sa dijahronog i književnojezičkog stanovišta”, *Književni jezik*, XV/3-4, 233-240.
5. Halilović, Senahid, Ilijas Tanović, Amela Šehović (2009), *Govor grada Sarajeva*, Slavistički komitet, Sarajevo

6. Haverić, Denita, Amela Šehović (2017), *Riječi perzijskog porijekla u bosanskom jeziku*, Institut za jezik, Sarajevo (skraćena: RPP)
7. Loma, Aleksandar (2001), "Toponomastika kao izazov", *Književnost i jezik*, XLVIII/1–2, 9-20.
8. Musa, Snježana, Marija Jukić (2019), "Toponimija Lašvansko-lepeničko-fojničke doline kao čimbenik prostornog identiteta", *Gradovrh*, XV/15, 21-40.
9. Peco, Asim (1982), "Stari i novi toponimi", *Književnost i jezik*, XXIX/3–4, 191-200.
10. Radić, Prvoslav (1997), "Sufiks -čija/-džija u srpskom književnom jeziku. Stilsko-semantički aspekt", *Naš jezik*, XXXII/1–2, 179-191.
11. Stojanović, Smiljka (2008), "Hodonimijske metamorfoze ili o preoblačenju ulica", *Srpski jezik*, 13/12, 163-179.
12. Šćepanović, Mihailo (1997), "Onomastičke kategorije i srpska onomastička terminologija", *Književnost i jezik*, XLV/2–3, 65-69.
13. Šehović, Amela, Denita Haverić (2019), "Kulturološki uvjetovana tematska polja s riječima perzijskog porijekla u bosanskom jeziku", Bosanskohercegovački slavistički kongres, *Zbornik radova* (Knjiga 1), Slavistički komitet, Sarajevo, 191-204.
14. Šito, Daria (1988), "Semantička pomjeranja pri upotrebi turcizama u savremenom govoru i uticaj sociolingvističkih faktora na njih", *Književni jezik*, 17/3, 159-168.
15. Trusk, Robert Lawrence (2003), *Historical linguistics*, second edition, Arnold, London
16. Zlatar, Behija, Muhamed Ganibegović, Šukrija Gavranović, Valerijan Žujo (2007), *Sarajevo Općina Centar – Ulice, trgovi, mostovi, parkovi i spomenici*, Mediapress Sarajevo, Sarajevo
17. Zoričić, Dunja (2019), "Nomen est omen. Onimi kao sastavnice hrvatskih i engleskih frazema", *Fluminensia*, 31/2, 121-141.

INTERNETSKI IZVORI

1. Zavod za informatiku i statistiku Kantona Sarajevo, <http://zis.ks.gov.ba/ulice>
2. <https://www.navigator.ba/>
3. <https://rutmap.com/>

LEXIS OF ORIENTAL ORIGIN IN MICROTOPONYMS OF SARAJEVO

Summary

This paper explores Sarajevo's microtoponyms as sources for studying its past, culture, and traditions. Generally, microtoponyms, more than other language units (eg., phonemes, morphemes, etc.), are subject to changes that are conditioned by socially-political reasons. The approach taken in the paper is primarily linguistic and based on that, the studied microtoponyms are divided according to the language of origin of the basic word into those of Arabic, Persian, or Turkish. The conducted research also confirms several examples with components of mixed origin and those in which the formative formants are from one of the Oriental languages or the Bosnian language.

Keywords: lexicon; Bosnian; Arabic; Persian; Turkish; lexeme; microtoponym; oykon; hodonym

Adresa autorica
Authors' address

Đenita Haverić
Amela Šehović
Univerzitet u Sarajevu
Filozofski fakultet
dzenitahaveric@yahoo.com
amela.ami.sehovic@gmail.com

UDK 811.163.4(497.6)'373.7

Primljeno: 03. 09. 2020.

Izvorni naučni rad
Original scientific paper

Azra Hodžić-Čavkić

FRAZEOGRAFIJA U BOSNISTICI XXI STOLJEĆA

Dvadeset je godina proteklo od izlaska iz štampe prve teorijske knjige o frazeologiji bosanskog jezika. Mnogo je napisanih radova iz bosnističke frazeologije, što svjedoči o visokoj zainteresiranosti za frazeološki fond bosanskog jezika, kao i o vitalnosti same građe, ali ti radovi svjedoče i o konsolidiranoj lingvističkoj disciplini – frazeologiji. Najveći dio radova bavi se uporednom analizom frazeološke građe bosanskog jezika s građom nekog drugog jezika učvršćujući tako kontrastivnu frazeologiju, ali postoji i značajan broj radova koji apliciraju savremene metode kognitivnolingvističkog pristupa uključujući se na taj način u savremene tokove u lingvistici. Posebna je tema, međutim, napredovanje bosnističke frazeografije u periodu nakon što je Ilija Tanović objavio *Frazeologiju bosanskoga jezika*. U ovom radu analiziraju se frazeografske prakse rječnika nastalih u periodu nakon 2000. godine. U radu se analiziraju rječnici koji su najavljeni kao “frazeološki”; rječnici koji su kategorizirani kao “bosanski” prema definiciji granica bosanskog jezika iz *Gramatike bosanskoga jezika* (2000). Također, ovdje će biti riječi i o studijama koje u svome horizontu imaju prateći frazeološki rječnik ili, naprosto, nose kvalifikaciju “zbirke” sa značajnim doprinosom općim temama kojima se frazeologija bavi.

Ključne riječi: bosnistička frazeologija; bosnistička frazeografija; frazeološki fond; terminološko-teorijska mnogostrukost

1. UVODNE NAPOMENE

Nakon što je *Frazeologija bosanskoga jezika* Ilijasa Tanovića 2000. godine udarila temelje frazeologiji u bosnistici, uslijedio je niz značajnih radova iz bosnističke

frazeologije. Već 2001. godine bosnistička frazeologija ulazi u novo razdoblje svog razvitka. Knjigom *Kontrastivna analiza frazeoloških izraza sa komponentom "Kopf"/"glava" u njemačkom i u b/h/s jeziku* Melihe Hrustić otvara se metodološko poglavlje kontrastivnih analiza u frazeologiji bosanskog jezika. Godine 2003. svjetlo dana ugledala je i knjiga Amine Šiljak-Jesenković *Nad bosanskim i turskim frazionom*, koja je nastavak radova s kontrastivnom metodom. Nakon ove tri knjige, potaknuti i ohrabreni istraživači posvećuju se frazeografskim radovima na građi bosanskog jezika. Dvadeset godina nakon Tanovićeve *Frazeologije* bilježimo eksponencijalni rast zainteresiranosti za frazeološki fond bosanskog jezika. Istraživači su se odvažili raditi i na rasvjetljavanju problema neujednačenosti terminološke i teorijske prakse, ali treba konstatirati da još uvijek ne postoji jednoobrazno rješenje na tom polju. Bez obzira na razjedinjenost u mišljenjima, treba reći da je to ipak pouzdan pokazatelj zainteresiranosti za istraživanje ovog sloja bosanskog jezika. S druge strane, frazeografija bosanskog jezika ima zanimljiv razvoj budući da svaki od rječnika nastalih u prethodnih dvadeset godina ima neku specifičnost zbog koje sebe atribuirao kao "prvi".

Prvim posrednim leksikografskim bavljenjem frazeološkim fondom bosanskog jezika možemo smatrati i prvi rječnik štokavskog narječja *Potur-Šahidiju* ili *Magbul-i Arif* Muhameda Hevaije Uskufija iz 1631. godine. On sadrži i poslovične i mudre izreke na turskom i bosanskom jeziku, ali i bilježi nekoliko primjera (npr. *za dušu podat* 2011: 107) u kojima se naslućuje struktura koju različiti istraživači nazivaju *frazemom*, *frazeološkom jedinicom*, *frazeologizmom*; *idiomom*, *idiomatskom frazom* itd. Nadalje, frazeografskim se radom može smatrati i *Rječnik karakteristične leksike bosanskog jezika* Alije Isakovića (1992). Također *Školski rječnik bosanskog jezika* Dževada Jahića (1999) bilježi frazeološki fond i to tako što navodi "frazeološki potencijal" riječi koju obrađuje. Naprimjer, pod odrednicom *biber* (1999: 117) nalazimo: *biber m*; *ind.* ♠♠ *papar*, *biljka* i *plod* ove *biljke*, koji se *upotrebljava* kao *začin*. ♠ *Tamân mu je to došlo ko biber po pilavu*. * (značenju dobro, pogodno). *

Ipak, u fokusu ovoga rada bit će rječnici te frazeološki rječnici i studije publicirani nakon 2000. godine – tj. nakon što je bosnistička frazeologija dobila svoju teorijsku podlogu, koji bilježe frazeološki fond. Riječ je o sljedećim rječnicima poredanim prema hronologiji publiciranja:

Bosanska sehara iz 2006/2016. godine (Lukić)

Rječnik bosanskoga jezika iz 2010. godine (Halilović – Palić – Šehović)

Rječnik bosanskog jezika – višetomni rječnik u nastajanju, čiji je prvi tom izašao 2010. godine (Jahić)

Bosanski frazeološki rječnik iz 2012. godine (Ćoralić – Midžić)
Kao frazeološki rječnik iz 2012. godine (Mahmutović)
Sandžački rječnik iz 2012. godine (Begović – Begović-Ličina)
Bosansko-njemačkoi frazeološki rječnik iz 2013. godine (Ćoralić)
Sandžački frazeološki rječnik iz 2016/2018. godine (Mušović)
Rječnik frazema bosanskoga jezika iz 2018. godine (Kasumović – Nikolić)
Frazeološki rječnik bosanskog jezika iz 2019. godine (Popara).

Također, u radu će biti analizirana i frazeografska praksa zabilježena u knjizi *Leksika orijentalnog porijekla u frazemama bosanskog jezika* iz 2017. godine (Šehović – Haverić) s obzirom na činjenicu da ova studija posjeduje prvi frazeološki rječnik s leksemama orijentalnog porijekla.

S obzirom na šarolikost u terminologiji u 2. poglavlju nakratko ćemo se osvrnuti na jezičku praksu imenovanja i razumijevanja jedinica frazeologije.

2. TERMINOLOŠKO-TEORIJSKA MNOGOSTRUKOST U OVDAŠNJOJ FRAZELOGIJI

Frazeološka literatura svjedoči o heterogenosti njenog terminološkog aparata. Ukoliko bi se analizirali radovi iz ovdašnje frazeologije uključujući i jezičku praksu frazeologa u serbokroatistici, kasnije bosnistici, kroatistici, montenegristici i srbistici, naišlo bi se na još veću razgranatost njenog terminološkog aparata.

Naprimjer, Antica Menac 1970/1971. godine piše pionirski rad u frazeologiji serbokroatistike *O strukturi frazeologizma* nazvavši jedinicu frazeološkog fonda *frazeologizmom*, a pod tim terminom podrazumijevajući ustaljene veze riječi koje se upotrebljavaju u gotovom obliku, a ne stvaraju se u toku govornoga procesa, i kod kojih je bar jedna sastavnica promijenila značenje, tako da značenje ne odgovara sumi značenja njihovih sastavnica. Josip Matešić koristi termin *frazem* ili *frazemska jedinica* definirajući ih “kao jedinice jezika značenjskog karaktera koje se kao cjelina reproduciraju u govornom aktu raspolazući pri tome najmanje dvjema punoznačnim (autosemantičkim) riječima, od kojih barem jedna upućuje na semantičku pretvorbdu, jedinice koje, zbog sposobnosti uklapanja u kontekst, poput svake druge vrste riječi, mogu vršiti sintaksičku ulogu u rečenici” (1982: 167). Dragana Mršević-Radović (1987) u svome radu ravnopravno upotrebljava termine *frazeološka jedinica* i *frazeologizam*, a u samom naslovu koristi *frazeološke sintagme*. Mršević-Radović

dalje navodi da je “termin frazeološka jedinica kao opšti naziv za jedinicu frazeološkog sistema jednog jezika široko prihvaćen i odgovara postojećem terminološkom sistemu”, a da se termin *frazeologizam* upotrebljava dvojako: “kao sinonim frazeološkoj jedinici, dakle kao opšti naziv za jedinicu frazeološkog sistema, nezavisno od njenih strukturnosemantičkih i funkcionalnih osobenosti i [...] kao naziv samo za ekspresivne frazeološke jedinice, i to u radovima onih lingvista koji u frazeološke jedinice ubrajaju pored ekspresivnih i neekspresivne ustaljene sintagme s nominacionom ulogom u jeziku” (1987: 11).

Abdulah Mušović pod terminom *frazeološka jedinica* podrazumijeva “ustaljenu po svom sastavu dvokomponentu ili višekomponentnu ekspresivnu celinu koja se reprodukuje u procesu govora, s potpuno ili delomično transformiranim značenjem komponenata, a koja u rečenici funkcioniše kao njen član” (1997: 13). Ilija Tanović definiše pojam *frazeološke jedinice* / *frazema* / *ustaljene fraze* kao “dvije ili više riječi, koje se smatraju posebnim leksičkim elementima a koje se obično javljaju jedna s drugom u datom jeziku” (2000: 28). Šiljak-Jesenković odlučuje se za termin *frazem* tumačeći ga kao “spoj najmanje dviju leksičkih jedinica u kojoj konstituenti za račun globalnog gube pojedinačno značenje” (2003: 50).

Osim termina oko riječi *fraza* u svjetskoj frazeologiji postoji i niz termina koji se odnose na jedinicu frazeologije, a “okupljeni” su oko riječi *idiom*. Dora Maček, pozivajući se na Josipa Matešića, *idiomatske fraze* tumači kao metaforičke izraze od najmanje dvije riječi koje pripadaju govornom jeziku, tj. kao specifične sintaksičko-semantičke konstrukcije koje se u jeziku pojavljuju kao ustaljeni, prihvaćeni leksikalizirani skupovi od najmanje dvaju članova, sa značenjem različitim od primarnoga, neprevodivog doslovno na drugi jezik (Maček 1992/1993: 264). Metaforizacija *idiomatskih fraza* može biti djelomična, ako samo jedan član ima preneseno značenje, a drugi zadržava svoje prototipno, doslovno, gramatičko značenje, kako ga Maček naziva, i potpuna, ako oba člana *idiomatske fraze* podliježu metaforizaciji. Maček također iznosi kognitivne aspekte značenjskog potencijala idiomatskih fraza jasno razgraničavajući idiomatske fraze od kolokacija koje ne mogu imati metaforičnost. Tanović pod terminom *idiom* (koji izjednačava sa terminom *idiomatska fraza*) podrazumijeva “izrazito ekspresivnu frazeološku jedinicu sa asocijativno-konotativnim značenjem i naglašenom stilskom markacijom” (2000: 27). Noviji radovi iz frazeologije bosanskog jezika uvode i termin *idiomska skupina*.

Suštinski, između pojmova okupljenih oko riječi *fraza* i pojmova oko riječi *idiom* postoji jedna distinktivna konstanta. Naime, *frazem*, *frazeologizam* i sl. insistiraju na pripadnosti frazeologiji, tj. frazeološkom fondu, a *idiom* insistira na *posebnosti*

(prema značenju iz latinskog jezika), tj. vezanosti za određenu kulturu, što se može razumjeti kao neprevodivost na drugi jezik u smislu prenošenja doslovnih značenja komponenata. Pri definiranju jedinice frazeologije teško je odlučiti se za “centralizaciju” samo jedne osobine budući da ona funkcionira kao svojevrsna žiža u kojoj se presijeca nekoliko važnih osobina.

Što se tiče opredjeljenja za terminološko rješenje u ovom radu, ukratko ćemo navesti razloge zašto se koristi terminološka sintagma *idiomska skupina*:

- **idiomska** ukazuje na činjenicu da je frazeološki fond organiziran kao radijalna kategorija u čijem se jezgri nalaze idiomi kao paradigma “neprovidnih” članova frazeološkog fonda te se time ukazuje na kontinualnost u frazeološkom fondu, tj. idiomatičnost se razumijeva kao kategorija koja se prostire među svim jedinicama jezika u različitoj mjeri;

- **idiomska** ukazuje na uvjetovanost ovih struktura određenom kulturom insistirajući pri tome na njihovoj posebnosti;

- **idiomska** nema implikacije van lingvistike kao što je to slučaj s terminima okupljenim oko riječi *fraza*;¹

- **skupina** implicira da je riječ o višekomponentnosti koja je zasnovana na leksičkoj kategoriji riječi, u koju ubrajamo i prijedlog.

¹ Vujaklijin *Leksikon stranih reči i izraza* (2007: 953) bilježi sljedeća značenja pod natuknicama *fraza*, *frazologizam*, *frazologija*, *frazer*, *frazirati*:

fraza (grč. *phrasis* govorenje, način kazivanja; izreka, izraz) uobičajen izraz; izraz koji lepo zvuči, a po sadržini je šupalj, prazna reč; muz. v. motiv

frazologizam (grč. *phrasis*, *lógos* govor, reč) sklonost upotrebljavanju izraza koji lepo zvuče, a ne kazuju ništa

frazologija (grč. *phrasis*, *logia*) nauka o osobenim izrazima svojstvenim nekom jeziku; zbirka takvih izraza; prazno pričanje (bez vrednosti i sadržine)

frazer (grč. *phrasis*, fr. *phraseur*) onaj koji voli da u govoru upotrebljava fraze, onaj koji lepo govori, a ne kazuje ništa, pričalo, blebetalo

frazirati (grč. *nhrasis* način izražavanja, izraz) 1. govoriti u frazama; 2. muz. jedan komad ili neku pesmu umetnički izvoditi.

Obratni asocijativni rečnik srpskog jezika – Od reakcije ka stimulusu autora Dragičević – Piper – Stefanović iz 2011. godine bilježi verbalne asocijacije srpskog jezika organizirane i leksikografski opisane po principu od stimulusa ka reakciji. Stimulus *fraza* sadrži reakcije: *demokratija*, *književnost*, *ljubav*, *ogorčenost*. Ono što se može dovesti u vezu sa datim reakcijama možemo nazvati semantičkom istrošenošću koja podrazumijeva da se jezičke konstrukcije koje imaju karakteristike *fraza* u širem govornom krugu smatraju semantički potrošenim jedinicama, kao i u francuskom jeziku, gdje se izbjegava generički termin *frazologija* općenito s obzirom na negativnu konotaciju van lingvističkog okruženja. Ovaj rječnik potvrđuje definicije iz Vujaklijinog rječnika.

Također, treba reći da se pod *idiomskom skupinom* u ovom radu podrazumijeva **intrinzično kreativna višekomponentna jedinica jezika s globaliziranim značenjem usmjerenim ka sekundarnoj nominaciji** – što znači da su značenjsko jedinstvo i značenjska transpozicija komponenata njene osnovne osobine.

Budući da proučavani autori ne razumijevaju na isti način granice frazeologije te stoga ne uvrštavaju i ne klasificiraju građu jednako, u prikazima rječnika ostat će termin kojim su se autori u svojim radovima koristili u *italiku*.

3. ANALIZA FRAZEOGRAFSKE PRAKSE U RJEČNICIMA NAKON 2000. GODINE

1) *Bosanska sehara* (Lukić)

Bosanska sehara Zlatka Lukića svjetlo dana ugledala je 2006. godine. Drugo, dopunjeno izdanje imamo priliku čitati od 2016. godine. U podnaslovu ove knjige stoji da je to popis poslovice, izreka i fraza, ali ona ni uvodom nije najavljena kao pedantna leksikografska i frazeografska studija iako u uvodu autor pokazuje razumijevanje fraza, koje definira kao kratku sintagmu, najčešće sastavljenu od dvije do tri riječi, kao dio izreka u širem smislu. Zapravo, autorova ideja vodilja bila je napraviti idealizirani popis jedinica koje su prirodene “bosanskom” čovjeku, tj. sačuvati od zaborava ono što ima vrijednost jedinice s visokom dozom gotove reprodukcije i opće upotrebe. Prvo izdanje broji 10.954 jedinice, a drugo 16.010 jedinica. *Sehara* je bogato djelo koje nudi i interpretaciju određenog broja jedinica, sociokulturni kontekst u kom se upotrebljava, a ima i svoju logiku klasificiranja popisanih jedinica. Kao prozaist, Zlatko Lukić pokazuje sklonost ka literarizaciji i u ovoj knjizi – koju doživljava kao produženu ruku svog književnog diskursa te je stoga i opravdano naziva *seharom* i razumijeva kao *zbirku*. Ova knjiga pruža mnogo mogućnosti za frazeološka ispitivanja budući da često nudi enciklopedijski opis s prikazom komunikacijske situacije u kojoj se koristi. Takav opis latentno je prisutan u slučaju sljedećih *fraza*:

Izabrani narod. – F; odnosi se na Hebreje, koji su po Jahvinoj Tori I. n. koji će ući u Obećanu zemlju, Palestinu. Danas se fraza poistovjećuje s velikosrbima, koji sebe nazivaju Nebeskim narodom. (2016: 190)

Istraga je u toku. Standardna F koju policija saopći novinarima, a oni prenesu u medije, kad se ne želi objelodaniti dokle se došlo u istraživanju nekoga kriminalnog djela. (2016: 187)

Istina je. – F; kaže se kad se u toku pričanja sagovornik kihne. Praznovjerica tumači kihanje kao potvrdu duše jer je kihanje nagli dah koji se javlja kada duša želi nešto potvrditi. (2016: 186)

Igla u plastu sijena. – F; odnosi se na nešto što je sakriveno i skoro nemoguće naći. *Tražiš iglu.* (2016: 170)

Razumijevanje termina *fraza* u knjizi *Bosanska sehara* nije strogo lingvističko; termin *fraza* ovdje se koristi u općem značenju te je pristup izrazima s visokom dozom opće reprodukcije na taj način homogeniziran i nije prikazana raznolikost u sastavu svih *fraza* u samoj *zbirci*.² Bez obzira na to *Bosanska sehara* treba i može biti jedan od polaznih priručnika za proučavanje frazeološkog fonda bosanskog jezika. Ova knjiga sadrži važan popis jedinica koje po svojoj strukturi pripadaju onome što se u ovom radu naziva *idiomskom skupinom*, ali one nisu leksikografski obrađene. Obrađene su kao “činjenice” bosanskog jezika.

2) *Rječnik bosanskoga jezika* (Halilović – Palić – Šehović)

Rječnik bosanskoga jezika iz 2010. godine bilježi ozbiljan fond frazeološke građe bosanskog jezika. Iako nije najavljen kao *frazeološki*, ovaj rječnik je radi širine svoje upotrebe zabilježio i leksikografski obradio niz *frazeoloških izraza*, kako jedinice frazeološkog fonda nazivaju autori u predgovoru. Svi su *frazeološki izrazi* zabilježeni uz gnjezdovnu odrednicu prema abecednom redu i s neekspresivnim ekvivalentom na desnoj strani.³ Ovaj rječnik pokazuje jasnu razliku između ustaljenih izraza (“ Δ **nehrđajući [čelik] hem.** čelik otporan na hrđanje” [2010: 131]), frazeoloških izraza (“ ∇ [**čekati]** **bolje dane** imati nadu u bolju budućnost” [2010: 131]) i poslovice (“ $\square$ **ko čeka dočeka** *strpljiv će uvijek uspjeti*” [2010: 131]) i u tome je dosljedan. On je jedan od najozbiljnijih frazeografskih poduhvata u prethodnom periodu budući da razlikuje *frazeološke izraze* od *ustaljenih izraza*. Takav je slučaj, naprimjer, sa kvalifikacijom konstrukcija uz pridjev *kazneni* (2010: 496) kao *ustaljenih izraza* ($\square$) budući da dijelovi *ustaljenih izraza* pokazuju odnose sintagmatske zavisnosti:

$\Delta \sim$ **postupak prav.** ukupnost zakonom propisanih radnji državnih i dr. organa kojima se utvrđuje neko kazneno djelo i izriče odgovarajuća sankcija; $\sim$ **prostor sport.** označeni dio igrališta ispred gola gdje se prekršaj sankcionira najtežom kaznom; $\sim$ **o djelo prav.** djelo koje povlači zakonom predviđenu kaznu; krivično

² Prema kriterijima u ovom radu samo bismo u slučaju *igla u plastu sijena* mogli govoriti o idiomskoj skupini.

³ Terminološka sintagma “neekspresivni ekvivalent” u ovom radu koristi se kao sinonim “značenju” budući da se na taj način naglašava ekspresivnost kao inherentno svojstvo jedinica frazeologije.

djelo; ~**o-popravni dom** prav. ustanova u kojoj borave oni kojima je izrečena kaznena mjera zatvora; zatvor.

S druge strane, uz glagol *baciti* (2010: 41) nalazimo kvalifikaciju *frazeološki izraz*, budući da navedene konstrukcije strukturno nisu fiksirane kao ustaljeni izrazi, tj. ne pokazuju znakove sintagmatske zavisnosti, značenje im je kumulativizirano i zasnovano na sekundarnoj nominaciji te su stoga visoko idiomatične:

Δ ~ **bombu** izazvati veliki nemir, uznemirenost, iznenađenje; ~ **grah/karte** proreći budućnost, pročitati kome sudbinu gledajući u grah (karte); ~ **karte na sto** otvoreno iznijeti ono što se ima reći, očitovati namjere; (raz)otkriti se; ~ **krivnju/krivicu na koga** okriviti, optužiti koga; ~ **ljagu (na koga)** proširiti ružan glas o kome; oklevetati; ~ **obraz pod noge** osramotiti se, obrukati se (ob. o nečasnim, nemoralnim postupcima); ~ **oko** pripaziti na šta; ~ **oko na koga** zagledati koga (o momku i djevojci); ~ **oko na šta** zaželjeti uzeti, dobiti, imati; ~ **pogled (na šta)** nabrzinu, letimično pogledati, s vremena na vrijeme pogledati; ~ **prašinu u oči** prevariti, zavarati, obmanuti koga; ~ **rukavicu (kome)** izazivati koga na dvoboj, okršaj, suočeljenje, raspravu i sl.; ~ **se na koljena (pred kim)** kleknuvši moliti; ~ **oko vrata/u zagrljaj kome/u naručje (kome)** vatreno zagrliti koga; ~ **sidro** zaustaviti se, smiriti se, ukorijeniti se negdje (zastalno ili za duže vrijeme); ~ **sjeme/jabuku razdora** dati kome razlog za stalne sukobe, svađu; ~ **svjetlo (na šta)** razjasniti, objasniti, protumačiti šta; ~ **u lice/oči** bez okolišanja, otvoreno reći (ob. šta neprijatno); ~ **u sjenu/zasjenak** nadmašiti, nadvladati koga u čemu; zasjeniti; ~ **u staro željezo/gvožđe** odbaciti kao beskorisno, neupotrebljivo; ~ **u trošak** izložiti trošku (ob. nesmotreno); ~ **u vodu 1.** uludo potrošiti (o novcu); **2.** odbaciti kao neupotrebljivo, beskorisno.

Podatak koliko je *frazeoloških izraza* obrađeno u ovom rječniku nije dostupan. Ovaj rječnik pruža dobar uvid u frazeološki potencijal svih vrsta riječi.

3) Višetomni Rječnik bosanskog jezika (Jahić)

Višetomni Rječnik bosanskog jezika Dževada Jahića, koji je počeo izlaziti 2010. godine do sada ima devet tomova. Zahvaljujući tako cjelovitom pristupu ukupnom bogatstvu bosanskog jezika rječnik sadrži i veoma bogat popis *frazeoloških izraza*. Zahvata sve nivoe i funkcionalne stilove te i ne čudi visoka prisutnost *frazeoloških izraza*. Bez obzira na to što je ovaj rječnik još uvijek u nastajanju, ipak je moguće

analizirati frazeografsku praksu budući da se ovaj rječnik u obradi građe sistemski odnosi prema *frazeološkim izrazima*. Rječnik izdvaja *frazeološke izraze* prema imenskoj komponenti i prema glagolskoj komponenti te, naprimjer, nalazimo sljedeće *frazeološke izraze* pod poljem *orah* (2019: 6) i pod poljem *otkriti* (2019: 127):

⊗ (**biti**) **tvrd ko (kao)** ~ za veličinu, krupnoću nečega, u smislu da je krupno, neočekivano krupno (bilo da je povoljno ili nepovoljno); **biti tvrd** ~ (**za nekoga**) **a.** onaj koji je čvrst, snažan, nepokolebljiv, koji zna šta hoće, koji je kategoričan, nepopustljiv **b.** nešto što je teško, tegobno, teško ostvarivo, teško izvodivo, vrlo naporno i sl. [*ispostavi se da je rješenje te enigme za njega bilo tvrd orah.* (Mušović Rj.)]; **da mu čovjek ~ iz ruke ne uzme (ne bi uzeo) 1.** zato što je neuredan, prljav, zapušten **2.** zato što je nemoralan, nepošten, prefrigan i sl., ali je i nespretn, nesposoban [*ne bi im čovjek dao ni kučku, ne bi im ni orah iz ruke uzeo, ne bi im dao ni kapu kada krenu u svatove – izgubili bi je ili drugom prodali pošto-zašto.* Kalač (Mušović Rj.)]; **nemati ~ā u džepu** ne biti upleten ni u kakve sumnjive radnje, dogovore, saveze, interese i sl.; biti pošten, biti čist; = biti čista obraza (*up.* pod obraz) [to može samo onaj koji nema ~ā u džepu. – *razg.*]; **ko u džepu nema ~ā, ne boji se zveke** isto; *supr.* : **imati ~ā u džepu; nekad je teži ~ u ruci nego tovar na leđima** (Bihorac) ne treba od svakoga i u svakoj prilici uzimati šta ti se daje, šta ti se nudi, pogotovu kad ti se daje neka sitnica, za koju se kasnije očekuje mnogo krupnija protivusluga; **ko ne zna (nije) na ~u, ne zna (nije) ni na tovaru posl.** (Ljubušak) kad neko nije na malome daru, maloj usluzi zahvalan, tako neće biti ni na velikom, krupnom daru niti usluzi; **jednim klipom dva ~a omlatiti** (Ljubušak) kad se idući za jednim poslom usputno obavi i neki drugi posao, *up.* = (ubiti) jednim metkom dvije muhe (pod udarac), = (ubiti) jednim metkom dva zeca (pod metak); **tući (nekome) ~ na glavi** ugrožavati nekoga, maltretirati, dosađivati; **u ruci mu i čekić i orasi** (Ljubušak) za nekoga ko ima sve što je potrebno za izvršenje, za ispunjenje nečega, *up.* = u ruci u i sukno i makaze (pod sukno);
⊗ **~ti Ameriku** pronaći, otkriti nešto što je već davno pronađeno, što je otkriveno, što je općepoznato; **~ti toplu vodu** isto; **~ti karte** otvoreno reći istinu, razotkriti namjere i sl; **slomi granu prepunu, ~ glavu ćelavu zag.**, odg. vjetar (Halilović En.).

Differentia specifica ovog rječnika leži u činjenici da se među *frazeološkim izrazima* uspostavlja međusobna relacija ne samo po značenjskom odnosu antonimije

nego se frazikon dodatno posmatra i u odnosu sinonimije među *frazeološkim izrazima*. Na taj se način ovaj rječnik “nameće” kao nezamjenjiv orijentir u analizi odnosa u koji stupaju *frazeološki izrazi* svjedočeći kompleksnost njihovih međusobnih odnosa, ali i izuzetno plodnu razgranatost frazeološkog fonda bosanskog jezika. Rječnik sadrži i uputu gdje se može pronaći antonim i sinonim datog *frazeološkog izraza* u samoj građi Rječnika. Treba napomenuti da Jahić frazeologiju, sudeći prema obradi građe, razumijeva u maksimalističkom smislu te ispod simbola ⊗ navodi i *frazeološke izraze* i poslovice, ali se pravi jasna distinkcija između ove dvije jezičke tvorevine – obje s “gotovom” reprodukcijom. Navedeni rječnik također problematizira – odvojeno – i *sintagmatske izraze* (2010: 21), kako se ustaljeni izrazi nazivaju u njegovom predgovoru, te ih tako odvaja od *frazeoloških izraza*. Takav je slučaj sa *sintagmatskim izrazima* uz odrednicu *orah* (2019: 5–6) i uz odrednicu *bik* (2010: 163):

- **indijski ~; mirisni ~; ~ koštunac:** *voć. bot. vrste oraha: kokosov ~* plod kokosa; *tucani orasi kuh.* [evo ti samo: mjesečevih tucanih oraha / ne traži ništa: sve je bogu dati. Suljić-Boškailo]
- **vodeni ~ zool.** bukavac

4) *Bosanski frazeološki rječnik* (Ćoralić – Midžić)

Bosanski frazeološki rječnik proizašao je, prema tvrdnjama autorica, iz potrebe da se korisnicima bosanskog jezika predoči popis najfrekventnijih *frazema* odnosno “temeljni frazeološki fundus bosanskoga jezika” (2012: 4). Rječnik obuhvata 2341 najfrekventniji *frazem* bosanskog jezika, ali u uvodnom dijelu rječnika nije objašnjeno kojim su se alatima autorice koristile prilikom određivanja koji je *frazem* “najfrekventniji” te ostaje nejasno da li je kriterij za uvrštavanje “najfrekventnijih” *frazema* bio lični osjećaj istraživačica i zašto uopće 2341 *frazem*. U odnosu na rječnike koji mu prethode [*Frazeologija bosanskoga jezika* (2000), *Bosanska sehara* (2006), *Rječnik bosanskoga jezika* (2010)], ovo je prvi rječnik koji se ne ograničava na književnoumjetnički stil bosanskog jezika te je tako pojam “najfrekventniji” ostao još nedorečeniji. Rječnik koristi devet književnih ostvarenja (*Omer-paša Latas i Ljubav u kasabi* Ive Andrića; *Ne tuguji, bronzana stražo*, *Prolom te Ljubav i smrt* Branka Ćopića; *Taj čovjek* Alije Isakovića, *Talhe* Irfana Horozovića; *Derviš i smrt te Tvrđava* Meše Selimovića), čime se otvara pitanje zašto nisu uvrštena savremena djela, potom tri rječnika (*Hrvatski frazeološki rječnik* Menac, Fink Arsovski, Venturin; *Rječnik sarajevskog žargona* Narcisa Saračevića i *Bosanska sehara* Zlatka Lukića, koja, istina, nema status rječnika, kako je već rečeno), a jedan dio *frazema* crpi i iz

internetskog pretraživača *Google* bez upute na konkretnu adresu. Donji kriterij za ulazak u građu rječnika bila je fonetska riječ, tj. prijedložno-padežna konstrukcija s osobinom idiomatičnosti, a gornja je granica bila rečenica. Tako se javlja i nedoumica da li autorice i poslovice smatraju poljem istraživanja frazeologije bosanskoga jezika iako u samom uvodu navode činjenicu da je korisnicima otežano da u već postojećim izvorima razlikuju *frazem* od “srodnih jezičnih konstukcija” (2012: 3), što se može tumačiti kao implicitna nedoumica da li je poslovice moguće smatrati *frazemom*. Nadalje, autorice napominju kako je rječnička građa organizirana “prema abecednom redu prve jezgrene riječi frazema” (2012: 4), što onda potvrđuje da poslovice smatraju dijelom frazeologije a ne paremiologije. Stoga u građi ovog rječnika možemo naći pregršt poslovice, npr. “Ko žurio, vrat slomio” (2012: 155); “Vidjela žaba da se konj potkiva pa i ona digla nogu” (2012: 151) i sl. Sama građa pak izaziva još više dilema. Naime, uvrštene su i izreke bez posebne oznake [npr. “žurba je šejtanov posao” (2012: 155)]; uvršteni su i rezultati perifraze i izrazi koji ne prate standardnojezičku rekciju glagola bosanskog jezika [npr. “živjeti u uvjerenju” (2012: 154); “ne praviti pitanje” (2012: 88)], kao i idiomatizirane upotrebe glagola [npr. “zaraziti se (sic!) nečim / nekim” u primjeru “Zarazio nas je svojim smijehom” (2012: 145) ili “zaraditi bolest” u primjeru “U vojsci sam zaradio upalu zgloba i stekao druga do groba” (2012: 11)]. Što se tiče frazeografske obrade samih jedinica, ona je u potpunosti izostala.

5) *Kao frazeološki rječnik* (Mahmutović)

Kao frazeološki rječnik bilježi *frazeme* s poredbenom česticom *kao*, kako je naslovom rječnika i sugerirano. Nastao je na temelju korpusa savremene bosnaskohercegovačke književnosti, novinskih izvora i na osnovu govora izvornih govornika informatora. I autorica ovog rječnika navodi da je kriterij za uvrštavanje jedinica bio frekventnost te se i ovdje može postaviti pitanje alata za utvrđivanje frekventnosti. Natuknice su unesene prema abecednom redu. Budući da se poređenje česticom *kao* svodi na obrazac *A* (comparandum) *kao* (comparatum) *B* (tertium comparationis), rječnik je strukturiran prema morfološkom kriteriju *tertiuma comparationis*, odnosno u nadnatuknici se nalazi B dio strukture – morfološki noseća riječ. Fakultativne dijelove *frazema* autorica navodi kurzivom. Rječnik sadrži i određene kvalifikacije kao što su *ironična upotreba*, *o ženi* i sl. Tako, naprimjer, nalazimo zabilježeno (2012: 26; 27):

ciganin

lagati kao Ciganin

- ◆ lagati uvjerljivo, često /uvred./

Njemu ništa ne vjerujem jer laže kao Ciganin. (i)

curica

stidan kao curica

♦ jako stidan /ob. o muškarcu/

Prošlo je gotovo mjesec dana od prvog odlaska u obdanište, a on je još uvijek bio stidan kao curica. (i)

Ovo je prvi frazeološki rječnik bosanskog jezika koji je strukturno-tematski organiziran.

6) *Sandžački rječnik* (Begović – Begović-Ličina)

Sandžački rječnik iz 2012. godine, čiji su autori Begović i Begović-Ličina, pored popisa regionalizama sadrži i hiljadu *fraza* i *ustaljenih izraza* iz Sandžaka. *Fraze* su predstavljene prema prvoj riječi, a autori su po svoj prilici računali da će rječnik biti popularniji i “upotrebljiviji” zbog “izbjegavanja” strogog leksikografskog opisa. Takav abecedni popis *fraza* prema prvoj riječi omogućio je lakše snalaženje u rječničkoj građi zbog toga što jedan dio *fraza* sadrži riječ koja se koristi samo u tom leksičkom okruženju. Takav je, naprimjer, slučaj sljedećih *fraza* (2012: 485; 489; 491):

ahiri dunja – veliki svijet;
azgin ka đogat – neobuzdan kao konj;
anha minha – polahko, usporeno;
čuvam ti hatar – pazim da te ne vrijeđam;
da se zavreš – pukni, ali dobiti nećeš.

Bez obzira na to (ili baš zbog toga) treba reći da je građa ovog rječnika itekako upotrebljiva u frazeološkim istraživanjima.

7) *Bosansko-njemački frazeološki rječnik* (Ćoralić)

Bosansko-njemački frazeološki rječnik Zrinke Ćoralić proizašao je iz autoricinog dugogodišnjeg bavljenja kontrastivnom frazeologijom. U rječniku se nalazi vrijedan popis *frazema* koji su ekscerpirani iz novinskih i književnih tekstova, zatim iz razgovornog stila i žargona mladih. *Frazemi* su organizirani abecedno, s ekvivalentom na njemačkom jeziku. Od ukupnog broja *frazema* klasificirano je njih 653 i to prema: komponenti koja se odnosi na dijelove *čovjekovog tijela*, na *religiju*, na *sliku životinja*,

na gastronomiju; na sliku *čovjek*, na *emocije*, na slike *život* i *smrt*, na *pojam vremena*, na sliku *novca* i *vrijednosti*, na sliku *pribora za jelo* i *alata*, na sliku *odjevnih predmeta*, na *muziku* te na sliku *društvenih igara*. Ovo je prvi kontrastivni frazeološki rječnik bosanskog jezika i prvi frazeološki rječnik koji uvrštava rezultate konceptualne analize *frazema*. Treba reći da se prilikom kontrastivnog bavljenja frazeologijom kod istraživačice osjeti snažan utjecaj “jačeg” jezika, koji često može diktirati i granice frazeologije u oku pojedinačnog frazeologa. Naprimjer, u ovom rječniku možemo pronaći primjere poput “wie eine angestochene Sau / wie am Spieß schreien”, koji je suprotno “adaptiran” kao *derati se*, što nema status *frazema* u bosanskom jeziku. Rječnik karakterizira i određeni vid “periferizacije” kriterija polileksičnosti, koji se u frazeologiji bosanskog jezika dugo vremena smatrao isključivim.

8) *Sandžački frazeološki rječnik* (Mušović)

U februaru 2016. godine izlazi *Sandžački frazeološki rječnik* Abdulaha Mušovića. Ubrzo je doživio i drugo (2018) prošireno izdanje. Ovaj je rječnik popisao je oko 7000 frazeoloških jedinica. Jedinice zabilježene u Mušovićevom rječniku pažljivo su odabrane prema osnovnim kriterijima frazeologije, i to iz gotovo četrdeset književnih djela. Kompozicija građe poštuje uobičajenu metodologiju u leksikografiji: *frazeologizmi* su zapisani s naslovnom riječju i prema abecednom redu; navode se samo jedanput, i to prema vrsti riječi; ukoliko je *frazeologizam* sastavljen od više imenica, onda natuknicu predstavlja prva u linearnom poretku imenica; ukoliko je riječ o *frazeologizmu* u čijem je sastavu dominantija druga vrsta riječi, onda je on naveden prema njoj (npr., glagol kao u frazeologizmu *niko ne zarezuje nekoga pod zarezivati*). Budući da je veliki dio *frazeologizama* sastavljen od orijentalne leksike, navodi se način pisanja u originalu, porijeklo i značenje – što je vrlo važno za istraživače koji će se baviti daljom analizom građe jer na jednom mjestu nalaze upute za dalje tumačenje i istraživanje. Također, Mušović otvara vrata i frazeologiji *pozdrava* smatrajući pozdrave orijentalnog porijekla posebnim slojem frazeološkog fonda. Nekoliko je razloga za takvo što: pozdravi su uvijek predstavljeni specifičnim strukturnim formatima i nemaju uvijek strogo vjerski karakter. Sve *frazeologizme* Mušović navodi kontekstualizirajući i književno djelo odakle određeni frazeologizam potječe. Iako se ovaj rječnik može razumjeti kao dijalekatski s obzirom na kvalifikaciju u njegovom naslovu (“sandžački”), najveći dio jedinica ipak pripada općem frazeološkom fundusu bosanskog jezika tako da su bliske svim govornicima bosanskoga jezika. U njemu nalazimo i dijalekatske *frazeologizme* kao što su (2018: 289):

JEMÎN (tur. *yemin* < ar. *yāmīn* „zakletva“)

davati jemin *nekom* – zaklinjati mu se, čvrsto obećavati

(Teško njima kad dođem ako ne bidne kako treba. Zvokotaće mi oko stre'e
jemin ti *da'em*. – Veličković, V. *Kućni prag*)

jemin činiti / učiniti *nekom* – zaricati se / zareći se, tvrdo obećavati / obećati;
obavezati se

(– Biće ona moja, *jemin* ti *činim*. Alah će mi je darovati. – Turković, O. *Velika
ćuprija*)

(No, ja sam *jemin* *učinio* da ću se boriti dok mogu i preko slamke micati, a u
tom će akobogda unučići stasati, a i sinovi odrobijati... – Ćorović, M. *Ćor-
pašin odžak*)

krk jemin – kategorična tvrdnja, zakletva

(Hadži Ahmed priča, zaklinjući se *krk jeminom*, da je sinoć vidio nur na grobu
hafiza. – Slatina, S. *Bošnjački rječnik*)

(Da se Hrsravica / Ispe na bijesna ata / Opkroči do hajata / Strepnog đerdeka
/ A tamo kako / Bog okarari / *Krk jemin*. – Fehratović, J. *Korektor sveznadar*)

pod jeminom biti – odlučan, zaklet

(Ovdje drugo nećete ni popiti, *pod jeminom* sam. U moju kuću neće ni kahva
ni šećer, niti ikako piće osim mlijeka i vode. – Ćorović, M. *Ćor-pašin odžak*)

ali nalazimo i standardnojezičke *frazeologizme* (2018: 291–292):

JÈZIK

brz (spreman) na jeziku – vješt polemičar; lako se izražava; lako se izrekne
(... jedna od njih, mlađa, bila je takva zlica i tako *spremna na jeziku* – bolje
nemati sa njom riječ ako nećeš da se biješ. – Sijarić, S. *Rod i dom*)

davati / dati jeziku na volju – govoriti ono što se želi

(Ako si neđe post'o vlas' pa moreš da naređu'eš i *jeziku da'eš na volju*, vode
ne moš. – Veličković, V. *Kućni prag*)

držati jezik za zubima – ćutati

(Bolje će im biti *da drže jezik za zubima*, (...), jer za sve što imaju na sebi ne
bi u Beogradu dali ni četiri prebijene pare. – Abdagić, M. *Tatli džan*)

(Naučio jezike – toliko da zna da je najpametnije *da drži jezik za zubima*. –
Hodžić, Z. *Davidova zvijezda*)

Ovaj je rječnik najozbiljniji frazeografski rad bosanskoga jezika sudeći prema broju popisanih jedinica i sudeći prema osnovnim kriterijima frazeografije i leksikografije.

9) *Leksika orijentalnog porijekla u frazemama bosanskog jezika* (Šehović – Haverić)

Studija *Leksika orijentalnog porijekla u frazemama bosanskog jezika* objavljena je 2017. godine. Studiju krasi i izuzetno bogat rječnik *frazema*, koji su leksikografski i frazeografski obrađeni s izuzetnom preciznošću. “Građa je prikupljana najvećim dijelom iz rječničkih izvora na bosanskom, hrvatskom, srpskom, srpskohrvatskom, perzijskom, arapskom i turskom jeziku, a obuhvata 508 osnovnih riječi i 64 izvedenice“ (2017: 100). Rječnik sadrži i neekspresivni ekvivalent *frazeme* tako da je korisnicima olakšano razumijevanje s nadom frekvenizacije određenih jedinica koje su se našle među koricama ove knjige. Za buduće istraživače knjiga nudi uvid u porijeklo orijentalizama koji se koriste u *frazemama* i čuvaju u bosanskom jeziku kao stilska rezerva domaćih ekvivalenata *frazema*. *Frazeme* su navedene uobičajeno – abecednim redom prema gnjezdovnoj riječi. Ovaj je rječnik u okviru studije prvi takav u bosanskom jeziku. On nudi studiozan uvid u to kako je tekla adaptacija ne samo orijentalizama nego, vjerovatno, i samih *frazema* budući da je veliki broj *frazema* u bosanskom jeziku direktno preuzet iz orijentalnih jezika. Takva je moguća sudbina sljedećih *frazema* (2017: 128; 194):

bùtum <tur.> pridj. nepromj. razg. ekspr. sav, čitav: *pa povedi moju butun vojsku* (Narodne pjesne I, 242:680); *on popisa svu ~ Krajinu* (Biserje, Čuvidina, 252: 6)

□ **na <bijelom (~)> dunjaluku** na svijetu
(< osm. tur. *büttün* – sav, čitav)

kùršum <tur.> m. 1. zast. olovo 2. ekspr. puščano zrno; metak, tane: *~ima puške napunite* (Narodne pjesne I, 22:770)

□ **brz kao** ~ veoma brz; **ne vrijedi štetiti/ištetiti** ~ (**na koga, na šta**) zast. nema vrijednosti, bezvrijedan je, bezvrijedno; **omastit će** ~ zast. bit će ubijen; **projuriti (prošišati, prosvirati) (kome)** ~ **kroz glavu** ubiti koga
(< osm. tur. *kurşun* – olovo; metak, zrno)

sāf <ar.> m. 1. isl. red onih koji klanjaju, obavljaju namaz 2. pren. ekspr. red, ešalon

□ **gurati se (probijati se) u prvi** ~ nastojati se približiti moćnima

(< osm. tur. *saf* < ar. *šaff* – redanje, nizanje, razvrstavanje; slaganje, tovarjenje; red, niz, vrsta; crta, linija; razred, klasa; tečaj, kurs; odred; grupa)

koje imaju svoje pandane u obliku s općeslavenskom leksikom: *na bijelom svijetu*; *brz kao metak*; *gurati se u prvi red*, ali koje imaju sniženu idiomatičnost baš iz tog razloga.

10) *Rječnik frazema bosanskoga jezika* (Kasumović – Nikolić)

Rječnik frazema bosanskoga jezika izašao je 2018. godine. Potreba za rječnikom, kako navode autori, proizašla je iz nedovoljne istraženosti *frazema* bosanskog jezika. Građa je ekscerpirana iz gradskih govora, novinskih članaka, stručnih i naučnih knjiga, izvorne religijske literature te, neizostavno, književnoumjetničkih ostvarenja autora iz Bosne i Hercegovine. Rječnik donosi pet hiljada samostalnih *frazemskih konstrukcija*, koje su predstavljene abecedno. I ovaj rječnik sadrži “desnu” stranu, tj. neekspresivni ekvivalent. *Rječnik frazema bosanskoga jezika* sadrži i *frazemske konstrukcije* koje su sačuvane u autentičnom obliku [npr. “nejmati mozga – biti lud, nerazuman” (2018: 210)]. Treba reći da su se autori decidno prema poslovice i drugim rečeničnim oblicima “narodnih” konstrukcija odredili kao prema fondu koji nije moguće klasificirati kao *frazem*, prema naslovu rječnika, ni kao *frazemsku konstrukciju*, prema navodima u uvodnoj riječi rječnika. U pokušaju da se što bolje i sistematičnije odnose prema građi, autori se odlučuju za oblik *kolokat* (2018: 5), ali ne objašnjavaju šta tačno misle pod tim terminom. Naprimjer, Bartul Bartolec (2014: 80), kao i Ordulj (2018: 26), kolokacijama smatra jezičku jedinicu koja je “posebna leksička sveza na sintagmatskoj razini temeljena na značenjskoj povezanosti samostalnih leksičkih sastavnica u kojoj se konkretiziraju njihova značenja”, a pod *kolokatom* podrazumijevaju jedan od članova kolokacije. *Rječnik frazema bosanskoga jezika* autora Ahmeta Kasumovića i Marijane Nikolić nudi precizan uvid u “bosanskohercegovačko” porijeklo *frazema* (npr. “**Ići / ne ići nizdlaku** – (ne) protiviti se, u svemu se (ne) slagati s kim, (ne) popuštati, (ne) ugađati kome, (ne) poltronisati [Zna on kako će ga dobiti, u svemu ići nizdlaku. **Zenica**” (2018: 189)]; “**Karika koja nedostaje** – odsustvo nečega da bi se donio pravi zaključak, uradio pravi posao [Znali smo da će se njezin naučni rad biti karika koja nedostaje za kvalitetan zbornik radova. **Bihać**” (2018: 235) (isticanje imena lokaliteta A. H. Č.), što je najveća specifičnost ovog rječnika. Treba reći da su autori bili dosljedni u kriterijima prema kojima su odabrali građu za rječnik.

11) *Frazeološki rječnik bosanskog jezika* (Popara)

Rječnik Rize Popare iz 2019. godine kao da je potvrda latinske izreke *Habent sua fata liberi*. *Frazeološki rječnik bosanskog jezika* ovog autora na izlazak iz štampe čekao je cijelih dvanaest godina. Rukopis je završen 2007. godine i stoga ne čude obraćanja recenzenata i autora u uvodnom dijelu rječnika kao da se radi o prvom frazeološkom rječniku bosanskog jezika. Ovaj rječnik popunjava ogromnu prazninu od prve teorijske knjige frazeologije do prvih potpunijih frazeografskih radova bosanskog jezika. Posao prikupljanja *frazeoloških izraza* (2019: 6) Popara je započeo 1999. godine. Rječnik bilježi i *frazeološke izraze* i *frazeme* iz književnoumjetničkih djela (npr. “nije (ko) za dan porastao – v. nije od juče. “nijesu za dan porasli”, ZHDZ, str. 145” (2019: 203)), ali i iz razgovornog stila, koji je u građi zabilježen kao Z. od *zapisi* (npr. “kako se kome zalomi – 1. šta kome pripadne. 2. ko kakvu sreću bude imao. “Uvijek je to tako u životu, kako se kome zalomi”. Z.” (2019: 130)

U bilježenju rječničke građe vidljiv je entuzijazam autora i ljubav prema “narodnom blagu”. U zabilježenoj građi se također snažno ispoljava autorovo nastojanje da se ostane dosljedan upotrebnoj vrijednosti *frazema* [npr.: **došao đavo po svoje; došao lav na prepelice; došao nečiji čas; došao nečiji dan; došao nečiji zeman; došao san na oči** (2019: 69)]. Na taj se način potcrtava distinktivna osobina *frazema*. Naime, sekundarna nominacija u svojoj suštini sukus je potreba za izražavanjem posebnih emocionalnih stavova prema vanjezičkoj stvarnosti, koji ne moraju sadržavati naučnu objektivnost. To su jedinice jezika koje imaju posebnu pragmatičko-semantičku vrijednost. One uglavnom služe za izražavanje osjetilno-emocionalnog, duševnog, estetskog doživljaja itd. koji predstavljaju subjektivno opažanje svijeta te ne nastoje objektivno opisati vanjezičku sliku svijeta.

U građi ovog rječnika ipak nalazimo i mnoštvo glagolskih *frazema* u neličnom obliku (2019: 323; 340):

skinuti kajmak – 1. ugrabiti ono što je najvažnije, najbitnije, najbolje u nekom poslu, dijeljenju i sl. 2. uzeti glavni dio od nečega. “Direktor skide kajmak, a radnicima podijeliše šljemove”. Z.

stavljati što pod tepih – 1. odlagati neko rješenje. 2. skrivati neki problem izbjegavajući suočavanje s problemom. “To što ne priznaoše da su krali, samo je stavljanje pod tepih, a ne rješenje.” Z.

Treba reći da ovaj rječnik ne bilježi fakultativnost članova *frazema*, kao i to da se u obradi rječnika mogu naći upute za odnos sinonimije u koji stupa jedan broj *frazema*. Također, ovaj rječnik bilježi i rezultate perifraze [“**izbrisati iz sjećanja** – 1.

zaboraviti na nekoga ili na nešto. 2. zbog velike vremenske distance potisnuti iz sjećanja nekoga ili nešto. 3. ne sjećati se više nekoga ili nečega.” (2019: 118)] i idiomatizirane upotrebe glagola [npr. “**pomamiti se** – 1. koga zanese i ponese udoban život u pogrešnom pravcu. 2. ko se bahato ponaša i ne zna da cijeno ono što mu je neko dao ili je sam stekao. 3. ko troši nekontrolisano misleći da će uvijek imati” (2019: 261)] kao dio frazeološkog fonda bosanskog jezika.

4. ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Svi navedeni autori i svi navedeni rječnici daju za pravo Henriju Béjointu kad je na početku svog velikog djela *The Lexicography of English* napisao kako nikada nije sreo osobu koju ne zanimaju rječnici kontekstualizirajući Pinkerovu popularnu misao kako nikada nije sreo osobu koju ne zanimaju jezici. Da li je moguća i dodatna kvalifikacija: postoji li osoba koju ne zanimaju frazemi, frazeološke konstrukcije idiomi, idiomske skupine?

Navedeni frazeološki rječnici bosanskog jezika pokazuju kako je nivo zanimanja za frazeološki fundus bosanskog jezika itekako visok. Frazeološki fundus riznica je znanja o jeziku samom, kao i o bosanskom čovjeku. Navedeni rječnici pokazuju da je potrebno i sasvim opravdano dati korisnicima ono što žele, tj. mogućnost da brzo nađu ono što traže. Također, oni pokazuju da je značenje (riječi) idiomskih skupina usko povezano s kontekstom (Wittgenstein) te je važno navoditi književne citate u kojima se nalazi određena jedinica. Treba, međutim, reći da potpuniji leksikografsko-frazeografski opis nalazimo u općim rječnicima: u njima se daje kontekstualizacija idiomskih skupina s njihovim komponentama i tako se pruža mogućnost praćenja gramatičkih osobina i mogućih promjena idiomskih skupina na strukturnom, značenjskom i pragmatičkom planu. Frazeološki rječnici imaju mnogo prednosti, a među njima je najvažnija unutrašnja fokusiranost na idiomske skupine s obzirom na to da se lakše mogu pratiti odnosi fakultativnih i obaveznih dijelova idiomskih skupina. Također, u frazeološkim rječnicima često nalazimo i mnoge sociolingvističke natuknice u objašnjenju značenja – te će one biti od velike koristi budućim Lingvokulturolozima.

Budući da se značenje mijenja u skladu s mijenama ljudske misli, rječnici bilježe ovaj *korpus prije korpusa* kao dokaz da je značenje u određenom trenutku bilo baš onako kako oslikava književni citat. Na taj način može se pratiti mogućnost razvoja polisemije u idiomskim skupinama, kao što je to slučaj s, naprimjer, *liti krokodilske*

suze, koja je u bosanskom jeziku razvila značenje u odnosu na opće razumijevanje odrednice *krokodil [mnogo plakati umjesto lažno (bespotrebno) plakati]*. Za najveći broj rječnika treba reći da nemaju jasno definirane kriterije uvrštavanja jedinica i to se može razumjeti u svjetlu potrebe da se rječnikom ponude reprezentativni primjeri za definiciju jedinice frazeologije. Takav je slučaj s osobinom *frekventnost*, koja se u tradicionalnoj frazeologiji smatrala distinktivnom osobinom idiomске skupine, ali u savremenoj frazeološkoj misli sve se češće odbacuje kao nepouzdan kriterij. To je opravdano s obzirom na činjenicu da se u općoj upotrebi i ne može govoriti o frekventnosti jednog istog oblika, ali se može govoriti o frekventnosti određenih značenjskih sfera. Frekventnost jedne jedinice frazeologije moguće će biti odrediti u onom trenutku kada se pojave prvi alati korpusne lingvistike za pouzdano bilježenje i detekciju idiomskih skupina, što za sobom povlači i pitanje osnivanja elektronskog korpusa razgovornog bosanskog jezika i pitanje proširenja Oslo korpusa, kao i matičnosti svih e-korpusa bosanskog jezika.

Bosanski jezik ima mnogo “prvih” frazeoloških rječnika, ali među njima nijedan nema ono što možemo naći u drugim frazeografskim praksama. Naime, bosanski jezik još uvijek nema nijedan frazeološki rječnik koji bilježi varijantnost idiomskih skupina. Varijantnost se u savremenim frazeološkim studijama i rječnicima bilježi kao konstantna osobina idiomskih skupina, koje se učvršćuju u općem mentalnom leksikonu osiguravajući na taj način mjesto u budućnosti jezika – jeziku mladih. Istraživanja pokazuju da se sve idiomске skupine reformiraju prema refleksu osnovnog oblika i da su sve varijante već sadržane u prvobitnom gramatičkom obliku idiomskih skupina. U skorijoj budućnosti očekujemo i prvi takav frazeološki rječnik bosanskog jezika. Nauka na ovom prostoru još uvijek počiva na entuzijazmu pojedinaca. To pokazuju i proučavani rječnici.

LITERATURA

1. Begović, Džavid, Šefka Begović-Ličina (2012), *Sandžački rječnik*, autori, Sarajevo
2. Blagus Bartolec, Goranka (2014), *Riječi i njihovi susjedi*, Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, Zagreb
3. Ćoralić, Zrinka (2013), *Bosansko-njemački frazeološki rječnik*, Univerzitetska knjiga, Bihać
4. Ćoralić, Zrinka, Senija Midžić (2012), *Bosanski frazeološki rječnik*, Univerzitetska knjiga, Bihać
5. Dragičević, Rajna, Predrag Piper, Marija Stefanović, (2011), *Obratni asocijativni rečnik srpskog jezika*, Službeni glasnik – Beogradska knjiga, Beograd
6. Filipović Petrović, Ivana (2018), *Kada se sretnu leksikologija i frazeologija. O statusu frazema u rječniku*, Srednja Europa, Zagreb
7. Halilović, Senahid, Ismail Palić, Amela Šehović (2010), *Rječnik bosanskoga jezika*, Filozofski fakultet, Sarajevo
8. Hrustić, Meliha (2001), *Kontrastivna analiza frazeoloških izraza sa komponentom "Kopf"/"glava" u njemačkom i u b/h/s jeziku*, autor, Tuzla
9. Isaković, Alija (1992), *Rječnik karakteristične leksike bosanskog jezika*, Bambi, Sarajevo
10. Jahić, Dževad (1999), *Školski rječnik bosanskog jezika*, Ljiljan, Sarajevo
11. Jahić, Dževad (2010), *Rječnik bosanskog jezika (A-Ć)*, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine – Bošnjačka asocijacija 33, Sarajevo
12. Jahić, Dževad (2019), *Rječnik bosanskog jezika (O-Op)*, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine – Bošnjačka asocijacija 33, Sarajevo
13. Kasumović, Ahmet, Nikolić Marijana (2018), *Rječnik frazema bosanskoga jezika*, Institut za humanu rehabilitaciju, Tuzla
14. Lukić, Zlatko (2006), *Bosanska sehara*, Šahinpašić, Sarajevo
15. Maček, Dora (1992/1993), "Neka pitanja o definiciji idiomatskih fraza", *Filologija*, 20-21, 263-276.
16. Mahmutović, Alisa (2012), *Kao frazeološki rječnik*, Dobra knjiga – Synopsis, Sarajevo – Zagreb
17. Matešić, Josip (1982), *Frazeološki rječnik hrvatskoga ili srpskog jezika*. Školska knjiga, Zagreb

18. Menac, Antica (2007), *Hrvatska frazeologija*, Knjigra, Zagreb
19. Menac, Antica, Željka Fink Arsovski, Radomir Venturin (2014), *Hrvatski frazeološki rječnik*, Ljevak, Zagreb
20. Mršević-Radović, Dragana (1987), *Frazeološke glagolsko-imeničke sintagme u savremenom srpskohrvatskom jeziku*, Filološki fakultet, Beograd
21. Mršević-Radović, Dragana (2014), *Frazeologija i nacionalna kultura*, Društvo za srpski jezik i književost Srbije, Beograd
22. Mušović, Abdulah (1997), *Frazeološki adverbijali (na materijalu ruskog i srpskog jezika)*, Filološki fakultet u Prištini, Priština
23. Mušović, Abdulah (2002), *Somatske frazeološke jedinice za izražavanje emocija i njihova sintaksička funkcija (na materijalu ruskog i srpskog jezika)*, Filozofski fakultet, Kosovska Mitrovica
24. Mušović, Abdulah (2016), *Sandžački frazeološki rječnik*, Narodna biblioteka "Dositej Obradović", Novi Pazar
25. Ordulj, Antonia (2018), *Kolokacije u hrvatskom kao inom jeziku. Uvid u receptivno i produktivno znanje imenskih kolokacija*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb
26. Popara, Rizo (2019), *Frazeološki rječnik bosanskog jezika*, UNALIM–GRAFIS, Bihać – Cazin
27. Saračević, Narcis (2003), *Rječnik sarajevskog žargona*, Vrijeme, Zenica
28. Šehović, Amela, Đenita Haverić (2017), *Leksika orijentalnog porijekla u frazemama bosanskog jezika*, Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo
29. Šiljak-Jesenković, Amina (2003), *Nad bosanskim i turskim frazionom. Semantički, sintaktički, lingvostilistički i sociolingvistički aspekt*, Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo
30. Uskufi, Muhamed Hevai (2011), *Bosansko-turski rječnik*, Općina Tuzla, Tuzla
31. Vujaklija, Milan (2007), *Leksikon stranih reči i izraza*, Prosveta, Beograd

PHRASEOGRAPHY IN BOSNIAN STUDIES OF THE 21ST CENTURY

Summary

It has been twenty years since the very first theoretical book in the phraseology of the Bosnian language. Many papers have been written since then – and they show high interest in the treasure of the Bosnian language and the linguistic discipline of phraseology itself. Most of the papers have contrastive analysis. At the core of the research, therefore they contribute to contrastive phraseology of the Bosnian language. There is a significant number of papers that apply modern methods of cognitive linguistic approach. However, this paper analyzes the phraseology practices of dictionaries created in the period after *Frazeologija bosanskoga jezika* by Ilija Tanović was published in 2000. We would like to discover the very own mosaic of twenty years old phraseology development in the Bosnian language. This paper tries to preserve the memory of the most important book in Bosnian phraseology, which begins serious scientific phraseology work in recent Bosnian history. Namely, *Frazeologija bosanskoga jezika* (2000) itself contains a very important list of idioms. This paper analyzes dictionaries that have been announced as “phraseological”. It also analyzes dictionaries categorized as “Bosnian” according to *Gramatika bosanskoga jezika* (2000). Also, this paper will examine studies that also contain dictionaries of idioms and books with dictionaries that are very much involved in general topics of phraseology.

Keywords: Bosnian phraseology; Bosnian phraseography; idioms; theoretical and terminological variety

Adresa autorice
Authors' address

Azra Hodžić-Čavkić
Univerzitet u Sarajevu
Filozofski fakultet
azra.e.hodzic@gmail.com

društvene i humanističke studije

ČASOPIS
FILOZOFSKOG
FAKULTETA
UTUZLI

SOCIOLINGVISTIKA

Jelena Ilić Plauc

(NE)CENZURIRANA PSOVKA U PUBLISTISTIČKOM DISKURSU /

SWEARING IN JOURNALISTIC DISCOURSE 79

UDK 811.163.4'276.2

Primljeno: 04. 09. 2020.

Izvorni naučni rad

Original scientific paper

Jelena Ilić Plauc

(NE)CENZURIRANA PSOVKA U PUBLICISTIČKOM DISKURSU

Ovaj rad ima za cilj otvoriti i znanstveno obrazložiti jednu od tema u jeziku i jezičnom istraživanju kojoj se do sada posvećivala marginalna pažnja i koja je bila periferna, nedovoljno diskutirana i prezentirana javnosti, a možda i smatrana nedostojnom. Zanimljiva je činjenica da su lingvisti, antropolozi, sociolozi i psiholozi, kao i sva, općenito, interdisciplinarna suradnja, ostavljali ovu temu na marginama svojih disciplina, površno se i nesustavno baveći ovim, možda i najučestalijim riječima i frazama u većini jezika. Istina je da o psovka, kao verbalnom polifunkcionalnom fenomenu, nema mnogo stručne literature i da se tek u posljednjih dvadesetak godina počela ozbiljno shvaćati i opisivati na svjetskoj i europskoj lingvističkoj sceni. Stoga se ovaj rad bazira na kvalitativnoj analizi prikupljenih primjera iz sredstava masovne komunikacije po principu pojavljivanja cenzurirane psovke u naslovu samoga članka. Za korpus je uzeto četrnaest online portala iz Bosne i Hercegovine, Hrvatske, Srbije i Crne Gore koji su praćeni u posljednjem kvartalu 2019. godine, od mjeseca oktobra do mjeseca decembra. Polazna hipoteza jeste da su psovke, iako češće zastupljene u razgovornom funkcionalnom stilu, itekako prisutne i u pisanim, online medijima te je ova hipoteza podržana sa dvije dodatne: 1) da su necenzurirane psovke zastupljene u medijima te se može reći da pariraju cenzuriranim psovka, i 2) da su opisne psovke jako rijetka pojava. Korištenje opscene leksike u publicističkom diskursu jeste lingvistički, psihološki, sociološki, kulturološki i etnološki fenomen te se može ustvrditi da je sama psovka iznimne elastičnosti i prilagodljivosti.

Ključne riječi: opscena leksika; psovka; publicistički diskurs; necenzurirana psovka; cenzurirana psovka; paradoks psovanja

1. UVOD

Psovka je jedan kompleksan, ali i specifičan verbalni fenomen. Ona predstavlja „govorni čin ekspresiva, prepoznatljive stereotipne forme, eksplicitno ili sakriveno izražene, izrazite frekvencije, zavisne od različitih sociolingvističkih i psiholingvističkih diskursa“ (Savić 1994: 2). Kao što i navedena definicija kaže, psovka je izrazito frekventna u ljudskoj svakodnevnicu i u mnogim društvenim situacijama, a najstarija znanstvena potvrda da je Bosna i Hercegovina preplavljena psovkom datira još iz 1962. godine, kada je katolički svećenik Ignacije Gavran progovorio o psovci i o okolnostima koje pogoduju njenom širenju (teškoća života, oskudica nužnih stvari za život čovjeka i stoke), zatim o usmjerenosti psovanja (rodbina, udovi, životinje, priroda i prirodne pojave, stvari, te religiozna područja), etničkoj i lokalnoj zastupljenosti psovke (etničke pripadnosti se razlikuju po učestalosti i usmjerenosti psovanja), te o podjeli prema funkciji (na male i teške psovke). Gavran je tada dao definiciju psovke kao vrste pogrdnog izraza, odnosno „grdnje kojom se nekome oduzima čast“ (1962: 10). Autor je, nadalje, otvorio i pitanje porijekla i starosti psovke. Detaljnija razmatranja i analizu porijekla psovke iznose autorice Mandić i Đurić (2015: 298-311) koje objašnjavaju arhaično praslavensko i praindoeuropsko porijeklo iste. Psovka, kako autorice ističu, predstavlja jedan od najarhaičnijih jezičnih izraza u suvremenom govoru slavenskih naroda.

U okviru suvremenih lingvističkih i sociolingvističkih proučavanja, fenomen opscenog diskursa promatrala je, posljednjih desetljeća, nekolicina autora sa područja Hrvatske, Srbije i Bosne i Hercegovine (Savić 1995, 1998; Šipka 1999; Bogdanović 1988; Užarević 1999; Pranjković 1999). Definicija psovke biva nešto uže određena i formulirana, odnosno, preciznije, od „grdnje kojom se oduzima čast“ i to kao „govorni žanr u kojem vodeću semantičku i strukturnu ulogu ima opsceno-vulgarni izraz / riječ ili skup riječi / povezan sa spolnim ili analnim tjelesnim područjem“ (Užarević 2012: 167). Ipak, uz isticanje bitnosti usmjerenja psovke, odnosno, preciznije, odnosa adresata i adresanta, Užarević dodaje i sveopću bitnost konteksta, odnosno komunikacijske situacije u kojoj se psovka pojavljuje, jer „opsceno-vulgarni izrazi mogu u neformalnome govoru vršiti i nepsovačke funkcije“, kao što i „nepsovački izrazi i riječi mogu u odgovarajućim kontekstima vršiti psovačko-destruktivnu ulogu“ (Užarević 2012: 183). Dakle, funkciju psovke može ponijeti bilo koja riječ u određenom stupnju (Užarević 1999).

O esencijalnosti konteksta, odnosno, socijalnog okruženja koje igra važnu ulogu u eksplicitnom ili implicitnom očitovanju psovki, govore i autorice Savić i Mitro

(1998: 25). Primjećuju da je psovka itekako prisutna u razgovornom funkcionalnom stilu, u okviru porodice ili na ulici, ali isto tako i da svi govornici u određenoj mjeri koriste psovke, tipično izvan formalnih komunikacijskih situacija:

Očekivano je, na primer, da se psovka ne pojavi za vreme: sudske rasprave (mada nije isključena) predavanja profesora (u školi ili fakultetu), ali se može čuti obilje psovki van sudske rasprave (u hodnicima suda, u restoranu suda) ili u školi i na fakultetima za vreme odmora, rada u biblioteci, i drugim mestima u instituciji. Tada podjednako svi akteri komunikacione situacije psuju: sudije, profesori, đaci, uslužno osoblje. (Savić, Mitro 1998: 25).

2. POLIFUNKCIONALNOST PSOVKE

Budući da su definirane kao formulaični i kulturno određeni jezični izrazi snažnih emotivnih naboja, funkcija psovki se ponajprije vezivala za kultnu i magijsku ulogu. Kroz dijakronijske etape psovka je prolazila kao dio ritualnog antiponašanja s ulogom da otjera i odbrani od nečistih sila, ali i ritualnog ponašanja s ciljem da se prizove grom i kiša i oplodi zemlja (Mandić, Đurić 2015: 306-309). Na osnovu etnografskih, kulturoloških i povijesnih izvora ustanovljeno je da su neke životinje (kao npr. pas) postale glavnim subjektom psovke, s ciljem da se otjeraju nečiste sile.

Promatrano sa sinkronijskog aspekta, psovka je izgubila vezu sa funkcijom kulta i magije te se tumači u ključu izražavanja agresije, potisnutog erosa i izbacivanja frustracije govornika. Dakle, verbaliziranje postojeće agresije i/ili frustracije bi predstavljalo srž psovke:

Psovka je obično specifičan oblik verbalne agresije usmjerene protiv najviših čovjekovih vrijednosti [...] Može biti rezultat potisnutoga erosa, ali još češće je izraz rasterećenja od kakve psihičke napetosti ili frustracije, izraz bijesa i nemoći, bola ili neslaganja s čime, a može biti i svojevrsna (neetična) obrana vlastite etičnosti. Psovka osim toga može biti oblik neznanja ili nesposobnosti da se ono što se osjeća drukčije verbalizira. (Pranjковиć 2010: 116).

Međutim, psovkom se mogu izraziti i nadasve pozitivne emocije kao što su: ugodno iznenađenje, raznježenost, bodrenje, promocija osobine ličnosti, ali i oznaka pripadnosti određenoj socijalnoj grupi, u svrhu zabave i razonode. Kako bi se sustavno pristupilo rasvjetljavanju ovoga fenomena, američki antropolog Ashley Montagu (1967) je prvi predložio tročlanu podjelu psovke prema izvoru, obliku i cilju

tj. funkciji psovke. Prema izvorima, tj. riječima i sintagmama koje se upotrebljavaju u psovci, one mogu biti: riječi iz područja religije (imena božanstava, svetaca, svetinja, svetišta i nadnaravnog), pa riječi koje označavaju pretke, junake i zaštitnike, riječi koje označavaju vladare i simbole vlasti, zatim riječi koje označavaju prirodne sile i pojave, vulgarizme i opscene izraze, te riječi koje su snažnog emotivnog naboja u određenim kontekstima. Dakle, sve se teme, kako kasnije i Ljung naglašava (2011: 35), odnose na opis tabuiziranih semantičko-ontoloških područja. Najzastupljenije su teme iz domena religije/nadnaravnog, tjelesnih izlučevina/skatologije, seksualnih organa i seksualnih aktivnosti, te teme koje se tiču majke/obitelji, a manje istaknute se odnose na pretke, životinje, smrt, bolest i prostituciju (Ljung 2011: 42-43). Ljung je također veliku pažnju posvetio funkcijama koju psovka može da ima, a osim toga, njegov se doprinos ovom kompleksnom fenomenu ogleda u sustavnom postavljanju i preciziranju kriterija po kojima se riječ kategorizira kao psovka¹.

Prema obliku Montague razlikuje sedam vrsti psovki: *psovka* (engl. swearing), *kletva* (engl. cursing), *skrnavljenje* (engl. profanity), *svetogrđe* (engl. blasphemy), *opscenost* (engl. obscenity), *vulgarnost* (engl. vulgarity) i *ublažavanje* (engl. euphemistic swearing). Funkcija psovki u komunikaciji također uključuje jedan bogati dijapazon podkategorija: *uvredljivo psovanje* (primarno usmjereno na vrijeđanje sagovornika – engl. abusive swearing), *proklinjanje* (kletve – engl. execratory swearing), *prijeteće psovanje* (engl. adjurative swearing), *zaklinjuće psovanje* (psovkom se sagovornik zaklinje da je nešto (ne)istina – engl. asseverative swearing), *usklično psovanje* (uzvici – engl. ejaculatory and exclamatory swearing), *dopunsko psovanje* (psovka se javlja kao poštapalica – engl. expletive swearing), *bodreće psovanje* (zazivanje – engl. hortatory swearing), *priekorno psovanje* (psovka se koristi da se koga prekori – engl. objurgatory swearing), te upotreba psovki kao *intenzifikatora* (engl. interjectional swearing). Ovakva slojevita klasifikacija psovanja u međuljudskoj komunikaciji zaista oslikava psovku kao polifunkcionalnu, elastičnu kategoriju². Štoviše, potrebno je naglasiti da jedna psovka može u različitim kontekstima vršiti različitu funkciju, ili pak nekoliko njih. Uz razumijevanje konteksta, kao fundamentalnog faktora, vrlo često se funkcija psovke prati u korelaciji sa ostalim vitalnim varijablama koje se odnose na sugovornike (bliskost, prisustvo

¹ Ljung (2011) u svome istraživanju navodi da se u psovanje uključuje: 1) uporaba tabuiziranih riječi, 2) opoimljivanje značenja putem metonimijskih i metaforičkih procesa, 3) formulaična leksička i sintaktička ograničenja, 4) izražavanje osjećaja i stavova govornika (Ljung 2011: 4). Kriterije su tijekom 90-ih godina prošloga stoljeća predložili Andersson i Trudgill (1990), no osobina formulaičnosti psovke, koju je Ljung dodao, doprinijela je preciziranju kriterija po kojima se riječ/sintagma smatra psovkom.

² „Psovka je elastična – može biti čista zajebećanija, zabava, koja nikome ozbiljnije ne prijeti, ali i tačka od koje više nema šale, gdje nema (više) zajebećanije“ (Klepec 2011: 154).

drugih sugovornika, uzrast, spol, obrazovanje, statusna razlika, i dr.), te prozodijskim, izvanjezičnim elementima (naglasak pojedinih dijelova rečenice ili riječi; melodija i intonacija).

Osim toga, Montagu (2001: 87) naglašava da je, u biti, za razumijevanje interakcije između pojedinaca i obrazaca ponašanja pojedinaca iznimno važna podjela psovki na *katarzično psovanje* (engl. annoyance swearing, catharsis swearing, odnosno mehanizam za oslobađanje od stresa i negativnih emocija) i *društveno psovanje* (engl. social swearing, mehanizam za uspostavljanje i održavanje međuljudskih veza). Za razliku od katarzičnog psovanja koje može da bude i zamjena za ispoljavanje fizičke agresije (Jay 2000), društveno psovanje je, općenito govoreći, konverzijske prirode i manifestacija povezivanja među ljudima (Jay and Janschewitz 2008). O konceptu društvenog psovanja, kao i o kategorizaciji istog, pisala je u radu Stapleton (2010: 290) koja interpersonalne funkcije psovki promatra u kontekstu pojavljivanja među govornicima te ih ocjenjuje kao blage, odnosno neuvredljive. Autorica (2010) ih dijeli na četiri kategorije: psovke za izražavanje emocije (engl. expressing emotion), psovke koje se koriste u svrhu humora i naglašavanja riječi u komunikaciji (engl. humour and verbal emphasis), psovke za društveno povezivanje (engl. social bonding and solidarity), te psovke koje su dio identiteta ličnosti (engl. constructing and displaying identity).

Istinu govoreći, frekvencija pojavljivanja psovki i njihova elastičnost u pojavljivanju u različitim funkcionalnim stilovima samo potvrđuje specifičnu ulogu iste. Stoga Beers Fägersten (2007) uvodi pojam *paradoks psovanja*, pri čemu parametar učestalosti psovke vidljivo korelira sa stupnjem uvredljivosti, odnosno težinom uvredljivosti koju ta psovka ima. Drugim riječima, tabuiziranost psovke omogućava realizaciju niza psiholoških, socijalnih i međuljudskih funkcija. Istina je da takvu raznolikost funkcija nije lako ostvariti drugim jezičnim sredstvima, zbog čega psovka zaslužuje mjesto u raspravama i radovima ozbiljnih lingvista, sociolingvista i pragmatolingvista, kao i interdisciplinarnu komunikaciju na temu iste. Na taj način bi se i jedan od paradoksa psovanja, ako ne i više njih, o kojem Klepec (2011: 146-56) govori, dublje razjasnio.³

³ Klepec (2011: 146-56) govori o četiri paradoksa psovanja: 1) može se psovati sve i svako, u svakom trenutku, na svakome mjestu; 2) o fenomenu psovke nema stručne literature, a najučestaliji je fenomen; 3) meta psovke je ono što u samim riječima, u neku ruku, prevazilazi riječi, prevazilazi izgovoreno; 4) smisao psovke i reakcija na psovku zavisi od reakcije primaoca ili nekog drugog.

2.1. Psovke u publicističkom diskursu

Korištenje psovki, već etabliровано kao sociološki, psihološki, kulturološki i jezični fenomen, posljednjih je nekoliko decenija postalo i umjetničko (estetsko) sredstvo izražavanja te se psovka, iz razgovornog funkcionalnog stila, sve učestalije seli i u 'više' jezične razine, odnosno u formalnije funkcionalne stilove. Tako je psovka našla svoj put i u književni funkcionalni stil, odnosno u umjetničke tekstove, kao i u publicističke, koji su zastupljeniji u sredstvima masovnog komuniciranja.

Vrijeme liberalnijih društvenih odnosa u cijelome svijetu, pa i na području Bosne i Hercegovine i susjednih zemalja, evidentno je utjecalo na komunikaciju među govornicima, a naročito na masovnu komunikaciju posredstvom masmedija. Mediji se smatraju moćnom silom koja u velikoj mjeri utječe na javno mnijenje i interpersonalnu komunikaciju, a istima pripada i dio odgovornosti za njegovanje jezične kulture. Usprkos tomu, ne smije se zanemariti činjenica da su psovke poprilično odomaćile i u publicističkom diskursu, vrlo često u necenzuriranom obliku⁴. Prema tome, može se reći da se i u medijima oslikava liberalizacija jezične norme⁵, točnije, slabljenje tabuiziranosti psovke. Istini za volju, dilema o stupnju cenzure i cenzuriranja u publicističkom diskursu⁶ jeste kompleksna, aktualna i svojstvena za svaki medij ponaosob, odnosno, za svaki urednički tim i novinarski žanr.

Uz to, općim zakonima u Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj, Srbiji, i Crnoj Gori nije uspostavljena legislativa koja bi normirala (ne)uporabu psovki u masovnom komuniciranju, iako u svakoj državi postoje zakoni o javnom informiranju i/ili zakoni o medijima⁷. Također, bitno je istaći da je i za elektroničke medije, već gotovo dvije

⁴ Na pojavnost psovke u publicističkom diskursu ukazuje Beers Fägersten (2014) te Monika Bednarek (2019).

⁵ „Vrijeme liberalnijih odnosa, kakvo je i sada, slabi moć i jezične i zakonske regulative, pa je i uporaba psovki frekventnija i proširena na većinu funkcionalnih stilova“ (Ristić 2010: 205).

⁶ O fundamentalnoj dilemi cenzure i cenzuriranja govori Jay (2018: 107-126) u članku *Swearing, Moral Order and Online Communication*, pri čemu naglašava da ta dilema počiva na raskrsnici slobode izražavanja kroz opscenu leksiku (freedom to write offensive words – freedom for speech) i prava na zaštitu od opscene leksike (freedom to not be exposed to offensive words – freedom from speech).

⁷ U Zakonu o javnom informiranju R Hrvatske i Zakonu o medijima R Hrvatske, kao i u Zakonu o javnom informisanju i medijima R Srbije, Zakonu o medijima R Crne Gore i Zakonu o komunikacijama u BiH te Pravilnicima donesenim od strane Regulatorne agencije za komunikacije (RAK) ne postoji članak koji regulira uporabu jezika u medijima, naročito uporabu psovki i opscene leksike per se (u člancima spomenutih zakona – Članak 10 Zakona o medijima R Hrvatske; Članak 75 i Članak 77 Zakona o javnom informisanju i medijima R Srbije; Članak 48 i Članak 50 Zakona o medijima R Crne Gore te Članak 4 Zakona o komunikacijama BiH, odnosno članak 4 Pravilnika Regulatorne agencije za komunikacije (RAK) – stoje regulatorna načela komuniciranja i emitiranja, odnosno, da novinari trebaju poštivati općeprihvaćene norme ponašanja, nediskriminacije, pravičnosti, točnosti i nepristranosti, da trebaju izbjegavati uvrede i kletve i govor mržnje, te da trebaju zaštititi moralni, intelektualni, emotivni ili socijalni razvoj maloljetnika).

decenije, uspostavljena i Regulatorna agencija za komunikaciju u BiH⁸ koja ima za cilj kreiranje i promoviranje pravila u sektorima emitovanja i telekomuniciranja te poduzima mjere na sprječavanju govora mržnje, kao i mjere promoviranja medijske pismenosti. Ipak, čini se da su javna glasila autonomna i slobodna u utvrđivanju i sprovođenju svojih uređivačkih politika, odnosno da redakcije javnih glasila, u skladu sa programskom koncepcijom osnivača, postavljaju interna pravila o tome kako se odnositi prema problematičnim riječima, tj. kako u pisanim medijima predstaviti psovku. Dakle, čini se da su javna glasila autonomna i slobodna u donošenju internih odluka, odnosno da su slobodna sprovođiti autocenzuru psovke.

No, u mnogim medijima psovka nije u cijelosti izbačena iz novinarskog članka/priloga te stoji ravnopravno kao neraskidivi dio citiranog diskursa ili pak kao bitna komponenta govornog reportoara pojedinca-aktera ili čak novinara. Vrlo je česta pojava mimikrije psovki u medijima, gdje je ona predstavljena kroz različite simbole ili pak u kombinacijama s crticama i točkama, ili drugim simbolima. Leigh i Lepine (2005: 280) su, proučavajući britanski korpus, naveli šest metoda za cenzuriranje pisane psovke koju većina medija u Velikoj Britaniji koristi:

- izostavljanje samoglasnika (npr. f_ck; sh*t);
- zamjena svih slova u riječi sa znakom zvjezdice ili crticom, osim prvog slova (npr. f___; s***);
- umetanje fraze kao upozorenja da je psovka korištena (npr. nepotrebna i/ili nepoželjna uporaba leksika; psovka);
- remodeliranje riječi ili zamjena riječi (npr. hell → heck, hay; fuck → fudge);
- zamjena svih slova u riječi sa linijom, osim prvog slova (npr. c___; s___; f___);
- umetanje simbola (npr. \$%#@#).

Valić-Nedeljković (1998)⁹ je, analizirajući novosadski korpus (bolje govoreći, privatnu polujavnu mrežu Rhinoceros), primijetila da online korisnici uglavnom koriste četiri tipa mimikrije psovki:

- zamjenu jednog (najčešće ključnog) ili više slova znakom zvjezdice (npr. *ebe), zatim, slovom koje ne postoji u alfabetu našeg jezika (qurac) ili pak kombinacijom znakova (*i;ke);
- stavljanje tačkica umjesto opscene riječi ili psovke (. . . .);

⁸ U R Hrvatskoj je to Agencija za elektroničke medije, u R Crnoj Gori je to Agencija za elektronske medije Crne Gore, a u R Srbiji je to Regulatorno telo za elektronske medije.

⁹ Autorica je u svom istraživanju iz 1998. godine uočila da se psovke „emituju u umetničkim formama i intervjuima. Da li će biti zamagljene ili ne zavisi od uređivačke politike glasila. Demokratičnija glasila će biti otvorenija za upotrebu psovke od oficijelnih“ (1998: 115-116).

- upotrebu eufemizama ili stručnih (medicinskih) izraza (anus);
- upotreba metateze (vnoGo).

Psovke u ovakvom transformiranom, cenzuriranom obliku, česta su pojava na publicističkome platou. Eufemiziranje psovki, odnosno njihovo ublažavanje ili cenzuriranje (uključujući i samocenzuriranje), prisutno je svakodnevno u razgovornom stilu, pri čemu je primjetno, i vrlo znakovito, da se govornik često nastoji distancirati od same psovke koristeći metapragmatičke komentare (strategija ograđivanja, engl. *hedging*), odnosno, tražeći usmenu dozvolu za korištenje iste, kao da se tom dozvolom oslobađa od krivnje što istu koristi:

U svakom pojedinačnom iskazu osnovni cilj eufemizacije jeste da se prenese informacija koja se tiče tabuizirane sfere, a da se pri tom ne naruši obavezujuća kulturna norma. Možemo izdvojiti dva podtipa ove strategije. U prvom, osoba izgovara tabuiziranu leksičku jedinicu, ali se od nje distancira i iznudi od sagovornika neku vrstu dozvole za njeno korištenje. Takvu ulogu preuzimaju iskazne jedinice tipa *da oprostiš, oprostite, da izvini, izvine...* (npr. gospođa, gospođe), *kako naš narod kaže, što no kažu*. [—] Druga široka eufemizacijska strategija zasniva se na neupotrebljavanju opscenih leksema nego upućivanju redukovanim, transformisanim formama, ili neodređeno, o čemu svedoče primeri iz pisanog teksta tipa: *k*c, k...c, grac, ono*. (Šipka 1999: 49-50).

Mnogi autori, pak, oštro kritiziraju cenzuriranje kao takvo, navodeći da crtice i točke te njihove kombinacije i ostali simboli koji se koriste za cenzuriranje psovke utječu na veću uočljivost i privlačnost cenzurirane psovke. Pragmatična uporaba psovke je, dakle, postala dijelom publicističkoga funkcionalnog stila te se može ustvrditi da psovka doista predstavlja snažnu, izdržljivu i fleksibilnu riječ/sintagmu koja oslikava narav konverzacijske navike, stav i emociju govornika.

3. KORPUS PSOVKI U MEDIJIMA

Korpus ovoga rada obuhvata prikupljene primjere psovki iz sredstava masovne komunikacije po principu pojavljivanja cenzurirane psovke u naslovu samoga članka. Precizno govoreći, odabrani su oni prilozi/članci koji su u naslovu imali zamaskiranu, cenzuriranu psovku te se pratilo na koji se način ta psovka nadalje u članku pojavljuje. Ukupno je četrnaest online portala sa područja Bosne i Hercegovine, Hrvatske, Srbije

i Crne Gore svakodnevno praćeno u razdoblju od mjeseca oktobra do decembra 2019. godine. Svaki online prilog/članak je snimljen i pohranjen te svrstan u jednu od kategorija kojoj pripada: opisna psovka, cenzurirana psovka i necenzurirana psovka.

Glavni cilj ovoga rada bio je da se dokaže da su psovke, iako tipične za razgovorni funkcionalni stil, itekako prisutne i u pisanim, online medijima te je ova polazna hipoteza podržana sa dvije dodatne hipoteze - da su necenzurirane psovke našle svoje mjesto u publicističkom stilu, da pariraju cenzuriranim psovka i da su opisne psovke (potpuno izostavljene psovke) vrlo rijetka pojava.

4. REZULTATI I DISKUSIJA

Rezultati ovoga istraživanja baziranog na sustavnom kvalitativnom kvartalnom praćenju i analizi psovki u sredstvima masovne komunikacije doista potvrđuju da je psovka prisutna u pisanim online medijima najprije zamaskirana cenzurom u naslovu članka/priloga, a potom se, u necenzuriranoj formi pojavljuje u nastavku istoga članka/priloga. Ona poprima humoristična svojstva te se nerijetko njome izražava ushit, iznenađenje ili slična emocionalna ekspresivnost uslovljena dakako žanrom članka/priloga i tipom medija.

U datom korpusu pronađeno je ukupno 129 psovki, što ukazuje na slobodnije i liberalnije uređivačke politike online medija na prostoru Bosne i Hercegovine, Hrvatske, Srbije, i Crne Gore. Uglavnom se pojavljuju kao dio govornog repertoara samoga novinara, osobe koja se intervjuira ili je pak doslovce prevedena sa nekog drugog jezika. S druge strane, kada se pažljivije promotre psovke na praćenim medijima, može se primijetiti da su neki mediji dosta tolerantniji i otvoreniji prema psovki od drugih koji imaju nešto oficijelniju uređivačku politiku i, samim tim, viši stupanj cenzure i autocenzure.

Iz Figure 1 može se vidjeti u kojim online medijima je primijećena učestala uporaba cenzurirane, necenzurirane i opisne psovke u posljednjem kvartalu 2019. godine. Dakle, medijske kuće poput *Index.hr* ili *Net.hr* imale su tolerantniji pristup prema psovci *per se*, pa su se u člancima tih medijskih kuća nalazile psovke i sa kamuflažom, ali i bez nje. Isto tako, moramo naglasiti da o liberalnijoj orijentaciji svih spomenutih medijskih kuća ne možemo suditi samo na osnovu analiziranih članaka sa primjetnom uporabom psovki u datom periodu, već bi se o tome trebalo suditi na osnovu nepretencioznih dijakronijskih promatranja, studija i analizi psovki u medijima.

Figura 1 Psovka po medijima

Važno je naglasiti da se cenzurirana psovka u pravilu pojavljuje u naslovu, a da je necenzurirana forma zastupljena u nastavku članka. Dakle, novinari koriste autocenzuru u naslovu članka, da bi isti prilog/članak dalje nastavili u autentičnom i svom originalnom govornom repertoaru, originalnom repertoaru intervjuiranog lica ili pak u autentičnom duhu prijevoda članka. Kada je u pitanju brojnost cenzuriranih i necenzuriranih psovki, iz Tabele 1 se može vidjeti da je necenzurirana psovka zastupljena u medijima i da ima tendenciju rasta te se njena učestalost gotovo izjednačava sa učestalosti cenzurirane psovke (opisne psovke su vrlo rijetke i, u momentima kada se pojavljuju, odnose se na uvredljivo ili prijeteće psovanje, što u ovom radu neće biti detaljno diskutirano). Jednom riječju, odnos cenzuriranih i necenzuriranih psovki je gotovo pa ravnopravan u uporabi u publicističkom diskursu, sa 54%, odnosno 68% u korist cenzuriranih psovki.

Međutim, mimikrija psovki, kako je primijećeno, ne poznaje jednu uniformnu i općepropisanu regulativu, već se psovka cenzurira po osobnom nahođenju i konvenciji. Metode cenzuriranja, dakle, uistinu nisu usklađene, niti u okviru uređivačke politike medijske kuće, niti šire, a kao potvrdu tome navodimo primjer riječi *sranje* u kojoj se pokatkad zamjenjuje samoglasnik *a*, a pokatkad suglasnici *r* ili *nj*, a nerijetko čak i djelimično (i nepravilno!) sam prednjonepčani sonant, odnosno

suglasnik *nj*. Cenzura te riječi, bolje reći, jedanput jeste u formi *s*anje*, drugi put u formi *sr*nje*, treći put *sra*e* te naposljetku i *sran*e*.

forma psovke	brojnost	izraženo u procentima
opisna psovka	7	5,42%
cenzurirana psovka	68	52,71%
necenzurirana psovka	54	41,86%
ukupno	129	100%

Tabela 1 Forme psovke i njihova brojnost

Korištena psovka, kao što je i Stapleton (2010) naglasila, spada, u pravilu, ili u kategoriju psovki za izražavanje emocije, ili u kategoriju psovki koje se koriste u svrhu humora i naglašavanja riječi u komunikaciji. Ponekada su korištene psovke i dio identiteta ličnosti novinara koji objavljuje prilog, ali vrlo često su one ipak dio identiteta intervjuiranog lica (sportiste, glumca, producenta, spisatelja, političara, te poznatih ličnosti sa estradne scene) ili kategorija katarzičnog psovanja (npr. napeta utakmica/meč, stav glumca prema određenim događanjima u svojoj okolini, frustracija spisatelja koji se bori da svoju publikaciju proda i na taj način osigura zaradu, političara kojemu je kolega/novinar stao na žulj i sl.). Najfrekventnije psovke, bilo da pripadaju cenzuriranim ili necenzuriranim psovka, pripadaju seksualnoj domeni i domeni skatologije, dok su nešto slabije zastupljene psovke na teme: majka/obitelj, životinje, nacionalnost i poroci. Kao što je prethodno navedeno, psovke predstavljaju elastičnu kategoriju i uvijek su interpretirane u odnosu na komunikacijsku situaciju u kojoj se pojavljuju. Slijedi nekoliko primjera iz korpusa koji su eksplicitno izabrani zbog činjenice što se psovka u naslovu priloga maskira (cenzurira), a ostaje necenzurirana u nastavku priloga:

- 1) (*tip.ba*): *Video/Usred sprovoda čuli lupanje i viku: „Pustite me van, ovdje je je*eno mračno“*

... Okupljeni na pogrebnoj ceremoniji u Irskoj prije nekoliko su dana prilikom ukapanja pokojnika doživjeli nesvakidašnju situaciju. Dok su obitelj i prijatelji ispraćali Shaya Bradleyja, odjednom su čuli viku i lupanje iz lijesa. „Halo, halo. Pustite me van, ovdje je jebeno mračno. Čujem li ja to možda svećenika?“ vikao je iz groba ...

U primjeru (1) korišten je pozitivni intenzifikator – prilog *jebeno* (engleska posuđenica *fucking*) koji se koristi za naglašavanje, i koji stoji ili uz pridjeve, imenice ili samostalno. Može se uočiti da je naslov cenzuriran (koristi se zvjezdica), dok u članku nema cenzure. Članak je preveden s engleskog jezika i govori o jednoj nesvakidašnjoj situaciji koja se desila u Irskoj.

- 2) (*tuzlanski.ba*): *Vedrana Rudan pisala Severini: „Stisnite lijepe zube, odjebite suze i krenite u rat protiv zmijurina koje su se prodale za šaku dolara“*
... Odjebite sve te odvratne ženke koje na vas reže. Odjebite i sve napaljene mužjake koji vas mrže jer vas ne mogu ščepati. Odjebite i njega koji ovih dana svršava jer je ‘pobijedio’. ... Stisnite lijepe zube, odjebite suze i krenite u rat protiv zmijurina koje su se prodale za šaku dolara ...

Primjer (2) predstavlja jedan od primjera u kojima nema cenzure, niti u naslovu članka, niti u tekstu članka, a pri čemu se glagol (*od*)*jebati* javlja u imperativnom obrascu u drugom licu množine. Sagledavši dati kontekst članka, možemo zaključiti da se radi o psovanju koje ima funkciju bodrenja i potpore (dakle, bodrećem psovanju), pri čemu hrvatska spisateljica i novinarka Vedrana Rudan podržava i hrabri pjevačicu Severinu u borbi za skrbništvo nad svojim sinom. Također bi se dalo zaključiti da ova psovka ima i funkciju intenzifikatora, s obzirom da je repetitivnog karaktera.

- 3) (*index.hr*): *Tako je govorio Lustig: Je*eš demokraciju ako ne mogu reći da ne vjerujem u Boga*
... „Ja nisam rekao da nema Boga, nego da nakon Auschwitzta ne vjerujem u Boga. Živimo u demokraciji. Ako ne mogu govoriti u svojoj zemlji što mislim i osjećam, jebeš demokraciju“, ljutito je komentirao Lustig te je, obraćajući se kninskom ravnatelju, progovorio i o Bozaniću i o Jasenovcu ...

I Oskarom nagrađivan filmski producent i glumac Branko Lustig koristi psovke u svojim izjavama, kao što se može primijetiti u primjeru (3), pri čemu je psovka *jebeš demokraciju* cenzurirana u naslovu članka, da bi se pojavila u potpunosti necenzurirana u tekstu istoga. Dakle, u pitanju je prijekorna funkcija psovke, gdje se kritizira i izražava opće nezadovoljstvo prema određenim pitanjima u državi.

- 4) (*index.hr*): *Tanja iz Ljubav je na selu na Instagramu napisala: „Odje*ala sam ga“*

... Jedna pratiteljica je pitala Tanju kako to da je Daniel završio s drugom ženskom, ona je opet u svom stilu odbrusila. „Zato jer sam ga odjebala. Pa onu malu s dopisivanja nakon 4 mjeseca nagovorio na putovanje da ne ide sam, jer smo ga nas tri odbile“, odbrusila je. ... „Da se razumijemo za sad i svagda, ja sam odlučila ne ići na romantično putovanje, dobio je odjeb“, napisala je Tanja na Instagramu ...

Primjer (4) govori o psovki čija je funkcija intenzifikatorska, a dobivena je proširivanjem polja opscene riječi *jebati* – *odjebati*. Ista je cenzurirana u naslovu članka, dok se u tekstu pojavljuje nemaskirana. Uz to, učesnica spomenute dokumentarne sapunice koristi i frazeologizam *dobiti odjeb* (original: *dobio je odjeb*), za koji je moguće tvrditi da ima poštapaličku funkciju (dopunsko psovanje).

- 5) (*index.hr*): *Sve što morate znati o seriji zbog koje Gorana Bogdana boli ku*ac za Hrvatsku*

... To, dakako, nije spriječilo fanove da se epizoda dokopaju na druge načine, ali i dalje se radi o apsurd, tim više jer u seriji glumi desetak hrvatskih glumaca, između ostalih i Goran Bogdan koji je nedavno izazvao niz reakcija rekavši novinarima da ga „boli kurac za Hrvatsku i hoće li se serija tamo prikazivati“ ...

Poznati hrvatski kazališni, televizijski i filmski glumac Goran Bogdan koristi psovku kao poštapalicu – *boli (me) kurac*, koja je cenzurirana sa korištenjem zvjezdice u naslovu članka, da bi se pojavila u necenzuriranoj formi u nastavku istog. Riječ je, dakle, o frazeologizmu u kojem dominira komponenta sa nazivom genitalija, odnosno, leksemom *kurac*.

- 6) (*net.hr*): *Đoković doživio totalno pomračenje uma, psovao prema Ivaniševiću i ekipi: „Reci nešto u pi*ku materinu!“*

... Novak je poznat kao korektan sportaš, ali nekad na terenu vidimo i njegovu tamnu stranu koja se tu i tamo ukaže. Tako je u ovom meču pri rezultatu 1:1 u setovima i 2-0 za Thiema u gemovima nakon jednog njegovog poena potpuno poludio i počeo vikati na svoj stožer. „Reci nešto u pičku materinu, jebote, ko mulac stojiš!“ vikao je drugi reket svijeta ...

Primjer (6) je posebice zanimljiv jer se u naslovu članka pojavljuje zamaskirana psovka – *reci nešto u pi*ku materinu*, da bi u nastavku članka čitatelji naišli na kombinaciju od tri uzastopne psovke: *u pičku materinu*, *jebote* i *mulac*. Iako su opscene riječi odmah uočljive, ipak se treba istaći da se radi o uzrečicama koje imaju dopunsku funkciju, a ne prijeteću ili proklinjajuću funkciju (uz komunikacijski kontekst, potrebno je sagledati i neke druge sociolingvističke parametre da bi se pravilno i jasno interpretirala sama psovka). Ovaj primjer je također zanimljiv zbog uzrečice *jebote*, koja je stalnom upotrebom postala jednoleksemski element (od: *jebote ...!*). Mulac se nekoć interpretirala kao tabuizirana leksema koja je označavala dijete čiji su roditelji nepoznati (napušteno dijete, kopile), dok se u današnjoj uporabi koristi sa značenjem glupan, mangup. (Ovaj je online članak predstavljen u Slici 1).

7) (*index.hr*): *Habazin se javila iz bolničke sobe: „Ovo je sranje i velika doza nepoštovanja“*

... „Prošla je noć, još uvijek sam u bolnici. Bashiru je upravo završila operacija, ovdje je i bit će dobro. I ja ću biti dobro. Borba je službeno otkazana. Ima puno toga što se govori, napadaju me da se bojim, no mislim kako se ne mora reći puno toga. Ova cijela situacija je ispala veliko sranje i ukazana mi je velika doza nepoštovanja ...

I hrvatska boksašica Ivana Habazin koristi psovke kao poštapalice (dopunsko posvanje). Naime, *sranje* (glagolska imenica od *sрати*) je psovka koju Habazin koristi da bi opisala novonastalu situaciju sa svojim trenerom kao jednu besmislicu i glupost. Mimikrija psovke je očita u naslovu članka (iako nepravilna!), dok se poštapalica *sranje* koristi u netransformiranom obliku u tekstu.

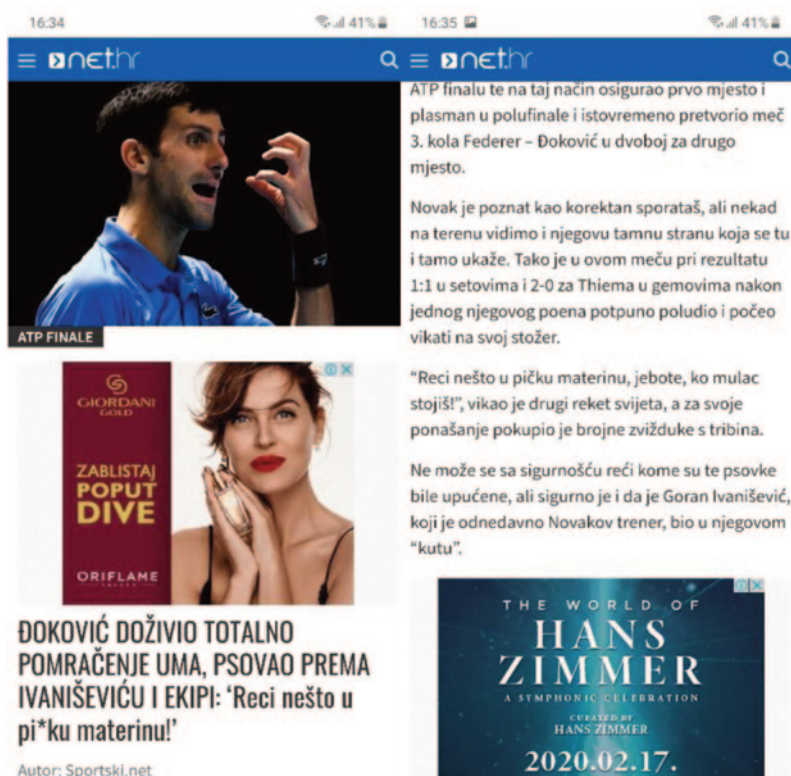
Tabela 2. Najfrekventnije psovke

psovka	cenzurirana	necenzurirana	ukupno
jebati	32	29	61
pička / pizda	11	4	15
kurac	9	4	13
sranje	6	7	13
govno	1	0	1

Na predstavljenim primjerima može se vidjeti da psovka može, u različitim kontekstima, vršiti različitu funkciju, ali isto tako može vršiti i nekoliko paralelnih

funkcija. Pravilna i jasna interpretacija teksta i razumijevanje konteksta, kao i ostalih sociolingvističkih varijabli, ključni su za razumijevanje i kategorizaciju psovke. Na taj način može se uočiti raznolikost i ekspresivnost psovki, njihova frekventnost i veliki broj sinonima te široka teritorijalna i socijalna rasprostranjenost.

Vrijedi istaći da se najučestalija psovka koja se vezuje za glagol *jebati* gotovo podjednako pojavljuje u cenzuriranoj i necenzuriranoj formi (vidi Tabelu 2), a potom je slijede riječi/sintagme koje se odnose na muški i ženski spolni organ, odnosno, *kurac*, *pička/pizda*, te riječi/sintagme iz skatološke domene (*sranje*, *šupak*, *govno*). Može se, prema tome, zaključiti, da je glagol *jebati* i dalje najaktuelnija nad-riječ koja, kako Užarević navodi, „funkcionalno ujedinjuje gotovo cijeli semantički prostor psovke“ te dodaje da „vrši istu funkciju koju npr. u filozofijskome jeziku ima glagol *misliti*, a u cjelokupnome jeziku – glagol *biti*“ (Užarević 2012: 174).

Slika 1 Primjer cenzurirane psovke u naslovu i necenzurirane u tekstu članka

5. ZAKLJUČAK

Uzevši u obzir da su psovke sveprisutne riječi/sintagme u razgovornom funkcionalnom stilu, ali i da su našle svoje mjesto u različitim funkcionalnim stilovima komunikacije, uvjereni smo da je i ovaj rad dao znanstveno-empirijski doprinos diskusiji na temu psovki, kao jednoj od nedovoljno istraživanih tema u lingvističkim, sociolingvističkim, pragmatičkim, ali i socijalnim, antropološkim i psihološkim domenama. Ipak, ovo je samo jedan istraživački pogled na fenomen psovke koji zahtijeva interdisciplinarno i dijakronijsko praćenje. Prikupljeni primjeri iz sredstava masovne komunikacije po principu pojavljivanja cenzurirane psovke u naslovu samoga članka uzeti za korpus pokazali su da se psovka pojavljuje u pisanim online medijima te da necenzurirana psovka parira cenzuriranim psovkama. Uporaba psovki u online medijima bi, dakle, mogla ukazivati na tolerantnije i potencijalno liberalnije, pa i manje licemjerne uređivačke politike online medija, ali i na viši stupanj tolerancije i prihvaćanja psovki općenito.

LITERATURA

1. Andersson, Lars-Gunnar, Peter Trudgill (1990), *Bad Language*, Basil Blackwell Ltd., Oxford
2. Badurina, Lada, Ivo Pranjković (2016), "Jezična i pragmatična obilježja psovke", *Romanoslavica*, 52, 2, 227-235.
3. Bednarek, Monika (2019), "Don't Say Crap! Don't Use Swearwords! Negotiating the Use of Swear/Taboo Words in the Narrative Mass Media in Discourse", *Vontext & Media*, 29, 1-14.
4. Beers Fägersten, Kristy (2012). *Who's Swearing Now? The Social Aspects of Controversial Swearing*. Cambridge Scholars Publisher
5. Beers Fägersten, Kristy (2014), "The Use of English Swearwords in Swedish Media", in Marianne Rathje (ed.), *Swearing in the Nordic Countries*, Dansk Sprognaevn, 63-82.
6. Bogdanović, Nedeljko (ur.) (1998), *Opscena leksika: zbornik radova*, Prosveta, Niš
7. Bogdanović, Nedeljko (ur.) (2003), *I ja tebi: Izbor iz psovačke frazeologije*, Prosveta, Niš
8. Gavran, Ignacije (1962), *Bludna psovka: povjesno-psihološka studija*. Udruženje katoličkih svećenika NR BiH, Sarajevo

9. Jay, Timothy (2000), *Why we Curse*, John Benjamins Publishing Company, Amsterdam – Philadelphia
10. Jay, Timothy (2018) "Swearing, Moral Order, and Communication, *Journal of Language Aggression and Conflict* 6:1, 107-126.
11. Jay, Timothy, Kristin Janschewitz (2008), "The Pragmatics of Swearing", *Journal of Politeness Research* 4, 267-288.
12. Klepec, Peter (2011), "Na meti psovke", *Sarajevske sveske* 35/36, 146-156.
13. Leigh, Mark, Mike Lapine (2005), *Advanced Swearing Handbook*, Summersdale Publishers Ltd., UK
14. Ljung, Magnus (2011), *Swearing: A Cross-cultural Linguistic Study*, Palgrave MacMillan, London, UK
15. Mandić, Marija, Ljubica Đurić (2015), "Psovka kao folklorni žanr? Na primeru *jebem ti sunce*", u: *Savremena srpska folkloristika II*, Institut za književnost i umetnost - Udruženje folklorista Srbije - Univerzitetska biblioteka 'Svetožar Marković', Beograd, 291-316.
16. Montagu, Ashley (1967 / 2001), *The Anatomy of Swearing*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia
17. Pilch, Pavel (2011), *Psovka u hrvatskome i češkome jeziku*, Završni rad, Masarykovo sveučilište u Brnu, Brno
18. Pinker, Steven (2007), *The Seven Words You Can't Say on Television*, Penguin Books Ltd., UK
19. Pranjković, Ivo (1999), *Ogledi o jezičnoj pravilnosti*, Disput, Zagreb
20. Savić, Svenka (1995). "Istraživanje savremenog gradskog kompleksa: potreba psovki", u: *Naučni sastanak slavista u Vukove dane*, 23/2., Beograd, 161-176.
21. Savić, Svenka, Veronika Mitro (1998), *Psovke u srpskom jeziku*, serija: Razgovorni srpski jezik, knjiga 3, Novi Sad
22. Stapleton, Karyn (2010), "Swearing", in: *Interpersonal Pragmatics – Handbooks of Pragmatics* 6., : Walter de Gruyter, Berlin - New York, 289-306.
23. Šipka, Danko (1999), *Opscene reči u srpskom jeziku*, CPL Beograd & Prometej, Beograd - Novi Sad
24. Užarević, Josip (1999), "Fenomenologija psovke", *Republika: časopis za književnost*, 5-6, 187-199.
25. Užarević, Josip (2012), *Književni minimalizam*, Disput, Zagreb
26. Valić Nedeljković, Dubravka (1998), "Psovke u sredstvima masovnog komuniciranja", u: Nedeljko Bogdanović (ur.), *Opscena leksika*, Prosveta, Niš 114-134.

SWEARING IN JOURNALISTIC DISCOURSE

Summary:

This paper aims to bring up a discussion on the topic that most 20th-century eminent linguists used to ignore and marginalize as being considered peripheral and not serious and worthy of academic research. It is rather interesting that linguists, anthropologists, sociologists and psychologists were neglecting this issue, sporadically and unsystematically dealing with it, although being aware that swearwords are one of the most common words and phrases in most languages. Thus, the lack of research and analyses goes in favour of the aforementioned statement.

Indeed, swearword presents a linguistic polyfunctional phenomenon, and it has just recently started to be taken seriously, discussed and researched on the world as well as European linguistic scene. So, this paper contributes to this overall swearing research, as it is being based on a qualitative analysis of the collected examples found in the mass media, that have been chosen according to the censored swearword found in the online article's headline. Fourteen online portals from Bosnia and Herzegovina, Croatia, Serbia and Montenegro have been taken for the corpus, data monitored from October to December 2019. The main hypothesis is that swearwords, though more common in conversational functional style, are omnipresent in written, online media, and thus journalistic discourse. This has been supported with the fact that the frequency of uncensored swearwords present in the media is almost the same as the frequency of censored swearwords, while descriptive swearwords happen to be an extremely rare occurrence. Obscene vocabulary in journalistic discourse is a complex linguistic, psychological, sociological, cultural and ethnological phenomenon, and it can also be suggested that swearwords bear exceptional elasticity and adaptability features.

Keywords: obscene vocabulary; swearing; journalistic discourse; uncensored swearword; censored swearword; swearing paradox

Adresa autorice
Authors' address

Jelena Ilić Plauc
Univerzitet u Tuzli
Filozofski fakultet
jelena.ilic@untz.ba

društvene i humanističke studije

ČASOPIS
FILOZOFSKOG
FAKULTETA
UTUZLI

GERMANISTIKA

Mirjana M. Kovač, Irina Boban

DIE RETROSPEKTIVE ANALYSE DER NUTZLICHKEIT DES

WIEDERHOLENS VON AUFGABEN IN DEUTSCH ALS

FREMDSPRACHE / RETROSPECTIVE ANALYSIS OF THE

USEFULNESS OF TASK REPETITION IN GERMAN (L2) 99

UDK 811.111'373

Primljeno: 20. 08. 2020.

Stručni rad

Professional paper

Mirjana M. Kovač, Irina Boban

DIE RETROSPEKTIVE ANALYSE DER NÜTZLICHKEIT DES WIEDERHOLENS VON AUFGABEN IN DEUTSCH ALS FREMDSPRACHE

Das Ziel dieser Arbeit ist es, auf Basis retrospektiver Antworten und Kommentare einen Einblick darüber zu bekommen, inwiefern die Probanden die Nützlichkeit der Wiederholung gleicher sprachlicher Übungen beurteilen. Im Kontext des formalen Sprachunterrichts wird eine mangelnde Wiederholung von sprachlichen Aufgaben erkennbar, auch wenn die Befunde einer Vielzahl von Untersuchungen mehrere positive Veränderungen in der gesamten sprachlichen Ausführung bestätigen. Aufgrund dessen unterstreichen Forscher die Notwendigkeit der Einbindung von wiederholenden Aufgaben mit dem Ziel, Automatisierung und Prozedualisierung des Wissens zu generieren. Bei der Untersuchung haben 14 Germanistikstudierende an der Philosophischen Fakultät in Split teilgenommen, die eine Präsentation auf Deutsch vorgetragen haben und diese nach einer Woche erneut abhielten. Ein Einblick in die retrospektiven Kommentare zeigt, dass die Probanden unterschiedliche Vorteile der Wiederholung von Aufgaben anführen, wie die Möglichkeit schon vorher bestimmte sprachliche Problemfelder zu erkennen, einfacheren Zugang zu den Lexemen im mentalen Lexikon zu haben, sowie eine wirksamere Herangehensweise zu schaffen, um lexikalische Schwierigkeiten zu bewältigen. Auf Basis der Antworten kann man feststellen, dass der Gebrauch von eingeübten formelhaften Ausdrücken in einer Reihe positiver Wirkungen resultiert, wie beispielsweise bei der Bildung komplexerer und angemessener Ausdrücke, der Fähigkeit, auf mehr Lexeme mit ähnlichen Bedeutungen zugreifen zu können, einer genaueren Verwendung grammatikalischer Formen und syntaktischer Strukturen sowie einer effektiveren Selbst-Überwachung. Die Analyse der Antworten zeigt, dass die Probanden die Wiederholung

von Aufgaben mit dem Ziel der gesamten sprachlichen Verbesserung außerordentlich positiv bewerten.

Schlüsselwörter: Wiederholung von Aufgaben; Sprechflüssigkeit; retrospektive Analyse

EINLEITUNG

Seit einigen Jahrzehnten entwickeln Forscher detailliert sowohl ausgewählte Aufgaben für Forschungszwecke und untersuchen den Einfluss von Typen und Strukturen verschiedener Aufgaben auf die Sprechflüssigkeit als auch unterschiedliche Bedingungen, wie die Möglichkeit unmittelbar vor der Ausführung der Aufgabe zu planen, oder die Möglichkeit, eine Aufgabe zu wiederholen (vgl. Tavakoli und Foster 2011; Lambert et al. 2017; Bozorgian und Kanani 2017; Kovač und Vickov 2018). Die Ergebnisse vieler Untersuchungen resultierten in einer moderneren Herangehensweise im Fremdsprachenunterricht, beziehungsweise der Bildung echter kommunikativer Aufgaben, die man in den Sprachlehrprozess einbinden sollte, um eine Automatisierung und Prozedualisierung des Wissens zu erreichen. Theorien, die versuchen die L2 Sprachproduktion zu erklären, unterstreichen die Notwendigkeit der Einführung von sprachlichen Übungen im Unterricht, deren Basis auf Levelts Modell der sprachlichen Produktion zurückzuführen ist (Kormos 2006; Skehan 2009; Skehan et al. 2012).

Die Wiederholung von Aufgaben ist ein wertvolles pädagogisches Verfahren, da den Sprechern die Entwicklung der Fertigkeiten im L2-Diskurs ermöglicht wird. Wiederholende Ausdrücke sind ein charakteristisches Phänomen in alltäglichen kommunikativen Situationen. Forscher haben den Einfluss der unmittelbaren Wiederholung von Übungen auf verschiedene Aspekte der sprachlichen Ausführung untersucht. Weiterhin wurde der Einfluss der Wiederholung nach einigen Tagen und nach einigen Wochen untersucht (vgl. de Jong und Perfetti 2011; Lambert et al. 2017; Kovač und Vickov 2018; Kovač und Sarić 2019). Die Resultate dieser Untersuchungen zeigen, dass Wiederholungen einen durchaus positiven Effekt auf die gesamte sprachliche Ausführung haben.

Die pädagogische Relevanz der Wiederholung mit dem Ziel der Entwicklung der L2-Kompetenz kann mit Levelts Modell (1989) der Sprachproduktion erklärt werden. Dieses Modell wird als das Beste angesehen, um monolingualen und bilingualen Spracherwerb zu verstehen. Während der gewöhnlichen Produktion von Sprache fin-

den die Konzeptualisierung, die Formulierung und die Artikulation gleichzeitig statt, was einen gewissen Grad an Automatisierung auf jedem Niveau abverlangt, besonders im Bereich der Artikulation. Je weniger die Prozesse der einzelnen Bereiche automatisiert sind, desto höher ist die Wahrscheinlichkeit von auftretenden Schwierigkeiten, vor allem wenn es sich um Fremdsprachen handelt. Der Sprecher kann daher Schwierigkeiten haben, einen konzeptionellen Plan zu erstellen, lexikalische Einheiten abzurufen und den Prozess der syntaktischen Konstruktion oder Artikulation durchzuführen. Allerdings werden die Ressourcen der Aufmerksamkeit, die für Selbst-Überwachung benötigt werden, verringert. Was die Formulierung angeht, beinhaltet diese Phase den Zugang zu lexikalischen und grammatikalischen Einheiten, die für den Ausdruck der beabsichtigten Äußerung benötigt werden. Die Formulierung kann, ähnlich wie die Artikulation, teilweise automatisiert werden, beziehungsweise kann der Zugang zu lexikalischen und grammatikalischen Einheiten als Folge des Prozesses im Bereich der Konzeptualisierung beschleunigt werden. Währenddessen kann die Unmöglichkeit der vollkommenen Automatisierung dem Fakt zugerechnet werden, dass einzelne linguistische Formen sehr selten benutzt werden und dementsprechend mehr Zeit benötigen, um im mentalen Lexikon verankert zu werden. Der Prozess der Formulierung verlangt eine verstärkte Selbst-Überwachung des Sprechens, erst recht, wenn es sich um anspruchsvolle Formen handelt. Wenn man das Niveau der Artikulation mit dem der Formulierung vergleicht, erkennt man, dass die Artikulation bedeutend von vorher gespeicherten Plänen abhängt, welche oft nicht mit dem gleichen Druck verbunden sind, wie beim Prozess der Formulierung. Andererseits kann der Prozess der Formulierung durchaus mit den verschiedenen Formen der Wiederholung verbunden sein, mit anderen Worten kann sich die Wiederholung ziemlich positiv auf den Prozess der Formulierung auswirken.

Lynch und McLean (2000; 2001) verweisen darauf, dass Wiederholung eine Form von Wiederverwendung ist, welche in einer höheren grammatikalischen Korrektheit und einer verbesserten Sprechflüssigkeit resultiert. Die Vorteile der Wiederholung stehen währenddessen in Relation mit dem Grad der Sprachkenntnisse. Sprecher mit niedrigeren Sprachkenntnissen profitieren hauptsächlich im Bereich der Grammatikkorrektheit und Aussprache, während die Sprecher mit höheren Sprachkenntnissen Wiederholungen als Mittel zur Verbesserung der Klarheit und Entwicklung komplexer Sachverhalte verwenden.

Die außergewöhnlich positive Wirkung von Wiederholung auf die sprachliche Ausführung kann dadurch erklärt werden, dass sich Sprecher am Anfang einer Aufgabe zuerst auf die Nachrichtenplanung konzentrieren. Nachdem der Inhalt und der

grundlegende Wortschatz feststehen, richtet sich ihre Aufmerksamkeit auf die Wahl und Überwachung einer angemessenen Lexik. Ein schnellerer Zugang zu den gesuchten Informationen und der bestehende Rahmen für das nächste Anliegen verringert den Druck im Bereich der Konzeptualisierung. Eine bekannte Information kann man jederzeit leicht aus dem Langzeitgedächtnis abrufen. Der Sprecher kann auch das ausgewählte Lemma nicht nur mit einer schnelleren Geschwindigkeit abrufen, sondern es wird auch öfter in flüssigerer Form produziert. Durch eine hohe Erregung der erforderlichen lexikalischen Einheiten ist der Sprecher in der Lage, längere sprachliche Ausdrücke mit weniger Pausen und längeren vorgeformten lexikalischen Sequenzen zu erzeugen. Dies ist eine indirekte Bestätigung dafür, dass die Vertrautheit mit dem Inhalt der Aufgaben dem Sprecher hilft, lexikalisierte Sprache zu verwenden (Lambert et al. 2017: 171).

Ein Verständnis der Bedeutung von Wiederholungen für die Sprachleistung wird auch durch Untersuchungen von Bygate und Samuda (2005) belegt, in denen sie den Einfluss von Wiederholungen auf die grammatikalische Korrektheit untersuchen. Die Autoren schließen daraus, dass sich Wiederholungen auf der Ebene der Formulierung positiv auswirken und dass Wiederholungen die Integration neuer Inhalte in das bestehende L2-System ermöglichen. Das heißt, dass sich Informationen durch Wiederholungen reorganisieren und in einem komplexeren Ausdruck münden. Segalowitz (2010: 75) ist der Ansicht, dass die Wiederholung von Aufgaben für die Entwicklung einer fließenden Sprache nützlicher ist, wenn es um geringere Sprachkenntnisse geht, da bei fortgeschrittenen Sprechern die Mechanismen der Sprachproduktion relativ automatisiert sind und der Sprecher seine Aufmerksamkeit auf die Konzeptualisierung und Überwachung der Sprache lenken kann. Um die Rechtfertigung früherer Überlegungen zu ergründen, untersuchen Kovač und Vickov (2018) anhand einer strukturierten Erzählung unter Verwendung des PRAAT-Sprachanalyseprogramms die Auswirkungen der Wiederholung von Aufgaben auf die Gesamtzahl und Dauer stiller Pausen und auf das Zeit-Phonations-Verhältnis in einer Stichprobe auf Englisch (L2). Basierend auf den erzielten Ergebnissen stellen die Autorinnen die vorherige Ansicht in Frage und betonen die positiven Auswirkungen der Wiederholung auf die Variablen der Sprechflüssigkeit und auf Sprecher mit höheren Sprachkenntnissen bei Aufgaben mit einer sehr strukturierten Erzählung. In derselben Stichprobe der Befragten untersuchen die Autorinnen Kovač und Sarić (2019) die Auswirkungen der Wiederholung von Aufgaben auf die Häufigkeit gefüllter Pausen. Die Ergebnisse ihrer Analyse bestätigen das Vorhandensein eines statistisch signifikanten Unterschieds in der Anzahl der gefüllten Pausen zwischen dem ersten Kontakt mit der Aufgabe und der Wieder-

holung der Aufgabe. Die Autorinnen kommen zu dem Schluss, dass Sprecher mit gefüllten Pausen sowohl zusätzliche Zeit für die Planung und Erstellung von Ausdrücken erhalten, als auch für die Lösung möglicher Schwierigkeiten während der verschiedenen Phasen der Sprachproduktion. Aufgrund der Vertrautheit mit dem Inhalt der folglich reduzierten kognitiven Anforderung auf der Ebene der Inhaltsplanung und Organisation von Sprechakten, sowie der Formulierung und Artikulation, leiten Sprecher ihre Aufmerksamkeitsressourcen in Richtung fließender Sprache, um weniger gefüllte Pausen zu verwenden.

Bygate (2004) weist darauf hin, dass Wiederholungen ein grundlegendes Merkmal des alltäglichen Diskurses sind und dass der Lehrer sie verstärkt in die Unterrichtsaktivitäten einbeziehen sollte, da ihre Umsetzung Prozesse fördert, die auf der Ebene der Konzeptualisierung und Verbalisierung stattfinden, was auf dem Gebiet der Entwicklung von sprachlichen Kompetenzen sicherlich von großer Bedeutung ist. Der Autor betont, dass einer der wichtigsten Vorteile der Einbeziehung von Wiederholungen im Unterricht die Fähigkeit ist, passives und verborgenes Wissen maximal zu aktivieren und damit das sprachliche Repertoire zu erweitern, welches dann für zukünftige Aufgaben verwendet wird. Durch die Einbindung von Wiederholungen sprachlicher Aufgaben gelangten die Forscher zu dem Schluss, dass der Kontrollmechanismus des Sprechers für die Sprachüberwachung die wichtigste Rolle bei der Entwicklung einer L2-Kompetenz spielt. Die Bemühung, die Lücke zwischen der Übertragung von Bedeutung einerseits und dem korrekten Sprachgebrauch andererseits zu schließen, ist eine der grundlegenden Herausforderungen für Sprecher einer Fremdsprache.

Die Forscher sind sich einig, dass Automatisierung der wichtigste Schlüsselaspekt bei der Entwicklung der Sprechflüssigkeit ist und wie jede andere Fähigkeit von Wiederholung abhängt. Der Fokus liegt auf der Stärkung der Verbindungen, die durch wiederholtes Aufrufen derselben lexikalischen Einheiten entstehen. Dasselbe gilt für den umgekehrten Fall. Wenn keine häufigen Aufrufe oder Wiederholungen stattfinden, werden die neuronalen Verbindungen geschwächt. Dies führt dazu, dass Dinge vergessen oder langsamer verknüpft werden, was zu Verzögerungen im Produktionsprozess führt. Daher sind formelhafte Ausdrücke einer der effektivsten Mechanismen für die Entwicklung einer fließenden Sprache (Dörnyei 2009). Götz (2013: 28) definiert formelhafte Ausdrücke als vorgeformte lexikalische Sequenzen, die schneller und einfacher abgerufen werden und klare Kommunikationsfunktionen haben, die sich im Alltag wiederholen. Ein interessanter Befund findet sich bei einer Studie von Erman und Warren (2000: 50), in der festgestellt wurde, dass bis zu 59% der Sprache,

die von englischen Muttersprachlern produziert wird, formelhaft ist, und dass geschlossen werden kann, dass formelhafte Ausdrücke gleich wichtig oder vielleicht sogar noch wichtiger sind als das Lexikon, in dem einzelne Wörter gespeichert sind. Bieber (2009) unterstützt diese Aussage und erklärt, dass häufige und sich wiederholende Einheiten grundlegende Elemente des Diskurses sind und eine pragmatische Grundlage für längere Phrasen und Sätze darstellen.

Die Ergebnisse empirischer Studien zeigen, dass die Automatisierung eine Folge mehrerer Begegnungen oder Abrufe derselben lexikalischen Einheiten aus dem mentalen Lexikon ist (Wood 2010). Mit anderen Worten werden formelhafte Ausdrücke als Folge mehrfacher Wiederholungen und wiederholter Aktivierung automatisiert, was zu einem hohen Grad ihrer Erregung während der lexikalischen Auswahl führt. Fließende Fremd- und Muttersprachler verfügen über ein größeres Repertoire an automatisierten und vorgefertigten Sequenzen, die es ihnen erleichtern, bevorstehende Spracheinheiten zu planen. Wray (2008) stellt fest, dass formelhafte Ausdrücke ein Schlüsselaspekt bei der Entwicklung der sprachlichen Kompetenz darstellen, was sich hauptsächlich in der geringeren Häufigkeit und durchschnittlichen Dauer von Pausen und folglich in längeren sprachlichen Einheiten widerspiegelt.

Gatbonton und Segalowitz (2005: 345) betonen die Bedeutung der systematischen Entwicklung der Sprechflüssigkeit und kritisieren die mangelnde Repräsentation von Aufgaben, die zweifellos zur Entwicklung fließender Sprache beitragen. Die Autoren listen zwei Schlüsselfaktoren für die Entwicklung der Sprachkompetenz auf, nämlich die gesprochene Sprache in authentischen Kommunikationskontexten und die häufige Wiederholung formelhafter Ausdrücke. Die Autoren betonen mit anderen Worten, dass eines der Ziele des formalen Unterrichts die Wiederholung derselben Strukturen in verschiedenen Kontexten ist, beziehungsweise die Automatisierung formelhafter Ausdrücke als pädagogische Technik, die zur Entwicklung der Sprechflüssigkeit beiträgt. Rossiter et al. (2010) stellen außerdem fest, dass Wiederholungsaufgaben auf der Ebene der Sprachkompetenz positive Auswirkungen haben (der Planungsbedarf wird verringert und lexikalische und syntaktische Strukturen werden durch frühere Aktivierung stark stimuliert) und die Prozedualisierung als Folge der Wiederholung über einen längeren Zeitraum aufgezeichnet wird.

Obwohl das Wiederholen der Aufgaben vorerst als monotone und langweilige Aktivität vorkommen kann, heben Forscher die Tatsache hervor, dass das Wiederholen das Grundmerkmal des alltäglichen Diskurses ist und dass gerade aus diesem Grund verschiedene Formen des Wiederholens den zentralen Platz in Unterrichtsaktivitäten einnehmen sollten, und dass der Sprachunterricht auf sorgfältig ausgewählten Auf-

gaben basieren sollte (Richard und Theodore 2014). Die Autoren betonen, dass für den Fremdsprachenlehrer das Bewusstmachen des Konzeptes der Sprechflüssigkeit von großer Wichtigkeit sei, und dass die Ergebnisse zahlreicher Untersuchungen systematisch in Lehrinhalte durch empirisch bestätigte Sprachaufgaben einbezogen werden sollten.

Ziel dieser Arbeit ist es, anhand von Umfragebögen und retrospektiven Kommentaren die Wahrnehmung des Sprechers für die Nützlichkeit des Wiederholens der gleichen Aufgaben zu ermitteln, da diese Hauptbestandteile im Unterrichtsprozess sind. Übereinstimmend mit zeitgemäßen Untersuchungen ist nämlich eine unzureichende Erscheinung von Aufgabenwiederholungen zu bemerken, obwohl die früher erwähnten Schlussfolgerungen verschiedener Untersuchungen die Notwendigkeit der Einbeziehung der Aufgabenwiederholung in den Unterricht mit dem Ziel der Entwicklung einer fließenden Sprache betonen.

METHODISCHES VERFAHREN

In dieser Untersuchung haben 14 Studierende der Germanistik an der Philosophischen Fakultät in Split im Wintersemester 2019/2020 teilgenommen. Eine der Aufgaben, die die Probanden für die Bedürfnisse des Kurses *Einführung in die Rhetorik* erfüllen sollten, war die Vorbereitung und Präsentation eines fünfminütigen Vortrags zum Thema der deutschen Literatur, des Films, der Musik, Geschichte oder Ähnliches. Im Rahmen dieses Kurses wurde den Studierenden die Fähigkeit der Vorbereitung und des Vortragens eines Inhaltes auf Deutsch nahegebracht. Jeder Proband sollte seinen Vortrag über das gewählte Thema halten und diesen nach einer Woche wiederholen. Nach dem wiederholten Vortrag haben die Probanden einen Fragebogen ausgefüllt, der aus einigen Aussagen bezüglich deren eigenen Wahrnehmung der Wiederholung der gleichen Aufgabe bestand, was in Tabelle 1 abgebildet ist. Die erste Aussage bezieht sich auf affektive Faktoren, wie zum Beispiel Angst und Unbehagen beim öffentlichen Sprechen, während die zweite Aussage die eigene Einschätzung des Grades der fließenden Sprache impliziert. Die Probanden sind mit dem Begriff der fließenden Sprache vertraut, die freies Sprechen ohne unnötige Unterbrechungen darstellt, während die Sprechunflüssigkeit verschiedene Unterbrechungen des fließenden Sprechens sind, die keinen Beitrag zum informativen Inhalt der Äußerung leisten (Horga und Požgaj Hadži 2012: 630). Die dritte Aussage bezieht sich auf das Auftreten von gefüllten Pausen in der wiederholten Aufgabe. Im Kurs der Rhetorik

wurden gefüllte Pausen und andere Formen der Sprechunflüssigkeit bearbeitet, die die Kontinuität des Sprechens stören und nicht unbedingt dem informativen Inhalt der Aussage beitragen. Dabei lag der Schwerpunkt auf der Bewusstseinsbildung des häufigen Gebrauchs von gefüllten Pausen beim Sprechen, sowie auf der Einfügung anderer effektiven Mechanismen, um zusätzliche Planungszeit zu gewinnen, in erster Linie formelhafter Ausdrücke und Diskursmarker. Die vierte Aussage bezieht sich auf die Selbst-Überwachung beim Sprechen, die fast auf jeder Ebene der Sprachproduktion mit einbezogen ist, denn von ihrer Wirksamkeit hängt direkt die Qualität der Sprachleistung ab. Die fünfte Aussage impliziert die Einschätzung der visuellen Qualität und der Inhaltsstruktur der Präsentation, während die sechste Behauptung auf die Einschätzung der Nützlichkeit der Wiederholung für die Entwicklung fließender Sprache des Probanden gerichtet ist. Die letzte Behauptung bezieht sich auf die Wahrnehmung der eigenen Sprechflüssigkeit, beziehungsweise auf die Nützlichkeit des Übens und Wiederholens der schon vorgegebenen formelhaften Ausdrücke. Den Sprechern wurden im Voraus vorbereitete formelhafte Ausdrücke vorgegeben, die sie in ihren Vortrag mit einbeziehen sollten. Die vorgegebenen und schon vorgebildeten formelhaften Ausdrücke bezogen sich auf folgende einzelne Teile der Vortragseinheit:

a) Einführungsteil: Begrüßung und Kontaktaufnahme mit dem Publikum (Beispiele von angebotenen Phrasen: *Sehr geehrte Damen und Herren; ich danke Ihnen für die Einladung und die Möglichkeit, zum Thema ... sprechen zu können; Das Thema meines Vortrags lautet...; Ich möchte eine kurze Präsentation halten über ...; Ich denke, jeder hat schon einmal von ... gehört, aber kaum keiner weiß wirklich richtig viel darüber; Das Thema meines Vortrags lautet...; In meiner heutigen Präsentation werde ich Ihnen... vorstellen*);

b) Erläuterung der Vortragsstruktur, beziehungsweise des Inhaltes (Beispiele von angebotenen Phrasen: *Ich habe meinen Vortrag in drei Teile gegliedert; Zunächst erkläre ich ...; Zuerst spreche ich über ..., dann komme ich zum zweiten Teil: ..., im dritten Teil spreche ich noch über ...; Im Rahmen der genannten Fragestellung werde ich auf folgende Punkte eingehen: Erstens: .../ Zweitens: ..., / Drittens: ...*);

c) Übergang von einer Einheit auf die andere und Interpretation der Präsentationsslides (Beispiele von angebotenen Phrasen: *Ich komme jetzt zum zweiten Teil meines Vortrags; Ein weiterer wichtiger Punkt ist, dass...; Wenn Sie sich diese Tabelle/dieses Balkendiagramm/Flussdiagramm/diesen Graphen/dieses Kurvendiagramm anschauen, können Sie sehen, dass...; Jetzt wollen wir uns dem zweiten Teil zuwenden*);

d) Schlussfolgerung des Vortrags (Beispiele von angebotenen Phrasen: *Das bringt*

mich nun zum Ende meiner Präsentation; Lassen Sie mich jetzt kurz zusammenfassen, worüber ich gesprochen habe ...; Ich bin jetzt ans Ende meiner Präsentation gelangt. Zusammenfassend sprach ich ...; Bevor ich zum Schluss meiner Präsentation komme, möchte ich kurz die wichtigsten Punkte noch einmal zusammenfassen);

e) Dank und Aufruf auf das Stellen der Fragen (Beispiele von angebotenen Phrasen: *Ich stehe Ihnen nun für Fragen und Diskussionsbeiträge zur Verfügung; Ich bedanke mich für Ihre Aufmerksamkeit; Vielen Dank fürs Zuhören*). Nachdem die Probanden den Umfragebogen ausgefüllt haben, wurden sie gebeten kurz schriftlich die Vor- und Nachteile eines Wiederholens aufzuzählen, wobei folgende Richtlinien gegeben wurden: *Hat das Wiederholen desselben Vortrages bei Ihnen Langeweile verursacht? Waren Sie sich den eigenen Sprachfehlern bei der wiederholten Ausführung bewusster? Sind Sie sich dem Gebrauch der Füllwörter bewusst? Haben Sie geringere Angst und Unbehagen in Bezug auf die erste Aufführung gespürt? Haben Ihnen die formelhaften Ausdrücke beim Vortragen geholfen und bemerken Sie einen Fortschritt bezüglich der Sprechflüssigkeit bei der wiederholten Aufgabe? Nennen Sie die Vor- oder Nachteile der Wiederholung desselben Vortrags. Sind Ihnen die Wörter oder Phrasen leichter in den Sinn gekommen? Verspüren Sie eine Veränderung im Sinne der Sprechflüssigkeit in der wiederholten Aufgabe? Haben Sie grammatikalische Fehler während der wiederholten Aufgabe leichter bemerken können? Haben Sie Fehler schon vor der Artikulation berichtet, die sogenannte indirekte, verdeckte Korrektur?*

Die Datenanalyse der Umfrage belegt, dass zwölf Probanden (86%) bei der wiederholten Präsentation ein geringeres Grad an Angst und Unbehagen verspürt haben (Aussage 1), während zwei (14%) eine bestimmte Verschlechterung, beziehungsweise ein höheres Maß an Angst und Unbehagen bemerken. Bezüglich der zweiten Aussage bewerten acht Probanden (57%) ihr Sprechen flüssiger in der wiederholten Aufgabe, vier (29%) weniger flüssig, während sich zwei (14%) nicht entscheiden konnten. Im Hinblick auf die Häufigkeit der Füllwörter in der wiederholten Aufgabe (Aussage 3) finden zehn Probanden (71%), dass sie in der wiederholten Präsentation weniger Füllwörter beim Sprechen verwendet haben, drei (21%) meinen, dass sie mehr ungewünschte Füllwörter hatten, während ein Proband keinen Unterschied im Vorkommen der Füllwörter bei der ersten und wiederholten Präsentation bemerken konnte. Besonders interessant ist die Aussage, die sich auf die Aufmerksamkeit des Sprechers bezieht, grammatikalisch korrekte Äußerungen zu bilden (Aussage 4). In dieser Umfrage behaupten zehn Probanden (71%), dass sie in der wiederholten Präsentation mehr Acht auf die Bildung grammatikalisch korrekter Sätze gegeben haben, während

Tabelle 1: Retrospektive Analyse der Nützlichkeit der Wiederholung einer Aufgabe

Aussage	Antwort
1. In Bezug auf die erste Präsentation fühle ich in der wiederholten Präsentation:	a) geringere Angst und Unbehagen b) höheren Grad der Angst und des Unbehagens c) ich kann mich nicht entscheiden
2. Nach der wiederholten Präsentation bewerte ich mein Sprechen:	a) flüssiger b) weniger flüssig c) ich kann mich nicht entscheiden
3. In der wiederholten Aufgabe gab es:	a) weniger Füllwörter (gefüllte Pausen) b) mehr Füllwörter (gefüllte Pausen) c) gleich wie in der ersten Aufgabe
4. In der wiederholten Präsentation:	a) habe ich mich mehr auf die Bildung von grammatikalisch korrekten Sätzen konzentriert b) habe ich mich weniger auf die Bildung von grammatikalisch korrekten (richtigen) Sätzen konzentriert c) ich kann mich nicht entscheiden
5. In der wiederholten Präsentation war die visuelle Qualität und Struktur:	a) die visuelle Qualität und Struktur der Präsentation war verbessert b) die visuelle Qualität und Struktur der Präsentation war verschlechtert c) es gibt keinen Unterschied im Vergleich zu der ersten Präsentation
6. Bewerten Sie die Nützlichkeit der Wiederholung der Aufgaben mit einer Note von 1 bis 5:	1- das Wiederholen ist sehr unnützlich 2- das Wiederholen ist unnützlich 3- ich kann mich nicht entscheiden 4- das Wiederholen ist nützlich 5- das Wiederholen ist sehr nützlich
7. Die formelhaften Ausdrücke (vorgegebenen Phrasen) haben mir bei dem Erzeugen eines flüssigeren Sprechens geholfen, sowie bei der Überwindung von Schwierigkeiten aufgrund der Unkenntnis bestimmter lexikalischer Einheiten in L2	a) Die formelhaften Ausdrücke haben mir sehr geholfen b) Die formelhaften Ausdrücke haben mir ein bisschen geholfen, sie haben mir das Vorlesen erleichtert c) ich kann mich nicht entscheiden d) Die formelhaften Ausdrücke haben mir nicht geholfen

Tabelle 2: Antworten der Probanden auf die ersten fünf Aussagen

Behauptung	Antwort a)	Antwort b)	Antwort c)
1	86%	14%	0%
2	57%	29%	14%
3	71%	21%	7%
4	71%	21%	7%
5	100%	0%	0%

drei Probanden (21%) angeben, dass sie sich weniger auf die grammatikalische Korrektheit konzentriert haben und einer konnte sich nicht entscheiden. Nach der ersten Präsentation meinen alle Probanden, den visuellen Design der Slides und die inhaltliche Struktur in der wiederholten Präsentation verbessert zu haben (Aussage 5).

Die Antworten der Probanden bezüglich der sechsten Aussage, die die Nützlichkeit des Wiederholens einer Aufgabe im Kontext des formalen Unterrichtens einer Fremdsprache betrifft, werden in der Tabelle 3 dargestellt.

Tabelle 3: Antworten der Probanden auf die sechste Behauptung

Aussage Nr. 6	1- das Wiederholen ist sehr unnützlich	2- das Wiederholen ist unnützlich	3- ich kann mich nicht entscheiden	4- das Wiederholen ist nützlich	5- das Wiederholen ist sehr nützlich
	0%	0%	0%	29%	71%

Wie in Tabelle 3 zu bemerken ist, haben vier Probanden (29%) die Nützlichkeit der Wiederholung von Aufgaben mit der Note 4 vermerkt (nützlich), während zehn Probanden (71%) behauptet haben, dass das Wiederholen eine sehr nützliche Aktivität sei. Obwohl Forscher die mehrfache Nützlichkeit des Wiederholens als pädagogisches Verfahren in der Klasse bestätigt haben, zeigen einzelne Untersuchungen, dass Lehrer nur ungern das Einführen solcher Übungen akzeptieren, da sie glauben, dass diese Übungen Langeweile bei den Schülern auslösen könnten (z.B. Ahmadian et al. 2017). Die hier erhobenen Ergebnisse ähneln denen, die Lambert et al. (2017) belegt haben, und zwar stellten diese Autoren fest, dass die Lernenden das Wiederholen der Aufgaben mit dem Ziel einer Verbesserung der generellen Sprechproduktion positiv bewerten. Die Antworten bezüglich der letzten Aussage über die Nützlichkeit der schon vorgegebenen formelhaften Ausdrücke werden in Tabelle 4 erläutert.

Tabelle 4: Antworten der Probanden auf die Aussage unter der Nummer 7.

Aussage Nr. 7	a) Die formelhaften Ausdrücke haben mir sehr geholfen	b) Die formelhaften Ausdrücke haben mir ein bisschen geholfen, sie haben mir das Vorlesen erleichtert	c) ich kann mich nicht entscheiden	d) Die formelhaften Ausdrücke haben mir nicht geholfen
	100%	0%	0%	0%

Wie in Tabelle 4 zu sehen ist, bestätigen alle Probanden, dass ihnen der früher eingeübte Wortschatz bei der Erzeugung eines flüssigeren Sprechens, sowie bei der Überwindung von Schwierigkeiten aufgrund der mangelnden Kenntnis von bestimmten lexikalischen Einheiten in L2 geholfen hat.

Durch einen Einblick in die retrospektiven Kommentare führen die Probanden eine Reihe positiver Auswirkungen als Folge des Wiederholens an, wie beispielsweise die Möglichkeit einer effektiveren Organisation der eigenen Gedanken und eine frühere Identifikation möglicher Sprachschwierigkeiten im Voraus (Beispiele einzelner retrospektiven Kommentare: *Ich kann mich einfacher konzentrieren, weil ich das schon einmal gemacht habe; Ich kann das Verb, dessen Konjugation ich nicht weiß, voraussagen und es mit einem anderen ersetzen; Ich habe das schon gemacht und so kann ich mich daran erinnern ...*). Jedoch spiegelte sich der größte Vorteil des Wiederholens laut den Kommentaren in der schnelleren und einfacheren Erinnerung von Lexemen und im Lösen lexikalischer Schwierigkeiten wider (Beispiele einzelner retrospektiven Kommentare: *Ich habe mich leichter an ein Wort oder eine Phrase erinnert; Wenn mir nicht ein bestimmtes Wort einfallen konnte, habe ich sehr schnell einen ähnlichen Ausdruck gefunden; Ich habe das gewünschte Wort viel schneller gefunden...*). Einzelne Probanden meinen, dass gerade die formelhaften Ausdrücke verantwortlich für die Gestaltung einer komplexeren und angemesseneren sprachlichen Ausführung sind (Beispiele einzelner retrospektiven Kommentare: *Ich wollte mich besser ausdrücken; Ich hatte keine Angst, einen längeren Satz zusammenzustellen; Es fiel mir leichter, einen etwas komplexeren Satz zu bilden...*), die Auswahl einer größeren Anzahl möglicher Lexeme (Beispiele einzelner retrospektiven Kommentare: *Einmal konnte ich mich nicht erinnern, wie man ein Wort sagt, jedoch habe ich sofort einen Ersatz dafür gefunden; Am Ende habe ich in der Schlussfolgerung eine andere Phrase genannt, und nicht die, die ich eigentlich meinte*), eine richtigere Verwendung von grammatikalischen Formen und angemessenen syntaktischen Strukturen, sowie die Selbst-Überwachung beim Sprechen (Beispiele einzelner retrospektiven Kommentare: *In der wiederholten Aufgabe habe ich mich mehr auf die Grammatik und*

Zusammenstellung richtiger Sätze konzentriert; Ich habe bemerkt, dass ich bestimmte Verben falsch konjugiert hatte und habe mich selbst korrigiert, wenn ich es konnte; Ich weiß, dass ich die falschen Artikel benutzt habe, aber ich wusste nicht, wie ich sie korrigieren konnte; Ich habe über die Wortstellung im Satz nachgedacht, während ich den Vortrag hielt; Ich habe mich eher auf den Inhalt konzentriert, die Fehler habe ich erst dann korrigiert, als ich bemerkt habe, was ich eigentlich gesagt habe; Ich habe mich weniger auf die Grammatik fokussiert, ich habe nicht so viel Acht auf die Artikel und Deklination gegeben,...). Auch geben die meisten Probanden ein höheres Niveau des Bewusstseins über die Nützlichkeit der eigenen Sprachverfolgung, wie über die überflüssige Verwendung von gefüllten Pausen an (Beispiele einzelner retrospektiven Kommentare: *Ich habe nachverfolgt, ob ich gefüllte Pausen verwende; Ich weiß, dass ich nicht zu viele gefüllte Pausen benutzen darf; Ich spreche langsamer und höre mir selbst zu; Es ist mir unangenehm, wenn ich dauernd gefüllte Pausen verwende...*). Alle Probanden meinen, dass das Einüben des im Voraus angebotenen Wortschatzes ausgesprochen positiv auf die Sprechflüssigkeit in der deutschen Sprache wirkt. Die Antworten der Probanden deuten eine stärkere Selbst-Überwachung des Sprechens an, wobei schon bekannt ist, dass die Kontrollmechanismen für die Sprachkontrolle des Sprechers ein Schlüsselfaktor für die Entwicklung der Sprachkompetenz in L2 ist.

SCHLUSSFOLGERUNG

Die retrospektive Analyse der Nützlichkeit der Aufgabenwiederholung nach einer Woche, die an 14 Probanden, Studierenden der Germanistik an der Philosophischen Fakultät in Split durchgeführt wurde, zeigt, dass die Mehrheit der Probanden behauptet, bei der wiederholten Präsentation ein geringeres Maß an Angst und Unbehagen im Vergleich zur ersten Präsentation zu haben. Die Mehrheit meint auch, während der wiederholten Präsentation weniger ungewünschte Füllwörter zu benutzen. Besonders bemerkenswert waren die Antworten, die sich auf die Aufmerksamkeit der Sprecher beziehen, die auf das Formulieren grammatikalisch korrekter Sätze gerichtet ist. Die meisten Probanden sind der Ansicht, dass sie während der wiederholten Präsentation mehr Acht auf grammatikalisch korrekte Äußerungen gegeben haben, was einen indirekten Einblick in die zunehmende Selbst-Überwachung des Sprechens gibt. In der Analyse der retrospektiven Kommentare geben die Probanden am häufigsten positive Auswirkungen der Wiederholung an, wie zum Beispiel die Fähigkeit,

bevorstehende Sprechakte effektiver zu organisieren und mögliche Sprachschwierigkeiten im Voraus zu identifizieren, Lexeme leichter und schneller aus dem mentalen Lexikon abzurufen und einzelne lexikalische Schwierigkeiten zu lösen. Fast alle Probanden sind der Ansicht, dass gerade die formelhaften Ausdrücke für eine Reihe positiver Auswirkungen verantwortlich sind, wie beispielsweise die Formulierung komplexerer und geeigneterer Sätze, die größere Auswahl möglicher Lexeme, die genauere Verwendung grammatikalischer Formen und angemessener syntaktischer Strukturen, sowie eine verschärfte Selbst-Überwachung beim Sprechen, was letztendlich der Schlüsselfaktor für die Entwicklung der Sprachkompetenz in L2 ist. Darüber hinaus ist die Mehrheit der Meinung, dass ein höheres Bewusstsein für die Notwendigkeit geweckt wurde, die eigene Sprachproduktion zu verfolgen, sowie ein größeres Bewusstsein für den überflüssigen Gebrauch der gefüllten Pausen. Obwohl Forscher die mehrfache Nützlichkeit der Wiederholung als äußerst effektives pädagogisches Verfahren in der Klasse bestätigen, wird in einigen Untersuchungen verdeutlicht, dass sie im Unterrichtsprozess nicht ausreichend vertreten sind. Die Ergebnisse dieser Studie belegen, dass die Probanden das Wiederholen von Aufgaben mit dem Ziel einer Verbesserung der allgemeinen Sprachleistung äußerst positiv bewerten.

Es ist jedoch notwendig, auf eine spezifische Einschränkung dieser Umfrage hinzuweisen, da es sich um eine relativ kleine Anzahl von Probanden handelt, wobei es von Vorteil wäre, in einer zukünftigen Studie die gewonnenen Ergebnisse mit einer größeren Stichprobe zu bestätigen.

LITERATURVERZEICHNIS

1. Ahmadian, Mohammad J., Seyed A. Mansouri, Shiva Ghominejad (2017), "Language learners' and teachers' perceptions of task repetition", *ELT Journal*, 71 (4), 467–477.
2. Biber, Douglas (2009), "A corpus-driven approach to formulaic language in English: Multi-word patterns in speech and writing", *International Journal of Corpus Linguistics*, 14 (3), 275–311.
3. Bozorgian, Hossein, Seyyedeh M. Kanani (2017), "Task repetition on accuracy and fluency: EFL learners' speaking skill", *International Journal of English Language and Literature Studies*, 6 (2), 42–53.

4. Bygate, Martin, Virginia Samuda (2005), "Integrative planning through the use of task-repetition", In: R. Ellis (Hg.), *Planning and task performance in a second language*, John Benjamins, Amsterdam, 37-76.
5. De Jong, Nel H., Charles A. Perfetti (2011), "Fluency training in the ESL classroom: An experimental study of fluency development and proceduralization", *Language Learning*, 61 (2), 533-568.
6. Dörnyei, Zoltan (2009), *The psychology of second language acquisition*, Oxford University Press, Oxford
7. Erman, Britt, Beatrice Warren (2000), "The idiom principle and the open choice principle", *Interdisciplinary Journal for the Study of Discourse*, 20(1), 29-62.
8. Gatlinton, Elizabeth, Norman Segalowitz (2005), "Rethinking communicative language teaching: A focus on access to fluency", *The Canadian Modern Language Review*, 61 (3), 325-353.
9. Götz, Sandra (2013), *Fluency in native and nonnative English speech*, John Benjamins, Amsterdam
10. Horga, Damir, Vesna Požgaj Hadži (2012), "(Dis)fluentnost i proizvodnja govora", *Slavistična revija*, 60 (4), 621-637.
11. Kormos, Judit (2006), *Speech production and second language acquisition*, Lawrence Erlbaum Associates, New York – London
12. Kovač, Mirjana M., Ana Sarić (2019), "Učestalost neleksikaliziranih poštapalica u ponovljenome zadatku", *DHS - Društvene i humanističke studije: Časopis Filozofskog fakulteta u Tuzli*, 8, 123-132.
13. Kovač, Mirjana M., Gloria Vickov (2018), "The impact of immediate task repetition on breakdown fluency", *Govor* 35 (2), 139-159.
14. Lambert, Craig, Judit Kormos, Danny Minn (2017), "Task repetition and second language speech processing", *Studies in Second Language Acquisition*, 39 (1), 167-196.
15. Levelt, Willem. J. M. (1989), *Speaking: From intention to articulation*, MIT Press, Cambridge, MA
16. Lynch, Tony, Joan Maclean (2000), "Exploring the benefits of task repetition and recycling for classroom language learning", *Language Teaching Research*, 4 (3), 221-250.
17. Lynch, Tony, Joan Maclean (2001), "Effects of immediate task repetition on learners' performance", In: M. Bygate, P. Skehan, M. Swain (Hg.), *Researching pedagogic tasks, second language learning, teaching and testing*, Longman, Harlow, 99-118.

18. Richard, Jack C., Rodgers Theodore (2014), *Approaches and methods in language teaching*, Cambridge University Press, New York
19. Rossiter, Marian J., Tracey M. Derwing, Linda G. Manimtim, Ron I. Thomson (2010), "Oral fluency: The neglected component in the communicative language classroom", *The Canadian Modern Language Review*, 66 (4), 583-606.
20. Segalowitz, Norman (2010), *Cognitive bases of second language fluency*, Routledge, New York
21. Skehan, Peter (2009), "Models of speaking and the assessment of second language proficiency", In: A. Benati (Hg.), *Issues in second language proficiency*, Continuum, London, 202-215.
22. Skehan, Peter, Xiaoyue Bei, Qian Li, Zhan Wang (2012), "The task is not enough: Processing approaches to task based performance", *Language Teaching Research*, 16 (3), 170-187.
23. Wood, David (2010), *Formulaic language and second language speech fluency: Background, evidence and classroom applications*, Continuum, London
24. Wray, Alison (2008), *Formulaic language: Pushing the boundaries*, Oxford University Press, Oxford

RETROSPECTIVE ANALYSIS OF THE USEFULNESS OF TASK REPETITION IN GERMAN (L2)

Summary:

This paper aims to obtain an insight into the usefulness of task repetition based on retrospective comments in a questionnaire. In the context of formal language teaching, there is an insufficient representation of task repetition, although the findings of numerous studies indicate several positive changes in overall speech performance. Therefore, researchers emphasize the necessity of implementing task repetition to achieve automation and proceduralisation of knowledge. The study involved 14 undergraduate students of German studies at the Faculty of Philosophy in Split, who gave a presentation in German and repeated it after one week. A retrospective analysis displays that the participants claim various benefits of task repetition, such as the ability to pre-identify possible language difficulties and easier access to the lexemes in the mental lexicon, as well as a more effective resolving of lexical difficulties. Based on their answers, it is argued that the use of rehearsed formulas has resulted in several positive effects such as the formation of more complex and appropriate expressions, the ability to select more lexemes with similar meanings, more accurate use of grammatical forms and syntactic structures, and more effective speech monitoring. The analysis of the students' answers revealed a very positive assessment of task repetition, which aims at improving overall speech performance.

Keywords: task repetition; speech fluency; retrospective analysis

Adresa autorica

Authors' address

Mirjana M. Kovač

Irina Boban

Universität Split

Philosophische Fakultät

mirjana@ffst.hr

iboban@ffst.hr

društvene i humanističke studije

ČASOPIS
FILOZOFSKOG
FAKULTETA
UTUZLI

ROMANISTIKA

Emir Šišić

FRANCUSKI JEZIK NA PROSTORU BELGIJSKE FRANKOFONIJE /

FRENCH LANGUAGE IN THE BELGIAN FRANCOPHONIE SPACE 119

UDK 811.133.1(493)

Primljeno: 07. 09. 2020.

Pregledni rad

Review paper

Emir Šišić

FRANCUSKI JEZIK NA PROSTORU BELGIJSKE FRANKOFONIJE

Iako se u svakodnevnoj komunikaciji najčešće spominje samo kao službeni jezik Francuske, potrebno je znati da je francuski jedan od najvećih svjetskih jezika i da je kao takav službeni u 32 države svijeta. Cilj ovog rada je da ukaže na prisustvo i značaj francuskog kao policentričnog jezika s osvrtom na Belgiju. Predstaviti ćemo status francuskog jezika u Belgiji te i samu lingvističku i kulturološku pozadinu zemlje. Skrenut ćemo pažnju na pojam *frankofonija*, njegov značaj i ulogu. Objasniti ćemo zašto se francuski smatra policentričnim jezikom te analizirati kako se kao takav prostire kroz belgijsku frankofoniju. Na korpusu pojedinih riječi belgijskog porijekla iz elektronskog izdanja LEXICOLOGOS pokazat ćemo kako leksika varira u odnosu na iste pojmove koji se koriste u Francuskoj.

Ključne riječi: frankofonija; OIF; Belgija; belgicizmi; leksika

UVOD

Glavni cilj ovog rada je ukazati na značaj francuskog jezika na prostoru Belgije. U prvom dijelu ćemo ukazati na prisustvo francuskog jezika u svijetu, a u drugom dijelu ćemo objasniti pojam *frankofonija*. Nakon osvrta na rasprostranjenost francuskog diljem svijeta i na pojam *frankofonija*, u trećem dijelu ćemo objasniti kako funkcionira policentričnost u jeziku s obzirom na to da francuski pripada takvim jezicima. U četvrtom dijelu ćemo geografski i lingvistički predstaviti Belgiju, a posebnu pažnju ćemo posvetiti ulozi Belgije u frankofoniji te koegzistenciji

francuskog s nizozemskim jezikom. Upravo u ovom dijelu ćemo objasniti kako funkcioniše policentričnost na leksičkom nivou dok ćemo za navođenje primjera koristiti leksikografski korpus *Panfrankofona leksikografska baza podataka* za Belgiju u elektronskom izdanju (fr. *Base de données lexicographiques panfrancophone: le français de Belgique*). Cilj nam je ukazati na neke najčešće leksičke varijacije koje su tipične za belgijski prostor.

RASPROSTRANJENOST FRANCUSKOG JEZIKA

Francuski jezik je jedan od najvećih svjetskih jezika i pripada romanskoj skupini. Prema zvaničnoj statistici Međunarodne organizacije za Frankofoniju (fr. OIF – *Organisation internationale de la francophonie*) iz 2018. godine¹, broj govornika francuskog jezika iznosi 300 miliona i nalaze se na svim kontinentima tako da se radi o petom jeziku s najviše govornika nakon kineskog, engleskog, španskog i arapskog. U poređenju sa statistikom iz 2014. godine, broj govornika ovog jezika porastao je za 10%. Pored engleskog jezika, francuski je najviše zastupljen kao strani jezik u školama i smatra se trećim jezikom ekonomije nakon engleskog i kineskog te drugim najkorisnijim jezikom nakon njemačkog u ekonomskoj saradnji s britanskim firmama. Poznato je da danas 15,3% predstavljaju direktne investicije zemalja u kojima je francuski službeni jezik te da 8,7% svjetskog bogatstva proizvode upravo te zemlje (OIF 2018). Prema OIF-u (2018), francuski je danas službeni jezik u 32 države svijeta kao i većine međunarodnih organizacija poput NATO-a, Crvenog krsta, Međunarodnog olimpijskog komiteta i sl. Ista statistika navodi da više od 50 miliona učenika u školama uči francuski kao strani jezik (fr. FLE – *français langue étrangère*). Zahvaljujući činjenici da se 50% govornika nalazi na afričkom kontinentu koji bilježi stalni demografski rast, OIF (2018) predviđa da će broj govornika francuskog jezika do 2070. godine porasti na više od 500 miliona. Francuski je u Europi zastupljen 33,4% a 12% stanovnika ga govori kao maternji jezik. Kada je riječ o supsaharskoj Africi i Indijskom okeanu zastupljen je 44,4%. U sjevernoj Africi i na Bliskom istoku zastupljen je 14,9%, a u Americi i Karibima oko 7%. Naravno, najveći broj učenika ovog jezika nalazi se upravo u Africi. Kada je riječ o Europi, francuski je uglavnom prvi strani jezik u školama u anglofonim zemljama, a u germanofonim drugi. U ostalim zemljama često zauzima mjesto trećeg ili četvrtog stranog jezika. Na europskom tlu francuski jezik bilježi blagi pad od 2%, a u korist drugih stranih jezika

¹ <http://observatoire.francophonie.org/2018/synthese.pdf>

poput njemačkog, kineskog i španskog. Kada je riječ o centralnoj i istočnoj Europi, francuski bilježi značajan pad broja učenika u osnovnim i srednjim školama. OIF (2018) naglašava da su uglavnom starije generacije učile francuski u školama, a da je to rjeđi slučaj s mladima. OIF (2018) također ističe da se u većini zemalja tog dijela Europe i dalje koriste veoma zastarjeli udžbenici i metode što pogoduje povlačenju francuskog iz školstva. Kada je riječ o zapadnoj Europi u kojoj su upravo romanski jezici dijelom službeni (španski, italijanski i portugalski), geografska blizina s Francuskom, kao i činjenica da jezik pripada istoj jezičkoj skupini uglavnom pogoduju učenju jezika što se djelimično može objasniti i značajem koji zauzima turizam u geografski bliskim zemljama. U zapadnoj i sjevernoj Europi francuski zauzima mjesto drugog stranog jezika izuzev nefrankofonih dijelova Belgije, Švicarske i Luksemburga gdje je zastupljen kao prvi strani jezik. Kada su u pitanju baltičke zemlje, prema OIF-u (2018), francuskom jeziku su oštra konkurencija njemački i ruski.

Zahvaljujući iscrpnoj statistici OIF-a iz 2018. godine, možemo zaključiti da francuski jezik ima različit status u zavisnosti od kontinenta na kojem se uči. Velika geografska zastupljenost jezika danas se može posmatrati u okviru koncepta *frankofonije* o kojem će biti riječi u nastavku.

POJMOVI *FRANKOFONIJA* I *FRANKOFONIJA*

U ovom dijelu ćemo objasniti pojmove *frankofonija* i *Frankofonija*, tj. razliku koja postoji kada se ova dva pojma pišu malim i velikim slovom. Francuski geograf Onésime Reclus (1837-1916) zaslužan je za pojam *frankofonija* (Deniau 1995: 9). Tako se govornici francuskog jezika nazivaju *frankofonim govornicima* i taj termin tada oponira terminima *anglofoni*, *hispanofoni*, *luzofoni*, *italofoni govornici*. Također se koristi i pojam *frankofoni prostor* (Tchebwa 1996: 15). Kada se radi o pojmu koji je napisan malim slovom, Cuq u svom *Dictionnaire de didactique du français langue étrangère et seconde* (2003: 112-113) objašnjava da tada frankofonija predstavlja cjelokupni prostor na kojem se govori francuski jezik i da ga govornici u svojim zemljama imaju kao službeni, maternji, drugi jezik, strani jezik ili ga koriste kao partnerski ili jezik međunarodne komunikacije. Pojam napisan malim slovom, *frankofonija*, podrazumijeva odanost univerzalnim vrijednostima koje nose kulture i civilizacije nastale na francuskom jeziku. Prema Cuqu (ibidem: 112), danas ovaj pojam u sebi nosi izvjestan kolonijalni i neokolonijalni predznak kao i kulturološki

imperijalizam. Lingvistica Henriette Walter (1998: 134) smatra da *frankofonija* kao pojam ima geopolitičku konotaciju koja se nameće zadnjih dvadeset godina.

Kada je u pitanju pojam *Frankofonija* napisan velikim slovom, radi se o institucionalnom predstavništvu francuskog jezika koje se naziva *Međunarodna organizacija za Frankofoniju* (OIF). Michel Tétu (1997: 14) definiše *Frankofoniju* kao skupinu vlada, zemalja i službenih institucija kojima je francuski jezik zajednički u poslovanju i razmjenama. Kada je riječ o OIF-u, važno je naglasiti da je ta organizacija osnovana 1970. godine u Niameyu, glavnom gradu Nigera, i danas broji 88 država članica. Bosna i Hercegovina je u statusu zemlje posmatrača OIF-a od 2010. godine. Najveću zaslugu u osnivanju ove organizacije imao je tadašnji senegalski predsjednik Léopold Sédar Senghor, a njen glavni cilj je promocija francuskog jezika, kulture, civilizacije, obrazovanja na francuskom jeziku u frankofonim zemljama kao i promocija mira, demokratije i ljudskih prava. OIF također od 1986. godine organizuje bijenalno *Samit frankofonije* (fr. *Sommet de la francophonie*) (Deniau 1995: 62) na kojem čelni ljudi država članica razmatraju razna ekonomska, kulturna i obrazovna pitanja u zemljama frankofonog govornog područja. Iz navedenoga možemo zaključiti da se *frankofonija* prije svega odnosi na geografski i lingvistički prostor, a *Frankofonija* na politički i institucionalni.

Smatramo da je frankofoni prostor iznimno velik i da nije jednostavno obuhvatiti sve geografske tačke na kojima je francuski jezik zastupljen. Kao što smo ranije naveli, francuski spada među najveće svjetske jezike i zastupljen je u velikom broju zemalja odnosno lingvo-kulturnih centara te se kao takav naziva policentričnim jezikom.

POLICENTRIČNI JEZIK U FRANKOFONOM PROSTORU

Kao i neki drugi svjetski jezici, francuski je policentrični standardni jezik što znači da ima službeni status u više „centara“, tj. različitih država. Prema Stedjeu (2001: 202), standardni jezik je tzv. nadregionalni jezik u svim slojevima društva i tako se razlikuje od dijalekta koji pripada manjoj skupini društava. Kordić (2010) smatra da je zbog toga jedan standardni jezik rasprostranjen u daleko širem geografskom području od dijalekta koji je ograničen regijama i ne prostire se u više „centara“. Kordić (2010: 77) dalje navodi da postoje brojni policentrični jezici poput engleskog, španskog, njemačkog, portugalskog i da im je svima zajedničko to što se uvijek radi o istom jeziku kojim govore različite nacije. Kordić (ibidem) naglašava da se ne radi

o različitim jezicima samo zato što postoji više varijanata. Ona ističe da je jedan njemački koji se govori u Austriji, Njemačkoj i Švicarskoj, jedan engleski kojim govore u Velikoj Britaniji, Sjevernoj Americi i Australiji. Ista je stvar i s portugalskim jezikom koji podjednako dobro razumiju i Portugalci i Brazilci, a naravno i s našim slučajem, tj. francuskim koji je jedan isti jezik rasprostranjen u raznim državama. Važno je napomenuti da u slučaju svjetskih policentričnih jezika neznatne razlike ipak postoje u gramatici jezika, a one su nešto izraženije na fonetskom i leksičkom planu te da nijedna od tih razlika ne ugrožava međusobno razumijevanje govornika (2010: 79). Francuski lingvista Paul-Louis Thomas (2003: 314) objašnjava kako su razlike u bosanskom, hrvatskom, srpskom i crnogorskom manje u odnosu na razlike između varijanti standardnog engleskog u Velikoj Britaniji, Sjedinjenim Američkim Državama, Kanadi i Australiji ili u slučaju francuskog u Francuskoj, Belgiji, Švicarskoj i Kanadi.

Kada je o francuskom jeziku riječ, policentričnost se razvila dijelom putem kolonijalnih osvajanja (Sanaker i dr. 2006: 9), ali Kordić (2010: 146) naglašava da kolonijalizam ne može služiti kao kriterij za utvrđivanje policentričnosti jer npr. Švicarska i Belgija nisu bile francuske kolonije. U vezi s tim, autorica smatra da je neophodno sagledati današnje jezičke podudarnosti i razlike pri određivanju policentričnosti. Budući da bi zahtijevalo mnogo više prostora analizirati francuski kao policentrični jezik na cijeloj frankofonoj teritoriji, u ovom istraživanju ograničit ćemo se samo na Belgiju te ćemo u nastavku predstaviti glavne značajke belgijske frankofonije.

EUROPSKA FRANKOFONIJA NA PRIMJERU BELGIJE

Prema Članu 1 belgijskog Ustava², Republika Belgija je od 1993. godine savezna država sastavljena od regija i zajednica (Massart-Piérard 1997: 16). Prema Članovima 2 i 3, Belgija je sastavljena iz tri različite regije: Flandrija na sjeveru, Valonija na jugu i u centru regija Brisel-glavni grad i tri jezičke zajednice: francuska (fr. *Communauté française*), flandrijska ili flamanska (fr. *Communauté flamande*) i germanofona (fr. *Communauté germanophone*) (Deniau 1995: 97).

Flandrija je niderlandofona regija, odnosno službeni i prvi jezik je nizozemski (oko 60% populacije) s 5,9 miliona stanovnika, Valonija je frankofona sa službenim francuskim (oko 40%) i 3,3 miliona stanovnika, a sama briselska regija je dvojezična, tj. službeni su i nizozemski i francuski s 950000 stanovnika (Sanaker i dr. 2006: 30-

² https://www.senate.be/doc/20190719_CONSTITUTION.pdf

33). U vrlo maloj germanofonoj zajednici službeni jezik je i njemački, ali taj broj je manji od 1% (idem: 30). Germanofona zajednica nalazi se na krajnjem istoku Valonije i graniči s Njemačkom dok Flandrija na sjeveru graniči s Nizozemskom. S obzirom na to da je dvojezičan, Brisel pripada i flamanskoj i francuskoj zajednici. Svaka regija ima svoj parlament i vladu (idem: 33). Belgija funkcionira na principu asimetrije (fr. *asymétrie*) prema kojem flamanski parlament i vlada upravljaju i Flandrijom i flamanskom zajednicom, a valonski Valonijom i francuskom zajednicom (Massart-Piérard 1997: 21). Ista autorica navodi da ta asimetrija uzrokuje tenzije između Valonaca i Flamanaca zbog koje vlada Valonije zahtijeva ekonomsku samostalnost. Zbog decentralizovane vlasti, Belgija funkcionira i prema principu supsidijarnosti (fr. *subsidiarité*). Taj princip podrazumijeva da odlučivanje o zajedničkim pitanjima mora biti preneseno na najniži mogući stepen društvene organizacije i da zahtijeva autonomiju zajednica, tačnije samih regija (Massart-Piérard 1997: 20).

Kada je riječ o širenju francuskog jezika u Belgiji, već u XVI stoljeću pod španskim režimom, započela je masovna „francizacija“ (fr. *francisation*) dvorova i elita. Pod vladavinom Karla V, francuski postaje jezik vrhovne administracije dok je nizozemski imao samo lokalnu ulogu (Francard 2010: 2). Francard (ibidem) navodi da je 1840. godine u Belgiji postojalo 28 dnevnih novina na francuskom jeziku te da se težilo masovnom uvođenju francuskog u osnovne škole. Nizozemski je tako u XIX stoljeću potpuno izbačen iz školstva te je francuski preuzeo tu ulogu (Miličková 1997: 54). Sanaker i dr. (2006: 29) smatraju da je ovako složena jezička slika Belgije rezultat stranih sila koje su djelovale sve do 1830. godine kada je Belgija proglasila nezavisnost. Tada je postavljena jezička granica – germanofoni sjever sa službenim nizozemskim i frankofoni jug s francuskim. Prema prvom „jezičkom“ popisu iz 1846. godine, većina stanovništva govorila je flamanske dijalekte, a samo 10% stanovništva standardni francuski (Sanaker i dr. 2006: 30). Sam glavni grad Brisel sve do 1898. godine bio je jednojezičan s francuskim kao službenim jezikom (Bénit 2000: 179). Nakon proglašenja nezavisnosti francuski je u Belgiji imao prilično elitističku funkciju među narodima koji su se njime služili u cilju dobijanja političke moći. S obzirom na to da se nakon proglašenja nezavisnosti uglavnom težilo jednojezičnosti, rađaju se pobune među flamanskim narodom i tada nastaje tzv. Flamanski pokret (Sanaker i dr. 2006: 31). Zahvaljujući tom pokretu, nizozemski je danas jedan od službenih jezika. Važno je naglasiti da su jezičke granice postavile i određene političke barijere s obzirom na to da belgijske regije imaju svoje parlamente i vladu. Posljednji „jezički“ popis u Belgiji datira iz 1947. godine i ovakva aktivnost je od tada zabranjena jer je izazivala tenzije između Valonaca i Flamanaca. Sami Flamanci

su osporavali rezultate popisa plašeći se masovne „francizacije“ Brisela (Francard 2010: 2).

Kada je u pitanju Brisel koji je danas jedini dvojezičan u pravom smislu, težište se ipak stavlja na frankofone govornike. Janssens (2008: 4) navodi da je 95,55% stanovništva Brisela frankofono, a 28,23% nederlandofono što znači da ta dvojezičnost ipak ide u korist francuskog. Paradoks je sljedeći: Brisel je glavni grad na teritoriji koja je historijski pripadala Flandriji, a francuski kao službeni ipak nije većinski u cijeloj državi (Sanaker i dr. 2006: 35). Ipak, kada je riječ o Briselu, više faktora ide u korist francuskom jeziku: broje međunarodne institucije, veliki broj frankofonih naseljenika kao i sama Francuska zajednica (fr. *Communauté française*) koja broji oko 4,5 miliona govornika. Francuska zajednica ima važnu ulogu u sprovođenju frankofonije na prostoru Belgije. Prema Statutu Belgijskog odjela francuska zajednica / Valonija-Brisel parlamentarne skupštine za Frankofoniju, Belgija je u OIF-u vidljiva kao savezna država u kojoj najveću ulogu igraju federalna vlada i vlada Valonije-Brisela i one imaju status članica. Vlada regije Valonija indirektno učestvuje u delegiranju Francuske zajednice. Sama Francuska zajednica predstavlja sve frankofone općine Valonije kao i dvojezične općine regije Brisel. Ovu zajednicu čini petnaest članova Stalnog savjeta za frankofoniju (fr. *Conseil permanent de la francophonie*).³ Prema Massart-Piérardu, (1997: 33), Valonija učestvuje u multilateralnoj frankofoniji u poljima ekonomije, poljoprivrede, energetike i okoliša kao i po pitanju samog francuskog jezika. Odnosi Belgije prema frankofoniji potvrđuju hipotezu prema kojoj je vanjska politika te zemlje samostalna bez većih utjecaja stranih sila (ibidem: 17). Massart-Piérard (ibidem) smatra da su savezna država Belgija kao i njene regije i zajednice kompetentne da odlučuju o pitanju francuskog jezika, obrazovanja i međunarodne saradnje.

Massart-Piérard (1997: 31) objašnjava da Francuska zajednica u Belgiji počiva na sociološkim i institucionalnim doktrinama koje imaju nekoliko važnih principa. U prvom redu, autorica ističe važnost kulturno-jezičkog principa koji insistira na belgijskoj „raznolikosti“ i jezičkom pluralizmu. To podrazumijeva da bilo koje pitanje koje bi izazvalo podjele po jezičkom principu treba izbjegavati. Kao drugu osobinu, autorica navodi multilateralnost. U slučaju Belgije, ona je važna jer podstiče na ekonomsku saradnju više strana, a ne samo dvije koje bi mogle izazvati konkurenciju unutar same zemlje. Treća osobina ili princip je transferzalnost koja nalaže raznolikost kulturnih programa u svim sektorima. Ta transferzalnost i multilateralnost ključne su

³ <https://www.pfwb.be/le-travail-du-parlement/international/reliations-multilaterales/apf/section-belgique-com-munaute-francaise-wallonie-bruxelles-1/statuts>

za partnerski odnos, još jedan od principa Francuske zajednice. Za kraj, autorica navodi još dvije komponente: poštivanje kulturnog identiteta, tolerancija, mir i solidarnost svih regija kao i zajednica i razvoj francuskog kao drugog jezika u svijetu.

Smatramo da se poštivanje kulturnog identiteta stanovnika Belgije kao i jezičke ujednačenosti najbolje ogleda u primjeru izbora jezika školstva. Kada se radi o izboru jezika na kojem se odvija školovanje, situacija je jednostavna. U Valoniji i Flandriji preovladava dominantniji jezik koji je i službeni, ali u Briselu izbor je na samoj porodici i time je Brisel rijedak slučaj u kojem odluku slobodno donose roditelji djeteta (Sanaker i dr. 2006: 38). Kada su u pitanju isključivo jednojezične regije, učenici slušaju nastavu na svom maternjem jeziku ako to zahtijeva najmanje šesnaest roditelja u školi. U suprotnom slučaju, učenici su primorani da promijene školu i regiju te da nastavu pohađaju u onoj regiji u kojoj je njihov maternji jezik dominantniji (idem: 39). Studija Janssensa (2008) potvrđuje da je jezički identitet itekako važan stanovnicima Belgije. Na primjeru dvojezičnog Brisela, autor navodi da su jezički miješani razredi stvarnost u svim školama i da ta činjenica za 80% građana Brisela predstavlja pravo bogatstvo (Janssens 2008: 6).

Možemo zaključiti da su raznolikost, pripadnost i poštivanje jezičkog identiteta važne komponente u obrazovnom sistemu Belgiji, ne samo Francuske zajednice nego i Flamanske. U posljednjem dijelu ovog rada govorit ćemo o toj raznolikosti na primjeru belgicizama, odnosno pojedinih leksema koji su karakteristični za belgijski frankofoni prostor.

LEKSIKA BELGIJSKOG PORIJEKLA

Piron (1973) definiše *belgicizme* kao specifičnosti u jeziku koje su u upotrebi barem u nekoliko belgijskih provincija. Pozivajući se na Massionovu definiciju, Miličková (1997: 58) belgicizmima naziva sve fonetske, fonološke, morfološke, sintaksičke ili leksičke osobenosti jezika koje su svojstvene govornicima francuskog kao maternjeg jezika na teritoriji Belgije. Autorica smatra da takvo definisanje belgicizama prikazuje jednostavan pristup te da nekoliko faktora treba obuhvatiti kada se radi o ovoj problematici: geografski faktor jer se neki belgicizmi koriste i u Valoniji i Briselu, a neki samo na isključivo manjem geografskom prostoru; društveni faktor – niži društveni govor podrazumijeva već upotrebu belgicizama, a viši daleko manje (ibidem: 58). U tom kontekstu, belgicizmi mogu nositi pejorativno značenje, odnosno

obuhvatati sve one riječi koje nisu svojstvene samoj jezičkoj normi i standardu na prostoru Francuske. I jednojezični rječnici *Larousse* i *Le Robert* belgicizme definišu na veoma pojednostavljen način smatrajući ih riječima i izrazima koji isključivo pripadaju Belgiji. Francard (2010: 10) navodi da se brojni leksički oblici romanskog porijekla nalaze u samim belgicizmima te da kontakt Brisela i Valonije proizvodi razne leksičke interferencije i miješanje s nizozemskim. Ta leksika pripada uglavnom administrativnom, akademskom, trgovinskom domenu itd., ali i drugima kako ćemo pokazati u nastavku rada.

Panfrankofona leksikografska baza podataka - belgicizmi

Teško je utvrditi porijeklo belgicizama, ali Miličková (1997: 55) tvrdi da se često radi o arhaizmima koji su svojstveni i drugim frankofonim zemljama poput Švicarske ili Kanade, neologizmima, posuđenicama (iz flamanskog ili valonskog dijalekta). Mi ćemo u primjerima predstaviti neke leksičke oblike koje imaju germansko, romansko ili neko drugo porijeklo. Spomenut ćemo i pojedine neologizme i arhaizme koji su u upotrebi. Kada je u pitanju germansko porijeklo, radi se o riječima iz nizozemskog (tj. flandricizmima) ili njemačkog jezika (tj. germanizmima) te se danas u francuskom jeziku uglavnom koriste na području Brisela i Valonije. Bénit (2000: 182) precizira da nizozemski obiluje riječima francuskog porijekla (galicizmima) iz Valonije i Brisela i da u samom Briselu postoji jedna vrsta miješanog idioma koji se zove marolski (fr. *marollien*) koji je zastupljen u briselskoj četvrti Marolles (Francard 2010: 4). Prema Francardu (2010: 5) taj miješani idiom je varijetet francuskog jezika i različit je ako ga koriste izvorni govornici francuskog i dvojezični Flamanci u Briselu.

Primjere belgizicama koje ćemo navoditi nalaze se u elektronskoj verziji rječnika LEXICOLOGOS u *Panfrankofonoj leksikografskoj bazi podataka* (fr. *Base de données lexicographiques panfrancophone: le français de Belgique*), a frekvenciju upotrebe tih riječi navode i drugi autori (Miličková 1997; Kadlec 2005; Francard 2010, itd.). Među brojnim belgicizmima navest ćemo samo neke te ukazati na njihove leksičke forme u Francuskoj kao i značenje u bosanskom jeziku. Među belgicizmima nizozemskog porijekla nalazimo oblike *blinquer* (niz. *blinken*) od francuskog *reluire*, *briller* (bos. *sjati*), *ça stink* (niz. *stinken*, fr. *puer*, bos. *vonjati*), *être en rote* (fr. *être en colère*, od nizozemskog *rote* što znači *crven*, bos. *biti ljut*), *il drache* (niz. *dreetsen*, fr. *il pleut à verse*, bos. *pada jaka kiša*), *bourgmestre* ili *mayeur* (niz. *borgermeester*, fr. *maire*, bos. *gradonačelnik*), *kermesse* (niz. *kirkmisse*, bos. *vašar*). Belgicizam

kemesse se i u samom standardnom francuskom ponekad koristi. I riječi drugog porijekla prisutne su kao belgicizmi s morfologijom prilagođenom francuskom jeziku poput *chiquelette* (šp. *chicle*, bos. *žvakaća guma*), *s'accaparer* (it. *accaparrare*, fr. *s'emparer*, bos. *dokopati se*), *sacoché* (it. *saccoccia*, fr. *sac à main*, bos. *torbica*), *student* (eng. *student*, fr. *étudiant*, bos. *student*), itd.

Riječ *auditoire* (lat. *auditorium*) u belgijskom francuskom kao i u švicarskom znači *sala za nastavu* (fr. *salle de cours*), a ista riječ u Francuskoj ima značenje *publika, auditorij* (fr. *public*). Kada student povremeno radi tokom studija koristi se glagol *jober*, a sama osoba je *jobiste* od engleskog *job*. U školskom žargonu u Belgiji, galicizam *lycée* (bos. *gimnazija, srednja škola*) zamijenjena je s *athénée* (lat. *athenæum*), a pojam *lycée* u prošlosti se koristio samo kao srednja škola za djevojke (Kadlec 2005: 20). U belgijskom francuskom postoje i razni neologizmi poput *entièrereté* (fr. *totalité*, bos. *cjelina*), *amitieux* (fr. *affectueux*, bos. *srdačno*), *pissodrome* (fr. *urinoir*, bos. *pisoar*), *lessiveuse* (fr. *lave-linge*, bos. *veš-mašina*). Neizostavno je spomenuti i arhaizme koji su ustaljeni u belgijskom francuskom, kada su u pitanju nazivi za brojeve: *septante* od narodnog latinskog *septanta*, a u francuskom *soixante-dix*, bos. *sedamdeset* i *nonante* (lat. *nonaginta*, fr. *quatre-vingt-dix*, bos. *devedeset*). Iako su karakteristični za Belgiju i frankofonu Švicarsku, ova dva posljednja belgicizma koriste se ponekad i u nekim dijelovima Francuske (Piron 1999). Koriste se i pojedini dijalektalni oblici koji su „francizirani“ i koji su nestali iz upotrebe u Francuskoj poput *aubette* (fr. *kiosque*, bos. *kiosk*) i *passet* (fr. *tabouret*, bos. *mala klupa* ili *tabure*) (Miličková 1997: 55). Među najpoznatijim belgicizmima koji često stvaraju zabunu, naročito stranim govornicima francuskog koji su naučili standardnu varijantu jezika, također spadaju i nazivi za dnevne obroke. U Belgiji pojam *déjeuner* označava *doručak*, a u Francuskoj je to *ručak* dok za *doručak* Francuzi koriste *petit-déjeuner*. U Belgiji *dîner* koriste za *ručak*, a u Francuskoj za *večeru*. Za *večeru* u Belgiji koriste *souper* od francuskog *soupe* koji je sam arhaizam (Miličková 1997: 59; Kadlec 2006: 20).

Među drugim poznatijim belgicizmima nalaze se i *attendre famille* (fr. *attendre un enfant*, bos. *čekati dijete, biti u drugom stanju*) pod utjecajem nizozemskog *familieverwachten* (Francard 2010: 9), žargonizmi *cloper* (fr. *avoir peur*, bos. *plašiti se*), *plèquer* (fr. *coller*, bos. *zalijepiti*). Tipičan belgicizam koji se ne koristi u Francuskoj je *tévé* (fr. *télé*, bos. *TV*) pod germanskim utjecajem i ne nalazi se u standardnim jednojezičnim rječnicima poput *Larousse* ili *Grand Robert* (De Surmont, 2008: 110). Belgicizmi su i *estaminet* (fr. *petit bistrot*, bos. *mala kafana*), *femme d'ouvrage* (fr. *femme de ménage*, bos. *spremačica*), *GSM* (fr. *téléphone*

portable, bos. *mobitel*), *guindaille* (fr. *beuverie*, bos. *žurka*), *infar* kao skraćena od latinskog *infarctus* (bos. *infarkt*), *klette* (fr. *gifle* ili *personne incompétente*, bos. *šamar* ili *nekompetentna osoba*), *pain français* (fr. *baguette*, bos. *francuski hljeb baget*), itd.

U ovom dijelu željeli smo predstaviti samo neke lekseme koji su u čestoj upotrebi u Belgiji, a njihovu učestalost opravdavaju studije koje smo konsultovali. Smatramo da bi bilo veoma zanimljivo posvetiti cijelu studiju leksemima belgijskog porijekla te ih razvrstati po različitim poljima (žargon mladih, akademski žargon i sl.).

ZAKLJUČAK

U ovom radu pokušali smo predstaviti najvažnije činjenice o rasprostranjenosti francuskog jezika s naročitim osvrtom na belgijsku frankofoniju. Činjenica je da je i dalje francuski iz Francuske glavna referenca za isti jezik u ostalim europskim zemljama, ali i na drugim kontinentima. Da li se radi o francuskom kao maternjem, jednom od službenih jezika, drugom jeziku, francuski je zastupljen na svim krajevima svijeta i broj govornika iz dana u dan raste. Geografsku rasprostranjenost jezika prikazali smo na primjeru Belgije, a samu policentričnost na primjerima različitih leksema. Ustrojstvo Belgije kao države veoma je složeno te u njoj francuski koegzistira s nizozemskim i njemačkim jezikom. Belgija igra važnu ulogu na frankofonom prostoru sa svojom lingvo-kulturalnom heterogenošću. S obzirom na to da smo u ovom radu predstavili samo Belgiju i njen značaj u frankofonom prostoru, smatramo da bi bilo zanimljivo proširiti istraživanje najprije na ostatak europske frankofonije (Švicarsku i Luksemburg), a potom i na ostale vaneuropske zemlje, i uporediti status francuskog jezika u njima sa statusom kakav postoji u višejezičnoj Belgiji.

LITERATURA

1. Bénit, André (2000), „Pratiques et représentations linguistiques des locuteurs francophones de Bruxelles“, *Thélème - Revista Complutense de Estudios Franceses*, 15, 179-192.
2. Cuq, Jean-Pierre (2003), *Dictionnaire de didactique du français langue étrangère et seconde*, CLE International, Pariz
3. Deniau, Xavier (1995), *La francophonie, Que sais-je ?*, Presses Universitaires de Paris, Pariz
4. Fédération internationale des professeurs de français (FIPF) (2016), *Enseigner le français dans le monde*, Livre blanc
5. Francard, Michel (2010), „L’influence de Bruxelles sur le français en Belgique“, *Brussels Studies*, Collection générale, 45, 1-12. <http://journals.openedition.org/brussels/824>
6. Janssens, Rudi (2008), „L’usage des langues à Bruxelles et la place du néerlandais“, *Brussels Studies*, Collection générale, 13, 1-16. <http://journals.openedition.org/brussels/518>
7. Kadlec, Jaromír (2005), „Particularités lexicales du français de Belgique“, *Écho des Études Romanes*, 1, 15-26.
8. Kordić, Snježana (2010), *Jezik i nacionalizam*, Durieux, Zagreb
9. *La Constitution belge*, Sénat (2019) https://www.senate.be/doc/20190719_CONSTITUTION.pdf
10. Massart-Piérard, Françoise (1997), „Approches belges de la francophonie internationale“, *Politique et sociétés, Prismes nationaux de la francophonie*, vol. 16, 1, 15-38.
11. Miličková, Ladislava (1997), „Le parler français de Belgique“, *Sborník Prací Filozofické fakulty Brněnské Univerzity*, 18, 53-60
12. Piron, Maurice (1973), „Les belgicisms lexicaux: essai d’un inventaire“, *Travaux de linguistique et de littérature*, vol. 11, 1, Strasbourg, 295-304.
13. Piron, Maurice (1999), „Le français en Belgique“, *Histoire de la langue française 1880-1914*, u: Gérard Antoine, Robert Martin, (ur.), CNRS Éditions, 369-379.
14. Sanaker, John Kristian, Karin Holter, Ingse Skattum (2006), *La francophonie – une introduction critique*, Unipub forlag, Oslo Academis Press
15. Stedje, Astrid (2001), *Deutsche Sprache gestern und heute*, UTB, Stuttgart

16. De Surmont, Jean-Nicolas (2008), „L’apport de la sociolinguistique à la lexicographie: l’exemple récent des belgicisme dans l’édition du *Nouveau Petit Robert* 2008“, *Rivista italiana di linguistica et di dialettologia*, vol. 10, Fabrizio Sera Editore, Pisa - Roma, 103-121.
17. Tchebwa, Manda (1996), *Terre de la chanson – la musique zaïroise hier et aujourd’hui*, Duculot, Afrique éditions
18. Tétu, Michel (1988), *La francophonie, histoire, problématique et perspectives*, Hachette, Pariz
19. Thomas, Paul-Louis (2003), “Le serbo-croate (bosniaque, croate, monténégrien, serbe): de l’étude d’une langue à l’identité des langues”, *Revue des études slaves*, 74/2–3, 311-325.
20. Walter, Henriette (1998), *Le français d’ici, de là, de là-bas*, Lattès, Pariz
21. Observatoire de la langue française de l’Organisation internationale de la Francophonie, (2018), *Estimation du nombre de francophones – statistique par pays*, <http://observatoire.francophonie.org/wp-content/uploads/2018/09/Francophones-Statistiques-par-pays.pdf>
22. Organisation Internationale de la Francophonie (2018), *La langue française dans le monde – synthèse*, Gallimard, Pariz, <http://observatoire.franco-phonie.org/2018/synthese.pdf>
23. Beck, Baptiste, Richard Marchoux, Laurent Richard, Alexandre Wolff (2018), *Estimation des population francophone dans le monde en 2018*, Observatoire démographique et statistique de l’espace francophone, Université Laval, Québec, <https://www.odsef.fss.ulaval.ca/sites/odsef.fss.ulaval.ca/files/odsef-lfdm-2018.pdf>

RJEČNICI

1. <https://www.larousse.fr/dictionnaires/francais/belgicisme/8660?q=belgicisme#8610>
2. <https://dictionnaire.lerobert.com/definition/belgicisme>

KORPUS

1. <http://www.bdlp.org/recherche.asp?base=BE>

FRENCH LANGUAGE IN THE BELGIAN FRANCOPHONIE SPACE

Summary:

Although it is most often mentioned in everyday communication only as the official language of France, it is necessary to know that French is one of the world's largest languages and the official language in 32 countries around the world. This paper aims to point out the presence and importance of French as a polycentric language regarding Belgium. We will present the status of the French language in Belgium and the linguistic and cultural background of the country. We will draw attention to the concept of Francophonie, its meaning, and its role. We will explain why French is considered a polycentric language and analyze how it spreads as such through Belgian Francophonie. In the corpus of some words of Belgian origin from the electronic edition of LEXICOLOGOS, we will show how the vocabulary varies to the same terms used in France.

Keywords: francophonie; OIF; Belgium; Belgianisms; lexicon

Adresa autora
Author's address

Emir Šišić
Univerzitet u Sarajevu
Filozofski fakultet
emir.sisic@ff.unsa.ba

društvene i humanističke studije

ČASOPIS
FILOZOFSKOG
FAKULTETA
UTUZLI

SOCIOLOŠKE STUDIJE

Enes Pašalić

JAVNO MNIJENJE KAO SENZUS COMMUNIS U BRČKO DISTRIKTU
BIH / PUBLIC OPINION AS CENSUS COMMUNIS IN BRČKO
DISTRICT OF BOSNIA AND HERZEGOVINA 135

Anida Dudić-Sijamija

SAMOPROCJENA PARTNERA O STEPENU BRAČNE KOHEZIVNOSTI,
IZRAŽAJNOSTI I KONFLIKTNOSTI U VRIJEME PANDEMIJE
KORONAVIRUSA U BOSNI I HERCEGOVINI / SELF-ASSESSMENT
OF PARTNERS ABOUT MARITAL COHESIVENESS, EXPRESSIVENESS
AND, CONFLICT DURING THE CORONAVIRUS PANDEMIC IN
BOSNIA AND HERZEGOVINA 173

UDK 32.019.5:316.653

Primljeno: 01. 08. 2020.

Izvorni naučni rad
Original scientific paper

Enes Pašalić

JAVNO MNIJENJE KAO SENSUS COMMUNIS U BRČKO DISTRIKTU BiH

Istraživanja javnog mnijenja na prostoru Brčko Distrikta Bosne i Hercegovine su sporadična ili ih uopšte nema, mada je javno mnijenje bitna pretpostavka razumijevanja same demokracije i bitan faktor propitivanja legitimnosti političke prakse. Javno mnijenje trebalo bi biti zasnovano na racionalnoj argumentaciji kako bi se politički „voluntas“ transformirao u „ratio“.

Totalitarna država, masovna kultura i masovni mediji doveli su u pitanje predstavu o racionalnom građaninu ukazujući na limit modernog razuma, tako da je javno mnijenje svedeno na "zdrav razum" običnih građana. Mada je Kant smatrao da istinitost mnijenja nije ni subjektivno ni objektivno valjano utemeljena, ipak je pretpostavljao da ima nešto "racionalno" u tom promišljanju vođenom brigom za preživljavanje u svijetu svakodnevnog života, što smo nazvali „sensus communis“.

Sensus communis je postracionalna istinitost i pravednost koja ne mora biti ni razložna, ni objektivna, ni logična. To je pamet običnih ljudi koja utemeljuje građanski moralni bitak. Kod stanovnika Distrikta je sensus communis istraživan na osnovu njihove prosudbe o životnim uslovima, socijalnim odnosima, naciji, religiji i radu javnih institucija.

Na osnovu rezultata istraživanja može se zaključiti da kod sinkretičnog sensus communisa stanovnika Distrikta, u kojem se isprepliću tradicionalne, moderne i postmoderne vrijednosti, dominiraju premoderni socijalni odnosi gospodara i sluge, askriptivne socijalne veze, osjećaj nacionalne ugroženosti, deklarativni religijski tradicionalizam bez transcendentnog ishodišta, dodvoravanje javnim institucijama i njihovim predstavnicima praćeno ispraznim ritualizmom, mimikrijom i ličnim fantazmima. U njihovim stavovima teško je naći korelaciju između deklarativnog i stvarnog ponašanja, tako da sensus communis dobija šizofrene solipsističke forme, forme simulakruma. To omogućava da stvarnost i fikcija, oznaka i označeno, predstava

i predstavljeno, slika i realni lik zamijene mjesta, tako da stvarnost egzistira u fiktivnoj ljepoti govora, oznake, predstave, slike, dok kvarnost i koruptivnost, sklonjeno od očiju javnosti, zarobljavaju mentalne i socijalne matrice života.

Ključne riječi: javno mnijenje; zdrav razum; sensus communis; demokracija; masovna kultura; svijet svakodnevnog života; šizofrenija; simulacija; simulakrum

Mada su sintagme javno mnijenje, javni prostor i javnost povezane sa pojmom demokratije i tradicijom liberalne demokratske prakse ka kojoj teži kako Bosna i Hercegovina (BiH), tako i Brčko Distrikt Bosne i Hercegovine (Distrikt), one niti su dovedene do kolektivne svijesti kao bitne pretpostavke razumijevanja same demokratije, a još manje su predmet empirijskog istraživanja kao bitnog faktora propitivanja legitimnosti političke prakse. Modernoj državi koja se temelji na principu narodnog suvereniteta postojanje javnog mnijenja i javnosti supstancijalna je pretpostavka legitimnosti njenih odluka (Habermas 1991: 64). Narod koji je izvor svake demokratske vlasti ne iscrpljuje svoj uticaj na vlast na izborima,¹ nego je djelatan u prostoru javnosti i javnoga mnijenja koji su izvor autoriteta i legitimiteta te demokratske vlasti (Habermas 1991: 237-238). Stoga je poželjno i potrebno javno mnijenje artikulirati i istraživati.

Istraživanja javnog mnijenja na prostoru BiH su sporadična, kao što je i ovo provedeno u Brčko Distriktu BiH 2018. godine, ali i takvo može poslužiti kao ogledalo prosuđivanja građana o sopstvenim uslovima života i funkcionisanju vlasti na prostoru Brčko Distrikta BiH.

1. JAVNO MNIJENJE

Oba elementa sintagme „javno mnijenje“ su mnogoznačna jer njihovo značenje zavisi kako od historijskog i socio-političkog, tako i od teorijskog okvira njene primjene. U kontekstu Bosne i Hercegovine i Brčko Distrikta BiH ono ima specifično značenje, o čemu će posebno biti riječi. I kao pojam i kao praksa javno mnijenje vezano je za pojavu liberalnog kapitalizma i formiranje moderne demokratske države u 18. vijeku. Ovaj pojam sastavni je dio teorije demokratije i njenih osnovnih kategorija kao što su građanin, državljanin, javnost, demokratska vlast (Price 2008: 11-25).

¹ Habermas razlikuje racionalnost zajedničkog javnog mišljenja naroda od racionalnosti rezultata izbora.

Idealno javno mnijenje ili sudovi o javnim stvarima trebali bi biti zasnovani na racionalnoj argumentaciji kako bi se politički „voluntas“ transformirao u „ratio“ i tako racionalno legitimizirala javna vlast. U praksi to nije bivalo tako. Historijski, pod uticajem ideologija, masovnih medija, prodorom države u građansko društvo, nestankom sfere privatnosti, nametnutim stereotipima i predrasudama javno mnijenje je izgubilo svoju osnovu racionalne argumentacije i racionalno utemeljenog znanja. Postalo je netransparentno mišljenje podložno manipulaciji u funkciji stvarnih ili fabrikovanih potreba ljudi u određenom socijalnom kontekstu. I kao takvo ostalo je bitno za legitimiranje javne vlasti jer je izražavalo djelatne potrebe i tendencije zajedničkog života (Habermas 1991: 120).

Gotovo da nema generalno prihvaćene definicije javnog mnijenja jer se radi o pojmu koji se odnosi na interaktivan, multidimenzionalan i kontinuirano promjenljiv fenomen. Nijedan element ove sintagme nije definitivno i jasno određen (Crespi 1997: XI).

1.1 „Javno“

Značenje pojma „javno“ („public“) potiče od latinskog „publicus“ što znači narod ili oblast generalno otvorena narodu shvaćenom kao publika. Uslov nastanka javnog prostora shvaćenog u modernom smislu je razdvajanje države i društva. U tom prostoru između države i društva formira se javni prostor u kojem građani iz sfere privatnosti (građanskog društva), zainteresirani za javnu stvar (res publicu) diskutiraju i prosuđuju djelovanje državne vlasti. Javni prostor kao takav predstavlja okvir zajedničkog interesa i okvir opšteg dobra (Roberts & Crossley 2004: 1-28). Već samim tim značenje javnog prostora je kontradiktorno i dihotomno jer je upitno da li pojedinci iz sfere privacije nastupaju kao ljudi (homo) ili kao privatni vlasnici (bourgeoisie). Ukoliko nastupaju kao privatni vlasnici onda javno mnijenje u kojem se kristalizira javni prostor ne može biti osnova jedinstva i istine svih građana jer se građani (bourgeois) kao privatni vlasnici razlikuju po imovini i drugim sposobnostima (Habermas 1991: 30-89).

Pored toga, savremena država se sve više upliće u sferu privacije i građanskog društva. Uticaji masovne kulture i masovnih medija učinili su da pojedinac više ne nastupa u javnom prostoru kao racionalna individua nego kao dio mase ili grupe u koju su introjicirani stereotipi, predrasude i ideologije. Država, masovni mediji i masovna kultura doveli su u pitanje autonomiju građanskog društva i autonomiju

pojedince, čovjeka i građanina. No, to ne znači da je javni prostor kao takav nestao, nego da je samo dobio nove forme.

1.2 „Mnijenje“

Pojam „mnijenje“ („opinion“) u sebi sadrži epistemološke ali i moralne pretenzije. S jedne strane on izražava spoznajni sud, ono što je istinito ili lažno, a s druge, moralni sud, ono što je poželjno i dobro (Habermas 1991: 90-103). Njegovo epistemološko značenje proizilazi iz grčkog pojma „doxa“ koji izražava nesiguran, neutemeljen i manje vrijedan sud. U 18. vijeku kroz sintagmu javno mnijenje dobija karakteristike racionalno utemeljenog suda. Habermas ga definira idealno kao racionalni sud dobro obaviještenih građana utemeljen na znanju i dobroj namjeri (Donsback & Traugott 2008: 1-5).

Neoliberalna država, masovna kultura i masovni mediji doveli su u pitanje ovu idealnu predstavu o racionalnom građaninu ukazujući na limite modernog razuma. Građanin se pretvara u konzumenta koji prosuđuje o opštim stvarima na osnovu subjektivnih vjerovanja, interesa, osjećaja, selektivne percepcije i pamćenja a pod uticajima raznih ideologija i masovnih sredstava komuniciranja (Ginneken 2003). Kao takvo, javno mnijenje ne izražava racionalno prosuđivanje o javnim stvarima nego zdravorazumsko mnijenje koje proizilazi iz narodnog životnog iskustva stečenog brigom za preživljavanje i trenutnim interesima i potrebama, najčešće impregnirano dominantnim ideološkim i vrijednosnim obrascima. No, i kao takvo javno mnijenje izražava egzistencijalno stanje pojedinaca i kolektiva koje je javno relevantno i javno (politički) djelatno.

Generalna odrednica mnijenja je da pripada jednom od modaliteta mišljenja. Još i prije, a naročito nakon Dekartovog „cogito ergo sum“, mišljenje se uzima kao fundamentalno određenje čovjeka. Mišljenje se izražava u modalitetima vjerovanja, rješavanja problema, konceptualizacije, predviđanja, suđenja, meditacije. Ovi modaliteti međusobno se prepliću a odvijaju se često i nesvjesno. Oni ne moraju uvijek biti racionalni, optimalni, poželjni, pametni (Holoak & Morrison 2005: 1-13). Mnijenje spada u proces suđenja (prosuđivanja) da nešto jeste ili nije, da je nešto istinito ili nije, da je nešto poželjno i dobro ili nije poželjno i dobro. Kod javnog mnijenja uvijek je posrijedi sud o nečemu što pripada javnoj stvari (res publici), o nekoj odluci ili činu države, odnosno državne vlasti.

Kant razlikuje tri modaliteta istinitosti suđenja: znanje, mnijenje i vjerovanje (Kant 2012: 595-602).² No, već sam Kant smatra da istinitost mnijenja nije epistemološki, ni subjektivno ni objektivno, valjano utemeljena i primjećuje da ima nešto racionalno što nam nameće da sudimo putem mnijenja i da je ono kao takvo dominantno prosuđivanje u svakodnevnom životu (Pasternack 2014: 55-74). To nešto „racionalno“, temeljem čega sudimo u svakodnevnom životu o bitnim javnim stvarima u formi javnog mnijenja i sa čime se javno mnijenje može poistovijetiti, nazivamo „sensus communis“.

2. JAVNO MNIJENJE KAO „SENSUS COMMUNIS“

Sensus communis je specifičan oblik mišljenja, promišljanja, prosudbe, spoznaje, različit od onih oblika mišljenja koje koriste nauka, religija ili ideologija. Latinski pojam „sensus communis“ je prevod grčkog „koinos nous“ a koji se prevodi kao „common sense“ ili na našem jeziku kao „zdrav razum“ (Thoma & Fuchs 2018: 20-21).³ U zapadnoj tradiciji još prije Dekarta i njegovog Cogita došlo je do separiranja filozofskog i naučnog mišljenja od mišljenja koje koristi svijet svakodnevnog života. Filozofsko i naučno mišljenje se odvojilo od bioloških, socijalnih i kulturnih nedaća života i svijet svakodnevnog života prepustilo „common sensu“ ili „sensus communisu“ (Lewis 1960: 7).

Promišljanje i prosuđivanje realnosti na kojem se temelji sensus communis nije privatno mišljenje („sensus privatus“) nego mišljenje zasnovano na „commonness“, na zajedništvu, na zajedničkom životu običnih ljudi i njihovoj bliskosti sa svijetom života. Ono odgovara usvojenom standardu ukusa i ponašanja zajednice, u skladu sa životnim prilikama i kao takvo je dio zajedničkog svijeta kulture ili kolektivne praktične mudrosti zajednice (Beliaeva 2019).

² Kant istinitost suda zasniva na objektivnim i subjektivnim razlozima. Znanje je i subjektivno i objektivno zasnovano kao istinito. Mnijenje je nedovoljno i subjektivno i objektivno zasnovano kao istinito. Vjerovanje je samo subjektivno zasnovano kao istinito.

³ Termin „sensus communis“ potiče od grčkog termina KOINUS NOUS koji označava zajednički um, mentalnu opremljenost svih ljudi. U latinskom je preveden kao sensus communis. Thoma i Fuchs su, slijedeći njegovu historiju, ovaj termin odredili u tri dimenzije:

1. Sensus communis kao Koineasthesis ili doživljaj sebe i svijeta u medijumu „življenog tijela“ putem kojeg se usklađuje zajednica sopstva i svijeta.
2. Sensus communis kao socijalni doživljaj koji omogućava prerefleksivnu relaciju sa drugim dijeljenjem socijalnih običaja (habitus). Naše socijalno rezonovanje je modificirano rezonovanjem drugih te se tako sedimentiraju zajednički habitusi i zajedničke interaktivne radnje. Tako se formira tjelesna memorija koja uspostavlja fundamentalnu perceptivnu vjeru u svijet koji dijelimo sa drugima.
3. Sensus communis kao „zdrav razum“, odnosno pragmatično mišljenje vođeno pravilima koja su prihvaćena bez reflektivnog propitivanja.

Životno iskustvo kao *sensus communis* ne mora biti, i najčešće nije, logički i naučno zasnovano, ali nas ono kao takvo više približava samoj realnosti, nego racionalno apstraktno mišljenje (Uildrks 2019). Ono se ne hrani istinitošću nego brigom preživljavanje. Kao takvo ne može se svesti ni na jedan drugi oblik mišljenja. To je mudrost zdravog razuma, socijalna inteligencija, narodno znanje, životni habitus koji odgovara na interese i potrebe svijeta života, na svakodnevne potrebe za srećom i ugodnošću na koje nauka ne može odgovoriti. *Sensus communis* prevodi životne potrebe zajedničkog života u određeno znanje. *Sensus communis* se oblikuje u svijetu svakodnevnog života (*world of daily life*) od čijih zahtjeva se ne može pobjeći i na koje se mora odgovoriti. To je svijet svakodnevne brige koja varira u prostoru i vremenu, ali koja se ne može ignorisati jer je uslov mogućnosti preživljavanja (Schutz 2011: IX-XXV).⁴

Stoga *sensus communis* biva „postracionalna“ istinitost i pravednost koja ne mora biti ni razložno, ni objektivno, ni logično utemeljeno znanje. To je pamet običnih ljudi koja je djelatna u svakodnevnoj praksi i kao takva predstavlja standard ponašanja koji određuje socijalne vrline i javni građanski bitak iz kojeg proizilaze modaliteti javnog prosuđivanja o zajedničkim stvarima (Gadamer 1978: 45-57). Postoji ogroman broj propozicija i životnih pravila za koja znamo da važe u svakodnevnom životu iako nismo u mogućnosti da ih dokažemo. Mi za njih ne kažemo da ih znamo nego samo da sigurno jesu i da važe. $2+2=4$. Tu nema mišljenja. Odgovor je pohranjen u mozgu i tu nema nikakvih pitanja. Mi ne možemo znati ili sumnjati da je $2+2=4$, nego samo da tako jeste i da to važi. Tu nema greške ili sumnje jer one nisu logički moguće. Kao takav *sensus communis* je osnova socijalnog života. Dovođenjem u pitanje *sensus communis* dovodi se u pitanje „zdrav razum“ samog života (Boncompagni 2018: 233).

Sve ove dimenzije *sensus communis* su različiti modaliteti PRILAGOĐAVANJA na okolni socijalni svijet. Prilagođavanje socijalnom prostoru je najznačajniji element *sensus communis*, značajniji od znanja koje je, ustvari, stečeno prilagođavanjem. *Sensus communis* uvijek nastaje, ali se i gubi, u relaciji sa socijalnom zajednicom, sa svijetom svakodnevnog života (Thoma & Fuchs 2018). Svijet svakodnevnog života se ne uspostavlja na temelju naučnih, filozofskih, racionalnih, refleksivnih i svjesnih konsenzualnih spoznaja vrijednosti i normi, nego na nivou predrefleksivnih korporalnih dispozicija koje se nazivaju „doxa“ (Amossy 2002: 369-394)⁵ ili *sensus*

⁴ U modernoj naučnoj perspektivi ovaj svijet svakodnevnog života je suspendovan u ime bezinteresnog objektivnog opserviranja.

⁵ Ruth Amossy definiše „doxa“ kao zajedničko znanje, kao javni um, zdravorazumsko znanje, zajedničko mjesto, kliše, stereotip, vjerovatnu istinu za većinu ljudi obdarenih razumom. Njena snaga nije u njenoj istinitosti već u njenoj prihvatljivosti za većinu.

communis (Crossley 2004). Poslušnost koju iskazujemo društvenim vrijednostima i državnim normama nije mehaničko potčinjavanje spoljnoj sili ili svjesna saglasnost sa poretom nego je predisponirana kognitivnim strukturama upisanim u tijelo preko kolektivne historije (filogeneze), individualne historije (ontogeneze) i objektivne strukture svijeta koji smo i sami stvarali i na koji se ove kognitivne strukture primjenjuju (Amossy 2002: 369-394).

Suštinska karakteristika svakog društva je većinska saglasnost članova društva sa sistemom vrijednosti i normi koja obezbjeđuje društvenu integraciju. To je ona iskustvena bliskost koju osjećamo između sebe i svijeta svakodnevnog života koja drži jednu skupinu ljudi za-jedno i obezbjeđuje lojalnost socijalnom kolektivitetu. Ona se izražava kao „zdrav razum“ (sensus communis) ili saglasnost habitusa svijeta života i pravila po kojima mislimo taj svijet (Thoma & Fuchs 2018). Taj elemenat društva Parsons naziva „socijetalnom zajednicom“. Ona formira obrazac normativnog i habitualnog poretka kojem su lojalni članovi društva i kojim se diferenciraju oni koji pripadaju od onih koji društvu ne pripadaju. Sa socijetalnom zajednicom su funkcionalno povezani ekonomski i politički podsistemi društva (Parsons 1991).⁶

Bosanskohercegovačko društvo je, uz sva ograničenja, moderno društvo. A moderno društvo je još uvijek isprepleteno karakteristikama predmodernog (tradicionalnog) postmodernog društva (Zima 2010: 11)⁷, pa samim tim i trima tipovima socijetalnih zajednica. Socijetalna zajednica predmodernih društava zasniva se na askriptivnim ili pripisanim vrijednostima i normama. Tradicija se prihvata bez propitivanja njene kulturne logike. Osnovni izvori askriptivnih vrijednosti i normi su religija (vjera), etnos (srodstvo), lokalitet i naslijeđe. Politički i ekonomski podsistemi se isprepliću sa vjerskim i etničkim sistemom. Socijetalna zajednica modernih društava se odvaja od askriptivnih vrijednosti i normi i svoju osnovu traži u nacionalno-građanskom i demokratskom pravnom sistemu. Umjesto teološke slike svijeta uspostavlja se antropocentrička sekularna koncepcija u čijoj osnovi je ljudski razum koji teži univerzalizaciji ili univerzalnom gospodstvu nad svijetom. Vrijednosti postmoderne socijetalne zajednice karakterizira povratak „svetog“, ali ne na način askriptivnog tradicionalizma i isključivanja sumnje modernog Cogita. Postmoderna legitimira različitost, pluralizam „jezičkih igara“, toleranciju i solidarnost spram različitosti.

⁶ Taj normativni poredak zasnovan na socijetalnoj razini sadrži rješenje problema što ga je postavio Hobbes - kako spriječiti da se ljudski odnosi izrode u rat svakog protiv svih.

⁷ „U današnjim društvima predmodernom, modernom i postmodernom koegzistira u političkom, naučnom i umjetničkom smislu“.

Tim trima tipovima socijetalnih zajednica odgovaraju određeni tipovi *sensus communis*. *Sensus communis* se prilagođava različitim karakteristikama svijeta svakodnevnog života (socijalnog prostora) u sva tri njegova aspekta: simpatetičkim doživljajem sebe i svijeta, socijalnim habitusom i mišljenjem putem zajedničkih pravila (Thoma & Fuchs 2018: 22-23). Sam *sensus communis* predstavlja kapacitet da se nastanimo na određenom socijalnom prostoru. Mogućnost da se nastanimo na određenom socijalnom prostoru zavisi od kapaciteta prilagođavanja *sensus communis*. No, *sensus communis* sadrži i mogućnost neprilagođavanja i kao takav otvoren je za neku vrstu ludila (*madness*) (Thoma & Fuchs 2018: 32).

3. SENSUS COMMUNIS BRČKO DISTRIKTA BOSNE I HERCEGOVINE

Brčko, kao ni Bosna i Hercegovina, nema historijsko iskustvo moderne liberalne demokratije, te stoga nema, u modernom smislu, ni javni prostor, javnost i javno mnijenje u okviru kojeg bi slobodne privatne individue argumentirano i racionalno diskutirale o javnim stvarima (Filipović 2018) (Dizdarević et. al. 2006). Mada se ne može govoriti o javnom mnijenju u modernom smislu, u Brčkom postoji ono što smo nazvali *sensus communis* kojim građani izražavaju svoje mišljenje o javnim stvarima, ne na osnovu nekih racionalnih i naučno utemeljenih argumenata, nego na osnovu naslijeđenih oblika kulturnog i političkog ponašanja, svakodnevnih potreba svijeta života i dominantnih ideologija i svjetonazora. Dakle, brčanski *sensus communis* uslovljen je naslijeđenom političkom kulturom, socijalnim uslovima života, vrijednosnim orijentacijama, socijalnim vezama, stepenom privrženosti dominantnim svjetonazorima i ideologijama, prije svega religijskim i nacionalnim. Svi ovi elementi tvore habitus ili kakvoću javnog duha (građanski bitak), strukturu afiniteta stanovnika Brčkog koja uslovljava njihov *sensus communis* kao zdravorazumski sud o javnim stvarima.

Istaživanje javnog mnijenja na prostoru Brčko Distrikta BiH je provedeno na uzorku od 1630 ispitanika koji su strukturirani prema spolu, dobi, nacionalnoj pripadnosti, mjestu rođenja, obrazovnom statusu i zaposlenju. Brčko je specifična jedinica lokalne samouprave koja je Konačnom arbitražnom odlukom 1999. godine proglašena Brčko Distriktom BiH, koji je formalno kondominijum ili vlasništvo dva entiteta, koji su, što je bitno, trajno i nepovratno prenijeli sve svoje ovlasti na unitarnu vladu Distrikta (Konačna arbitražna odluka za Brčko 1999). Tako bi Distrikt trebao

funkcionirati praktično, ne i formalno, kao treći entitet, sa visokim učešćem u indirektnim porezima od 3,5%, što godišnje iznosi oko 250 miliona KM budžeta, sa zakonima koje donosi lokalna skupština koja odlučuje kvalificiranom većinom da bi se izbjegao nacionalni veto, a ipak obezbijedilo učešće svih političkih konstituenata u odlučivanju i eksplicitnom zabranom svake podjele Distrikta na nacionalnoj osnovi (Konačna arbitražna odluka za Brčko 1999) (Statut Brčko Distrikta Bosne i Hercegovine 2010).

No, u praksi Distrikt se već odavno „daytonizirao“ na dva entiteta (obaveza uzimanja entitetskog državljanstva), tri konstitutivna naroda i tri etno-nacionalne teritorije sa dominantnim narodom. Mada je formalno pod suverenitetom države BiH, veze Distrikta sa državom gotovo da ne postoje, a sa entitetima formalno su ograničene tako da Distrikt biva autarhično i autistično administrativno ostrvo kojim upravljaju lokalne partikratije. Njihov osnovni cilj je „privatizacija“ javnih sredstava koja se slivaju u lokalne privatne i partijske džepove, jednim dijelom u kase i džepove entitetskih i državnih partijskih lidera, a dijelom i u džepove raznih poslovnih i drugih lobija susjednih država putem raznih sumnjivih poslova. Socijalni mir se održava vještačkim zapošljavanjem u javnom sektoru, grantovskom podjelom ogromnog dijela budžeta stranačkoj klijenteli i raznim programima finansijskog podsticaja stranačkim firmama i pojedincima.

Sensus communis stanovnika Distrikta ćemo istraživati na osnovu njihove prosudbe o:

1. Životnim uslovima:
 - ličnim životnim uslovima
 - uslovima života u Distriktu
 - životnim uslovima u BiH
2. Socijalnim odnosima:
 - socijalni kapital (povjerenje i prijateljstvo)
 - socijalnim vrijednostima
3. Naciji i nacionalnim vrijednostima
4. Religiji i odnosu vjere i razuma
5. Radu javnih (političkih) institucija Distrikta

3.1 Životni uslovi stanovnika Distrikta

Kako građani procjenjuju javne (političke) institucije i njihovo funkcionisanje velikim dijelom ovisi od stečenih kulturnih i demokratskih standarda, dominantnih idejnih i

kulturnih obrazaca, ličnih i kolektivnih interesa, ali i od životnih uslova koje u bitnome kreiraju upravo te javne institucije. Građani Distrikta bi trebali imati mnogo povoljnije životne uslove u odnosu na okruženje. Razlog tome je prije svega za bosanskohercegovačke prilike ogroman budžet, kao i mogućnost da se na nivou lokalne zajednice kreiraju (donose) zakoni kojima se reguliraju životni uslovi građana u svim oblastima u kojima to čine i entiteti.

Javni prihodi (budžet) su svakako najvažniji instrument vlasti kojim se finansira svaka javna politika i tako stvaraju objektivne pretpostavke za zadovoljavanje potreba građana u oblastima infrastrukture, zdravstva, obrazovanja, ekonomije, kulture, sporta, socijalne pomoći... Od osnivanja Brčko Distrikta BiH 2000. godine do 2017. godine, dakle za 17 godina, javni prihodi Brčko Distrikta BiH su iznosili 3.337.108.317 KM (Vlada Brčko Distrikta BiH, 2018), u prosjeku oko 200 miliona KM godišnje, što su ogromna sredstva za jednu lokalnu zajednicu koja objektivno ima manje od 70.000 stanovnika, bez obzira na zvaničan popis.⁸ Najveće učešće u javnim prihodima Distrikta imaju indirektni porezi u iznosu od 2.172.595.43 KM ili 65%, direktni porezi u iznosu od 588.560.460 KM ili 18% i neporeski prihodi sa 560.990.882 KM ili 17%. U okviru indirektnih poreza najveće učešće imaju indirektni porezi doznačeni od Uprave za indirektno oporezivanje BiH u iznosu od 1.858.271.948 KM ili 56%. U strukturi direktnih poreza u najvećem procentu participiraju porezi na prodaju dobara i usluga u iznosu od 218.930 KM ili 7%. Najveće učešće u okviru neporeskih prihoda imaju prihodi od pružanja javnih usluga u iznosu od 272.732.532 KM ili 9%. Treba istaći da je veoma malo učešće poreza na dobit preduzeća u iznosu od 104.451.689 KM ili 3% (Vlada Brčko Distrikta BiH 2018).

No, veliki javni prihodi ako se ne koriste na adekvatan način mogu biti kontraproduktivni za zajednicu. Struktura javnih rashoda u analiziranom periodu pokazuje da se najveći dio javnih rashoda odnosi na bruto plate zaposlenih u javnom sektoru u iznosu od 1.085.599.398 KM ili 38%. U Brčko Distriktu BiH je od 2001. do 2017. u prosjeku bilo zaposlenih oko 17.000, dok je broj nezaposlenih iznosio oko 12.000 (Dedeić 2020: 62-65).

⁸ Prema posljednjem popisu stanovništva iz 2013. u Brčko Distriktu BiH živi 83 000 stanovnika i to 36.381 ili 42,4% Bošnjaka, 17.252 ili 20,7% Hrvata i 28.884 ili 34,6% Srba, te 1.999 ili 2,4% ostalih. Broj Bošnjaka je manji u odnosu na popis iz 1991. godine kada ih je bilo 38.617 ili 44,1%. Manje je i Hrvata kojih je 1991. godine bilo u Brčkom 22.252 ili 26,4%. Drastično se smanjio i broj ostalih u odnosu na 1991. godinu kada ih je bilo 8.630 ili 9,8%. Jedino se povećao broj Srba kojih je 1991. godine bilo 18.128 ili 20,7%. No, prema podacima Fonda zdravstvenog osiguranja u Distriktu ima samo 72.360 osiguranika od kojih mnogi ne žive u Distriktu. Ako se tome doda da je oko 6.000 stanovnika Distrikta odjavljeno sa Zavoda za zapošljavanje i otišlo u inostranstvo, onda je realan broj stanovnika Distrikta oko 65.000.

Broj zaposlenih, nezaposlenih i prosječna plata

	2012	2013	2014	2015	2016	XII	I	II
						2016	2017	2017
Broj zaposlenih	16.138	16.254	16.329	16.506	16.791	16.921	16.930	16.919
Broj nezaposlenih	12.274	12.500	12.261	12.197	11.837	11.909	11.985	11.897
Prosječna neto-plaća, u KM	818,93	817,48	814,46	820,52	829,7	838,36	833,37	833,87
Prosječna bruto-plaća, u KM	1.271,23	1.265,84	1.264,73	1.275,27	1.289,87	1.303,00	1.295,91	1.294,50

Namjenska struktura javnih rashoda pokazuje visok stepen učešća grantova pojedincima i neprofitnim organizacijama u ukupnom iznosu od 613.820.325 KM ili 21%. Grantovi pojedincima učestvuju u strukturi javnih rashoda sa 480.675.033 KM ili 17%, grantovi neprofitnim organizacijama iznose 133.145.292 KM ili 5%, subvencije javnim preduzećima 146.951.402 KM ili 5%, subvencije privatnim preduzećima 43.801.095 KM ili 2%.

To upozorava na neadekvatnost strukture trošenja javnih sredstava radi zadovoljenja potreba pojedinaca i nevladinog sektora, bespovratno trošenje javnih prihoda u neproizvodne svrhe, iza kojih ne stoje nikakve novostvorene vrijednosti. Od njih kratkoročno imaju korist pojedinci, a dugoročno nemaju ni pojedinci ni zajednica. Isto tako, ovakav način distribucije javnih rashoda predstavlja pogodno tlo za manipulacije i zloupotrebe raznih vrsta. Također, ova ogromna sredstva nisu u funkciji stvaranja materijalnih pretpostavki za dinamičniji ekonomski razvoj i zapošljavanje, čime bi se stvarale mogućnosti ostvarenja većih prihoda subjektima privređivanja, pojedincima ličnih primanja, a društvenoj zajednici, kroz poreze i doprinose, kvalitetnije zadovoljenje opštih i zajedničkih potreba (Vlada Brčko Distrikta BiH 2018: 25).

Tabela: Struktura i realizacija javnih rashoda u periodu 2000-2017. g.

OPIS	Planirano 2000-2017	Ostvareno 2000-2017	Indeksi	
			Realizacija	Struktura
Bruto plate i naknade	1.117.534.772	1.085.599.398	97	38
Naknade troškova za poslanike i skupštine zastup.	36.863.767	30.730.678	83	1
Doprinosi poslodavca	27.706.968	27.608.059	100	1
Putni troškovi	11.992.564	9.552.774	80	-
Izdaci za energiju	69.372.823	63.122.627	91	2
Izdaci za komunalne usluge	27.577.811	24.208.901	88	1
Nabavka materijala i sitnog inventara	116.044.726	105.686.775	91	4
Izdaci za usluge prevoza i goriva	41.105.936	38.699.101	94	1
Unajmljivanje imovine i opreme	5.184.233	4.085.760	79	-
Izdaci za tekuće održavanje	180.157.933	155.778.666	86	5
Izdaci osiguranja, bank. i usluga platnog prometa	7.106.083	5.409.404	76	-
Ugovorene usluge	556.014.632	504.031.006	91	17
Grantovi drugim nivoima Vlade	12.459.540	12.464.540	100	-
Grantovi pojedincima	507.792.438	480.675.033	95	17
Grantovi neprofitnim organizacijama	139.910.864	133.145.292	95	5
Subvencije javnim preduzećima	147.463.493	146.951.402	100	5
Subvencije privatnim preduzećima	47.743.264	43.801.095	92	2
Kapitalni grantovi drugim nivoima Vlade	25.000	25.000	100	-
Kapitalni grantovi pojedincima, neprofitnim organizacijama	4.174.045	3.965.300	95	-
Kapitalni grantovi u inostranstvo	178.000	178.000	100	-
Izdaci za inostrane kamate	848.220	551.191	65	-
Kamate na domaća pozajmljivanja	2.238.342	1.708.240	76	-
Ostale naknade vezane za pozajmljivanja	2.229.229	1.986.347	89	-
Otplata dugova primljenih kroz državu	11.980.426	9.864.230	82	-
Otplate domaćeg zaduživanja	3.771.296	3.313.282	88	-
UKUPNO tekući budžet	3.077.476.405	2.893.142.101	94	100

U strukturi ukupnih transfera ekonomski transferi učestvuju sa 286.851.956 KM ili 34,93%, a socijalna davanja i grantovi sa 534.353.709 KM ili 65,07%.

Na podsticaje u poljoprivredi se odnosi 96.099.459 KM ili 11,78%, subvencije javnim preduzećima 43.801.095 KM ili 5,32%, subvencije javnim ustanovama 146.951.402 KM ili 17,88%, socijalna davanja 254.150.448 KM ili 30,95% i na grantove 280.203.261 KM ili 34,12%. Najveće učešće u strukturi grantova imaju grantovi pojedincima u iznosu od 130.421.728 KM ili 46,54%. Grantovi udruženjima građana i sportskim društvima iznose 25.680.498 KM ili 9,17%, grantovi za kulturu 83.442.657 KM ili 29,77%, grantovi vjerskim zajednicama 8,56% i ostali grantovi 16.627.840 KM ili 5,94% (Vlada Brčko Distrikta BiH 2018: 34).

Tabela Socijalni i ekonomski transferi u periodu 2000-2017. godina

God.	Poticaji u poljoprivredi	Socijalna davanja	Subvencije javnim ustanovama i preduzećima	Subvencije privatnim preduzećima	Grantovi					Ukupno
					Ostali grantovi pojedincima	Grantovi udruženjima iz oblasti sporta	Kultura, MZ i grant. udruženjima iz oblasti ost. udr.	Grantovi vjerskim zajednicama	Ostali grantovi	
2000		280.316			306.032		153.214			739.562
2001		499.760			4.666.900	74.990	364.980			5.606.630
2002	1.000.000	1.570.627			9.225.501	140.005	1.256.752		1.700.000	14.892.885
2003	1.241.168	7.331.146	320.000		12.320.576	1.344.705	860.627	980.000	4.700.000	29.098.222
2004	1.514.392	13.383.720			5.229.045	534.824	2.045.335	300.000	4.056.000	27.063.316
2005	2.962.260	13.580.734			10.280.017	1.106.222	2.352.470	612.000		30.893.703
2006	5.132.801	13.419.921		29.023	11.545.875	1.306.569	2.408.479	814.500		34.657.168
2007	4.623.079	14.217.426	12.484.353	60.904	7.928.898	1.205.155	4.560.745	1.013.000		46.093.560
2008	5.297.943	16.283.070	10.559.723	749.513	5.537.780	1.220.675	3.961.947	878.400	200.000	44.689.051
2009	6.491.262	15.723.888	9.019.305	909.720	6.188.768	1.467.541	4.498.748	967.156	100.000	45.366.388
2010	5.235.317	17.166.367	11.519.890	1.243.916	4.651.318	1.258.639	8.023.545	1.596.500	170.000	50.865.493
2011	7.118.056	19.912.882	8.276.798	1.970.452	5.122.509	1.337.389	5.963.115	1.662.500	100.000	51.463.701
2012	9.028.991	19.399.609	8.616.411	3.149.952	6.225.907	1.348.971	7.207.758	2.627.054	100.000	57.704.653
2013	7.038.098	20.471.391	14.847.128	6.443.451	9.084.690	2.107.700	7.294.002	2.527.500	3.810.000	73.623.961
2014	7.509.502	20.839.802	16.338.362	7.237.149	13.675.381	2.223.573	8.091.731	2.959.815	100.000	78.975.315
2015	12.231.527	20.658.465	16.017.164	7.499.936	12.292.957	2.606.386	9.769.369	2.340.575	1.093.840	84.510.219
2016	8.981.066	19.534.988	17.598.893	8.962.417	4.296.233	3.000.313	6.132.638	288.544	275.000	69.070.093
2017	10.693.996	19.876.335	21.353.375	5.544.662	1.843.340	3.396.840	8.497.202	4.462.994	223.000	75.891.745
Ukupno	96.099.459	254.150.448	146.951.402	43.801.095	130.421.728	25.680.498	83.442.657	24.030.538	16.627.840	821.205.663

3.2 Stavovi ispitanika o uslovima života u Distriktu

U uslovima kada imate ogromne javne prihode koji se najvećim dijelom koriste za plate zaposlenih u javnom sektoru i za volontarističko grantovsko distribuiranje stranačkoj klijenteli i stranačkim firmama, možda i nije neočekivano da 10,8 % stanovnika smatra da je život u Distriktu odličan, 24,2% da je dobar. Naravno, ima i onih kojima je loše (46%) i onih kojima je nepodnošljivo (7,5%). Nema značajnije razlike u stavovima ispitanika strukturiranih po nacionalnosti, vjeroispovijesti, spolu, mjestu življenja, starosti i stručnoj spremi, osim što oni koji pohađaju školu ili studiraju, u procentu od preko 20% smatraju da je život u Distriktu odličan.

Kako procjenjujete život u Brčko Distriktu BiH?			
		Broj	Procenat
	život u Distriktu je odličan	176	10,8%
	život u Distriktu je dobar	394	24,2%
	život u Distriktu je loš	749	46%
	život u Distriktu je užasan, gotovo nepodnošljiv	122	7,5%
	ne mogu procijeniti	189	11,6%
	Ukupno	1630	100%

Da će budućnost Distrikta biti puno bolja u odnosu na sadašnjost izjavljuje 5% ispitanika, 22,9 da će biti bolja, 40,5% da će biti lošija, 12,8% da će biti mnogo lošija, dok 18.8% ispitanika nije moglo procijeniti. Nema velikih odstupanja u stavovima ispitanika shodno strukturi uzorka.

Kako procjenjujete budućnost Brčko Distrikta BiH?			
		Broj	Procenat
	bit će puno bolja u odnosu na sadašnjost	82	5%
	bit će bolja	373	22,9%
	bit će lošija	660	40,5%
	bit će mnogo lošija	209	12,8%
	ne mogu procijeniti	306	18,8%

No, kada bi im se ukazala prilika 58,8% ispitanika bi napustilo Distrikt, 22,6% ne bi, dok 18,7% nije moglo procijeniti.

Da li biste napustili Brčko Distrikt kada bi vam se ukazala prilika?			
		Broj	Procenat
	napustio/la bih	958	58,8%
	ne bih napustio/la	368	22,6%
	ne mogu procijeniti	304	18,7%
	Ukupno	1630	100%

Svoje životno stanje 43,1% ispitanika procjenjuje kao veoma loše ili loše, dok čak oko 53% ispitanika svoje stanje procjenjuje kao dobro, veoma dobro i odlično.

Kako procjenjujete vaše životno stanje?			
		Broj	Procenat
	veoma je loše	152	9,3%
	loše je	551	33,8%
	dobro je	659	40,4%
	veoma je dobro	162	9,7%
	odlično je	44	2,7%
	ne mogu procijeniti	62	3,8%
	Ukupno	1630	100%

Za BiH utemeljenu Daytonskim mirovnim sporazumom samo 13,2% ispitanika smatra da je potpuno održiva, 36% da je održiva uz prisustvo međunarodne zajednice, 23,9% da nije održiva, 9,9% da nije ni održiva niti je poželjna i 17% ispitanika nije moglo procijeniti. Najveći broj Hrvata smatra da BiH niti je održiva niti je poželjna (17%).

Smatrate li da je država BiH utemeljena na Daytonskom mirovnim sporazumu održiva?							
		u potpunosti je održiva	održiva je uz prisustvo međ. zajednice	nije održiva	nije održiva niti je poželjna kao država	ne mogu procijeniti	Ukupno
Srbi	Broj	74	102	142	48	82	448
	%	16.5%	22.8%	31.7%	10.7%	18.3%	100.0%
Hrvati	Broj	28	92	60	46	44	270
	%	10.4%	34.1%	22.2%	17.0%	16.3%	100.0%
Bošnjaci	Broj	98	312	116	56	106	688
	%	14.2%	45.3%	16.9%	8.1%	15.4%	100.0%
ostali	Broj	15	81	72	11	45	224
	%	6.7%	36.2%	32.1%	4.9%	20.1%	100.0%
Ukupno	Broj	215	587	390	161	277	1630
	%	13.2%	36.0%	23.9%	9.9%	17.0%	100.0%

S aspekta socijalnih i ekonomskih uslova života može se govoriti o refeudalizaciji brčanskog društva. Osnovni kriterij uspostave socijalne strukture je predmoderan. Socijalna struktura nije rezultat rada, djelovanja tržišta, znanja, nego gotovo isključivo odnosa spram političke vlasti. Posrijedi je gotovo dihotomna struktura: oni koji su na vlasti i uživaju resurse javnih dobara i oni koji to nisu. Društvena skupina onih koji su na vlasti i uživaju resurse javnih dobara dijeli se na vazale i gospodare, one na vlasti i njihove podanike. Vazali su politički odani gospodarima (vlasti) i legitimiraju njihovu vlast u zamjenu za razne pogodnosti, zaposlenje, grantove, sigurnost, ali zbog toga trpe moralnu i svaku drugu ljudsku degradaciju, ma koliko oni držali do toga.

Ogromni brčanski javni prihodi i javna dobra se osvajanjem vlasti refeudaliziraju nacionalno-političkim stankama (University of Cologne Forum 2015)⁹, kojima upravlja stranačko-politička oligarhija i koja te životne uslove u formi zapošljavanja, raznih donacija i grantova, socijalne pomoći, raznih podsticaja itd. distribuira isključivo svojim podanicima (vazalima), odnosno stranačkoj klijenteli koja ima zadatak da ih legitimira i čuva na vlasti. S druge strane, veliki broj apolitičnih malih poduzetnika, sitnih dućandžija i trgovaca koji jedva opstaju na tržištu, te ogroman broj nezaposlenog stanovništva, penzionera sa malim penzijama i drugog stanovništva u socijalnoj potrebi je isključen iz ove vladajuće strukture. Stoga je socijalna slika stanovništva Distrikta gotovo bipolarna. Na jednoj strani su oni kojima je dobro, veoma dobro i odlično i tako se deklariraju, a na drugoj oni kojima je loše i veoma loše.

No, bez obzira na relativno dobre socijalne uslove života za relativno visok procenat stanovnika Distrikta, ipak samo oko 22% stanovnika želi nastaviti živjeti u Brčko Distriktu BiH. S tim u vezi je i poražavajući podatak da samo oko 13% ispitanika smatra da je Bosna i Hercegovina u potpunosti održiva država što govori da je ovaj model javnog i političkog života upitan za veliku većinu stanovnika.

3.3 Socijalne veze i socijalni kapital

Bitna pretpostavka održivosti jedne socijetalne zajednice je povjerenje među njenim članovima koje se manifestira kao solidarnost, spremnost na udruživanje i zajedničko djelovanje. Solidarnost, povjerenje, spremnost na udruživanje i zajedničko djelovanje je osnova socijalnog kapitala savremenih društava. Socijalni kapital¹⁰ zapravo pred-

⁹ Princip formiranja i djelovanja stranaka u BiH, pa i u Distriktu, je predmoderan. One se u svome formiranju i djelovanju i ne pozivaju na određenu ideologiju i interesne skupine, nego na određene supstancijalne vrijednosti, kao što su etno-nacionalne, vjerske, regionalno-identitetske (srpske, hrvatske, bošnjačke, sandžačke...). Za takve stranke ne važe principi moderne demokratije kao što su formalna jednakost građana i vladavina većine jer ove supstancijalne vrijednosti se ne dozvoljavaju majorizirati. Za njih ne važe zakoni države. One se postavljaju iznad države, odnosno preuzimaju njene atribute.

¹⁰ Kada se govori o socijalnom kapitalu, neizbježno je spomenuti i francuskog sociologa Pierrea Bourdieua. Bourdieuov socijalni kapital je nepovratno povezan sa klasom i drugim formama stratifikacije, a koje su zauzvrat povezane sa različitim vrstama beneficija i unapjeđenja. Osnov Bourdieuovog socijalnog kapitala je inividua koja kroz akumulaciju moći i socijalni status nastoji da nametne svoju volju drugima. Socijalni kapital, prema Bourdieu, proizilazi iz socijalnih, ekonomskih i kulturnih struktura koje stvaraju posebnu moć i status samo za određene individue, a ne za cjelokupno društvo (Bourdieu 1984) (Bourdieu 1986). Ključna razlika između Bourdieuovog koncepta socijalnog kapitala i skoro svih drugih koncepata je u značaju koncepta „moći“: Za Bourdieua, društveni kapital je povezan sa reprodukcijom klase, statusa i odnosa moći te je zasnovan na pojmu „moći nad“ nasuprot „moći da“. Navedeno predstavlja fundamentalnu razliku između Bourdieuovog socijalnog

stavlja sistem normi i vrijednosti kojima se gradi međusobno povjerenje i koje omogućavaju da se živi i djeluje zajedno. On socijalizacijom u formi raznih sposobnosti, znanja, osjećanja, povjerenja i vezanosti za zajednicu postaje humani kapital (Jenson 1998). Pri tome treba razlikovati socijalni kapital koji nastaje u okviru primarnih zajednica (porodice, etnosa...), od onog koji nastaje u sekundarnim zajednicama. Socijalni kapital primarnih zajednica, kao sistem vrijednosti i normi koji određuju društvene veze i odnose, vezan je za askriptivne vrijednosti i norme, vrijednosti i norme koje nismo sami birali, nego u koje smo „u-rođeni“.

Vrijednosti i norme sekundarnih društvenih zajednica nisu askriptivne, ne nastaju rođenjem bez mogućnosti da ih biramo. One nastaju slobodnim udruživanjem posredstvom normi reciprociteta, prava, pravne države i državnog patriotizma na kojima se gradi zajedništvo jednakih i ravnopravnih građana. Zajedništvo ovoga tipa važan je demokratski potencijal civilnog društva i demokratske države. Manifestira se kao prijateljstvo među slobodnim i pred zakonom jednakim građanima među kojima se društveni odnosi grade na radu, znanju, poštenju i etičnosti.

Stavovi ispitanika:

Na pitanje koliko imate prijatelja koji vam mogu uvijek pomoći samo 15,8% ispitanika odgovara da ih ima mnogo, 46,7% da ih ima malo, dok 16,4% da ima samo jednog. 11,5% ispitanika odgovara da nema ni jednog prijatelja. Uočljivo je da pripadnici konstitutivnih naroda Srbi, Hrvati i Bošnjaci imaju više prijatelja u odnosu na ostale, odnosno da preko 25% ostalih izjavljuju da nemaju ni jednog prijatelja.

Koliko imate bliskih i odanih prijatelja koji vam mogu uvijek pomoći?

		mного	malo	jednoga	ni jednoga	ne mogu procijeniti	Ukupno
Srbi	Broj	70	238	46	40	54	448
	%	15.6%	53.1%	10.3%	8.9%	12.1%	100.0%
Hrvati	Broj	54	104	60	28	24	270
	%	20.0%	38.5%	22.2%	10.4%	8.9%	100.0%
Bošnjaci	Broj	122	326	114	62	64	688
	%	17.7%	47.4%	16.6%	9.0%	9.3%	100.0%
Ostali	Broj	12	93	47	57	15	224
	%	5.4%	41.5%	21.0%	25.4%	6.7%	100.0%
Ukupno	Broj	258	761	267	187	157	1630
	%	15.8%	46.7%	16.4%	11.5%	9.6%	100.0%

kapitala i drugih koncepata socijalnog kapitala, jer se u drugim konceptima, a koje primjenjujemo i u ovom radu, on tretira kao univerzalni resurs koji je dostupan svima koji na bilo koji način investiraju u njegov nastanak (Claridge 2015).

3.4 Najviša vrijednost

Nedostatak prijatelja i povjerenja u druge rađa nesigurnost i strah, te jača potrebu za zajednicama sigurnosti ili primarnim zajednicama. Porodica je daleko najviša društvena vrijednost stanovnika Distrikta. Vrijednost sekundarnih zajednica nastalih na kategorijama kao što su rad, udruživanje, bogatstvo, poštenje daleko se manje vrednuju.

U vašem životu najvažnije vrijednosti su (zaokružite samo jednu)?			
		Broj	Procenat
	porodica	662	40,6%
	mir	144	8,8%
	nacija	88	5,4%
	ljubav	165	10,1%
	religija	82	5%
	zdravlje	306	18,8%
	bogatstvo	43	2,6%
	rad i karijera	61	3,7%
	poštenje	79	4,8%
	Ukupno	1630	100%

Podatak da 74.6% ispitanika izjavljuje da ima malo, jednog ili nijednog prijatelja koji mu može uvijek pomoći i da je najveća socijalna vrijednost porodica, upućuje da građani Distrikta, najvećim dijelom, sistem vrijednosti i norme ponašanja nalaze u primarnim askriptivnim srodničkim zajednicama, tipa porodice, etnosa, odnosno nacije. To govori o osjećaju izoliranosti i gubitka sklada u odnosima sa drugima, gubitku razumijevanja za perspektive drugih što vodi u neku vrstu ego ili etno solipsizma. Samim tim njihov „zdrav razum“ ili *sensus communis*, koji je uvijek intersubjektivna, postaje upitan (Fuchs 2010: 567).

3.5 Nacija

Nakon sloma socijalizma nacija je postala totalizirajući fenomen na ovim prostorima. Sve političke ideje i svi politički projekti vežu se za naciju (Kamberović n.d.), (Milošević & Bešlin 2017), (Gligorov 2017).¹¹ Nacijom se može opravdati bilo koji

¹¹ Uopšteno o nacionalnim pokretima u državama bivše Jugoslavije te jugoslavenskom iskustvu u nacionalnim perspektivama, vidjeti: Perović et. al. (2017).

cilj i bilo koja sredstva u ostvarivanju tih ciljeva. Ona postaje univerzalna legitimacija za sve socijalne, kulturne i političke projekte. Mada je nacija moderan fenomen bitan za konstituiranje moderne demokratske države, a može se dvojako tumačiti. Tako, s jedne strane imamo nacije koje se pozivaju isključivo na etničko porijeklo svojih članova, a pripadnike drugih etnija tretiraju sa nepovjerenjem kao one druge i drugačije (Zgodić 2020).¹² No, imamo i građanske nacije u okviru kojih pripadnici različitih etnija grade modernu demokratsku političku zajednicu jednakih građana (Lecours 2000) (Eriksen 2004). Etnički nacionalizam se poziva na srodničke veze svojih pripadnika koje se manifestiraju u zajedničkoj kulturi, dok se građanski nacionalizam poziva na zajednicu građana-državljana i političke vrijednosti. Prvi nacionalizam je povezan sa autoritarnim netolerantnim režimima, a drugi korespondira sa vrijednostima liberalne demokratije i vladavinom prava (Roshwald 2015).

Stavovi ispitanika o naciji:

Na pitanje koliko im je bitna nacionalna pripadnost, oko 53% ispitanika odgovara da im je veoma bitna i bitna, dok oko 40% ispitanika odgovara da im nije bitna, odnosno da im uopšte nije bitna. Nacija je najmanje bitna ostalima, onima koji ne pripadaju konstitutivnim narodima Srbima, Hrvatima i Bošnjacima.

Koliko je za vas bitna nacionalna pripadnost?

		veoma bitna	Bitna	nije mi bitna	uopšte mi nije bitna	ne mogu procijeniti	Ukupno
Srbi	Broj	98	142	130	54	24	448
	%	21.9%	31.7%	29.0%	12.1%	5.4%	100.0%
Hrvati	Broj	68	88	70	24	20	270
	%	25.2%	32.6%	25.9%	8.9%	7.4%	100.0%
Bošnjaci	Broj	158	246	176	64	44	688
	%	23.0%	35.8%	25.6%	9.3%	6.4%	100.0%
ostali	Broj	12	51	98	42	21	224
	%	5.4%	22.8%	43.8%	18.8%	9.4%	100.0%
Ukupno	Broj	336	527	474	184	109	1630
	%	20.6%	32.3%	29.1%	11.3%	6.7%	100.0%

Na pitanje da li se druže sa pripadnicima druge nacionalnosti 15,1% ispitanika odgovara da se svakodnevno druži, 24,8% često, 27,7% ponekad, 17,1% rijetko i 11,5% nikada.

¹² Zgodić negira liberalni/gradžanski nacionalizam kao „dobar“ nacionalizam, a nasuprot etničkog nacionalizma kao „lošeg“ nacionalizma, povezanog sa autoritativnim, desničarskim režimima. Građanski nacionalizam kao „dobar“ nacionalizam, Zgodić smatra produktom „liberalnih fantazmagorija“. Za njega svaki oblik nacionalizma podrazumijeva nepovjerenje prema Drugom, pa čak i dehumanizaciju Drugog (Zgodić 2020).

Da li se družite sa pripadnicima druge nacionalnosti?			
		Broj	Procenat
	svakodnevno	328	15,1%
	često	404	24,8%
	ponekad	451	27,7%
	rijetko	278	17,1%
	nikada	106	11,5%
	ne mogu procijeniti	63	3,9%
	Ukupno	1630	100%

Nema velikih odstupanja u odgovorima ispitanika shodno njihovom nacionalnom određenju.

Na pitanje da li se pripadnici različitih nacionalnosti i religija trebaju međusobno udavati i ženiti čak 38,7% ispitanika odgovorilo je da trebaju ako se vole, 42,9% da ne trebaju, dok 18,4% nije moglo procijeniti. Pripadnici starijih generacija, rođenih prije 1960. godine, Srbi i ostali, u većem procentu smatraju da pripadnici različitih nacionalnosti i vjeroispovijesti treba međusobno da se žene/udaju ako se vole.

Smatrate li da se pripadnici različitih nacionalnosti i religija trebaju međusobno udavati/ženiti?

		smatram da trebaju, ako se vole	smatram da ne trebaju	ne mogu procijeniti	Ukupno
Srbi	Broj	224	148	76	448
	%	50.0%	33.0%	17.0%	100.0%
Hrvati	Broj	100	122	48	270
	%	37.0%	45.2%	17.8%	100.0%
Bošnjaci	Broj	250	310	128	688
	%	36.3%	45.1%	18.6%	100.0%
ostali	Broj	57	119	48	224
	%	53.1%	25.4%	21.4%	100.0%
Ukupno	Broj	631	699	300	1630
	%	38.7%	42.9%	18.4%	100.0%

No, na pitanje da li su ugrožena nacionalna prava naroda kojem pripadaju preko 57% ispitanika smatra da su u potpunosti ili djelimično ugrožena, 26,3% da nisu, dok 16,5% ispitanika nije moglo procijeniti. U najvećem procentu ostali, Hrvati i Bošnjaci smatraju da su im nacionalna i vjerska prava ugrožena, dok Srbi u mnogo većem procentu smatraju da im nisu ugrožena.

Smatrate li da su ugrožena nacionalna i vjerska prava naroda kojem pripadate?

		Ugrožena su u potpunosti	Ugrožena su djelimično	Nisu ugrožena	ne mogu procijeniti	Ukupno
Srbi	Broj	62	128	190	68	448
	%	13.8%	28.6%	42.4%	15.2%	100.0%
Hrvati	Broj	88	106	44	32	270
	%	32.6%	39.3%	16.3%	11.9%	100.0%
Bošnjaci	Broj	198	202	170	118	688
	%	28.8%	29.4%	24.7%	17.2%	100.0%
ostali	Broj	81	68	24	51	224
	%	36.2%	30.4%	10.7%	22.8%	100.0%
Ukupno	Broj	429	504	428	269	1630
	%	26.3%	30.9%	26.3%	16.5%	100.0%

Mada se nacija već dugo u javnosti apsolutizira, građani Brčko Distrikta joj, u relativno visokom procentu, ne daju takav značaj, što znači da se, i pored ratnih trauma i indoktrinacije ratnim ideologijama u postratnom periodu, još uvijek velikim dijelom očuvao bosanski pluralni, multinacionalni obrazac života. Za oko 40% ispitanika nacija nije bitna, 45% ispitanika se relativno intenzivno druži sa pripadnicima drugih nacionalnosti, čak 38% ispitanika podržava i prihvata nacionalno miješane brakove. No, postoji i druga strana medalje. Brojčano dominantnija grupa od 40-50% ispitanika smatra da je nacija bitna, rijetko ili nikako se druži sa pripadnicima druge nacionalnosti, ne podržava miješane brakove, dok preko 50% ispitanika smatra da su im nacionalna prava ugrožena. Odgovori građana Distrikta i na ovom pitanju se dihotomno polariziraju na one koji apsolutiziraju nacionalne vrijednosti i bliži su etničkom konceptu nacije i one koji relativiziraju nacionalne.

3.6 Religija

Ostavljajući po strani tvrdnje da je religija isključivo Božiji dar i „stvar po sebi“, nezavisna od društva i čovjeka, ne možemo prenebregnuti činjenicu da je manifestacija religijskog vjerovanja povezana sa određenim socijalnim i kulturnim matricama. Zavisno od određenih okolnosti i određenih životnih prilika ispoljavaju se određeni religijski tipovi čija forma i sadržaj variraju zajedno sa spoljnim socijalnim i kulturnim prilikama (Christiano 2007: 39-57).

U savremenosti još uvijek dominiraju tri tipa religijske svijesti od kojih svaka izražava jednu od temeljnih opcija ljudskog duha:

1. Predmoderni (tradicionalni) religijski obrazac
2. Moderni religijski obrazac
3. Postmoderni religijski obrazac. (Gellner 2000)¹³

Predmoderni (tradicionalni) religijski obrazac tendira da religijsku svijest uspostavi kao dominantno socijalnu svijest koja prožima sve sfere života. Nema razdvajanja sekularnog i svetog kao dva zasebna područja. Religijska doktrina je neupitna i ona se nameće kao dominantno kolektivna bez mogućnosti individualizacije i racionalizacije. Tradicionalna pravila i običaji su dominantni obrasci ponašanja i mišljenja. Zajednička religijska svijest povezuje socijalne aktere u jednu samosvjesnu zajednicu pri čemu je svaka individualna aberacija od vladajućega obrasca ponašanja i mišljenja proskribirana kao nepodobna (Chistiano 2007: 39-57).

Moderni religijski obrazac potiskuje religiju iz javnog života i na njeno mjesto ustoličuje ljudski razum i vjeru u napredak putem nauke. Sve vjerske tvrdnje moraju dobiti personalnu reinterpretaciju. Moderni čovjek preuzima odgovornost za izbor jer sada sve dogme moraju proći test njegove sumnje. Društvo se racionalizira a pojedinac individualizira. Racio zauzima mjesto religijske dogme, a time i naučni svjetonazor i vjera u napredak preuzimaju mjesto dominantnog metanarativa.

Postmoderna religioznost izražava krajnje nepovjerenje u bilo koji metanarativ, jer je moderna svojim narativom gospodstva „racia“ završila u iracionalizmu ratova, zločina i genocida. Postmoderni relativizam ispraznio je mjesto tradicionalnog transcendentnog autoriteta, ali i transcendentnog autoriteta razuma, otvorivši na nov način potrebu za svetim, jer sam razum se pokazao kao nesposoban da opravda samog sebe, nego je ovisan o vjeri u razum (Rockmore 2005: 125-137). Novo postmoderno vjerovanje je okrenuto individualnom i njegovom ličnom ostvarenju. To više nije istina van sebe, neki spoljni autoritet, nego otkrivanje sopstvene istine koja traži puteve pristupa višim sferama Bitka (Chistiano 2007: 39-57).

U našim tranzicijskim uslovima obnavlja se tradicionalna religioznost bez Boga. To je religija sa simulakrumom Boga, religija bez božanskog referencijala jer se ontološko mjesto božanskog simbolički preselilo u ritualnu praksu, religijsku retoriku i običaje. Tako danas imamo religioznost bez Boga, religioznost bez transcendentnog. U okviru takve religioznosti obnovljena je predmoderna tradicionalna religijska praksa koja se formalno poziva na Boga i religijske dogme ali bez osjećaja prisustva svetog (niko se Boga ne boji jer se u njega istinski ne vjeruje). Tako u praksi imamo

¹³ Gellner razlikuje tri tipa religijskog tabora: 1. Religijski fundamentalizam, 2. prosvetiteljski racionalizam, 3. postmoderni relativizam. Religijski fundamentalizam Gellner svodi na islam, dok mi dajemo šire značenje.

naglašeni religijski ritualizam bez istinske vjere u transcendentno. To je totalizirajuća kolektivistička religija koja na mjesto transcendentnog, na koje se formalno poziva, stavlja konfesiju. Te sekularne forme transcendentnog (crkva, džamija...) prezentiraju vjerski velikodostojnici, a re-prezentiraju lideri političkih stanaka koji se pozivaju na etnos (narod) izjednačavajući ga sa pripadnošću određenoj konfesiji. Oni postaju nosioci i čuvari „transcendentne istine“ o svom narodu (pripadnicima konfesije) u koju se ne može sumnjati i podvesti pod bilo kakvu formu racionalizacije i individualizacije.

Ovi različiti tipovi religijskog ispoljavanja su višedimenzionalni. Američki sociolozi Glock i Stark ističu pet temeljnih dimenzija religioznosti: vjerovanje, praksa, spoznaja, iskustvo i pripadnost (Glock & Stark 1970). Mi smo u ovome istraživanju religijske tipove ponašanja i vjerovanja ispitivali kroz sljedeće dimenzije religioznosti:

- vjera u Boga
- obavljanje vjerskih dužnosti
- uticaj religijskog vjerovanja na odluke i postupke
- očekivanje Božanske intervencije na ovome svijetu
- uticaj religije na moral
- odnos vjere i razuma

Stavovi ispitanika o religiji:

Rezultati istraživanja pokazuju da je generalni trend nakon sloma socijalizma i završetka rata na prostoru Bosne i Hercegovine povećanje broja deklarativnih vjernika. Tako 71% ispitanika izjavljuje da vjeruje u Boga. Posebno je izražen visok procent onih koji vjeruju u Boga među pripadnicima konstitutivnih naroda – Srbima, Hrvatima i Bošnjacima. Tek oko 30% ostalih, dakle onih koji ne pripadaju konstitutivnim narodima, izjavljuje da vjeruju u Boga.

Vjerujete li u Boga?

		da, vjerujem u Boga	ne vjerujem u Boga	ne mogu procijeniti	Ukupno
Srbi	Broj	348	52	48	448
	%	77.7%	11.6%	10.7%	100.0%
Hrvati	Broj	226	20	24	270
	%	83.7%	7.4%	8.9%	100.0%
Bošnjaci	Broj	516	82	90	688
	%	75.0%	11.9%	13.1%	100.0%
ostali	Broj	68	120	36	224
	%	30.4%	53.6%	16.1%	100.0%
Ukupno	Broj	1158	274	198	1630
	%	71.0%	16.8%	12.1%	100.0%

Kada je u pitanju obavljanje vjerskih dužnosti, samo 11.7% ih redovno obavlja, dok 20% ih obavlja često. Među ostalima samo 2% redovno obavlja vjerske dužnosti.

Koliko često posjećujete vjerske objekte radi obavljanja vjerskih dužnosti?

		redovno	često	ponekad	nikada	ne mogu procijeniti	Ukupno
Srbi	Broj	34	80	202	96	36	448
	%	7.6%	17.9%	45.1%	21.4%	8.0%	100.0%
Hrvati	Broj	72	68	112	12	6	270
	%	26.7%	25.2%	41.5%	4.4%	2.2%	100.0%
Bošnjaci	Broj	78	140	266	158	46	688
	%	11.3%	20.3%	38.7%	23.0%	6.7%	100.0%
ostali	Broj	6	38	54	111	15	224
	%	2.7%	17.0%	24.1%	49.6%	6.7%	100.0%
Ukupno	Broj	190	326	634	377	103	1630
	%	11.7%	20.0%	38.9%	23.1%	6.3%	100.0%

Samo 19% ispitanika izjavljuje da religija bitno utiče na njihove postupke.

Koliko religijsko učenje utiče na vaše odluke i vaše postupke?			
		Broj	Procenat
	veoma utiče	310	19%
	djelimično utiče	486	29,8%
	rijetko utiče	373	22,9%
	nikada ne utiče	326	20%
	ne mogu procijeniti	135	8,3%
	Ukupno	1630	100%

Procent se povećava kada su u pitanju očekivanja da Bog zaštiti vjernika od zla i pomogne mu u nevolji (oko 67%).

Vjerujete li da će vas Bog zaštititi od zla, pomoći u nevolji ako radite dobra djela?			
		Broj	Procent
	u potpunosti vjerujem	649	39,8%
	djelimično vjerujem	439	26,9%
	uopšte ne vjerujem	310	19%
	ne mogu procijeniti	232	14,2%
	Ukupno	1630	100%

No kada je u pitanju moralna dimenzija religioznosti, bez obzira na deklarativan stav, oko 43% ispitanika smatra da je dozvoljeno koristiti nedozvoljena sredstva da bi se ostvarila neka lična korist.

Smatrate li da je danas dozvoljeno koristiti nedozvoljena sredstva da bi se postigla korist za sebe i svoju porodicu?			
		Broj	Procent
	smatram da je opravdano, jer se svi tako ponašaju	290	17,8%
	smatram da je djelimično opravdano	407	25%
	smatram da nije opravdano	725	44,5%
	ne mogu procijeniti	208	12,8%
	Ukupno	1630	100%

Apsolutnost religijskog vjerovanja kao jedine istine osporava 56% ispitanika, dok 50% smatra da jedini kriterij u prosuđivanju šta je dobro a šta zlo, šta je istinito a šta lažno treba biti razum.

Nijedno učenje, pa tako ni religija, ne može polagati pravo da su jedino istiniti i apsolutni?			
		Broj	Procent
	u potpunosti se slažem	384	23,6%
	djelimično se slažem	367	22,5%
	ne slažem se u potpunosti	288	17,7%
	uopšte se ne slažem	332	20,4%
	ne mogu procijeniti	257	15,8%
	nevažeci	2	0,1%
	Ukupno	1630	100%

Čovjek pojedinac i njegov razum su jedini ispravni kriteriji prosuđivanja šta je dobro i šta je istinito?			
		Broj	Procenat
	u potpunosti se slažem	383	23,5%
	djelimično se slažem	440	27%
	ne slažem se u potpunosti	217	13,3%
	uopšte se ne slažem	358	22%
	ne mogu procijeniti	232	14,2%
	Ukupno	1630	100%

Na osnovu ovakvih stavova ispitanika moglo bi se zaključiti da u Distriktu imamo različite tipove religioznosti. Dominira religijski tradicionalizam, uz prisustvo modernističke i postmodernističke religioznosti, koje su više retoričke prirode. Preko 70% ispitanika deklarativno vjeruje u Boga, a samo 19% izjavljuje da religija bitno utiče na njihove postupke. Tek 19% ispitanika redovno posjećuje vjerske objekte, ali čak 67% ispitanika magijski vjeruje da će mu Bog pomoći u nevolji. Istovremeno 43% ispitanika smatra da je dozvoljeno koristiti nemoralna sredstva da bi se ostvarili neki praktični ciljevi. Oko 45% ispitanika smatra da je religijsko učenje jedino istinito i apsolutno, dok oko 50% ispitanika smatra da je razum jedini kriterij prosuđivanja šta je dobro i istinito, mada ni jedna grupa nije dosljedna u ovakvim svojim stavovima.

Bitna karakteristika tipa religioznosti koji preferira najveći broj ispitanika u Brčkom je formalizam i ritualizam, bez istinskog transcendentnog sadržaja bilo koje provenijencije, a možemo ga nazvati religijskim simulakrumom (Baudrillard 1991). Prisustvo Boga se simulira i reducira na znak kojim se tobože želi potvrditi njegova egzistencija. Sistem vjerovanja postaje prazan. U njemu više nema Boga, nema Sudnjeg dana, nema razlike istine od laži, dobra od zla, realnog od izmišljenog. Sve postaje jedna gigantska simulacija (Loessin 2012). Ne treba ipak pritome zanemariti relativno visok procent onih (oko 20%) koji apsolutiziraju religiju i religijske dogme i dosljedno primjenjuju religiju u praktičnom životu.

3.7 Povjerenje u javne institucije Distrikta

Ako se za Brčko Distrikt može reći da je bilo napretka, onda ga je bilo dok je glavnu riječ u upravljanju imao supervizor. Nakon 2004. godine i prvih lokalnih izbora,

poslije kojih su domaći lideri preuzeli glavnu riječ u vođenju javnih poslova, Distrikt ne samo da stagnira nego sve više nazaduje. Prije svega kao uređena demokratska pravna zajednica, dakle vrijednosno, moralno, politički i pravno. Ogroman budžet, velika socijalna i grantovska izdvajanja, kao i nacionalistička manipulacija, još uvijek pacifiziraju bijedu, siromaštvo i nezadovoljstvo, transformirajući ga u rezignaciju i želju za odlaskom. Danas je najveći trend napuštanja BiH upravo u Brčko Distriktu. Preko 50% mladih iz Distrikta želi otići u inostranstvo.

Glavni uzrok nazadovanja Distrikta je negativna kadrovska selekcija (regrutovanje nesposobnih, a a poslušnih na čelne funkcije) u politici i javnoj upravi, politički voluntarizam i nepoštivanje pravne države, a prije svega organizovani i sistemski kriminal i korupcija koji su u direktnoj vezi sa vladajućim strankama i njihovim zloupotrebama javnih funkcija. Nema nijednog ozbiljnijeg kapitalnog projekta da nije završio aferom koju je politika „pokrila“, od pijace Arizona, Fabrike vode, Zaobilaznice, zgrade Policije... Za svaki od ovih projekata su izdvajana dodatna milionska sredstva iz budžeta kako bi se sanirali loši ugovori ili loše izvedeni radovi.

I pored ogromnih izdvajanja, obrazovanje i zdravstvo su provincijalizirani. Nema osnovnih dijagnostičkih sredstava u javnom zdravstvu (CT, magnetna rezonanca...), a sve kako bi se pacijenti usmjeravali privatnim ordinacijama, većinom izvan Brčko Distrikta. Nastava u osnovnim i srednjim školama se izvodi kao prije 50 godina. Distrikt ima u prosjeku najveći broj privatnih fakulteta od kojih jedan broj nema licence i akreditacije, ali i dalje upisuje studente, izdaje pravno sporne diplome koje verifikira vlast u Distriktu. Jedina programska osnova formiranja vlasti je podjela, a onda pokušaj privatiziranja javnih funkcija i javnih dobara.

Nezadovoljstvo je ogromno, ali i zadovoljstvo zbog privilegija određenih slojeva društva, prije svega stranačkih čelnika i stranačke klijentele, što uz nedemokratsko naslijeđe, dominantan sistem vrijednosti, vladajući sistem religioznosti i ideologiju etno-nacionalizma oblikuje brčanski sensus communis i odnos građana spram javnih institucija Brčko Distrikta BiH.

Stavovi ispitanika o javnim institucijama Distrikta:

Da li vjerujete institucijama Brčko Distrikta BiH?

	Vlada	Skupština	Policija	Pravosuđe	Stranke
u potpunosti vjerujem	232	166	261	188	153
	14.2%	10.2%	16%	11.5%	9.4%
djelimično vjerujem	501	473	491	434	292
	30.7%	29%	30.1%	26.6%	17.9%
ne vjerujem	502	550	456	451	503
	30.8%	33.7%	28%	27.7%	30.9%
uopšte ne vjerujem	252	293	280	362	493
	15.5%	18%	17.2%	22.2%	30.2%
ne mogu procijeniti	143	148	142	193	189
	8.8%	9.1%	8.7%	11.8%	11.6%
Ukupno	1630	1630	1630	1630	1630
	100%	100%	100%	100%	100%

Vazalska udobnost relativno velikog broja stanovnika dovela je do toga da oko 40% ispitanika ima povjerenje u javne institucije Brčko Distrikta BiH i oko 30% u političke stranke. To izgleda gotovo nevjerovatno kada se zna da Distrikt nazaduje u svakom pogledu: zdravlje, obrazovanje, infrastruktura, javne usluge, kada imamo sistemsku korupciju i kriminal, kada je gotovo svaki javni posao povezan sa nekom aferom i kada se gotovo javno građani Distrikta ponižavaju i svode na stranačke poslušnike koji svoje elementarne životne potrebe mogu zadovoljiti isključivo putem ponižavajućeg stranačkog dodvoravanja i poslušnosti, a ne radom, znanjem i poštenjem. Mentalitet podanika dovodi do poremećaja i otuđenja autentičnog ega (depersonalizacija) s osjećajem manjka i praznine koji se moraju popuniti fikcionalizacijom. Takav ego gubi autentičan odnos sa stvarnošću, što za posljedicu ima selektivnu percepciju i spoznaju koja se transformira u „morbidnu racionalnost“ koja određuje svijest o sebi i drugima (Fuchs 2010: 561).

4. DISKUSIJA I ZAKLJUČCI

Rezultati istraživanja pokazali su da je u Brčko Distriktu Bosne i Hercegovine došlo do refeudalizacije ekonomskih i socijalnih odnosa, da se društvena struktura uspostavlja ne na osnovu rada, znanja, tržišta, nego na osnovu odnosa spram vlasti u okviru koje istaknuto mjesto imaju odnosi gospodara i podanika, da dominiraju askriptivne krvnosrodničke socijalne veze kao osnova socijetalne zajednice, da je prisutan osjećaj nacionalne ugroženosti kod većine ispitanika, kao i deklarativni religijski tradicionalizam bez transcendentnog ishodišta i dodvornički odnos spram javnih institucija i njihovih predstavnika.

Teško je naći ozbiljnije korelacije između sinkretičkog sensus communisa građana Distrikta i potreba i interesa njihovog „svakodnevnog svijeta života“, njihovih ideoloških, svjetonazorskih i vrijednosnih opredjeljenja. Nema bitnije korelacije ni između onih kojima je odlično ili dobro i podrške ili legitimiranja javnih institucija Distrikta i njihovih političkih predstavnika, nema bitnije korelacije između onih koji se deklariraju kao vjernici i onih koji prakticiraju vjeru, nema bitnije korelacije između onih koji izjavljuju da su religijska učenja osnova praktičnog života i onih koji se ponašaju u skladu sa temeljnim religijskim moralnim načelima u svakodnevnom životu, nema korelacije između deklarativnog i stvarnog ponašanja. Može li se onda ovdje uopšte govoriti o brčanskom sensus communisu kao „zdravom razumu“, socijalnoj inteligenciji, narodnom znanju koje odgovara na svakodnevne potrebe za srećom i ugodnošću?

Brčanski sensus communis je, najvećim dijelom, ostao bez transcendentnog kriterija dobrog ustrojavanja svakodnevnog svijeta života, kao i bez intersubjektivnog „zdravog razuma“ kojim prosuđuje o tom životnom svijetu, te se transformirao u solipsizam morbidne racionalnosti koja stvara iz NIŠTA, pa tako deplasira razliku između transcendentnog i imanentnog, istine i laži, dobrog i lošeg, estetski vrijednog i estetski trivijalnog, poželjnog i nepoželjnog, jer je izgubio ne samo logički, nego i praktični kriterij prosudbe. Razlozi tome su što je predstava o brčanskoj realnosti (sensus communis) rezultat takve prosudbe njenih stanovnika, prije svega njenih političkih vođa i predstavnika javnih institucija, koja se može nazvati SIMULACIJA. Kod simulacije, kako piše Baudrillard: „Ne radi se više o imitaciji, ni o dupliranju, pa čak ni o parodiji. Radi se o zamjenjivanju stvarnog njegovim znacima, to jest, o jednoj operaciji odvrćanja od svakog stvarnog procesa njegovim operativnim dvojnikom, metastabilnom, programatskom, nepogrešivom označavajućom mašinom koja nudi sve oznake stvarnog i ostvaruje kratke spojeve svih njegovih peripetija“

(1991: 6).¹⁴ *Sensus communis* kao simulacija nema osnova i lišen je svakog ozbiljnog uvida u realnost. Ona se zasniva na fantazmima (Evans 2006: 60-61)¹⁵ pojedinaca i određenih grupa. Brčanski *sensus communis* kao simulacija proizvodi i proizvod je brčanske realnosti kao hiperrealnosti. Istinska realnost u Brčkom je nestala. Na njenom mjestu je simulakrum, odnosno „prelaz sa znakova koji nešto prikrivaju na znakove koji kriju da nema ničega“ (Baudrillard 1991: 10), pri čemu se više ne može odvojiti „stvarno od njegovog vještačkog uskrснуća, jer je sve već unaprijed mrtvo i oživljeno“ (Baudrillard 1991: 10), a produkt je idionomičkih obmana, prevara, insinuacija i zavjera.

Ovakav *sensus communis* najvećeg broja stanovnika Distrikta mogao bi se nazvati šizofrenim. Šizofrenija, smatra Blankenburg, vodi gubitku „zdravog razuma“, ili *sensus communis* (Blankenburg 2001: 303-315). A bez „zdravog razuma“ gube se sve dimenzije zdravorazumskog odnosa sa stvarnošću. Taj gubitak bliskosti sa svakodnevnim svijetom života kompenzira se tako da se igraju uloge koje nisu zasnovane na stvarnosti, nego na „individualnoj habitualnosti“ („idionomic habituality“) (Thoma & Fuchs 2017: 15) (Maton 2008). Individualna habitualnost zasnovana je na obmanama, iluzijama, prevarama, zabludama pojedinaca, što rezultira logički nemogućim sudovima, sudovima ego-manijaka koji se ponašaju kao da niko drugi ne postoji na svijetu, koji ne razlikuju istinito od lažnog, moguće od nemogućeg, dobro od lošeg i koji su esencijalno nedohvatljivi za druge (Blankenburg 2001: 303-315). Brčanska realnost je već odavno implodirala i razdrobila se u fragmente bez zajedničkih smislenih veza. Umjesto realnosti etablirao se simulakrum koji je proizveden iz potreba međunarodne zajednice (Distrikt kao „ogled za ugled“) i šizofrenih prohtjeva stranaka na vlasti i njihovih sljedbenika. Ta simulirana stvarnost se nameće raznim vrstama medijskog, ideologijskog i koruptivnog zavoda. Ona nema osnovu u bilo čemu realnom, nego u fantazmima onih koji su na vlasti, a koje

¹⁴ U temeljima zapadne civilizacije je ekvivalentnost znaka i stvarnog koja se uspostavlja reprezentacijom. Znak, simboli, govor reprezentira stvarnost. Simulakrum je tip reprezentacije ili tip stvarnosti koji se uspostavlja simulacijom. Simulacija je reprezentacija koja nema osnovu u stvarnosti. Tako se uspostavlja svijet bez realnog porijekla. Modelira se realnost bez osnove u realnosti. Gubi se centar svijeta, objektivnost, vrijednosti i principi, nema više razlike između istine i laži, dobra i zla, onog što jeste i onoga što treba da bude. Ljudi su obuzeti igrom slike, simbola, reklama (medija) koji su sve manje povezani sa vanjskom stvarnošću. Ponašanje kao simulacija je lišeno svakog ozbiljnijeg uvida u realnost tako da simulacija postaje realnost simulakrumska, a realnost nestaje (Baudrillard 1991: 5-43).

¹⁵ Fantazmi za Frojda su imaginativne projekcije koje nastaju kako bi se ispunile zabranjene ili potisnute želje (Freud 1950 [1908]: 419-428). Lakan pod fantazmima podrazumijeva, s jedne strane, prikrivene traumatične događaje ili realne scene gubitka realnog objekta, a s druge strane, utjehu da će realni objekat biti vraćen, ali to se dešava samo kao fantazam ili zamjena za realno. Ono što je izgubljeno u realnom biva nadoknađeno u fantazmima (Lacan 1977 [1960]: 292-325).

prihvata podanički mentalitet ostalog stanovništva Distrikta. U takvim uslovima ni *sensus communis* ili „zdrava pamet“ stanovništva nije rezultat realnog stanja stvari niti prosudbe o realnom stanju stvari nego postaje simulacija koja se objektivizira kao simulakrum u skladu sa fantazmima onih na vlasti. Šizofrene projekcije dobijaju mogućnost svoga ostvarenja uz pomoć vlasti. Vlast i šizofrenija se udružuju. Tada sve postaje moguće. Sve je moguće ako ste na vlasti ili uz vlast. Šizofrena simulacija posebno oživljava u vrijeme izbora, najvažnijeg i najvećeg političkog karnevala. Tada sudovi, emocije, akcije i reakcije potpuno gube vezu sa socijalnom realnošću. Gubitak mjere, ekstravagancija i ekscentričnost sa nerealnim vizijama se projektuju kao nova realnost i na kraju politički, putem vlasti, objektiviziraju kao hiperrealnost iz koje izlaza nema.

U uslovima brčanske simulirane stvarnosti ili simulakruma, nosioci *sensus communis* mogu se strukturirati u tri tipa socijetalnih grupa. Prva grupa, koju čini oko 35-40% stanovništva, su oni koji izjavljuju da su im životni uslovi odlični ili dobri. Oni se u najvećem broju deklarativno pozivaju na askriptivne tradicionalne vrijednosti porodice, etnosa, tradicije, religije, nacije. No, to je gotovo isključivo retoričko i formalno pozivanje na ove vrijednosti bez istinskog sadržaja. Oni su najvećim dijelom oslonjeni na ontološku, egzistencijalnu i vrijednosnu prazninu, na subjektivne fantazme, na dnevne interese, potrebe i želje koji usmjeravaju njihove životne orijentacije. Drugu grupu čini relativno brojna skupina (oko 40%) koja je nezadovoljna sopstvenim socijalnim uslovima i životom i koja je većim dijelom kritična spram institucija vlasti i njihovih predstavnika. Oni najvećim dijelom odbacuju askriptivne vrijednosti etnosa, religije i tradicije. Dobrim dijelom se pozivaju na moderne i postmoderne vrijednosti, na kult razuma, građanski pluralizam i pluralno funkcionalno zajedništvo. No, ni ovo opredjeljenje nije do kraja dosljedno tako da i ono biva formalno i sadržinski prazno. Socijetalna grupa koju oni čine je formalni (simulirani) modernizam, pa u nekim elementima i postmodernizam, ali bez istinskog sadržaja. Treću skupinu od oko 15 do 20% stanovnika čine oni koji su isključivo oslonjeni na tradicionalne predmoderne vrijednosti čije je ishodište religija (vjera u Boga) koju potvrđuju redovnom vjerničkom praksom, poštujući religijsko učenje kao isključivi vodič u praktičnom životu koji se ne dovodi u sumnju. Velikim dijelom oni zastupaju isključive stavove, stavove nepovjerenja spram drugačijih i imaju osjećaj sopstvene ugroženosti. Socijetalna grupa koju oni čine je predmoderna askriptivna zajednica u kojoj dominira religijsko učenje. Ako se uzme u obzir nedemokratska brčanska tradicija, uz nepostojanje civilnog društva i javnosti, uz permanentne političke i socijalne krize, može se očekivati porast i sve veći uticaj ove grupacije.

Tradicionalna bosanska palimpsestna socijetalnost, taložena stoljećima na suživotu različitih socio-kulturnih (religijskih) oblika života, formalno se još uvijek zadržala u Brčkom, ali je uglavnom izgubila svoj sadržaj. Očuvala se gotovo isključivo na retoričkoj margini sa tendencijom potpunog nestanka. Dominiraju isprazni ritualizam, mimikrija i lični fantazmi bez realne vrijednosne osnove uz sve prisutnji rigidni religijski ili nacionalni tradicionalizam. Nedostatak demokratske tradicije, civilnog društva i javnosti učinili su da se brčanski *sensus communis* pojavljuje i u šizofrenim formama koje se najvećim dijelom ispoljavaju kao nekritično provincijalno megalomanstvo, mimikričnost, dodvorništvo i podaništvo, vođeni ličnim fantazmima i nerealnim željama.

Tako izgleda kao da je i Brčko, poput Fausta i Dorian Greya, sklopilo savez sa đavolom, savez koji omogućava da stvarnost i fikcija, oznaka i označeno, predstava i predstavljeno, slike i odslikano zamijene mjesta tako da stvarnost egzistira u fiktivnoj ljepoti govora, znaka, predstave, slike, dok kvarnost i koruptivnost, sklonjeno od očiju javnosti, zarobljavaju mentalne i socijalne matrice života. No, kad se predstava, oznaka, imaginarno, slike odvoje od onoga što predstavljaju, označavaju, odslikavaju, započinje „fin de globe“ (kraj realnog svijeta) (Klette 2015: 11) i uspostavlja se vladavina simulacije, vladavina šizofrenog ludila čiji fantazmi postaju stvar(nost) ili hiperrealnost.

Stoga Brčko, poput Dorian Greya, još uvijek u svojoj oficijelnoj javnoj izvedbi egzistira u simuliranoj ljepoti kao Potemkinov „ogled za ugled“ dok svi promašaji moralno i intelektualno upitne vladajuće političke oligarhije, zajedno sa predstavnicima međunarodne zajednice, sve afere, kriminal i korupcija, zloupotrebe javnih ovlasti, sve prevare i obmane, postaju fiktivni i nedostupni „zdravom razumu“. No, to što je brčanska realnost „skrivena“ zdravom razumu ne znači da ona ne postoji. Kao što je Mefistofel došao po dušu Fausta i kao što je Dorian Gray, u želji da uništi svoju sliku kao jedini dokaz svoje kvarnosti, uništio fiktivnu predstavu o sebi, pa samim time i sebe samoga, tako bi se i brčanska stvarnost, što više bude potiskivana šizofrenim simulakrumom, trebala pobuniti i pojaviti kao autentični *sensus communis* u svojoj istinitoj predstavi o uveloj, smežuranoj i odvratnoj brčanskoj stvarnosti (Vajld 2011: 364). Ili, možda, ipak neće biti nikakve brčanske pobune, jer je brčanski konformistički, šizofreni i dodvornički *sensus communis* autentičan izraz brčanskog svakodnevnog svijeta života (simulakruma) i „adekvatan“ odgovor na svakodnevne potrebe preživljavanja u takvom životnom svijetu konformističkim metodama i traženjem kakve-takve sreće i zadovoljstva najvećeg broja stanovnika Brčkog.

LITERATURA

1. „Statut Brčko Distrikta Bosne i Hercegovine – prečišćeni tekst“, *Službeni glasnik Brčko Distrikta BiH*, broj: 2/10. Dostupno na: <https://www.paragraf.ba/propisi/brcko/statut-brcko-distrikta-bosne-i-hercegovine.html> (Pristupljeno: 15. 07. 2020.)
2. Beliaeva, Natalia (2019), „Orgins of Hannah Arendth’s Sensus Communis – Imagined community of Cicero“, *Neobjavljen nacrt naučnog članka*. Dostupno na: https://www.academia.edu/35022405/DRAFT_Hannah_Arendts_sensus_communis_imagined_community_of_Cicero (Pristupljeno: 31.08.2020).
3. Blankenburg, Wolfgang (2001), „First steps toward a Psychopathology of Common Sense“, *Philosophy, Psychiatry & Psychology*, 8(4), 303-315.
4. Bodrijar, Žan [Jean Baudrillard] (1991), *Simulakrumi i simulacija*, prevela: Frida Filipović, IP Svetovi, Novi Sad
5. Boncompagni, Anna (2018), „Commonsense: Philosophy and mental Disturbance: A Wittgensteinian Outlook“, u: Ines Hipolito, Jorge Goncalves, Joao G. Pereira, ur., *Schizophrenia and Common Sense*, Springer, New York, 227-238.
6. Bourdieu, Pierre (1984), *Distinction: A Social Critique of the Judgement of Taste*, Routledge and Kagan Paul Ltd., Harvard
7. Bourdieu, Pierre (1986), „The Forms of Capital“, u: John G. Richardson, ur., *Handbook of theory and research for the sociology of education*, 241-258.
8. Christiano, Kevin I. (2007), „Assesing Modernities: From ‘Pre-’ to ‘Post-’ to ‘Ultra-’“ u: James A. Beckford, N. J. Demerath III, ur., *The SAGE Handbook of the Sociology of Religion*, Sage Publications Ltd., New York, 87-101.
9. Claridge, Tristan (2015), „Bourdieu on social capital – theory of capital“, *Social Capital Research & Training*. Dostupno na: <https://www.socialcapitalresearch.com/bourdieu-on-social-capital-theory-of-capital/> (Pristupljeno: 30. 08. 2020.)
10. Crespi, Irving (1997), *The Public Opinion Process: How the People Speak*, Routledge, London
11. Crossley, Nick (2004), „On Systematically Distorted Communication: Bourdieu and the socio-analysis of publics“, u: John Michael Roberts, Nick Crossley, ur., *After Habermas New Perspective on the Public Space*, Wiley-Blackwell, Oxford, 88-112.

12. Dedeić, Ismet (2020), *Društveni i ekonomski razvoj Brčko Distrikta Bosne i Hercegovine (2000-2020)*, neobjavljena knjiga. Finalni nacrt knjige ustupljen autoru članka u svrhu korištenja statističkih podataka.
13. Dizdarević, Srđan, Dobrila Govedarica, Tarik Jusić, Mervan Miraščija, Svjetlana Nedimović, Ešref Kenan Rašidagić, Selma Zahirović, ur. (2006), *Democracy Assessment in Bosnia and Herzegovina*, prevele: Amira Sadiković, Spomenka Beus, Müller d.o.o., Sarajevo
14. Donsbach, Wolfgang, Michael W. Traugott (2008), „Introduction“, u: Wolfgang Donsbach i Michael W. Traugott, ur., *The SAGE Handbook of Public Opinion Research*, Sage Publications Ltd., New York. 1-18.
15. Eriksen, Tomas Hilan (2004), *Etnicitet i nacionalizam*, prevela: Aleksandra Bajazetov-Vučen, XX vek, Beograd
16. Evans, Dylan (2006), *An Introductory Dictionary of Lacanian Psychoanalysis*, Routledge, London and New York.
17. Filipović, Nihad (2018), „Liberalna demokratija, BiH i kraj povijesti“, *Bosanski Pogledi*, Dostupno na: <http://bosanskipogledi.com/2018/06/05/liberalna-demokratija-bih-i-kraj-povijesti/> (Pristupljeno: 30. 08. 2020).
18. Freud, Sigmund (1950 [1908]), „Creative Writers and Day-dreaming (1908)“, u: Ernest Jones, ur., *Collected Papers*, vol. 4, The Hogarth Press, London, 419-428.
19. Fuchs, Thomas (2010), „Phenomenology and Psychopathology“, u: Sean Gallagher, Daniel Schmicking, ur., *Handbook of Phenomenology and Cognitive Science*, Springer, New York, 546-573.
20. Gadamer, Hans Georg (1978), *Istina i metoda*, preveo: Slobodan Novakov, Veselin Masleša, Sarajevo
21. Gelner, Ernest (2000), *Postmodernizam, razum i religija*, prevela i uredila: Silva Mežnarić, Naklada Jesenski i Turk, Zagreb
22. Ginneken, Jaap van (2003), *Collective Behavior and Public Opinion*, LEA, London
23. Gligorov, Vladimir (2017), „Razlozi i posledice raspada Jugoslavije“, u: Latinka Perović, Drago Roksandić, Mitja Velikonja, Wolfgang Hoepken, Florian Bieber, ur., *Jugoslavija u istorijskoj perspektivi*, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd, 521-531.
24. Glock, Y. Charles, Rodney Stark (1970), *American Piety: The Nature of Religious Commitment*, Univeristy of California Press, Berkeley
25. Habermas, Jürgen (1991), *Structural Transformation of the Public Sphere*:

- An Inquiry into a Category of Bourgeois Society*, preveo: Thomas Burger, TheMitt Press, Cambridge
26. Hipolito, Ines, Jorge Goncalves, Joao G. Pereira, ur. (2018), *Schizophrenia and Common Sense*, Springer, New York
 27. Holyoak, J. Keith, Robert G. Morrison (2005), „Thinking and Reasoning: A Reader’s Guide“ u: Keith J. Holyoak, Robert G. Morrison, ur., *The Cambridge guide of Thinking and Reasoning*, Cambridge Univeristy Press, Cambridge, 1-9. <http://www.prometej.ba/clanak/drustvo-i-znanost/esad-zgodic-o-zlotvor-nosti-nacionalizma-4277> (Pristupljeno: 31. 08. 2020.).
 28. Jenson, Jane (1998), *Mapping Social Cohesion: The State of Canadian Research*, Renouf Publishing, Ottawa
 29. Kamberović, Husnija (n.d.), „Nacionalno pitanje i koncepti države: centralizam, federalizam, autonomizam, regionalizam“, *YU Historija*, Dostupno na: http://www.yuhistorija.com/serbian/jug_druga_txt01.html (Pristupljeno: 31. 08. 2020.).
 30. Kant, Immanuel (2012), *Kritika čistog uma*, preveo: Nikola Popović, Dereta, Beograd
 31. Klette, Rebecka (2015), „Fin de la realite: Artificial milieus and hyperreality in Huysmans’ A Reboursand Wilde’s The Picture of Dorian Gray“, *The Victorian*, Izd. 3.3, 5-29.
 32. Lacan, Jacques (1977 [1960]), „The subversion of the subject and the Dialectic of Desire in the Freudian Unconscious“, u: Jacques Lacan, *Ecrits: A Selection* (preveo: Alan Sheridan), Tavistock, London, 292-325.
 33. Lecours, Andre (2000), „Ethnic Civic Nationalism: Towards a New Dimension“, *Journal Space and Polity*, Vol. 4, Izd. 2, 153-166.
 34. Lewis, Staples Clive (1960), *Studies in Words*, Cambridge Universty Press, Cambridge
 35. Loessin, K. John, „Baudrillard, Cioran, and the Postmodern God“, dostupno na: <https://facultyweb.wcjc.edu/users/jonl/documents/Loessin%20ASSR%202012.pdf> (Pristupljeno: 13. 07. 2020.)
 36. Maton, Karl (2008), „Habitus“, u: Michael James Grenfell, ur., *Pierre Bourdieu: Key Concepts*, Routledge, Abingdon on Thames, 48-64.
 37. Milošević, Srđan, Milivoj Bešlin (2017), „Posle Jugoslavije, Problemi društvene transformacije“, u: Latinka Perović, Drago Roksandić, Mitja Velikonja, Wolfgang Hoepken, Florian Bieber, ur., *Jugoslavija u istorijskoj perspektivi*, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd, 517-520.

38. Office of the High Representative – OHR (1999), *Konačna odluka*, Dostupno na: http://www.ohr.int/ohr_archive/arbitrazni-tribunal-za-spor-oko-meuentitetske-granice-u-oblasti-brko-konana-odluka-2/ (Pristupljeno: 15. 07. 2020.)
39. Parsons, Talcott (1991), *Društva*, preveli: Vesna Grbin i Predrag Raos, August Cesarec, Zagreb
40. Pasternack, Lawrence (2014), „Kant on Knowledge, Opinion, and Threshold for Assent“, u: Oliver Thorndike, Pablo Muchnik, ur., *Rethinking Kant*, vol. 4, Cambridge University Press, Cambridge, 55-74.
41. Perović, Latinka, Drago Roksandić, Mitja Velikonja, Wolfgang Hoepken, Florian Bieber, ur. (2017), *Jugoslavija u istorijskoj perspektivi*, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd
42. Price, Vincent (2008), „The Public and Public Opinion in Political Theories“, u: Wolfgang Donsbach i Michael W. Traugott, ur., *The SAGE Handbook of Public Opinion Research*, Sage Publications Ltd., New York, 19-43.
43. Roberts, Michael John, Nick Crossley (2004), „Introduction“, u: John Michael Roberts, Nick Crossley, ur., *After Habermas: New perspective on the Public space*, Wiley-Blackwell, Oxford, 1-28.
44. Roberts, Michael John, Nick Crossley, ur. (2004), *After Habermas: New perspective on the Public space*, Wiley-Blackwell, Oxford
45. Rockmore, Tom (2005), „Hegel on Reason, Faith and Knowledge“, u: William Desmond, Ernst-Otto Onnasch i Paul Cruysberghs, *Studies in German Idealism: Philosophy and Religion in German Idealism*, Springer, Dordrecht, 125-137.
46. Roshwald, Aviel (2015), *Civic and Etnic Nationalism*, Willy Online Library; Dostupno na: <https://doi.org/10.1002/9781118663202.wberen436> (Pristupljeno: 20. 07. 2020.)
47. Schutz, Alfred (2011), „On multiple reality“, u: Robert N. Bellah, ur., *Religion in Human Evolution*, Harvard University Press, Cambridge, IX-XXV.
48. Thoma, Samuel, Thomas Fuchs (2017), „A Phenomenology of Sensus Communis – Outline of a phenomenological approach to social psychiatry“, u: Magnus Englander, ur., *Phenomenology and the Social Context of Psychiatry: Social Relations, Psychopathology, and Husserl's Philosophy*, Bloomsbury Publishing, London, 137-159.
49. Thoma, Samuel, Thomas Fuchs (2018), „Inhabiting the Shared World: Phenomenological Considerations on Sensus Communis, Social Space and Schi-

- zophrenia“, u: Ines Hipolito, Jorge Goncalves, Joao G. Pereira, ur., *Schizophrenia and Common Sense*, Springer, New York, 19-37.
50. Uildriks, Mark (2019), „Hannah Arendth’s notion of Common Sense and Reality“, Scriptie ter verkrijging van de graad “Master of arts” in de filosofie (magistarski rad), Radboud Universiteit, Nijmegen
51. University of Cologne Forum, ur. for. (2015), *Ethnicity as a Political Resource*, Global Studies, Bielfeld
52. Vajld, Oskar [Oscar Wilde] (2011), *Slika Dorijana Greja*, preveo: Miodrag Nikolić, Edicija, Beograd
53. Vlada Brčko Distrikta Bosne i Hercegovine (2018), Analiza upravljanja planiranjem razvoja, prostornim planiranjem, kapitalnim ulaganjima i javnom imovinom u Brčko distriktu BiH“, *Službeni glasnik Brčko Distrikta BiH*, broj: 27/18, 5-85.
54. Zgodić, Esad (2020), „O zlotvornosti nacionalizma“, *Prometej: Za laičku državu i sekularno društvo*, Dostupno na: <http://www.prometej.ba/clanak/drustvo-i-znanost/esad-zgodic-o-zlotvornosti-nacionalizma-4277>
55. Zima, Peter V., (2010), *Modern/Postmodern: Society, Philosophy, Literature*, Continuum, New York

PUBLIC OPINION AS SENSUS COMMUNIS IN BRČKO DISTRICT OF BOSNIA AND HERZEGOVINA

Summary

Public opinion researches in Brčko District of Bosnia and Herzegovina are sporadic or non-existent, although public opinion is an essential precondition to understanding democracy itself and also an important factor in examining the legitimacy of political practice. The public opinion should be based upon a rational argumentation so the political “voluntas” is transformed into “ratio”.

Totalitarian state, mass culture, and mass media have brought into question the idea of rational citizen, bringing out the limits of modern ratio in such a way that public opinion is reduced to “common sense” of ordinary citizens. Even though Kant opined that truthfulness of opinion is not subjectively or objectively valid, nevertheless he assumed that there is something “rational” in a way of thinking which is led by everyday concerns, which is what we call “Sensus Communis”.

Sensuscommunis is a post-rational truthfulness and justice which doesn’t have to be reasonable, nor objective, or logical. It represents the mindset of ordinary people and constitutes the moral being of

citizens. In the context of District residents, the research was made based upon their judgment of the living conditions, social relations, nation, religion, and the work of public institutions. In syncretic Sensus Communis of District's residents, where traditional, modern and postmodern values are intertwined, premodern social relations of lord and servant are dominant, together with ascriptive social relations, feelings of national endangerment, declarative religious traditionalism without transcendent origin, sucking up to public institutions and their representatives, followed by empty ritualism, mimicry, and personal fanaticism. In the opinions of District's residents, it's hard to find a correlation between declarative and real behavior, so the Sensus Communis manifests as a schizophrenic solipsistic form – a form of a simulacrum.

It seems that Brčko, just like Faustus and Dorian Gray, has made a pact with the Devil, the alliance which makes it possible that reality and fiction, the sign and signed, the representation and represented, the picture and a real thing, change their places so that the reality exists in a fictional beauty of speech, signs, representations, pictures, while the corruption and evil of reality is overtaken by imaginary, away from the public's eyes.

Keywords: public opinion; common sense; Sensus Communis; democracy; mass culture; the world of daily life; schizophrenia; simulation; simulacrum

Adresa autora
Authors' address

Enes Pašalić
samostalni istraživač
Brčko
pasalicenes@gmail.com

UDK 159.922.2

Primljeno: 01. 09. 2020.

Izvorni naučni rad

Original scientific paper

Anida Dudić-Sijamija

SAMOPROCJENA PARTNERA O STEPENU BRAČNE KOHEZIVNOSTI, IZRAŽAJNOSTI I KONFLIKTNOSTI U VRIJEME PANDEMIJE KORONAVIRUSA U BOSNI I HERCEGOVINI

Posljednjih nekoliko mjeseci bračni i partnerski odnosi su postali tema mnogih diskusija i predviđanja. Kako partnerski i bračni život nisu imuni na društvene promjene, globalna pandemija izazvana koronavirusom koja je zavládala početkom 2020. godine imala je veliki utjecaj na porodične odnose. Stoga je cilj ovog istraživanja bio ispitati novonastale promjene u bračnom odnosu, bračnoj kvaliteti i stepenu bračnog (ne)zadovoljstva partnera u Bosni i Hercegovini u vrijeme pandemije koronavirusa. U istraživanju je učestvovalo 717 ispitanika, a putem online istraživanja ispitivana je samoprocjena partnera o stepenu kohezivnosti, izražajnosti i konfliktности u bračnom odnosu. Iako su rezultati istraživanja pokazali visok stepen kohezivnosti u bračnim odnosima u vrijeme pandemije, podaci ukazuju i na značajan stepen konfliktности. Istraživanje je pokazalo da je koronavirus kao spoljni faktor direktno negativno djelovao na bračnu kvalitetu i stabilnost, posebno u onim brakovima čiji je kvalitet od ranije bio urušen. Stres i gubitak posla zbog pandemije uzrokovali su češće nesuglasice, svađe i nasilje u bračnom odnosu. S druge strane, rezultati su pokazali da je najveći broj ispitanika bio zadovoljan bračnim odnosom u doba pandemije.

Ključne riječi: brak; bračni odnosi; kohezivnost; konfliktnost; izražajnost; pandemija koronavirusa; Bosna i Hercegovina

UVOD

Brak i porodica su kroz historiju privlačili veliku pažnju istraživača, što, s jedne strane, govori o važnosti braka i porodice i, s druge strane, o aktuelnosti ovih tema. Iako su porodica i brak kroz historiju proživljavali (i dalje proživljavaju) metamorfozu, u savremenom društvu ne jenjava zainteresovanost istraživača za proučavanje interpersonalnih odnosa i procesa vezanih za ljubav i brak. Stoga Šorter (prema Milić 1988) s razlogom smatra da su porodica i brak „svjetski fenomeni ili svjetska revolucija“.

Posljednjih nekoliko mjeseci bračni i partnerski odnosi su postali tema mnogih diskusija i predviđanja. Globalna pandemija izazvana koronavirusom u 2020. godini imala je veliki uticaj kako na šire društvene, tako i na porodične i partnerske odnose. U prvih nekoliko mjeseci svjetski mediji su nudili „recepte“ kako sačuvati brak u doba pandemije, a stručnjaci su putem medija savjetovali partnere kako na efikasan način da riješe krizu, koja je bila praćena ekonomskim, stambenim, poslovnim i zdravstvenim gubicima. U medijima¹ su se mogli pročitati naslovi poput: *Može li Vaš brak preživjeti korona virus?* ili *Ljubav u doba korone: kako preživjeti izolaciju s partnerom?* Neke vlade su išle korak dalje i omogućile sklapanje braka putem interneta. Uprkos stručnoj pomoći i podršci, mnogi brakovi se nisu uspjeli održati. Nevladine organizacije su izvijestile da su se brojke kada je u pitanju nasilje u porodici, kao i zahtjevi za razvod braka, povećale, a UN je upozorio na “zastrašujući globalni porast” porodičnog nasilja, te pozvao vlade da ga zaustave, smatrajući da izolacije i karantene, mogu biti “zamka” brakovima s nasilnim partnerima.² Promjene izazvane pandemijom koronavirusa neki bračni partneri su percipirali pozitivno te je sama promjena pridonijela kohezivnosti i povezanosti. S druge strane, pandemija kao društveni izazov za nekim je partnerima dodatno urušila oazu zajedničkog života, posebno ukoliko je ona ranije bila poljuljana. Posljedice koje je ostavila pokazale su da su porodična i bračna oaza kao najintimnije forme ljudskog života podložne ovoj vrsti spoljnih utjecaja. Zbog svega navedenog, kroz empirijski dio rada nastojali smo propitati u kojoj mjeri je pandemija koronavirusa ostavila traga na bračne odnose u Bosni i Hercegovini i koliko je uticala na stepen kohezivnosti, izražajnosti i konfliktnosti u partnerskom odnosu. Uzimajući u obzir važnost partnerskih i bračnih

¹ Dostupno na: <https://srpskainfo.com/savjeti-koji-vam-mogu-pomoci-moze-li-vas-brak-prezivjeti-korona-virus/> i <https://www.24sata.hr/lifestyle/ljubav-u-doba-korone-kako-prezivjeti-izolaciju-s-partnerom-684300>, pristupljeno 10. 06. 2020 godine

² Više informacija na: <https://www.dw.com/bs/doba-karantina-doba-porodi%C4%8Dnog-nasilja/a-52877345>, pristupljeno 15. 08. 2020 godine

odnosa u savremenom društvu, kroz teorijski dio rada su se kritički analizirali izazovi s kojima se susreću.

1. O PARTNERSKIM I BRAČNIM ODNOSIMA U SAVREMENOM DRUŠTVU

Da bismo razumjeli promjene koje su nastale u bračnom odnosu u vrijeme pandemije koronavirusa, važnim se čini prvo predstaviti savremene partnerske i bračne odnose i izazove s kojima se suočavaju u modernom društvu.

Iako su ranija istraživanja (Turčilo i sar., 2018/2019, Dudić 2020) pokazala da su porodični i bračni život na visokoj ljestvici prioriteta u bosanskohercegovačkom društvu, promjene koje se dešavaju na globalnoj sceni itekako utiču na status i položaj samog braka. Zbog toga ćemo u nastavku analizirati izazove s kojima se suočava savremeni brak, a koji postaju izraženiji i vidljiviji u kriznim situacijama kao što je pojava globalne pandemije.

Činjenica je da su se u posljednjih tridesetak godina seksualne, bračne i porodične veze značajno promijenile. Iako je monogamija oduvijek predstavljala društvenu vrijednost, zbivanja krajem šezdesetih godina obilježena seksualnom revolucijom, sve većom slobodom i liberalizacijom odnosa su promijenila dotadašnje poimanje tradicionalnog braka i udarila temelje savremenim pogledima na brak i partnerstvo. Pod utjecajem transformacijskih procesa u društvu, iako monogamija i dalje predstavlja preferentnu vrijednost, prihvaćeni su i odobreni novi, raznovrsni oblici zajedničkog života. Savremeni čovjek ima mnogo veću slobodu izbora. Mnogi istraživači se, usljed „epidemije“ razvoda i sve veće popularnosti alternativnih formi (ponajviše kohabitacije i samačkog života), pitaju da li brak postaje „zastarjela institucija“?

Iako su Sternberg i Hojjat (1997) pretpostavili da će preko 90% odraslih osoba na nivou svjetske populacije barem jednom u toku života biti u braku sa osobom suprotnog pola, vrijeme u kojem živimo je vrijeme kada se brak i bračni odnosi brzo mijenjaju, te gube na kvaliteti i značaju. U prilog tome govore vrtoglave statistike o razvodima; mnoge države na godišnjem nivou bilježe enormno visoke brojke (koje odavno prelaze milionske razmjere). Popenoe i Whitehead (2004; prema Sanders 2009) navode da prosječni par koji se vjenčao posljednjih godina ima 50% vjerovatnoće da se razvede. Oslobođeni društvenog pritiska, pod velom liberalizacije, partneri se rastaju onog momenta kada osjete da ih ljubav više ne povezuje. Razvod

više nije tabu tema i ne predstavlja „promašaj u životu“. Toliko je postao ustaljen da se posmatra kao jedna od faza u životnom ciklusu. Za razliku od tradicionalnih brakova, koji su sklapani zbog društvenog prestiža, statusa, ekonomske računice ili miraza, moderan brak ne trpi uslovljavanja i pritiske. Sve češći razlozi odustajanja od zajedničkog života su praćeni težnjom za autonomijom, naglašenim individualizmom i željom da se bude sam/a.

Posebno je primjetan antagonizam u modernim partnerskim odnosima. Beck (2001: 173) govoreći o netrepeljivosti u partnerskim odnosima, smatra da ta „oluja“ ukazuje na „veliku nesigurnost, ranjivost i naoružanu bespomoćnost sa kojom se muškarci i žene konfrontiraju u svakidašnjici braka i porodice“, dok Beck i Beck-Gernsheim (1995) smatraju da borba između modernih muškaraca i žena govori koliko su oni, ustvari, „gladni ljubavi“. Kreiranje zajedničkog svijeta u modernom društvu se poima kao izazov za lični razvoj. Ustvari, kako Beck (2011) kaže: „I sama ljubav je postala rizik“. Štaviše, mnogi parovi izbjegavaju rizik osnivanja porodice i trajno se odriču roditeljstva, brak se sve više poima kao „sputavajuća stepenica“ u karijeri, u slobodi, stvaranju novih poznanstava i veza. Tako insistiranje na oslabljenim porodičnim i bračnim vezama postaje plodno tlo za kreiranje „individualnih biografija“ (Beck, 2001) koje podrazumijevaju uživanje u samačkom životu, u vlastitom prostoru, vlastitom računu i ne-prisustvu drugih. Ovo u konačnici znači da moderan brak i partnerstvo insistiraju i poživaju na „emocionalnom individualizmu“ (Beck 2001; 2001; Giddens 2005; Milić 2007; Baumann 2009; Rutović 2011; Illouz 2013; Bormans 2013). Pored narastajućih samačkih domaćinstava, moderni brak se nalazi pred još jednim izazovom – sve je veći procenat onih koji zadovoljstvo traže van braka i alternative percipiraju kao „atraktivniju“ opciju. Tako Beck (2001: 176) kritikujući savremene partnerske odnose navodi: „Više nije jasno da li se čovek venčava, kad se venčava, da li zajedno živi, a ne venčava se, venčava se, a ne živi zajedno, da li prihvata ili podiže dete unutar ili izvan porodice...“

Iz ovakvog pogleda na partnerstvo u savremenom dobu nije iznenađujuće da Illouz (2013: 271) smatra da su „ljubav i emocionalna ostvarenost postali predmetom utopijske fantazije“, a Koselleck (n. d., prema Illouz 2013) navodi da „ovakav stil života izaziva prevelika razočarenja koja postaju hornična odlika modernog života.“ Brak već odavno prolazi svoju metamorfozu – vrijednosnu, kulturalnu, društvenu. Vanjski faktori direktno oblikuju bračne odnose u toj mjeri da je teško predvidjeti njegovu budućnost. Dodamo li izazov kao što je globalna pandemija, onda se čini iznimno važnim s teorijskog i empirijskog aspekta uočiti i ispitati posljedice koje društvene promjene ostavljaju na stabilnost i održivost braka.

2. METODOLOŠKI OKVIR RADA

Brak i bračna zajednica su tvorevina društva i kao takvi neodvojivi su od društvenih transformacija. Početkom 2020. godine svijet se na globalnom nivou suočio sa pandemijom koronavirusa i već sada je jasno da su posljedice koje je ostavila (i dalje ostavlja) na društveni i porodični život dalekosežne. Stoga je cilj istraživanja ispitati novonastale promjene u bračnim odnosima u Bosni i Hercegovini pri čemu se fokusiramo na samoprocjenu bračnih partnera o kvaliteti i stepenu bračnog (ne)zadovoljstva partnera. Tako će kroz empirijski dio rada biti propitan stepen kohezivnosti, izražajnosti i konfliktnosti u bračnim odnosima.

Predmet istraživanja u širem smislu jesu promjene u braku i bračnim odnosima, stepen zadovoljstva i kvaliteta braka u doba pandemije koronavirusa u Bosni i Hercegovini, dok u užem smislu predmet istraživanja jeste samoprocjena partnera o stepenu kohezivnosti, izražajnosti i konfliktnosti u bračnom odnosu. Problemska pitanja od kojih se krenulo u istraživanju su: *Da li uživate u vremenu koje provodite s partnerom u vrijeme pandemije koronavirusa? Da li se osjećate blisko i voljeno? Da li otvoreno razgovarate? Da li se ponekad svađate? Da li ste nasilni jedni prema drugom? Da li razmišljate ili pričate o razvodu braka? Kako ocjenjujete Vaš partnerski ili bračni odnos u vrijeme pandemije koronavirusa? Da li biste željeli zadržati isti bračni ili partnerski odnos i nakon pandemije?*

Na osnovu istraživačkih (problemskih) pitanja formulirana je i generalna direktivna hipoteza koja glasi: **Globalna pandemija izazvana koronavirusom utiče na stepen kohezivnosti, izražajnosti i konfliktnosti u bračnom odnosu što ostavlja posljedice na kvalitet braka.**

Pored generalne hipoteze formirane su i tri razrađujuće hipoteze koje će biti provjeravane u određenom segmentu, a one glase:

RH1: U vrijeme pandemije koronavirusa veći stepen kohezivnosti u odnosu izražavaju mlađi bračni partneri.

RH2: U vrijeme pandemije koronavirusa veći stepen privrženosti u odnosu izražavaju bračni partneri bez djece.

RH3: U vrijeme pandemije koronavirus veći stepen konfliktnosti izražavaju partneri koji su izgubili posao.

Istraživanje o samoprocjeni stepena kohezivnosti, izražajnosti i konfliktnosti u bračnom odnosu provedeno je krajem marta i početkom aprila 2020. godine. Istraživanje je provedeno pomoću anketnog upitnika koji je kreiran na online platformi. Višestruki su razlozi za provođenje online istraživanja: (1) u vrijeme

provođenja istraživanja na području Federacije Bosne i Hercegovine zbog nepovoljne epidemiološke situacije izazvane pandemijom proglašeno je stanje prirodne nesreće, a u Republici Srpskoj vanredno stanje. Stoga istraživanje nije bilo moguće sprovesti tradicionalnim putem. (2) Na kreiranje online anketnog upitnika potaknula je činjenica da sve veći broj naučnika danas prihvata prednosti interneta kao alata za provođenje istraživanja. Sve veći broj objavljenih stručnih i naučnih članaka koji koriste upravo ovakav pristup istraživanju (Maliković 2015) svjedoče o njegovoj rastućoj popularnosti. (3) I konačno, rezultati mnogobrojnih istraživanja i izvještaja (poput Global Digital Report 2019; Kemp 2020) pokazuju da broj korisnika interneta u Bosni i Hercegovini raste (u 2019. godini je 86% stanovnika koristilo internet). Zbog svega navedenog, nije dolazila u pitanje opravdanost provedbe online istraživanja.

Online anketni upitnik je kreiran pomoću alata Google Forms.³ Ovaj online alat za prikupljanje podataka omogućava ispitanicima da, nakon popunjavanja upitnika, isti pošalju istraživaču. Ispitanicima je prije nego što su pristupili ispunjavanju online upitnika, dostavljena molba za anonimno učešće sa objašnjenjem naučnog i društvenog cilja istraživanja. U molbi je također dostavljena poveznica anketnog upitnika, koji je prethodno objavljen na web platformi. Prigodan uzorak u istraživanju N= 717 uključivao je ispitanike koji posjećuju društvene mreže⁴. Opravdanost leži u činjenici da su ranija istraživanja (poput Global Digital Report 2020) pokazala veliku zainteresovanost građana za društvene mreže (npr. broj korisnika društvenih mreža u Bosni i Hercegovini na početku 2020. godini iznosio je 52% od ukupnog broja stanovnika).

Anketni upitnik se sastojao od 25 pitanja. U prvom dijelu upitnika su ispitivani demografski podaci ispitanika, spol, godine, radni i bračni status, dužina trajanja bračne ili partnerske veze, djeca u braku, te stepen zadovoljstva bračnim odnosom u doba pandemije. U drugom dijelu anketnog upitnika korištena je modificirana verzija *Upitnika porodičnih odnosa*, autora Moos & Moos (1994)⁵, koji se sastojao od 11 čestica kojima su se na Likertovoj skali od 1 do 3 (gdje je 1-nikada, 2-ponekad i 3-često) propitivale 3 dimenzije bračnih odnosa: kohezivnost, izražajnost i konfliktnost.⁶ Kohezivnost se mjerila tvrdnjama poput: *Uživamo da vrijeme*

³ Anketni upitnik je dostupan na linku: <https://docs.google.com/forms/d/e/1FAIpQLSebgMnUOiKRqC5UVx08I6LgzkGR5z9ySzS-bu3Z-KpZdcaHsA/viewform>

⁴ Riječ je o društvenoj mreži Facebook.

⁵ Više informacija na: <https://app.dimensions.ai/details/publication/pub.1011562448>, pristupljeno 10. 06. 2020. godine

⁶ Prilagođena skala porodičnih odnosa (Moos & Moos 1994.) sastojala se od 12 tvrdnji, koje su se razrađivale kroz podskale: kohezivnosti (engl. Cohesiveness), izražajnost (engl. Expressiveness) i konfliktnost (engl. Conflict) u bračnom odnosu. Tako se tvrdnjama u podskali kohezivnost mjerila privrženost u bračnom odnosu, podskalom izražajnost podrška, otvorenost i saradnja između bračnih partnera, dok su se tvrdnjama u podskali

provodimo zajedno, Lako možemo smisliti stvari koje ćemo činiti zajedno, Osjećamo se vrlo blisko i voljeno. Izražajnost u bračnim odnosima se mjerila tvrdnjama poput: Pomažemo jedno drugom u kućanskim i poslovnim obavezama; Otvoreno pričamo o našim problemima; Tražimo vrijeme i prostor samo za nas; Uvijek slušamo jedno drugo šta imamo za reći, čak i kad se ne slažemo. Dok se konfliktnost mjerila pomoću tvrdnji: Izgubimo živce brže nego uobičajno; Povećamo ton kada se ne slažemo u mišljenju; Svađamo se; Ponekad smo nasilni jedno prema drugome; Razmišljamo i pričamo o razvodu.

Za sređivanje, obradu i analizu podataka korišten je softverski program SPSS (Statistical Package for Social Sciences). Pri obradi podataka korištene su statističke analize deskriptivnog tipa, odnosno vršena je univarijantna (distribucija odgovora) analiza prikupljenih podataka. Rezultati su prikazani posredstvom tabela sa procentualnim vrijednostima, odnosno relativnim ili apsolutnim brojevima.

3. REZULTATI ISTRAŽIVANJA I DISKUSIJA

U istraživanju je učestvovalo 717 ispitanika (od toga 85% žena i 15% muškaraca). Ukupno 38% ispitanika je imalo između 18 i 30 godina, 56,4% njih između 30 i 50 godina, 5,5 % između 50 i 65 godina, dok preko 65 godina nije bilo ispitanika. Najveći broj ispitanika (81,9%) je u bračnoj zajednici, 10,5% se izjasnilo da su u vezi, 3,8% žive u vanbračnoj zajednici, dok je zanemariv procenat razvedenih (2%) i samaca (1,4%). Ostali ispitanici nisu željeli odgovoriti na ovo pitanje. Najveći broj ispitanika (njih 50,17%) je u bračnoj zajednici između 2 i 10 godina, 27,7 % njih je između 10 i 25 godina, 15,2% su u tzv. fazi medenog mjeseca, koja traje do 2. godine braka, a najmanji procenat je onih koji su u braku preko 25 godina (6.4%). Kvalitet bračnih odnosa u vrijeme pandemije koronavirusa se utvrđivao kroz 3 dimenzije bračnih odnosa: *kohezivnost, izražajnost i konfliktnost.*

3.1. Kohezivnost u bračnim odnosima

Kohezivnost se mjerila pomoću tvrdnji: *Uživamo da vrijeme provodimo zajedno, Lako možemo smisliti stvari koje ćemo činiti zajedno i Osjećamo se vrlo blisko i voljeno.*

konfliktnost mjerili stepen sukoba i nasilja u bračnom odnosu. Više informacija u: Moos & Moos (1994) Family Environment Scale manual (3rd ed.) Consulting Psychologists, Palo Alto, CA

Dužina trajanja bračne zajednice	Uživamo da vrijeme provodimo zajedno			Lako možemo smisliti stvari koje ćemo činiti zajedno			Osjećamo se vrlo blisko i voljeno		
	nikad	ponekad	često	nikad	ponekad	često	nikad	ponekad	često
Items:									
0-2 godina (15,2%)	.4%	2,5%	12,3%	1,1%	4%	9,7%	0,8%	2,7%	11,7%
2-10 godina (50,7%)	2,4%	10,6%	37,7%	3,8%	18,3%	27,9%	2,2%	11,2%	36,6%
10-25 godina (27,7%)	.9%	7,0%	19,7%	1,4%	8,4%	18,4%	1,2%	6,4%	20,1%
Preko 25 godina (6,4%)	.1%	1,8%	4,5%	.1%	2,7%	4,0%	0,7%	1,7%	4,0%
Total	3,9%	22,0%	74,1%	6,4%	33,4%	57,3%	4,9%	22%	72,4%

Tabela 1: Kohezivnost u bračnom odnosu

Prema podacima iz *Tabele 1* vidljivo je da su partneri koji su u bračnoj zajednici kraći period (0-2 godine) pokazali veći stepen privrženosti: od 15,2% ispitanika čija bračna zajednica traje dvije godine ili manje 12,3% njih često je uživalo u vremenu provedenom zajedno za vrijeme pandemije koronavirusa. Prema samoprocjeni, 9,7% ispitanika lako je moglo smisliti stvari koje će činiti zajedno i 11,7% njih se u bračnom odnosu često osjećalo blisko i voljeno. Ovi rezultati su očekivani jer su u ovoj razvojnoj fazi braka (0-2 godine), koja se naziva još period „medenog mjeseca“, partneri ispunjeni željom za očuvanje romantične ljubavi u braku, što doprinosi visokom stepenu kohezivnosti u njihovom odnosu.

Stepen privrženosti, uz primjetan blagi pad, pokazali su i partneri u tzv. periodu „mladog mjeseca“ (2-10 godina). Istraživanja (prema Bormans 2013) govore da su mladi bračni parovi strastveniji, a njeno opadanje je primjetno već nakon pete godine braka. Oko desete godine brak dostiže svoju najnižu tačku, a poslije petnaeste opet pokazuje tendenciju rasta, ali više nikada ne dostigne početni nivo bračne veze.

Od 27,7% ispitanika koji su u braku između 10 i 25 godina, više od polovice njih su često uživali u zajednički provedenom vremenu, lako osmišljavali stvari koje će činiti zajedno i često se osjećali blisko i voljeno. Iako je najmanji procenat (6,4%) ispitanika u dugotrajnom braku (iznad 25 godina), više od 4% njih pokazali su izrazit stepen kohezivnosti u odnosu.

Kada se sumiraju navedeni podaci, uočava se *visok stepen kohezivnosti u bračnom odnosu* u vrijeme pandemije koronavirusa: 74,1% ispitanika često je uživalo u

vremenu provedenom zajedno, 57,3% je lako moglo smisliti stvari koje će činiti zajedno i 72,4% se osjećalo vrlo blisko i voljeno. Stepenn kohezivnosti je izrazito bitan za bračnu kvalitetu i bračno zadovoljstvo, što pokazuju i ranija istraživanja (Sternberg 1986, prema Sternberg 1988) prema kojima su parovi uspješni u ljubavi onoliko koliko im je usklađen odnos bliskosti, strasti i posvećenosti. S druge strane, na osnovu podataka, uočava se blagi pad kohezivnosti kod partnera čija bračna zajednica traje duži period. Ovi rezultati su očekivani shodno ranijim saznanjima o bračnoj stabilnosti kao trenutnom stanju u nekoj bračnoj zajednici i stalno varirajućoj karakteristici braka, odnosno procesu u kome neprekidno dolazi do manjih ili većih oscilacija. Stoga je razumljivo da se kohezivnost i zadovoljstvo partnerskim odnosom nužno mijenja prolaskom kroz različita bračna razdoblja i životne situacije.

3.2. Izražajnost u bračnim odnosima

Izražajnost u bračnom odnosu u vrijeme pandemije koronavirusa se mjerila pomoću tvrdnji: *Pomažemo jedno drugom u kućanskim i poslovnim obavezama; Otvoreno pričamo o našim problemima; Tražimo vrijeme i prostor samo za nas, Uvijek slušamo jedno drugo šta imamo reći, čak i kad se ne slažemo*. Podaci iz istraživanja ukazuju na visok stepen izražajnosti u bračnom odnosu čak i u vrijeme pandemije. Tako je 53,5% ispitanika često pomagalo jedno drugome u kućanskim i drugim obavezama, a 31,8% je to radilo ponekad. Nadalje, 65% njih su često otvoreno pričali o bračnim problemima, dok je 55% ispitanika često slušalo jedno drugo, čak i onda kada se nisu slagali u stavovima. Posebno važno je istaći spremnost bračnih partnera na otvoreni razgovor o problemima i na slušanje onog drugog, čak i u situacijama kada se ne slažu u mišljenjima. Istraživanja (Vanstenvengen 2013, prema Bormans 2013) su pokazala da su partneri koji slušaju jedni druge, pokušavaju razumjeti iskustvo partnera i nastoje da mu pomognu u rješavanju problema sretniji i zadovoljni u vezi.

S druge strane, nisu zanemarivi podaci da 8,5% ispitanika u vrijeme koronavirusa nikada nisu pomagali svom partneru u kućanskim poslovima, 6,5% nikada nisu otvoreno pričali o problemima, 9,2% njih nikada nisu tražili vrijeme i prostor samo za njih, te više od 6% ispitanika nije slušalo partnera onda kada se nisu slagali u mišljenjima. Ovaj podatak je zabrinjavajući jer na doživljaj bračnog zadovoljstva u velikoj mjeri utiče način komunikacije partnera, stoga je jako bitno da u odnosu preovladavaju interakcije koje partneri doživljavaju kao ugodne, jer dovode do priyatnih emocija koje u konačnici utiču na doživljaj bračnog zadovoljstva. U

brakovima narušene kvalitete partneri za neprijatne interakcije odgovornost pripisuju bračnom drugu, ne slušaju jedni druge, ne pokušavaju pomoći u rješavanju problema i često osjećaju nezadovoljstvo. Sve to značajno remeti bračnu klimu i stabilnost u odnosu.

Da li imate djecu?	Pomažemo jedno drugom u kućanskim poslovima			Tražimo vrijeme i prostor samo za nas		
Items:	Nikad	ponekad	često	nikad	ponekad	Često
Da (69%)	4,2%	23,6%	38%	7%	35,7%	22,7%
Ne (30%)	4,3%	8%	15,4%	2,2%	9,2%	16,2%
Total	8,5%	31,6%	53,4%	9,2%	44,9%	38,9%

Tabela 2: Izražajnost u bračnom odnosu

Istraživački je bilo važno ispitati stepen izražajnosti u braku s obzirom na prisutnost djece. Iako su ranija istraživanja pokazala da najveću strast doživljavaju partneri bez djece, te da je uočen pad strasti poslije rođenja prvog djeteta, dobijeni rezultati su bili iznenađujući. Pokazali su da su izražajnost i brižnost u doba koronavirusa više ispoljavali partneri koji imaju djecu (od 69% ispitanika koji imaju djecu, 38% njih često i 23,6% ponekad su pomagali jedno drugome u kućanskim poslovima, te više od 22% često i 35% ponekad su tražili prostor i vrijeme samo za njih). S druge strane, manji stepen izražajnosti su pokazali ispitanici koji nemaju djecu, Naime, samo polovina ispitanika su često pomagali jedno drugom u kućanskim poslovima i trudili se da, u doba pandemije koronavirusa, pronađu vrijeme i prostor samo za njih. Ovo govori da su partneri koji imaju djecu pokazali veću ozbiljnost i svjesnost o važnosti ravnopravnog ispunjavanja zajedničkih kućanskih obaveza, posebno u kriznim situacijama kao što je pandemija.

3.3. Konfliktnost u bračnim odnosima

Konfliktnost u bračnim odnosima se mjerila pomoću tvrdnji: *Izgubimo živce brže nego uobičajno; Povećamo ton kada se ne slažemo u mišljenju; Svađamo se; Ponekad smo nasilni jedno prema drugome i Razmišljamo i pričamo o razvodu.*

Dužina trajanja bračne zajednice	Svađamo se		
	Nikad	Ponekad	Često
0-2 godina (15,2%)	4,9%	8,7%	1,6%
2-10 godina (50,7%)	16,8%	29,4%	4,2%
10-25 godina (27,7%)	10,8%	16%	.7%
Preko 25 godina (6,4%)	2,7%	3,9%	.1%
Total	35,2%	58%	6,6%

Tabela 3: Konfliktnost u bračnom odnosu

Podaci iz *Tabele 3* pokazuju stepen konfliktnosti bračnih partnera u vrijeme pandemije koronavirusa. Primjetan je izraženiji stepen konfliktnosti (46,3% ispitanika u vrijeme pandemije su izjavili da su ponekad gubili živce brže nego uobičajno, a 50,7% ispitanika su ponekad povisili ton kada se nisu slagali u mišljenju s partnerom). Zabrinjavajući je podatak da je 11% ispitanika koji su ostali bez posla gubili živce brže nego inače. Dakle, podaci ukazuju da su bračni partneri koji su u vrijeme pandemije koronavirusa izgubili posao, zbog stresa i neizvjesnosti češće bili konfliktni i češće imali bračne svađe, za razliku od onih bračnih partnera koji zbog krizne situacije nisu izgubili posao. Pandemija je bila nepoznato iskustvo za bračne partnere, a posljedice koje je ostavila, prvenstveno na socioekonomskom planu, samo su produbile odranije krize i nagomilane probleme. Razmišljanje o sutrašnjici, poslu, ekonomskom funkcionisanju, akumuliranim kreditima stvorili su dodatni stres bosanskohercegovačkim parovima, koji se najčešće ispoljavao u bračnim odnosima. Tako su u otvorenom pitanju: *Kako se osjećate za vrijeme pandemije?*, većina odgovora bili: “*zabrinuto, stresno, uplašeno, zbunjeno, neizvjesno, uznemireno, tužno, utučeno, čudno, grozno, užasno, depresivno, umorno, usamljeno, beskorisno, nervozno, anksiozno, prestrašeno, klaustrofobično, tjeskobno, očajno, ogorčeno...*”

Brige koje se iz dana u dan nagomilavaju, povećavaju vjerovatnoću pojave bračnih tenzija i konflikata, narušavaju pozitivna osjećanja prema partneru te dojučerašnju privrženost, nježnost i ljubav, polako dovode do otuđenosti i hladnoće u odnosu. Taj proces se svakako odvija van svjesnog znanja, stoga parovi ne shvataju štetne posljedice svakodnevnog stresa, sve dok im ozbiljno ne ugroze kvalitet partnerskog odnosa. Dakako da brakovima koji su izloženi nagomilanom stresu, pored narušene kvalitete odnosa i ličnog nezadovoljstva, prijeti veći rizik učestalih sukoba koji vode ka razvodu.

Podaci govore da su najveći stepen neslaganja u vrijeme pandemije pokazali partneri koji su u početnim fazama braka (oko 30% parova u fazi mladog mjeseca se ponekad svađalo). Postoji bojazan da ukoliko nastave konfliktno reagovati na bračne situacije, to može postati model ponašanja u svakodnevnim odnosima što se u budućnosti može negativno odraziti na bračnu stabilnost. Također, česti bračni konflikti u kombinaciji sa nagomilanim stresom mogu preći u nasilno ponašanje. Nevladine organizacije u Bosni i Hercegovini su izvjestile da je nasilje u porodici u doba koronavirusa poraslo za čak 20%.⁷ Najveći porast zabilježen je u martu i aprilu, kada je pandemija bila na vrhuncu.

Dužina trajanja bračne zajednice	Nasilni smo jedno prema drugome		
Items:	Nikad	Ponekad	Često
0-2 godina (15,2%)	12,7%	.6%	1,9%
2-10 godina (50,7%)	45,1%	4,2%	1,4%
10-25 godina (27,7%)	23,4%	3,2%	1,09%
Preko 25 godina (6,4%)	6,1%	0,2%	0,1%

Tabela 4: Nasilje u partnerskom odnosu

U Tabeli 4 vidljivi su podaci o stepenu bračnog nasilja. Posebno zabrinjavajući podatak je da je nasilje u doba koronavirusa u bračnom odnosu bilo prisutno u svim fazama bračnog ciklusa (čak i u novoformiranim brakovima, do 2 godine, kao i dugotrajnim brakovima, preko 25 godina). Važnim se čini napomenuti da su žene bile daleko zastupljenije u ovom istraživanju (85%) negoli muškarci (15%). Stoga postoji bojazan da su ispitanici/ispitanice, zbog socijalno poželjnih odgovora, djelimično prikrivali istinite odgovore, te da su brojke nasilja mnogo veće od onih predstavljenih u rezultatima istraživanja.

Da je partnersko nasilje u Bosni i Hercegovini prisutno pokazuju i podaci OSCE-ovog istraživanja (2019) *Well-being and safety of woman* koje govori da je skoro polovina žena u bosanskohercegovačkom društvu (48%) doživjelo neki oblik zlostavljanja, uključujući intimno partnersko nasilje, ne-partnersko nasilje, proganjanje i seksualno uznemiravanje u dobi od 15 godina i kasnije.

U posljednjem dijelu anketnog upitnika propitivao se stepen bračne stabilnosti u vrijeme pandemije koronavirus. Bračna stabilnost nije statična, već dinamična karakteristika koja oscilira i mjenja se tokom vremena. U literaturi se mogu naći tvrdnje da je svaki brak na početku stabilan, te da bi i sama pomisao da nije tako

⁷ Više informacija na: <https://www.slobodnaevropa.org/a/nasilje-porodica-bih-izolacija-zakoni/30637779.html>, pristupljeno 15. 08. 2020. godine

vjerovatno užasnula supružnike (Čudina-Obradović i Obradović 2006). U psihološkim mjernim instrumentima bračna stabilnost se operacionalizuje preko uvjerenja o budućnosti bračnog odnosa, a najčešće se izražava preko stepena nestabilnosti bračne veze, odnosno kao „potencijal za razvod“, koji može obuhvatiti i samo nekoliko stavki, uključujući razmišljanje o prekidu veze ili razgovor sa partnerom o prekidu veze (Booth, Johnson & Edwards 1983, prema Šakotić-Kurbalija 2016). U provedenom istraživanju najveći broj ispitanika nije razmišljao o razvodu braka ili prekidu odnosa u vrijeme pandemije koronavirusa.

Dužina trajanja bračne zajednice	Razmišljamo i pričamo o razvodu braka ili prekidu odnosa		
Items:	Nikad	Ponekad	često
0-2 godina (15,3%)	13,6%	1,6%	.1%
2-10 godina (50,4%)	45%	4,6%	.8%
10-25 godina (27,5%)	22,7%	1,8%	3%
Preko 25 godina (6,7%)	6,4%	.1%	.1%

Tabela 5: Razvod braka ili prekid odnosa

Iz *Tabele 5* vidljivo je da partneri koji su razmišljali ili pričali o prekidu braka se nalaze u fazama „medenog ili mladog mjeseca“ (1,6% ispitanika čija bračna zajednica traje do dvije godine su ponekad razmišljali o razvodu, a najveći procenat bračnih partnera koji su razmišljali ili pričali o razvodu se nalaze u bračnoj zajednici između 2 i 10 godina, više od 4% njih ponekad je razmišljalo o prekidu odnosa). Iznenadujuće se čini ovaj podatak da se najveći broj ispitanika koji razmišljaju o razvodu nalazi u početnim fazama braka, kada se pretpostavlja da je harmonizacija, izražajnost i stepen privrženosti izrazito visok. S druge strane, treba se uzeti u obzir da navedeni periodi sa sobom donose i pregršt izazova za bračne partnere.

Period „medenog i mladog mjeseca“ su ispunjeni izazovima zajedničkog života koji sa sobom nose pitanja oko pravila „novog života“ i zajedništva, zdrave segregacije od porodice porijekla i uspostavljanje granica prema vanjskoj okolini. Ako partneri ne uspiju riješiti navedene izazove na vrijeme i ne uspiju izgraditi identitet bračnog para, a da ipak zadrže dovoljno individualnosti, mogu pasti u dublju i veću krizu u narednom stadiju koji najčešće podrazumijeva veće i ozbiljnije izazove. Ukoliko partneri ne uspiju riješiti očekivane krize s kojima se susreću u početnim razvojnim fazama braka, postoji bojazan da će ostati nezadovoljni što će itekako ostaviti trag u idućim fazama bračnog života i utjecati na kvalitet i zadovoljstvo brakom. Rezultati istraživanja su pokazali da su čak i ispitanici u brakovima koji traju duži period razmišljali o prekidu odnosa. Ovi podaci nisu iznenadjujući jer se u

proteklih nekoliko godina u Bosni i Hercegovini bilježi skok divorcijaliteta. Prema podacima Agencije za statistiku BiH⁸, od 2008. godine, kada je zabilježeno 1369 razvoda, pa do kraja 2018. zabilježeno je godišnje skoro duplo više razvoda (2385). U 2019. godini je zabilježeno 2340 razvoda, a prema posljednjim podacima Agencije za statistiku BiH (2020)⁹ u prvom kvartalu 2020. godine zabilježeno je 474 razvoda, što predstavlja smanjenje za 13% u odnosu na isti period prethodne godine. Da je ovo smanjenje samo prividno, govori činjenica da je, zbog pandemije koronavirusa, u tom periodu stanovništvo bilo u karenteni, kretanje je bilo onemogućeno, a institucije zaključane. Stoga, iz objektivnih razloga, nije bilo moguće podnijeti zahtjev za razvod braka, što je nakratko poboljšalo sliku o broju razvoda.

U posljednjem dijelu anketnog upitnika pomoću Likertove skale ispitivano je zadovoljstvo bračnim odnosom u vrijeme pandemije koronavirusa. Rezultati su pokazali da je polovina (50,5%) ispitanika bračni odnos u doba pandemije na Likertovoj skali (gdje je 1 - nezadovoljavajući, 2 - zadovoljavajući, 3 - prosječan, 4 - vrlo dobar i 5 - odličan) ocijenilo najvišom ocjenom. Najveće zadovoljstvo su iskazali ispitanici u fazi "mladog mjeseca" (52,9%), te ispitanici u fazi "medenog mjeseca" (50%). Ispitanici koji se nalaze duži period u braku su također iskazali veliku zadovoljstvo bračnim odnosom uz blagi pad. Rezultati pokazuju da pad zadovoljstva bračnim odnosom pozitivno kolerira s dužinom trajanja bračne zajednice (11,6% ispitanika u bračnoj zajednici između 10 i 25 godina i 11,6% u dugotrajnim brakovima smatraju da je njihov brak prosječan).

Da su ispitanici u ovom istraživanju uprkos pandemiji koronavirusa zadovoljni bračnim odnosom govori podatak da njih 82,8% želi zadržati isti bračni odnos i nakon pandemije, dok 7,7% ispitanika bi željelo mijenjati trenutni bračni odnos. Oko 7% ispitanika ne zna kako bi promijenili trenutno bračno stanje i 2,4% nije željelo odgovoriti na pitanje. Oni koji su nezadovoljni bračnim odnosom najčešće ističu probleme u komunikaciji, nesuglasice oko odgoja djece, nedovoljno zajednički provođenje vrijeme, finansijske probleme, kao i poteškoće oko raspodjele kućnih obaveza.

⁸ Više informacija na: <http://bhas.gov.ba/Home/>, pristupljeno 15. 08. 2020. godine

⁹ Više informacija na: http://bhas.gov.ba/data/Publikacije/Saopštenja/2020/DEM_01_2020_Q1_0_BS.pdf, pristupljeno 15.08.2020. godine

ZAKLJUČAK

Istraživanje provedeno s ciljem propitivanja promjena u bračnim odnosima u vrijeme pandemije koronavirusa kroz samoprocjenu ispitanika o stepenu kohezivnosti, izražajnosti i konfliktnosti govore da su se nesumnjivo desile određene promjene u bračnoj zajednici. Novonastale promjene su posljedica kako pandemije, tako i ranije nagomilanih neriješenih problema u partnerskom odnosu, a koje su se prvi put ogolile u vrijeme koronavirusa. Rezultati provedenog istraživanja potkrepljuju činjenicu da su porodica i brak, iako najintimnije forme života, neodvojivi od društvene stvarnosti i nisu imuni na društvene procese.

U istraživanju su u vrijeme pandemije koronavirusa, s jedne strane, najveći stepen kohezivnosti pokazali bračni partneri u fazama „medenog i mladog mjeseca“. S druge strane, oni su pokazali i najveći stepen neslaganja (najviši procent partnera koji razmišljaju ili pričaju o prekidu odnosa se nalaze u ovim fazama). Iako su podaci na prvu ruku kontradiktorni, to ustvari ukazuju na mnogostruke izazove i probleme s kojima se partneri suočavaju na početku zajedničkog života. Dodamo li tome prela-manje vanjskih faktora, kao što je globalna pandemija koronavirusa, očekivano je da će oni ostaviti traga na bračne odnose (u zavisnosti od bračnih partnera i njihove kohezivnosti taj uticaj može biti pozitivan ili negativan). Ono što je alarmantno jeste da su rezultati, pored promjena u kohezivnosti, pokazali promjene i na razini konfliktnosti u bračnom odnosu. Poražavajuća činjenica jeste podatak da je nasilje prisutno u svim fazama bračnog života, a u periodu pandemije i karantena postalo je izraženije. Rezultati su pokazali da je stepen konfliktnosti porastao u onim brakovima gdje je jedan od partnera ostao bez posla. Prema ovim podacima vidljivo je kako je pogoršan socioekonomski status kao posljedica koronovirusa direktno ugrozio bračnu stabilnost i negativno djelovao na bračnu kvalitetu.

Dobijeni podaci o stepenu kohezivnosti, izražajnosti i konfliktnosti u bračnom odnosu u vrijeme pandemije koronavirus mogu poslužiti kao argument za hitnije mjere i pomoć u očuvanju bračne zajednice u vidu systemske stručne pomoći i savjetodavnog rada. Da bi se dobio sveobuhvatniji odgovor i poduzele pravovremene mjere, važnim se čini propitati bračnu stvarnost i pomoću drugih metoda, te dublje analizirati promjene nastale u bračnoj zajednici kao posljedice pandemije koronavirusa, ali i drugih društvenih transformacija. Iako je online istraživanje u periodu provedbe zbog karantena predstavljalo jedino moguće rješenje, važno je skrenuti pažnju na činjenicu da se internetom ne služi cijela populacija. Iz navedenog jasno je da bi se hipoteze istraživanja trebale propitati tradicionalnim metodama koje bi obuhvatile širu

populaciju i balansirani omjer muškaraca i žena, što bi uveliko doprinijelo vjerodostojnosti nalaza i kvalitetnijoj interpretaciji podataka. Također, uzimajući u obzir činjenicu da je istraživanje provedeno u toku pandemije koronavirusa, važnim se čini ponoviti isto ili slično istraživanje nakon pandemije, kako bi se uporedili podaci i uočile razlike u stavovima i doživljajima kohezivnosti, izražajnosti i konfliktnosti u bračnom odnosu.

LITERATURA:

1. Bauman, Zygmunt (2009), *Fluidna ljubav*, Meditteran Publishing, Novi Sad
2. Beck, Ulrich (2001), *Rizično društvo - u susret novoj moderni*, Filip Višnjić, Beograd
3. Beck, Ulrich (2011), *Svetsko rizično društvo - u potrazi za izgubljenom sigurnošću*, Akademska knjiga, Novi Sad
4. Beck, Ulrich, Elisabeth Beck-Gernsheim (1995), *The Normal Chaos of Love*, Polity Press, Cambridge
5. Bormans, Leo (2013), *Svetska knjiga o ljubavi*, Psihopolis Institut, Novi Sad
6. Buss, David M. et al (1990), "International Preferences in Selecting Mates: A Study of 37 Cultures", *Journal of cross-cultural psychology*, 21, 1, 5-47.
7. Čudina-Obradović, Mira, Josip Obradović (2006). *Psihologija braka i obitelji*, Golden marketing, Zagreb
8. From, Erih (2006), *Umeće ljubavi*, Feniks Libris, Beograd
9. Giddens, Anthony (1992), *The Transformation of Intimacy*, Polity Press, Cambridge
10. Giddens, Anthony (2007), *Sociologija*, Nakladni zavod Globus, Zagreb
11. Glasser, William, Carleen Glaser (2009), *Osam lekcija za sretniji brak*, Alinea, Zagreb
12. Ilouz, Eva (2013), *Zašto ljubav boli - ljubav i društvo*, Psihopolis, Novi Sad
13. Milić, Anđelka (1988), *Rađanje moderne porodice: sociološka hrestomatija (izbor tekstova)*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd
14. Milić, Anđelka (2007), *Sociologija porodice - kritika i izazovi*, Čigoja štampa, Beograd
15. Moos, Rudolf H., Bernice S. Moos (1994), *Family Environment Scale Manual. 3rd*, Consulting Psychologists Press, Palo Alto, CA
16. Outli, Kit (2005), *Emocije - kratka historija*, Clio, Beograd

17. OSCE (2019), *Well-being and safety of woman*, Vienna
18. Pašalić-Kreso, Adila (2004), *Koordinate obiteljskog odgoja*, Jež, Sarajevo
19. Rutović, Željko (2011), *Digitalni demos*, Grafo Crna Gora, Podgorica
20. Sternberg, Robert J. (1988), *The Triangle of Love: Intimacy, Passion, Commitment*, Basic Book, New York
21. Štulhofer, Aleksandar (2004), "Kraj intimnosti? Suvremenost, globalizacija i ljubavne veze", *Sociologija*, 46 (1), 1-18.
22. Šakotić-Kurbalija, Jelena (2016), *Bračni odnosi u Srbiji: Povezanost kvaliteta, potencijala za razvod i spremnosti za traženje psihološke pomoći*, Filozofski fakultet u Novom Sadu, Novi Sad
23. Firestone, Shulamith (1970), *The Dialectic of Sex*, William Morrow and Company, New York
24. Sanders, Torin Travis (2009), *Premarital counseling: an assessment of the readiness of social workers to promote an approach to divorce prevention*, Doctoral thesis, Tulane University

SELF-ASSESSMENT OF PARTNERS ABOUT MARITAL COHESIVENESS, EXPRESSIVENESS, AND CONFLICT DURING THE CORONAVIRUS PANDEMIC IN BOSNIA AND HERZEGOVINA

Summary:

In recent months, marital and partnership relationships have become the subject of many discussions and predictions. As a partner and marital life are not immune to social change, the global coronavirus induced pandemic that prevailed in early 2020 has left a major impact on family relationships. Therefore, this study aimed to examine the new changes in marital relationship, marital quality, and the degree of marital (dissatisfaction) of partners in Bosnia and Herzegovina during the coronavirus pandemic. 717 respondents participated in the research, and through online research, the partners' self-assessment of the degree of cohesiveness, expressiveness, and conflict in the marital relationship was examined. The results of the research show us a high degree of cohesiveness in the marital relationship at the time of the pandemic. Based on the data, it was found that cohesiveness is more pronounced in younger marriages, while the decline in attachment is noticeable in long-term marriages. Also, research has shown that stress and job loss due to pandemic have caused more frequent disagreements, quarrels, and marital violence. Most of the respondents are satisfied with the marital relationship, and those who

want to change the marital relationship most often have difficulties in communication, distribution of household responsibilities, and disagreements about educational methods.

Keywords: marriage; marital relations; cohesiveness; conflict; expressiveness; coronavirus pandemic; Bosnia and Herzegovina

Adresa autorice
Authors' address

Anida Dudić-Sijamija
Univerzitet u Sarajevu
Fakultet političkih nauka
anida.dudic@fpn.usa.ba

društvene i humanističke studije

ČASOPIS
FILOZOFSKOG
FAKULTETA
UTUZLI

POLITOLOŠKE TEME

Anes Makul

EFEKTI RASTA DESNOG EUROSKEPTICIZMA NA POLITIKU

PROŠIRENJA EVROPSKE UNIJE NA ZAPADNI BALKAN / THE EFFECTS
OF THE INCREASED EUROSCEPTICISM ON EU ENLARGEMENT

POLICY ON WESTERN BALKANS 193

UDK 327.39(4-672EU:497)

Primljeno: 29. 07. 2020.

Pregledni rad

Review paper

Anes Makul

EFEKTI RASTA DESNOG EUROSKEPTICIZMA NA POLITIKU PROŠIRENJA EVROPSKE UNIJE NA ZAPADNI BALKAN

Rad analizira efekte povećanog broja desnih euroskeptika na politiku proširenja EU na Zapadni Balkan. Cilj je, s jedne strane, ukazati na porast desnih euroskeptičnih stranaka kroz jače prisustvo u zakonodavnim i u nekim izvršnim tijelima, a s druge strane, njihov utjecaj na politiku proširenja EU na Zapadni Balkan. Glavni argument u radu je da desne euroskeptične stranke smanjuju polje djelovanja tradicionalnih političkih stranaka u pitanjima EU integracija, što također ima utjecaja i na politiku proširenja. Veća podrška desnim euroskeptičnim strankama je samo jedan od faktora koji imaju efekt na politiku proširenja. Dodatni razlog za manju pažnju usmjerenu prema balkanskim državama jeste činjenica da je bio potreban period prilagodbe, kako institucionalne, tako i prilagodbe novih članica jednih na druge. Drugi razlog manje posvećenosti su bile i ekonomske krize s kojima se EU suočavala, a koje su doprinijele rastu desnog euroskepticizma.

Ključne riječi: EU proširenje; euroskepticizam; desni populizam; Zapadni Balkan

UVOD

Nakon kriza s kojima se Evropska Unija (EU) suočavala u protekloj deceniji, jedna on novina na političkoj sceni su populističke euroskeptične desničarske stranke.¹ Iako

¹ U ovom radu koristimo pojam desne populističke euroskeptične stranke. Drugi autori, kao npr. Mudde, koriste pojam radikalne desne stranke, Hirschmann koristi pojam nacionalni populizam, dok Decker koristi desne populističke stranke.

ove stranke nisu novoformirane, krize su doprinijele njihovoj većoj vidljivosti, što je rezultiralo većom zastupljenošću i u nacionalnim i u Evropskom parlamentu. Najveći rast desne euroskeptične stranke ostvarile su 2014. i 2019. godine na izborima za Evropski parlament. Preciznije, u periodu od 2000. do 2016. rast desnih euroskeptičnih stranaka je iznosio 8 posto (Hix 2018: 74).

U nekim zemljama, kao što su Austrija, Finska i Danska, ove stranke participirale su direktno ili indirektno u izvršnoj vlasti, dok je čelnica Nacionalnog fronta² Marine Le Pen u drugom krugu predsjedničkih izbora 2017. godine dobila 34 % glasova, a stranka kojom predsjedava je samo mjesec nakon predsjedničkih povećala broj svojih zastupnika u Donjem domu Parlamenta Francuske na 8 od ukupno 577 članova, što je povećanje od 6 u odnosu na prethodne parlamentarne izbore. Relativno mali broj izabranih zastupnika u Skupštinu ne treba posmatrati kao veliki pad podrške jedan mjesec nakon predsjedničkih izbora, već kao rezultat francuskog izbornog sistema, koji je većinski. U proporcionalnom sistemu bi broj zastupnika Nacionalnog fronta bio veći uzimajući u obzir predizborna ispitivanja javnog mnjenja. Prevedeno u broj mandata, FN bi imao oko 75 u Donjem domu Parlamenta Francuske. Također, kada je u pitanju Nacionalni Front, 2014. godine ta stranka je osvojila najveći broj glasova za Evropski parlament u Francuskoj, dok je u Velikoj Britaniji euroskeptična populistička stranka UKIP također dobila najveću podršku glasača. Alternativa za Njemačku (AfD), relativno mlada stranka, osnovana 2013. godine, osvojila je značajnih 12,4 % glasova tokom njemačkih parlamentarnih izbora 2017. godine.

Lista uspjeha desničarskih euroskeptičnih stranaka je duga, međutim, pobrojati uspjehe svake od njih nije namjera ovog teksta. Cilj je, s jedne strane, ukazati na porast ovih stranaka kroz jače prisustvo u zakonodavnim i u nekim izvršnim tijelima, a s druge strane, na njihov utjecaj na politiku proširenja EU.

Glavni argument u radu je da desne euroskeptične stranke smanjuju polje djelovanja tradicionalnih političkih stranaka u pitanjima EU integracija, što ima neposrednog utjecaja i na politiku proširenja. Naime, analiza stranačkih dokumenata desnih euroskeptičnih stranaka ukazuje na protivljenje povećanju broja zemalja članica EU (Kaniok and Hloušek 2016). Smanjenje polja djelovanja uzrokovano je većom vidljivošću navedenih stranaka, što je jedan od osnovnih elemenata njihovog uspjeha. Vidljivost omogućava da stranke budu prepoznatljive i da lakše komuniciraju s potencijalnim glasačima. Nadalje, desne euroskeptične stranke su postale dio političkog "mainstreama", te na taj način i aktivni sudionici u političkom životu.

² Ova stranka je 2018. godine promijenila ime u *Rassemblement National* (Nacionalno okupljanje)

Ipak, rast podrške desnim strankama i njihov uspjeh na izborima ne treba posmatrati kao jedini uzrok smanjene posvećenosti regiji Zapadnog Balkana. Radi ilustracije, nakon samita Evropskog vijeća o Zapadnom Balkanu 2003. godine u Solunu, prošlo je 15 godina do održavanja novog samita posvećenog ovoj regiji, 2018. godine u Sofiji (European Council 2018), dok je, primjerice, 2003. i 2004. godine bilo sedam samita posvećenih najvećem proširenju Unije 2004. godine, kada je deset zemalja pristupilo Uniji kao punopravne članice (Puntscher Riekmann 2016: 216). Razlog za manju pažnju usmjerenu prema balkanskim državama jeste činjenica da je bio potreban period prilagodbe, kako institucionalne, tako i prilagodbe novih članica jednih na druge. Drugi razlog manje posvećenosti su bile i ekonomske krize koje su, kako je to tadašnji predsjednik Evropske komisije Jose Manuel Barroso naveo, „zasjenile sve ostalo“ (Barroso 2013: 7).³

Ovaj rad se sastoji od četiri dijela. U prvom poglavlju će biti definirani euroskepticizam i desne populističke euroskeptične stranke. Također će biti analizirani uslovi porasta desnih euroskeptičnih stranaka kroz pet faktora koji su razvili Hartleb i Grabow (2013), odnosno obrazac na osnovu kojeg su ove stranke ostvarile veće uspjehe. U drugom dijelu će biti analizirano povećanje broja zastupnika tokom izbora za Evropski parlament 2014. i 2019. godine. Evropski Parlament je jedno od tijela koje glasa za prijem novih članica, te je zbog toga nužno osvrnuti se na i to tijelo. Treće poglavlje će biti posvećeno analizi utjecaja na politike proširenja na nivou Unije s osvrtom na politike pojedinih država članica. S obzirom da je za proširenje potrebna jednoglasna podrška svih zemalja članica, u ovom poglavlju će biti analizirani i faktori koji u pojedinim zemljama utiču na proširenje. Poglavlje će biti nastavljeno kratkim osvrtom na povećan interes EU za politiku proširenja, koji je postao evidentan 2017. i 2018. godine. U četvrtom dijelu će biti analizirane posljedice narušene politike proširenja.

EUROSKEPTICIZAM, POPULIZAM I DESNE STRANKE

Rast populizma nije samo evropski fenomen. Akademska studija o populizmu koju je pokrenuo britanski list Guardian ukazuje na značajan rast populizma u svijetu, posebno u proteklih pet godina, gdje u Evropi i SAD dominira desni, a u Južnoj Americi lijevi (The Guardian 2019). Euroskepticizam i populizam nisu pojave koji se vežu samo za desničarske stranke. Također i ljevičarske stranke u svom su

³ Preveo autor. Originalni tekst glasi: „overcome the economic crisis have overshadowed everythingelse“.

djelovanju često euroskeptične i populističke. Ipak, fokus u ovom radu su desne euroskeptične populističke stranke zbog vrste euroskepticizma koji predstavljaju. Drugim riječima, desne euroskeptične stranke zagovornice su tzv. tvrdog euroskepticizma, a ljevičarske stranke blagog (Mayer 2013: 167).

Szczerbiak and Taggart definiraju tvrdi euroskepticizam kao „principijelno odbijanje projekta evropskih integracija utjelovljenog u EU, drugim riječima, baziranog na ustupanju ili transferu ovlasti supranacionalnoj instituciji kao što je EU”, a kod blagog euroskepticizma “... ne postoji načelno odbijanje evropskih integracija supranacionalnoj instituciji kao što je EU, ali postoji otpor trenutnom ili budućem putu baziranom na dodatnom proširenju kompetencija koje je EU planirala” (Szczerbiak and Taggart 2017: 13).⁴ Drugim riječima, tvrdi euroskepticizam predstavlja odbijanje Evropske Unije, odnosno ideje Unije i njene institucionalizacije kroz davanje kompetencija tim institucijama čime se dio suvereniteta prenosi na jedno novo tijelo. Desničarske stranke insistiraju na „Evropi nacija“, dakle suverenim zemljama, sa snažnim nacionalnim identitetima uz limitirane utjecaje drugih kultura, odnosno pripadnika osoba s migrantskim porijeklom, ili u nekim slučajevima i potpuno napuštanje Unije. S druge strane, ljevičarske euroskeptične stranke odbijaju neoliberalni karakter Unije, odnosno kapitalizam.

Mudde populizam definira kao „ideologiju koja posmatra društvo kao ultimativno odvojeno u dvije homogene grupe, “čiste ljude” naspram “korumpirane elite” i koja tvrdi da politika treba biti izraz opće volje naroda” (Mudde 2004: 543)⁵. Premda definicija koju predlaže Mudde nije specifična samo za desne stranke ili za stranke uopće, već generalno za populističke pokrete u koje se mogu svrstati i desne populističke stranke, ta definicija je jedna od najčešće korištenih kada se objašnjava rast desnog populizma. Ova definicija ostavlja širok okvir za objašnjenje načina na koji djeluju desne euroskeptične stranke i kako ostvaruju uspjeh, odnosno kako dijele društvo. Također, Mudde naglašava da se populizam uglavnom veže za radikalnu desnicu (Mudde 2004: 549).

⁴ Preveo autor. Originalne definicije glase: Hard Euroscepticism “as principled opposition to the project of European integration as embodied in the EU, in other words, based on the ceding or transfer of powers to a supranational institution such as the EU” is oft Euroscepticism “as when there was not a principled objection to the European integration project of transferring powers to a supranational body such as the EU, but there was opposition to the EU’s current or future planned trajectory based on the further extension of competencies that the EU was planning to make” (Szczerbiak and Taggart 2017: 13).

⁵ Preveo autor. Originalni tekst: “an ideology that considers society to be ultimately separated into two homogeneous and antagonistic groups, ‘the pure people’ versus ‘the corrupt elite’, and which argues that politics should be an expression of the *volonté générale* (general will) of the people”

Hartleb i Grabow koriste precizniju definiciju desnog populizma. Oni desni populizam shvataju kao „ekskluzivnu i diskriminacijsku mobilizacijsku strategiju koju koriste političari radi eksploatacije ili latentne predrasude protiv stranca ili da prodube razočarenje među dijelom biračkog tijela performansama političkih elita za vlastite interese, odnosno, da dobiju javnu pažnju, glasove i pristup javnim funkcijama za sebe i svoje sljedbenike“ (Grabow and Hartleb 2013: 251).⁶ Dakle, Hartleb i Grabow stavljaju akcenat na strategiju desnih populističkih stranaka, koja ima svoje ideološko utemeljenje na osnovu kojeg djeluju. Startin (2015) također naglašava strateško djelovanje desnih populističkih stranaka. To strateško djelovanje se može shvatiti kao prilagođavanje temama koje su u datom trenutku zastupljene u javnosti i pragmatičnost tih stranaka radi ostvarenja određenih ciljeva. Ipak treba napomenuti kako te stranke i dalje ostaju vjerne svom ideološkom okviru. Kao primjer prilagodbe se može navesti Nacionalni front u Francuskoj, koji su tokom ranijih godina podržavali EU integracije, dok je ta stranka u novije vrijeme prepoznata kao jedan od najjačih Euroskeptika (Startin 2015). U Italiji je, također, došlo do promjene fokusa ekstremne desničarske stranke Lega Nord (Sjeverna liga), koja je promijenila svoj fokus sa sjevera zemlje na cijelu državu, te su u skladu s tim promijenili i naziv stranke u Lega (Albertazzi, Giovannini and Seddone 2018). Kada je riječ o prilagođavanju, treba istaći da prilagođavanje uglavnom znači zauzimanje opozicionog stava prema stavovima dominantnih ili vladajućih stranaka. Na taj način se izdvajaju iz "mase" i bivaju prepoznatljiviji. Ovo se može ilustrirati primjerom njemačke stranke AfD, koja u vremenu kada je borba protiv posljedica klimatskih promjena jedna od zastupljenijih tema u javnosti, ta stranka zauzima stav da se klimatske promjene ne dešavaju, što je u suprotnosti s dominantnim javnim politikama i mišljenjima. To je jedan od načina da stranka ostane vidljiva. Ovome doprinose i teorije zavjera, koje su jedan od alata desnih populista za dobijanje podrške, ali i stvaranja pritiska na vladajuće stranke da objasne određene pojave.

Ono što pogoduje uspjehu ovih stranaka su krize. Kada su u pitanju euroskeptične stranke, krize koje su pogodile EU su u velikoj mjeri doprinijele rastu desnog populizma i euroskepticizma (Brack and Startin 2015: 240; Decker 2018: 359). Brack i Startin naglašavaju da je više faktora utjecalo na rast euroskepticizma tokom kriza. Radi se prvenstveno o tome da je javno mnijenje postalo više neprijateljski nastrojeno prema EU, porasla je podrška euroskeptičnim strankama, euroskeptična retorika je

⁶ Preveo autor. Originalni tekst: "as an exclusionary and discriminating mobilisation strategy used by political entrepreneurs to exploit either latent prejudices against strangers or the deep disappointment among parts of the electorate with the performance of the political elite for their own interests, that is, in order to gain public attention, votes, and access to public office for themselves and their followers."

postala raširenija među tradicionalnim pro-evropskim partijama, porastao je broj euroskeptičnih civilnih organizacija, medijsko izvještavanje je postalo više euroskeptično, a saradnja među euroskepticima unutar EU institucija intenzivnija (2015: 240). Ukratko, krize su plodno tlo za rast populizma, jer su povezane sa strahovima, a desne populističke stranke uspješno iskorištavaju strahove i nastoje pojačati njihove efekte kako bi pridobile podršku na izborima.

Grabow i Hartleb koriste pet faktora kojim objašnjavaju uspjeh desnih stranaka. Prvi faktor su socijalni i ekonomski napredak i promjene, kojim objašnjavaju da kad postoji konkurencija na tržištu rada, ili ako postoji samo strah od gubitka radnog mjesta, primjerice od migrantskog radnika, onda su te osobe sklonije glasati za desne populiste (Grabow and Hartleb 2013). Potencijalni glasači u tom slučaju „traže jednostavne poruke“ (Mudde 2007: 223). Te jednostavne poruke se mogu shvatiti kao brzo rješenje, koje u tom slučaju nude populističke stranke. Pojednostavljeno, populisti prikazuju situaciju kao crno – bijelu, te sebe predstavljaju kao one koji su na pravoj strani i zastupaju „obične ljude,“ odnosno stvaraju vlastitu istinu, koja nužno ne mora odgovarati stvarnosti, ali se koristi kako bi se dobila podrška na izborima.

Drugi faktor je da strateško djelovanje kršćansko-demokratskih stranaka prilikom koaliranja sa desnim populističkim strankama omogućuje tim strankama da postanu dio "mainstreama", odnosno da postanu društveno prihvatljivi. Ipak, kako Grabow i Hartleb navode, to je samo djelimična istina, dok je zapravo argument da su desne populističke stranke zaposjele prazninu koja je nastala na desnim i lijevim krajevima političkog spektra, jer su tradicionalne ideološke stranke se približile centru (Grabow and Hartleb 2013), što je tačno, kako primjerice pokazuju studije o uspjehu desnih populista u Austriji (Heinisch and Hauser 2016) i Francuskoj (Mayer 2013). Unutar ovog faktora je imigracija, odnosno zaustavljanje imigracije koje je sastavni dio agendi svih desnih populističkih stranaka. Ukoliko su teme vezane za migracije prisutnije u medijima, veća je vjerovatnoća da će desni populisti to pitanje koristiti za vlastitu promociju (Grabow and Hartleb 2013). Rezultati nekih studija o izborima za Evropski Parlament 2014. godine sugeriraju da su osobe koje su protiv imigracije birale uglavnom desne populističke stranke, dok su osobe koje podržavaju imigraciju sklonije birati lijeve populističke stranke (Hobolt and de Vries 2016).

Migrantska kriza s kojom se Evropa suočavala 2015. godine je zapravo dobrodošla desnim populističkim strankama, koje su na taj način mogle djelotvornije plasirati vlastite stavove, jer su dobile više javnog prostora. Pitanje migracija je dobrim dijelom doprinijelo uspjehu njemačke stranke AfD tokom parlamentarnih izbora

2017. godine, kada su prvi put uspjeli ući u Bundestag (Bieber, Roßteutscher and Scherer 2018: 449).

Treći faktor koji utječe na uspjeh desnih populističkih stranaka je institucionalni kontekst, odnosno izborni sistem u pojedinim zemljama i izborni prag. Ukoliko je izborni prag veći, manje su šanse za uspjeh ovih stranaka i obratno (Grabow and Hartleb 2013). Primjer (ne)uspjeha Nacionalnog fronta 2017. godine u Francuskoj dobro ilustruje ovaj faktor, kada su osvojili osam mandata, dok bi u proporcionalnom sistemu to bilo oko 75. Sličan primjer je nemogućnost desne stranke UKIP u Britaniji da ostvare uspjeh na nacionalnom nivou, dok su 2014. bili stranka s najviše zastupnika iz Britanije u Evropskom parlamentu.

Četvrti faktor je javna svijest koja povezuje prisutnost desnih populističkih stranaka u medijima i njihov uspjeh (Grabow and Hartleb 2013). Ukoliko je stranka prisutnija u medijima, veća je mogućnost da pošalju svoje poruke širem auditoriju. Manje je pritom bitno da li su medijski izvještaji pozitivni ili negativni, jer je „svaki publicitet dobar publicitet“ (Mudde 2007: 252). Moffit (2016: 62) također navodi ulogu medija kao centralnu kod jačanja populizma. Nezaobilazni su u svemu i društveni mediji, zahvaljujući kojima je moguće direktno komunicirati s potencijalnim glasačima, čime se zaobilaze tradicionalni mediji, čija je uloga, osim objavljivanja vijesti, također i filtriranje i interpretacija informacija prije njihovog objavljivanja. K tome, sve je veći broj medija, koji nisu dio „mainstream“ medijske scene, pod kontrolom desnih populista. Ljudi se uglavnom baziraju na iste medije prilikom praćenja vijesti (Hirschmann, 2017: 202–209), što dovodi do toga da jednostranost prilikom informiranja stvara sliku, koja, kada su desni populist u pitanju, nije objektivna i koja stvarnost posmatra kao crno-bijelu. Često se koriste tzv. lažne vijesti, kako bi se produbio jaz unutar društva i stvorio jači osjećaj pripadnosti među simpatizerima desnih populističkih stranaka. U mnogim slučajevima se pokazalo zapravo da je lažnu vijest koja se proširila, i koju su mnogi ljudi prihvatili kao istinu, teško demantirati. Ovo se također pokazalo i kad su u pitanju neke teorije zavjere.

Peti faktor je vođa, odnosno prepoznatljivost stranke kroz određenu harizmatičnu osobu sposobnu mobilizirati veliki broj glasača (Grabow and Hartleb 2013). Ovaj faktor je djelimično tačan, s obzirom da u nekim strankama postoji više markantnih osoba, kao što je, na primjer, njemački AfD (Panreck 2019: 31). S druge strane, nizozemska stranka PimFortyn List je nestala nakon atentata na lidera stranke Pima Fortyna, dok je primjerice Geert Wilders jedini formalni član svoje PVV stranke u Nizozemskoj.

Desne populističke stranke mogu se okarakterizirati kao reakcionističke. To znači da zapravo reagiraju na pojedine pojave kako bi se povećala njihova vidljivost prilikom njihovog strateškog djelovanja i na taj način privuklo veći broj glasača. Ove stranke pokazuju sposobnost privlačenja pažnje, odnosno pojavljuju se kao "faktor objašnjenja". Često koriste rezultate ispitivanja javnog mnjenja kako bi pokrenule neke diskusije. Njemački AfD je, na primjer, 2014. godine pitanje proširenja EU stavio u svoj izborni program za Evropski parlament, gdje su naveli da za svako proširenje treba provesti referendum (Alternative für Deutschland 2014: 11). Njemačka je, uz Austriju i Francusku, zemlja s najmanjom podrškom za nova proširenja, gdje između jedne petine i jedne četvrtine ispitanika podržava pristupanje novih članica, a većina je protiv. Nadalje, tokom 2018. godine AfD frakcija u Bundestagu je postavila pitanja Vladi o pitanju proširenja, odnosno da li namjeravaju provesti referendum o pristupanju novih članica, te da li su im poznati podaci ispitivanja javnog mnjenja o ovom pitanju, da li smatraju da će većinsko muslimansko stanovništvo u nekim zemljama Zapadnog Balkana utjecati na promjenu kulture u Njemačkoj. Odgovor Vlade je bio prilično nejasan o pitanju rezultata ispitivanja javnog mnjenja, dok su na pitanje o referendumu odgovorili da Ustav Njemačke ne podrazumijeva referendum za pitanje proširenja (Deutscher Bundestag 2018). Za EU izbore 2019. godine AfD je ponovio svoj stav o referendumu za proširenje (Alternative für Deutschland 2019).

Navedeni primjer pokazuje na koji način desne populističke stranke djeluju. Politike koje nemaju podršku javnosti populisti svjesno uvode u javne debate i na taj način nastoje pridobiti pažnju i stvoriti polarizaciju u društvu kako bi ostvarili bolji rezultat. Taktika desnih populističkih stranaka je optuživanje drugih stranaka. Poruke koje naglašavaju krivnju za stanje u društvu utječu na mišljenje ljudi (Hameleers, Bos and de Vreese 2017: 2). Ranije je dokazano da je najbolja homogenizacijska strategija pronalazak neprijatelja, dok su zajednički interesi na drugom, a vrijednosti na trećem mjestu (Pollak 2007: 90). Na taj način se produbljuje društveni jaz. Nadalje, onoliko koliko su populisti uspješniji prilikom ukazivanja na onog koga smatraju krivcem, toliko najveća stranka u vladajućoj koaliciji bilježi pad. Također, u političkom sistemu zemalja članica EU gdje postoji više nivoa vlasti, građani često nemaju informaciju o nadležnostima, te u formiranju stava ovise o tome ko će biti okrivljen (Hameleers, Bos and de Vreese 2017: 16). Drugim riječima, ove stranke dokazuju da imaju sposobnost mobilizacije stanovništva za uskraćivanje podrške najvećim strankama, jer uspješno stvaraju sliku o "neprijatelju" u vlastitim državama koje nedovoljno vode brigu o građanima koje zastupaju. U nastavku rada će biti objašnjen uspjeh desnih populističkih stranaka na izborima.

USPJEH DESNIH STRANAKA NA IZBORIMA

Na izborima za Evropski Parlament 2014. i 2019. godine desne populističke stranke ostvarile su dosad najveće uspjehe. Ukupno posmatrajući, oko 28 % zastupnika 2014. godine su bili iz euroskeptičnih stranaka, računajući i desni i lijevi politički blok (Treib 2014: 1544–45)⁷, od čega je 89 bilo iz desnih euroskeptičnih stranaka u dvije stranačke parlamentarne grupe. Iako su ekonomske posljedice krize u velikoj mjeri tada bile ublažene, ipak i dalje je postojala percepcija o problemima u društvu. Uspjeh desnih populističkih stranaka rezultat je stvaranja pojednostavljene slike o društvu i o krivcima. Nekoliko kriza u relativno kratkom periodu počev od finansijske, ekonomske, krize u Euro zoni, te migrantske krize otvorilo je prostor desnim populističkim strankama da "objasne", odnosno okrive Evropsku uniju i vladajuće stranke za krize koje su ih pogodile.

Kao što je navedeno u prethodnom poglavlju, krize su pojačale euroskepticizam kroz veću zastupljenost u medijima (Brack and Startin 2015). Drugim riječima, što je određena tema zastupljenija u medijima, ta tema djeluje važnija. S obzirom na zastupljenost kriza u medijima, predstavnici desnih populističkih stranaka su se pojavili kao "faktor objašnjenja" fakturišući EU probleme koji su ih zadesili, što je rezultiralo većom podrškom na nacionalnom i na EU nivou. Na taj način su desne populističke stranke postale dio političkog mainstreama, aktivni sudionici političkih debata i donošenja odluka. Rezultat izbora za Evropski parlament 2019. godine potvrđuje kontinuitet djelovanja euroskeptika, kada je 31 % izabranih članova Parlamenta bilo iz euroskeptičnih stranaka, ali se taj broj smanjio na 28 % nakon britanskog napuštanja Unije u januaru 2020. godine (Ripoll 2019). Posmatrano prema procentu izabranih članova Evropskog parlamenta koji zastupaju euroskeptičnu agendu, taj broj predstavlja veliki potencijal koji se može pretvoriti u političku moć. Ipak, s druge strane, euroskeptični zastupnici nisu homogena grupa. Kako je već ranije navedeno, u ovom procentu su stranke i sa desnog i sa lijevog dijela političkog spektra, te su tu također i blagi i čvrsti euroskeptici. Međutim, ciljna grupa u ovoj analizi su desne euroskeptične stranke, koji su u Identitet i demokratija grupaciji (Identity and Democracy Group) sa 73 člana. Ovo je novoformirana grupa nakon izbora 2019. godine, dok su u mandatnom periodu od 2014. do 2019. godine bili podijeljeni u dvije grupe – Evropa slobode i direktne demokratije (Europe of Freedom and Direct Democracy Group - EFDD) sa 42 člana i Evropa nacija i slobode

⁷ Ripoll u svojoj analizi spominje 27 % euroskeptičnih zastupnika.

(Europe of Nations and Freedom Group) sa 36 članova. Premda rezultati pokazuju da su ove dvije grupe u mandatnom periodu od 2014. do 2019. godine imale zajedno 78 članova, treba naglasiti da je britanski UKIP kao stranka s najvećom podrškom u Britaniji bio dio EFDD grupe. Na izborima 2019. godine ta stranka nije više osvojila nijedan mandat, obzirom na ostvarenje zacrtanog cilja, koji je bio napuštanje Unije. S druge strane, novoformirana stranka Brexit (Brexit Party), koju je osnovao bivši čelnik UKIP Nigel Farage s ciljem ubrzanja napuštanja Unije, osvojili su 29 mjesta, ali nisu bili dio novog desnog bloka zbog kašnjenja u prijavi za grupu u kojoj će djelovati. Nakon istupanja Britanije iz EU, i britanski zastupnici nisu više mogli biti članovi Evropskog parlamenta, čime je desni blok oslabio u svom broju. Ipak, formiranje jedne grupe ostavilo je prostor da budu vidljiviji i efikasnije prenesu željenu poruku. Otežavajuća okolnost, s druge strane, jesu često neusaglašeni stavovi po mnogim pitanjima (Falkner and Plattner 2019). Razjedinjenost slabi poziciju određene grupe jer ne postoji jasna poruka prema ciljnim grupama.

Veći broj euroskeptičnih parlamentaraca u nacionalnim i Evropskom parlamentu je povećao vidljivost pripadnika ovih stranaka, čime su one u javnosti dobile dodatni prostor za kreiranje slike o društvu i državi. Jedna od posljedica pojačanog euroskepticizma je pomjeranje granica u odnosu prema ekstremno desnim ideologijama u korist stranaka koje su njihovi proponenti. Dok su, primjerice, zemlje članice 2000. godine uvele sankcije Austriji zbog vlade u kojoj je bila radikalno desna Slobodarska stranka, u vidu izbjegavanja zvaničnih sastanaka s austrijskim zvaničnicima i uskraćivanjem podrške austrijskim kandidatima za međunarodne funkcije, a sastanke s austrijskim ambasadorima sveli samo na one tehničke prirode (Pernthaler and Hilpold 2000: 105), od 2017. godine, kada je ta stranka nakon izbora ponovo postala sastavni dio vladajuće koalicije, nije bilo sankcija. Drugim riječima, teme koje koriste ove stranke su postale društveno prihvatljivije i nisu više tabu. S druge strane, kao reakcija na rast desnog populizma javlja se trend da mnoge tradicionalne stranke postaju djelimično euroskeptične (Topaloff 2017: 63). To se može objasniti kao odgovor euroskepticizmom na Eurosekticizam, odnosno strategija kojom će se oduzeti teme koje desni populistu koriste u javnim istupima čime bi im suzili prostor djelovanja. Ipak, s druge strane, takva strategija stvara pritisak na desne stranke, koje mogu opet pokušati pronaći novi prostor za vlastito djelovanje daljim pomjeranjem granica. Ono što je često karakteristično za desne stranke je njihova prepoznatljivost na jednu ili mali broj tema. Međutim, nova uloga koju dobijaju kao dio mainstream politike stvara dodatan pritisak za usvajanje novih stavova o drugim pitanjima u kojima nisu prepoznatljivi i za koje nemaju

kompetencije, jer se simpatizeri očekuju "smjernice" za profiliranje vlastitih stavova i o temama koje bi te stranke najradije izbjegle.

PROŠIRENJE I EUROSKEPTICIZAM

Kada je u pitanju proširenje EU, čvrste desne euroskeptične populističke stranke u svojim izbornim programima su protiv proširenja, dok su blage euroskeptične stranke za dalje proširenje (Kaniok and Hloušek 2016). Izuzetak je njemački AfD. Premda veliki dio njihovih članova djeluju kao pripadnici ekstremne desnice, ta stranka ne odbija EU u potpunosti i ne bi se u potpunosti mogla nazvati čvrstim euroskeptikom. Kao objašnjenje bi se mogla navesti činjenica da tradicionalne njemačke stranke čvrsto podržavaju Uniju i njeno proširenje. Treba također naglasiti da se Evropska Unija proširila u mandatu svakog od njemačkih kancelara, počev od Willyja Brandta pa do aktuelne kancelarke Angele Merkel (Lippert 2017: 393). Također, Njemačka je bila i inicijator i tzv. Berlinskog procesa, kada su 2014. godine predstavnici nekoliko zemalja Unije i Evropske komisije sa predstavnicima zemalja Zapadnog Balkana usaglasili nove politike u procesu proširenja za zemlje Zapadnog Balkana, dok su Njemačka i Velika Britanija u oktobru iste godine predstavile novi pristup prema Bosni i Hercegovini kada su pitanja u slučaju Sejdić-Finci stavljena u drugi plan, a ekonomske reforme u prvi. Ove politike nisu značajno promijenile suštinu niti fokus politike proširenja, jer su to godine povećanog uticaja zemalja koje EU smatra suparnicima, a čije izraženije prisustvo na Balkanu smatraju ugrožavanjem vlastitih interesa. Predstavnici EU su slijedili "logiku posljedičnosti" (March and Olsen 1998: 949), koja podrazumijeva da donosioci odluka kalkuliraju o mogućim posljedicama svoga djelovanja, te na osnovu očekivanja koje smatraju najpovoljnijim za vlastite interese.

Ipak, kako tema proširenja EU na zemlje Balkana nije bila u fokusu, odnosno nije predmet javnih debata, te stranke su se u manjoj mjeri bavile time. Međutim, posmatrajući sposobnost desnih stranaka da iskoriste javne debate za vlastite ciljeve, to bi eventualno dovelo do rasta podrške za desne populiste. Uzimajući u obzir malu podršku stanovnika EU za daljim proširenjem EU (npr. European Commission 2011), takav razvoj događaja se čini vrlo vjerovatnim.

S druge strane, djelovanje desnih populističkih stranaka stvorilo je pritisak na tradicionalne stranke. Neki autori tvrde daje rezultat Nacionalnog fronta u Francuskoj smanjio djelokrug Vlade u Francuskoj, te predviđaju da će izbor AfD-a u Njemačkoj oslabiti vladu kada je EU politika u pitanju, jer će u svakom slučaju imati u vidu

populiste i njihove stavove prije donošenja odluka (Münkler 2017: 114). Odbijanje Francuske i Nizozemske 2018. godine na samitu Evropskog vijeća u Sofiji da se otvore pregovori o članstvu za Albaniju i Sjevernu Makedoniju bi se moglo razumjeti u tom kontekstu, jer su 2017. godine obje zemlje bile suočene s rastom desnog populizma. Tada je Marine Le Pen uspjela u drugom krugu predsjedničkih izbora u Francuskoj osvojiti skoro 34 posto glasova, a u Nizozemskoj je desna Slobodarska stranka (PVV) Geerta Wildersa bila druga najjača stranka na parlamentarnim izborima. Iako je Macronova pobjeda proslavljena kao velika pobjeda Evrope, često je prešućivano da je Nacionalni front ostvario izuzetno dobar rezultat. Podsjećanja radi, 2002. godine tadašnji predsjednik Nacionalnog fronta Jean Marie Le Pen je također prošao u drugi krug predsjedničkih izbora, ali je podrška njemu u drugom krugu bila 18%. Javnost u Evropi je tada s nevjericom posmatrala uspjeh Le Pena, dok 2018. godine prolazak u drugi krug kandidatkinje ekstremno desne stranke više nije bio iznenađenje. To je rezultat promjene politika i pomjeranja granica prihvatljivosti. Sumirano, stranke biraju teme za koje smatraju da mogu dobiti veću podršku, dok izbjegavaju one za koje smatraju da im mogu uskratiti podršku na izborima (Marks and Hooghe 2009: 19). Nadalje, posmatrano s formalne strane, desne stranke trenutno nemaju kapacitet u parlamentima da zaustave usvajanje zakona i drugih akata, ali se njihova moć ogleda u tome da nepopularne teme, koje nemaju podršku među stanovništvom, uvedu u javni diskurs i naglase kako političke elite navodno ne brinu o interesima naroda.

Francuska ministrica za evropske poslove Nathalie Loiseau naglasila je kako EU nije spremna za proširenje, te da će izbori za Evropski parlament 2019. godine biti krucijalni za budućnost Unije (N1 2019), dok je primjerice, francuski predsjednik Macron 2017. godine u svom govoru na Univerzitetu Sorbonne naglasio važnost proširenja (Macron 2017). Ovo treba posmatrati u kontekstu francuske unutrašnje politike i ustavnog uređenja. Naime, promjenama Ustava Francuske 2008. godine uvedena je odredba da se za prijem novih članica u Uniju treba održati referendum. Ukoliko francusko stanovništvo ne podrži članstvo, tu odluku može oboriti francuski parlament, ukoliko tri petine glasaju za prijem. Dakle, prag za prijem novih članica je postavljen prilično visoko. Pored toga, Francuska se u kontinuitetu pokazala kao skeptična prema prijemu novih članica, počev od 1960-ih godina, kada su odbili prijem Ujedinjenog Kraljevstva, te do novijih rundi proširenja, kada su također nevoljko pristajali na nove članice, osim u slučaju prijema Grčke (Lippert 2007: 428). Zvanično objašnjenje za takvu politiku je da se Unija treba reformirati i integritirati prije novih proširenja.

Krize su također utjecale na politiku proširenja, jer je prioritet i Evropske komisije i zemalja članica postalo ublažavanje posljedica ekonomske krize, što je tadašnji čelnik Komisije Jose Manuel Barroso naglasio u svom govoru o stanju Unije 2013. godine (Barroso 2013: 7). Također, Barroso je u govorima o stanju Unije 2011, 2012. i 2013. upozoravao na opasnosti populizma i Euroskepticizma (Barroso 2011, 2012, 2013). Politika proširenja, iako i dalje dio zvanične politike EU, je pala u drugi plan. Tek 2017. godine primijećen je veći interes EU institucija za politikom proširenja, na šta se fokusirao tadašnji predsjednik Evropske Komisije Jean Claude Juncker u govoru o stanju Unije (Juncker 2017). Argumenti koje je koristio odnosili su se na geopolitiku, objašnjavajući da ukoliko Unija ne ispuní prostor, to će učiniti neko drugi. Nadalje, tadašnja komesarka za vanjsku i sigurnosnu politiku Federica Mogherini je posjetila Zapadni Balkan 20 mjeseci nakon stupanja na dužnost (O'Brennan 2018: 3), te ja također govorila o geopolitici (Euractiv 2017). Njemački ministar za Evropu Michael Roth (2018) također je u jednom novinskom članku pisao o Balkanu kao dvorištu Evrope, te ukoliko ne bude aktivnija, to ostavlja prostor za djelovanje drugim državama. Ovo se prvenstveno odnosi na Rusiju (Bechev 2017) i Kinu (Bastian 2017), te Tursku i neke arapske zemlje (Huskić 2020), koje su prisutne na prostoru Zapadnog Balkana. U narednom dijelu bit će analizirane posljedice promjene politike proširenja na Zapadni Balkan.

POSljedICE KRIZA NA POLITIKU PROŠIRENJA

Promjena politike je posljedica promjene vanjskih izazova s kojima se Unija počela suočavati, dok su istovremeno unutrašnji izazovi i dalje prisutni, što je primjerice vidljivo iz pozicija Francuske i Nizozemske kada su odbile dati pristanak na početak pretpristupnih pregovora sa Sjevernom Makedonijom i Albanijom. Ipak, percepcija donosilaca odluka u EU je da vanjski izazovi mogu polučiti veće negativne posljedice nego unutrašnji faktori kao što je porast euroskepticizma. Međutim, nedostatak unutrašnjeg konsenzusa Unije slabi njenu poziciju na vanjskopolitičkom planu. Nevoljkost u politici proširenja slabi "magnetizam" EU da uvjeri potencijalne zemlje članice za provođenje reformi i prilagođavanje standardima Unije, jer postoji nejasnoća u samom procesu, a koja se odnosi na pitanje daljeg proširenja. Ovo je dijelom posljedica narušene dinamike unutar Unije, koja se nije uspjela konsolidirati u potpunosti nakon proširenja 2004. godine, kada je pristupilo deset novih članica. Nekoliko godina kasnije rješavanje posljedica globalne finansijske krize je postao prvi prioritet.

S druge strane, izostanak reformi u potencijalnim zemljama članicama jedan je od razloga za usporeni proces. Ali i taj je razlog povezan sa nejasnom politikom proširenja tokom krize, dok je s druge strane to rezultat nedovoljnog rada političkih elita i nedostatka volje za neophodnim reformama. Naime, neuređenost pojedinih zemalja ostavlja prostor domaćim elitama za ostvarenje vlastitih benefita. Što su percipirane korisiti u procesu integracija za političke elite manje, one su i manje spremne provoditi neophodne politike (Freyburg and Richter 2010). Iskustva iz ranijih procesa proširenja govore da je politika uslovljavanja davala rezultate, jer je postojala nagrada u vidu članstva za koju su elite smatrale da će proizvesti više koristi. Međutim, vrijeme proširenja ostaje nejasno, premda je Evropska komisija u Strategiji proširenja navela 2025. kao realističnu godinu za prijem novih članica (European Commission 2018), ali je zbog protivljenja nekih članica i taj datum odbačen. Nedostatak reformi u zemljama Zapadnog Balkana se može dijelom objasniti i „odsustvom“ Unije iz regije. Iako je postojao zamah nakon samita u Solunu 2003. godine (European Council 2003), koji je označen kao historijski, jer je tad definitivno potvrđena evropska perspektiva, nedostatak unutrašnjeg konsenzusa i narušena grupna dinamika unutar Unije uzrok su zašto nisu polučeni željeni rezultati, koji bi se ogledali u usvajanju reformi i implementaciji onih koje su usvojene. Upravo je to jedan od glavnih neuspjeha EU politike na Balkanu – motivacija da naporan rad bude nagrađen punopravnim članstvom.

Usvajanje zakonskih rješenja radi reformi i njihova implementacija bitno sužava prostor djelovanja korumpiranih elita i smanjuje potencijal za zloupotrebe uzrokovane nedostatkom pravnog ili institucionalnog okvira. Drugim riječima, politika proširenja je dvosmjerni proces koji zahtijeva adaptaciju s obje strane. Ta adaptacija podrazumijeva institucionalno prilagođavanje, ali i poštivanje pravila i ispunjavanje obaveza na koje su obje strane pristale. U vremenu kriza proces adaptacije je formalno i dalje postojao, ali je implementacija usporena ili potpuno izostala. Zapravo, postavilo se pitanje integracijskog kapaciteta, koji se odnosi na sposobnost EU da pripremi zemlje za pristup, te nakon pristupa da sačuva vlastitu koheziju (Börzel, Dimitrova and Schimmelfennig 2017: 158). Naime, nakon proširenja 2004. godine bilo je vidljivo da je proces donošenja odluka bio sporiji (Hertz and Leuffen 2011), a kompleksni način donošenja odluka postao je još složeniji. Unutrašnji problemi unutar Unije, koji su doprinijeli rastu euroskeptičnih političkih stranaka dodatno su otežali njeno funkcioniranje, a usporavanje reformi u potencijalnim zemljama članicama je također otežalo cijeli proces.

ZAKLJUČAK

Cilj rada je bio prikazati kako su desne populističke stranke iskoristile krize za rast podrške. Tokom kriza euroskepticizam je ojačao, a to se odrazilo i na političku scenu koja se tokom krize promijenila. Desne euroskeptične populističke stranke su postale dio političkog mainstreama. Veći broj izabranih dužnosnika je povećao vidljivost euroskeptičnih stranaka te su na taj način suzili prostor tradicionalnim strankama da provode efikasne politike. Ove stranke su se pojavile kao "faktor objašnjenja" o tome šta je navodno pogrešno i ko je kriv za loše politike. Desne euroskeptične stranke uspješno podstiču postojeće strahove kod građana te usmjeravaju pažnju na one koje smatraju krivim za stanje u kojem se društva nalaze, što, kako studije pokazuju, rezultira gubitkom podrške kod najvećih stranaka u vladajućim koalicijama. Uspjesi desnih euroskeptičnih stranaka na izborima za Evropski parlament 2014. i 2019. godine, kada su imali 78, odnosno 73 zastupnika u Evropskom parlamentu, te uspjesi na nacionalnim nivoima, omogućili su im da budu glasnije i ukažu na ono što smatraju bitnim. Također, ove stranke se mogu okarakterizirati i kao reakcionističke, jer reagiraju na pojave koje nemaju podršku u široj javnosti i pokušavaju na taj način mobilizirati potencijalne glasače u svoju korist. Za objašnjenje ovog fenomena korišteno je pet faktora koji su razvili Grabow i Hartleb. Također je vidljivo i pomjeranje granica odnosno normaliziranje percepcije skandaliziranih pojava. Ono što je prije nekoliko desetljeća bilo neprihvatljivo postalo je zahvaljujući djelovanju ovih stranaka u javnosti prihvatljivo.

Ublažavanje posljedica kriza je također utjecalo na politiku proširenja, jer je politika proširenja pala u drugi plan. Primjetan je donekle povećan interes za proširenje 2017. i 2018. godine, kao konzekvenca percepcije o ugroženosti interesa Unije zbog većeg političkog prisustva drugih zemalja koje predstavnici EU smatraju konkurencijom. Te druge zemlje su prije svega Rusija i Kina, za čije prisustvo pojedine zemlje članice Unije, ali i predstavnici Unije smatraju da će popuniti prazninu ukoliko Unija ne provodi aktivnu politiku proširenja. Ipak, Unija je i dalje podijeljena u vezi sa politikom proširenja, gdje primjerice Francuska, čiji predstavnici s tim u vezi tradicionalno izražavaju skepticizam, ne prihvataju aktivniju politiku proširenja dok se Unija ne reformira, dok s druge strane Njemačka u tom pogledu djeluje aktivno.

Promjena prioriteta je ostavila posljedice i na potencijalne zemlje članice, budući da je proces integracija u Uniju ostao nejasan. Perspektiva članstva se više ne može posmatrati kao nešto što se "podrazumijeva" i nešto što nema alternative, kako se

smatralo prije kriza. Za promjenu takve politike potrebno je da se dvosmjerni proces, koji podrazumijeva prilagođavanje i jedne i druge strane, dosljedno provodi.

LITERATURA

1. Albertazzi, Daniele, Arianna Giovannini, Antonella Seddone (2018), "'No regionalism please, we are Leghisti!'" The transformation of the Italian Lega Nord under the leadership of Matteo Salvini", *Regional & Federal Studies*. Routledge, 28(5), 645-671.
2. Alternative für Deutschland (2014), *Mut zu Deutschland. Für ein Europa der Vielfalt*, Available at: <http://www.afdbayern.de/wp-content/uploads/sites/86/2014/12/Europaprogramm-der-AfD1.pdf> (Accessed: 15 March 2017)
3. Alternative für Deutschland (2019) *Programm der Alternative für Deutschland für die Wahl zum 9. Europäischen Parlament 2019*, Available at: <https://www.afd.de/wp-content/uploads/sites/111/2018/11/Leitantrag-Europawahlprogramm-2019.pdf>.
4. Barroso, José Manuel (2011), *European renewal – State of the Union Address 2011*, European Commission, Available at: http://europa.eu/rapid/press-release_SPEECH-11-607_en.htm (Accessed: 14 May 2019)
5. Barroso, José Manuel (2012), *State of the Union 2012 Address*, European Commission, Available at: http://europa.eu/rapid/press-release_SPEECH-12-596_en.htm (Accessed: 14 May 2019)
6. Barroso, José Manuel (2013), *State of the Union Address 2013*, European Commission, Available at: http://europa.eu/rapid/press-release_SPEECH-13-684_en.htm (Accessed: 14 May 2019)
7. Bastian, Jens (2017), "China's Footprint in Southeast Europe: Constructing the 'Balkan Silk Road'", *Südosteuropa Mitteilungen*, 4-5, 8-25.
8. Bechev, Dimitar (2017), *Rival power: Russia's influence in Southeast Europe*, Yale University Press, New Haven and London
9. Bieber, Ina, Sigrid Roßteutscher, Philipp Scherer (2018), "Die Metamorphosen der AfD-Wählerschaft: Von einer euroskeptischen Protestpartei zu einer (r)echten Alternative?", *Politische Vierteljahresschrift*, 59(3), 433-461.
10. Börzel, Tanja, Antoaneta Dimitrova, Frank Schimmelfennig (2017), "European Union enlargement and integration capacity: concepts, findings, and policy implications", *Journal of European Public Policy*, 24(2), 157-176.

11. Brack, Nathalie, Nicholas Startin (2015), "Introduction: Euroscepticism, from the margins to the mainstream", *International Political Science Review*, 36(3), 239-249.
12. Decker, Franck (2018), "Was ist Rechtspopulismus?", *Politische Vierteljahresschrift*, 59(2), 353-369.
13. Deutscher Bundestag (2018), *Drucksache 19/3446 - Antwort der Bundesregierung auf die Kleine Anfrage der Abgeordneten Armin-Paulus Hampel, Petr Bystron, Franziska Gminder, weiterer Abgeordneter und der Fraktion der AfD*, Available at: <https://dip21.bundestag.de/dip21/btd/19/034/1903446.pdf>.
14. Euractiv (2017), *EU ministers: Balkans becoming 'chessboard' for big powers*, Euractiv, Available at: <https://www.euractiv.com/section/global-europe/news/eu-ministers-balkans-becoming-chessboard-for-big-powers/> (Accessed: 7 May 2019)
15. European Commission (2011), *Eurobarometer 76 - Public Opinion in the European Union*
16. European Commission (2018), "A credible enlargement perspective for and enhanced EU engagement with the Western Balkans", 1-19. Available at: https://ec.europa.eu/commission/sites/beta-political/files/roadmap-factsheet-tallinn_en.pdf (Accessed: 25 April 2019)
17. European Council (2003), *Thessaloniki European Council 2003 - Presidency Conclusions*
18. European Council (2018), *Remarks by President Donald Tusk after the EU-Western Balkans summit*, Press release, Available at: <https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2018/05/17/remarks-by-president-donald-tusk-after-the-eu-western-balkans-summit/> (Accessed: 22 February 2019)
19. Falkner, Gerda, Georg Plattner (2019), "EU Policies and Populist Radical Right Parties' Programmatic Claims: Foreign Policy, Anti-discrimination and the Single Market", *JCMS: Journal of Common Market Studies*, 58 (3), 723-739
20. Freyburg, Tina, Solveig Richter (2010), "National identity matters: the limited impact of EU political conditionality in the Western Balkans", *Journal of European Public Policy*, 17(2), 263-281.
21. Grabow, Karsten, Florian Hartleb (2013), "Mapping Present-day Right-wing Populists", in: Grabow, K. and Hartleb, F. (eds), *Exposing the Demagogues: Right-wing and National Populist Parties in Europe*. 1st edn, Centre for European Studies & Konrad Adenauer Stiftung, Brussels, 13-44.
22. Hameleers, Michael, Linda Bos, Claes de Vreese (2017), "Framing blame: toward a better understanding of the effects of populist communication on

- populist party preferences", *Journal of Elections, Public Opinion and Parties*, 28(3), 380-398.
23. Heinisch, Reinhard, Kristina Hauser (2016), "The mainstreaming of the Austrian Freedom Party: the more things change...", in: Akkerman, T., de Lange, S. L., and Rooduijn, M. (eds.), *Radical Right - Wing Populist Parties in Western Europe: Into the Mainstream?* Routledge, 73-93.
24. Hertz, Robin, Dirk Leuffen (2011), "Too big to run? Analysing the impact of enlargement on the speed of EU decision-making", *European Union Politics*, 12(2), 193-215.
25. Hirschmann, Kai (2017), *Der Aufstieg des Nationalpopulismus*, Bundeszentrale für politische Bildung, Bonn
26. Hix, Simon (2018), "Decentralised federalism", in: Martill, B. and Staiger, U. (eds), *Brexit and Beyond*, UCL Press (Rethinking the Futures of Europe), 72-80.
27. Hobolt, Sara B., Catherine d Vries, C. (2016), "Turning against the Union? The impact of the crisis on the Eurosceptic vote in the 2014 European Parliament elections", *Electoral Studies*, 44, 504-514.
28. Huskić, Adnan (2020), "Bosnia and Herzegovina - Abandoned by the West, embraced by the East?", in: Bieber, F. and Tzifakis, N. (eds) *The Western Balkans in the World Linkages and Relations with Non-Western Countries*, Routledge, 83-104.
29. Juncker, Jean-Claude (2017), *President Jean-Claude Juncker's State of the Union Address 2017*. Available at: http://europa.eu/rapid/press-release_SPEECH-17-3165_en.htm.
30. Kaniok, Petr, Vit Hloušek (2016), "Euroscepticism and the prospects of future enlargement of the EU", in: *Paper prepared for the 8th Pan-European Conference on the European Union: 'The Union's Institutional and Constitutional Transformations: Stress or Adaptation?'* University of Trento, 1-17.
31. Lippert, Barbara (2007), "Alle paar Jahre wieder – Dynamik und Steuerungsversuche des EU-Erweiterungsprozesses", *Integration*, 30(4), 422-439.
32. Lippert, Barbara (2017), "Die Bundesrepublik Deutschland und die Erweiterung der Europäischen Union", in: Böttger, K. and Jopp, M. (eds.), *Handbuch zur deutschen Europapolitik*, Bundeszentrale für politische Bildung, Bonn, 393-406.
33. Macron, Emmanuel (2017), *Initiative for Europe Speech by M. Emmanuel Macron, President of the French Republic*, Available at: https://www.diplomatie.gouv.fr/IMG/pdf/english_version_transcript_-_initiative_for_europe_-_speech_by_the_president_of_the_french_republic_cle8de628.pdf.

34. March, Jasme G., Johan P. Olsen (1998), "The Institutional Dynamics of International Political Orders", *International Organization*, 52(4), 943-969.
35. Marks, Gary, Liesbet Hooghe (2009), "A Postfunctionalist Theory of European Integration: From Permissive Consensus to Constraining Dissensus", *British Journal of Political Science*, 39(1), 1-23.
36. Mayer, Nonna (2013), "From Jean-Marie to Marine Le Pen: Electoral Change on the Far Right", *Parliamentary Affairs*, 66 (1), 160-178.
37. Moffitt, Benjamin (2016), *The global rise of populism: performance, political style, and representation*, Stanford University Press, Stanford
38. Mudde, Cas (2004), "The Populist Zeitgeist", *Government and Opposition*, 39 (4), 541-563.
39. Mudde, Cas (2007), *Populist Radical Right Parties in Europe*, Cambridge University Press, Cambridge
40. Münkler, Herfried (2017), "Deutsche Hegemonie in Europa? Über die Rolle und Aufgaben einer "Macht in der Mitte"", in; Rüttgers, J. and Decker, F. (eds.), *Europas Ende, Europas Anfang. Neue Perspektiven für die Europäische Union*, Bundeszentrale für politische Bildung, Bonn, 103-116.
41. N1 (2019) *French Minister: EU not ready for enlargement*, NI. Available at: <http://ba.n1info.com/English/NEWS/a318287/French-Minister-EU-not-ready-for-enlargement.html> (Accessed: 17 April 2019).
42. O'Brennan, John (2018), *EU enlargement to the Western Balkans: towards 2025 and beyond*. Institute of International and European Affairs, Dublin, Available at: <https://www.iiea.com/publication/iiea-publication-eu-enlargement-to-the-western-balkans-towards-2025-beyond/>.
43. Panreck, Isabelle-Christine (2019), "Rechtspopulismus - historisches Phänomen, politischer Kampfbegriff, analytisches Konzept?", in: Brinkmann, H. U. and Panreck, I-C. (eds.), *Rechtspopulismus in Einwanderungsgesellschaften: Die politische Auseinandersetzung um Migration und Integration*, Springer Fachmedien Wiesbaden, Wiesbaden, 25-41.
44. Pernthaler, Peter, Peter Hilpold (2000), "Sanktionen als Instrument der Politikkontrolle - Der Fall Österreich", *Integration*, 23(2), 105-115.
45. Pollak, Johannes (2007), "Europäische Werte?", in; Csáky, M. and Feichtinger, J. (eds.), *Europa - geeint durch Werte? Die europäische Wertedebatte auf dem Prüfstand der Geschichte*, transcript Verlag, Bielefeld, 89-102.
46. Puntscher Riekman, Sonja (2016), "Geld und Souveränität", in: Bieling, H-J. and Große Hüttmann, M. (eds.), *Europäische Staatlichkeit: Zwischen Krise*

- und Integration*, Springer Fachmedien Wiesbaden, Wiesbaden, 203-221.
47. Ripoll, Ariadna (2019), "The new European Parliament: more eurosceptic?", *The UK in a Changing Europe*, Available at: <https://ukandeu.ac.uk/the-new-european-parliament-more-eurosceptic/#>.
48. Roth, Michael (2018), "Der Westbalkan ist Europas Innenhof", *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 2 June, p. 10., Available at: <https://www.auswaertiges-amt.de/de/newsroom/roth-frankfurter-allgemeine/2102814>.
49. Startin, Nicholas (2015), "Have we reached a tipping point? The mainstreaming of Euroscepticism in the UK", *International Political Science Review*, 36(3), 311-323.
50. Szczerbiak, Aleks, Paul Taggart (2017), "Contemporary research on Euroscepticism: The state of the art", in: *The Routledge Handbook of Euroscepticism*, Taylor and Francis, 11-21.
51. The Guardian (2019), "Revealed: the rise and rise of populist rhetoric", *The Guardian*, Available at: <https://www.theguardian.com/world/ng-interactive/2019/mar/06/revealed-the-rise-and-rise-of-populist-rhetoric> (Accessed: 26 March 2019)
52. Topaloff, Liubomir (2017), "Euroscepticism and political parties: Theory and practice", in: *The Routledge Handbook of Euroscepticism*, Taylor and Francis, 63-74.
53. Treib, Oliver (2014), "The voter says no, but nobody listens: causes and consequences of the Eurosceptic vote in the 2014 European elections", *Journal of European Public Policy*, 21 (10), 1541-1554.

THE EFFECTS OF THE INCREASED EUROSCEPTICISM ON EU ENLARGEMENT POLICY ON WESTERN BALKANS

Summary:

The subject of this paper is the analysis of the effects of the increased number of right-wing Eurosceptics on the enlargement policy of the EU on Western Balkans. The aim of this work is, on the one hand, to point at the increased number of the right-wing Eurosceptic political parties, and to analyze how they affect the widening policy. The major argument is that the right-wing Eurosceptic parties reduce the scope of the traditional parties regarding EU integration, which influences the enlargement policy. The increased support of the right-wing Eurosceptic parties is just one factor affecting the enlargement policy. An additional factor for a less devoted enlargement policy towards the Balkans States is that would include a longer period of institutional adaption in the EU, but also the adaption of new members on each other. Second, a factor of the less devoted enlargement policy was the economic crises the EU coped with, and which have contributed to the rise of the right-wing Euroscepticism.

Keywords: EU Enlargement; Euroscepticism; Right-wing populism; Western Balkans

Adresa autora

Authors' address

Anes Makul

Univerzitet u Tuzli

Filozofski fakultet

anes.makul@gmail.com

društvene i humanističke studije

ČASOPIS
FILOZOFSKOG
FAKULTETA
UTUZLI

PРАВNA MISAO

Dženeta Omerdić, Harun Halilović

THE CASE OF BARALIJA V BOSNIA AND HERZEGOVINA: A NEW
CHALLENGE FOR THE STATE AUTHORITIES OF BOSNIA AND
HERZEGOVINA? / PREDMET BARALIJA PROTIV BOSNE
I HERCEGOVINE: NOVI IZAZOV ZA DRŽAVNE VLASTI
BOSNE I HERCEGOVINE? 217

Nežla Borić, Ajna Jodanović

PРАВNI SUBJEKTIVITET MEĐUNARODNIH ORGANIZACIJA
SA POSEBNIM OSVRTOM NA EVROPSKU UNIJU / LEGAL
SUBJECTIVITY OF INTERNATIONAL ORGANIZATIONS
WITH SPECIAL REFERENCE TO THE EUROPEAN UNION 239

Senad Ćeman, Ahmed Purdić

DOBROTVORNI RAD U ISLAMSKOJ JURISPRUDENCIJI /
CHARITY WORK IN ISLAMIC JURISPRUDENCE 257

UDK 341.231.14:342.7

Primljeno: 26. 08. 2020.

Izvorni naučni rad

Original scientific paper

Dženeta Omerdić, Harun Halilović

THE CASE OF BARALIJA V BOSNIA AND HERZEGOVINA: A NEW CHALLENGE FOR THE STATE AUTHORITIES OF BOSNIA AND HERZEGOVINA?

Judgment by the European Court of Human Rights (ECtHR) in the case of Baralija v. Bosnia and Herzegovina holds several important points. Under the surface, different layers are visible, pointing to the deficiencies in the general state of rule of law in Bosnia and Herzegovina. The core issue, as identified by the ECtHR is one of non-compliance with the final and binding decision adopted by the Constitutional Court of Bosnia and Herzegovina, resulting in a legal void, which has left residents of Mostar without the possibility to fulfill their rights to free, democratic, and periodical elections. However, the most interesting part of the ECtHR's reasoning might be the view which the ECtHR holds in regards to the position and the power of the Constitutional Court of Bosnia and Herzegovina to step in and play an active role, giving solutions, albeit temporary, in form of "interim arrangements.". This article offers an overview of the background of "Mostar case," as well as the ECtHR's reasoning and purported position of Constitutional Court of Bosnia and Herzegovina as well as the challenge this case, as well as previous similar ones may represent to the State authorities.

Keywords: Discrimination; Right to free elections; Rule of law; Constitutional Court; Legal void

INTRODUCTION

Article 2 of the Constitution of Bosnia and Herzegovina, in its English version, which is considered as the authoritative one, states that "*Bosnia and Herzegovina shall be a democratic state, which shall operate under the rule of law and with free and dem-*

ocratic elections”¹. The local translation of the text, however, uses the term “is” (“je”) instead of “shall be”, which may be read as a statement of an existing fact rather than a statement of the aspiration or a promise, found in the original text. The apparent anecdotal linguistic contradiction is, however, a telling one, leading to the question of factual or aspirational truthfulness of that statement.

The state of rule of law and free and democratic elections in Bosnia and Herzegovina (BiH and Bosnia and Herzegovina will be used alternatively) has been scrutinised on multiple occasions by the European Court of Human Rights (ECtHR). Most relevant cases to date: Sejdic and Finci²; Pilav³; Zornic⁴.

All of them ended in decisions concluding that certain provisions of the Constitution are discriminatory in the treatment and the position of “Others”⁵ through their inability to be elected as members of Bosnia and Herzegovina’s collective presidency and members of House of peoples⁶, a part of BiH’s bicameral Parliamentary assembly. Nevertheless, discrimination includes also the territorial arrangements prohibiting even the members of the “constituent” peoples to run for the presidency⁷. The treatment of “Others” to the detriment of the constituents is a situation which need to be removed if the country wishes to further its goal of European integrations (Trnka 2004:19)

Latest one of those assessments came on the 29 October 2019 in the form of Judgement of the ECtHR to the case of Baralija v. Bosnia and Herzegovina, Application no. 30100 18 (Judgement). The case concerns situation in Mostar, a regional centre of Herzegovina as well as one of the largest cities in Bosnia and Herzegovina, and the lack of “free and democratic (local) elections” in it. Relating to it, the lack of “rule of law” in Bosnia and Herzegovina altogether and the practice of non-implementation of the final and binding decisions of the Constitutional Court of Bosnia and Herzegovina.

¹ Constitution of Bosnia and Herzegovina, English version published by OHR, Available via: <http://www.ohr.int/ohr-dept/legal/laws-of-bih/pdf/001%20-%20Constituti-ons/BH/BH%20CONSTITUTION%20.pdf>, Accessed April 2020

² Sejdic and Finci v Bosnia and Herzegovina (GC), no. 2799/06 and 34836/06, 22 December 2009, ECLI:CE:ECHR:2009:1222JUD002799606

³ Pilav v Bosnia and Herzegovina, no. 41939/07, 9 June 2016, ECLI:CE:ECHR:2016:0609JUD004193907

⁴ Zornić v Bosnia and Herzegovina, no. 3681/06, 15 July 2014, ECLI:CE:ECHR:2014:0715JUD000368106

⁵ Preamble of the Constitution of Bosnia and Herzegovina defines Bosniaks, Serbs and Croats as “constituent peoples”, using the term “Others” to describe minorities or people who do not wish to declare themselves as members of one of the constituent peoples.

⁶ As in the cases of Sejdic and Finci and Zornić

⁷ As in the case of Pilav

We can describe Mostar's administrative and political order as complex, even in the context of Bosnia and Herzegovina's own complex constitutional and administrative order. Political stalemate in finding a solution that would satisfy two once warring communities (Croats and Bosniaks⁸) in regards to the administrative division and the election rules applicable in the City of Mostar, resulted in a situation in which the last local elections were held in 2008, and a situation in which a final and binding decision adopted by the Constitutional Court of BiH ordering the amendments to these rules is left unimplemented since 2010⁹. Thus the violation of applicant's human rights was found in the ECtHR's Judgement. The difficult challenge of multicultural society undergoing transition and reeling from a conflict persisted for a long time. (Puzić 2004: 71)

The wording of the Judgement, however, is going beyond the situation in Mostar, which is examined in the article and has the potential of holding wider implications for the functioning and the position of Constitutional Court of Bosnia and Herzegovina and its apparent competences. The Judgement also has several specific points that are noteworthy in defining the practice of the ECtHR on issues of discrimination. Some of those aspects are going to be examined in this text.

The key question examined is the position held by the ECtHR, which is perhaps guided by the need to strengthen the position of the Constitutional Court and to halt the practice of non-implementation of the final and binding decisions adopted by the Constitutional Court that, under the domestic law and practice has the power to enact temporary measures that solve the situation until the permanent measures are adopted by the legislative bodies. The grounding of such position, however, is lacking of broader and more substantive case law by the Constitutional Court of BiH, thus can be accepted only by the extensive interpretation of the domestic law and practice in question.

Further question is the challenge the case of Baralija represents to the State authorities of Bosnia and Herzegovina. The judgements of the Constitutional Court are final and binding. Constitutional Court B&H, in the case it finds that certain norm is not consistent with the Constitution or other applicable international convention, such as European Convention on Human Rights, which is directly applicable in B&H, (Vehabović 2006: 98), as it was primarily the situation described in the case of Bar-

⁸ According to the 2003 census data, out of 105,789 citizens of City of Mostar, 48,4% are Croat and 44,2 % are Bosniak. Data published by Agency for Statistics of Bosnia and Herzegovina, Available via <https://www.popis.gov.ba/>, accessed April 2020;

⁹ Baralija v Bosnia and Herzegovina, no. 30100/18, 29 October 2019, ECLI:CE:ECHR:2019:1029JUD003010018;

aliija, orders in its judgement that the State authorities are obliged to adopt necessary changes through the parliamentary legislative procedure, either immediately or within a certain timeframe. The State authorities, primarily the legislative bodies, are thus under dual obligation, to fulfil the obligation undertaken by joining a convention, and to fulfil the judgement by the national constitutional court. Under international and domestic pressure, State authorities are obliged to find the solutions to the case of Baraliija, which they apparently did, as well as to other cases related to discriminatory nature of election system, such as Sejdic Finci, Pilav and Zornic. The position of ECtHR regarding the powers of Constitutional court of Bosnia and Herzegovina may prove to be another incentive to State authorities and political representatives, however, whether such incentive will prove itself in other cases or turn out to be a single-use tool?

2. BACKGROUND OF THE “BARALIJA” CASE

Before going any further, a brief background overview of the specifics of Bosnia and Herzegovina’s legal and constitutional system, as well as some background on the inception of the issue of (the lack of) local elections in Mostar need to be considered.

2.1. Relevant background and the constitutional order of Bosnia and Herzegovina

The society of Bosnia and Herzegovina with its inter ethnic components and recent post conflict era is a society undergoing deep changes which are reflected in the legislative order of the country (Caspersen 2014:12).

The Constitution of Bosnia and Herzegovina (Constitution) is, in fact, an Annex to the General Framework Agreement for Peace in Bosnia and Herzegovina (the “Dayton Agreement”); an international agreement initialled in Dayton, Ohio, USA on the 21 November 1995 and signed in Paris on the 14 December 1995¹⁰. As such, the Constitution has not been adopted in a manner usual in modern democracies involving the democratic choice of the people, or at least, their representatives, thus theoretically is lacking in democratic legitimacy (Šarčević 2009).

¹⁰ General Framework Agreement for Peace in Bosnia and Herzegovina

The Constitution did, however, left the possibility of its amendment through the procedure in the Parliamentary Assembly of Bosnia and Herzegovina, foreseeing the majority vote of two-thirds of those present and voting in the House of Representatives, except for the human rights guarantees in Article 2 which cannot be diminished or eliminated. Therefore, at least theoretically, the lack of democratic scrutiny and the legitimacy of its inception may be rectified in future.

The Dayton Agreement set out the continuation of Republic of Bosnia and Herzegovina, now Bosnia and Herzegovina as a state under international law and provided for its internal structural modification, thus recognising entities of Federation of Bosnia and Herzegovina, which is further divided into ten Cantons¹¹ and the entity of the Republic of Srpska.

The Dayton agreement, however, did not resolve the issue of the inter-entity territorial boundary line in the area of Brcko, leaving that question to be resolved by the binding decision of international arbitration. The arbitral award¹² from 14 February, 1999 defined Brcko District as a separate administrative unit under the sovereignty of Bosnia and Herzegovina.

This occurrence is of certain significance since it is in the case of Brcko when the constitutional amendment procedure set out in Article 10 of the Constitution has been put to practice. It is an interesting theoretical question whether, on that occasion, the Constitution has obtained its democratic legitimacy, or whether in fact, only the “Brcko amendment” has democratic legitimacy, having been adopted in a manner prescribed by the Constitution, by democratically elected representatives. Nevertheless, that might be an interesting point for separate consideration.

One further specific and noteworthy aspect of Bosnia and Herzegovina’s Constitutional system is the doctrine of direct application of the European Convention on Human Rights (Convention) outlined in the Constitution¹³. These instruments do have supremacy over local laws. However, the Constitutional Court of BiH has shown restraint in giving that same supremacy over the Constitution itself. Hence although they all form the set of constitutional legislation, in the instance of a contradiction of these documents with the actual text of the Constitution, the Constitutional Court of

¹¹ Article 2 of the Constitution of Federation of Bosnia and Herzegovina defines cantons as federal units within the entity of Federation of Bosnia and Herzegovina.

¹² Arbitral award for Brcko, text published by OHR, available via http://www.ohr.int/ohr_archive/arbitrazna-odluka-za-spor-oko-meuentitetske-granice-na-podruju-brkog-2/, accessed April 2020;

¹³ Article 2, Section 2 of the Constitution of Bosnia and Herzegovina states “*The rights and freedoms set forth by the European convention for the Protection of human rights and Fundamental Freedoms and its Protocols shall apply directly in Bosnia and Herzegovina. These shall have priority over all other law*”.

BiH has taken a position that it is its mandate to uphold the Constitution¹⁴. For further consideration of the case at hand, it is important to bear in mind that the 1966 International Covenant for Civil and Political Rights is one of enumerated human rights documents applicable in Bosnia and Herzegovina.¹⁵

Therefore, European Convention on Human Rights, as an integral part of the Constitution of Bosnia and Herzegovina, together with its protocols prohibits discrimination, which creates a positive obligation on behalf of the State authorities, to enact appropriate legislation (Krešić, Begić, Alihodžić, Omerdić 2017:47) .

The significance of the “legitimacy gap” has already been scrutinised by the ECtHR as well, in its assessment of the objection set out by the state, putting forward the notion that certain discriminatory aspects of the Constitution cannot be put on the burden of Bosnia and Herzegovina due to unique origin and position of the Constitution. The ECtHR concluded that, even though it might be said that the responsibility of Bosnia and Herzegovina for the creation of original discriminatory provisions of the Constitution is diminished, the fact that there is a possibility of amendment of such provisions by democratic means, leaves the burden of responsibility on the state for the maintenance of such situation which is found to be discriminatory¹⁶.

All of which leads us to another aspect of Bosnia and Herzegovina’s unique legal structure and another point adding to the “legitimacy gap”, one that is also directly linked with the Mostar case, namely the existence and position of the institution of position named High Representative for Bosnia and Herzegovina, and connected to it, the Office of High Representative (OHR).

Annex 10 of the Dayton agreement, the Agreement on Civilian Implementation foresees the position of the High Representative, an international civilian administrator, operating under the authorisation of the United Nations Security Council, as an enforcement measure under the Chapter VII of the United Nations Charter, as set out by the Resolution no. 1031 of the 15 December 1995¹⁷.

The High representative, however, has wide-reaching powers, colloquially dubbed the “Bonn powers”, which include, among others, the powers of imposition or annulment of any laws, including the provisions of an entity or canton constitutions.

¹⁴ Constitutional Court of Bosnia and Herzegovina, Decision in the case U-5/04, 27 June 2006, Official Gazette of BiH no 49/06;

¹⁵ Annex I to the Constitution of Bosnia and Herzegovina, Additional Human Rights agreements to be applied in Bosnia and Herzegovina, in point 7 enumerates the 1966 International Covenant on Civil and Political Rights and the 1966 and 1989 Optional protocols thereto.

¹⁶ Sejdic and Finci v Bosnia and Herzegovina (GC), no. 2799/06 and 34836/06, 22 December 2009, ECLI:CE:ECHR:2009:1222JUD002799606, paragraph. 30

¹⁷ Resolution of the UN Security Council no. 1031, 15 December 1995, available via: [https://undocs.org/S/RES/1031\(1995\)](https://undocs.org/S/RES/1031(1995)) , accessed April 2020

Since the mandate of High Representative is to interpret and implement the Dayton agreement, the practice established a sort of “self-restraint” when it comes to the amendment of the Constitution itself due to it being an Annex to the Dayton Agreement.¹⁸

However, in other cases, the use of the powers by the High Representative and the intervention into the legal and constitutional system of Bosnia and Herzegovina was extensive, at least in the years following the end of the 1992-1995 war, with its intensity being more restrained in later years.

Some of those interventions of the High Representative into the legal and constitutional system of Bosnia and Herzegovina are of great significance in this case, namely in the instance of the imposition of the Statute for Mostar in 2004¹⁹ and the corresponding provisions of the Election Law B&H.

The specifics of constitutional order of Bosnia and Herzegovina are perhaps mostly visible in the rules of its election system. The Constitution of Bosnia and Herzegovina recognises Bosniaks, Croats and Serbs as “constituent peoples”, prescribing specific seats and quotas for persons declaring as belonging to one of the constituent peoples, thus leaving the “Others” discriminated, a situation which is well documented in the cases of Sejdic and Finci and Zornic. However, it is an obligation of the state authorities to ensure the enjoyment of the rights (in this case the right to vote and stand for elections) to individuals regardless of their group status and regardless of the specific composition of Bosnia and Herzegovina. (Kazazić, Omerdić 2019: 325).

Finally, it is important to note that the Constitution of Bosnia and Herzegovina expressly states in Article 6 (4) that the decisions adopted by the Constitutional Court of Bosnia and Herzegovina are final and binding. In relation to the powers and obligations of the parliamentary assembly of Bosnia and Herzegovina, article 4 (4) of the constitution expressly tasks it with adopting legislation, necessary to “...*carry out the responsibilities of the Assembly under this Constitution*”. Therefore, there is an obvious legal link and the obligation on the part of the Parliamentary assembly, in the situations when Judgement of the Constitutional Court of Bosnia and Herzegovina orders the adoption of certain legislative amendments, to adopt the necessary legislative changes.

¹⁸ Sejdic and Finci v Bosnia and Herzegovina (GC), no. 2799/06 and 34836/06, 22 December 2009, ECLI:CE:ECHR:2009:1222JUD002799606, paragraph. 17

¹⁹ Decision by High Representative on declaring the Statute of the City of Mostar, 28 January 2004, available via <http://www.ohr.int/odluka-kojom-se-proglasava-statut-grada-mostara-2/>, accessed April 2020

2.2. Background of Mostar case

Adding to the complex background of Bosnia and Herzegovina's constitutional and legal system, Mostar also has a complex background itself. On the 10 November 1995, an Annex to the Dayton Agreement on Implementing the Federation of Bosnia and Herzegovina²⁰, a separate document signed during the Dayton peace process, agreeing on the principles for the interim statute of the City of Mostar was signed.

It provided for the legal and functional unity of the City of Mostar, with its pre-war territory and division of competences between the city administration and newly formed municipalities, which are now divided along ethnic lines. In general Dayton peace process in Bosnia and Herzegovina is still on-going (Steiner 2003)

On the 7 February 1996, the Interim statute of City of Mostar was issued by Mr. Hans Koschnik, the International Administrator for Mostar, dividing the city into six municipalities²¹, three of them with Bosniak and three with Croat majority, further setting up the division of competences, which would favour the municipalities and providing the rules of the City Council elections.

The experiences of the interim statute were deemed as unsatisfactory by the Office of High Representative²², thus on the 28 January 2004, High Representative, late Mr. Paddy Ashdown passed a decision ordering the Statute of Mostar, as well as adopting corresponding changes to the Election Law BiH, relating to the local election rules in the City of Mostar.²³

The new statute defined a City of Mostar as one unit of local self-government and the previous six municipalities as city areas. Election of the members of the city council was prescribed by Article 17 of the City Statute, as well as by the corresponding provisions of the Election Law BiH. The provisions ordered that the six city areas were to give four councillors each, and the remaining seventeen city councillors were to be elected of off the city-wide list, comprising of all of the six city zones, and including the "central area", which was defined as a separate area by the 1996 Interim statute, comprising of the historic and prominent old town area surrounding the sym-

²⁰ A separate document named Dayton Agreement on Implementing the Federation of Bosnia and Herzegovina, dated on 10 November 1995, related to the functioning of entity of Federation of Bosnia and Herzegovina, and an Annex thereto related to Mostar.

²¹ Annex to the Interim Statute of Mostar, published 20 February 1996, in the Official Gazette of the City of Mostar no. 1

²² Commission for Reforming the City of Mostar: Recommendations of the Commission Report of the Chairman, 15 December 2003, p. 49

²³ Decision by the High Representative on adopting the changes to the Election Law, 28 January 2004, available via <http://www.ohr.int/odluka-kojom-se-proglasava-zakon-o-izmjenama-i-dopunama-izbornog-zakona-bosne-i-hercegovine-3/?print=pdf>, accessed April 2020

bol of the city, the Old bridge. The last local elections in Mostar were held in 2008, under these rules.

On the 16 September 2009, the Croat Caucus to the House of Peoples of the Parliamentary Assembly of Bosnia and Herzegovina filed the request with the Constitutional Court of Bosnia and Herzegovina for the review of relevant provisions of the Election Law BiH, as well as corresponding provisions of the Constitution of Federation of Bosnia and Herzegovina and the Statute of Mostar.

On the 26 November 2010, the Constitutional Court of Bosnia and Herzegovina declared articles 19.2(1) to (3), and articles 19.4(2) to (8) of the Election Law BiH, as well as article 17(1) of the Statute of the City of Mostar, as contrary to the Article 25 of the 1966 International Covenant on Civil and Political Rights²⁴, and thus as unconstitutional. The reasoning of the Judgement explains that the rules imposing the election of the three city councillors from the six city areas are of a discriminatory effect since it creates a mismatch in the “weight” of a vote between the more populous and less populous election areas²⁵. Further discrimination is found in the instance of the “central zone” whose inhabitants may only elect councillors from the citywidelist, while the inhabitants of other city zones are entitled to elect both the seventeen councillors of the citywide list and the four councillors allocated for their respective city zone.

The Constitutional Court of BiH ordered the relevant provisions to be amended by the parliament within six months. However, that did not happen, leading the Constitutional Court to adopt the Decision on the non-enforcement on the 18 January 2012²⁶ establishing that the provisions of the Election Law BiH and Statute of the City of Mostar, which has been found unconstitutional would cease to be in effect and lose their legal validity. By doing so the Constitutional Court of BiH created a legal void, which made the local elections in Mostar impossible unless new provisions are enacted.

No local elections were held in the election cycles in the years of 2012 and 2016 when citizens in other cities of Bosnia and Herzegovina were able to elect their local

²⁴ Article 25 of the 1966 International Covenant on Civil and Political rights states “Every citizen shall have the right and the opportunity ... to vote and to be elected at genuine periodic elections which shall be by universal and equal suffrage and shall be held by secret ballot, guaranteeing the free expression of the will of the electors...”

²⁵ Decision of the Constitutional Court of BiH in case U9/09, 26 November 2010, Official Gazette of BiH no. 48/11

²⁶ Decision on non-implementation, Constitutional Court of BiH, 18 January 2012, Official Gazzete of BiH no. 15/12

representatives. During all that time, Mostar's current mayor, who was elected by the City Council in 2009, has been in "technical mandate" since 2012.

3. THE REASONING OF THE ECtHR JUDGEMENT

The application against Bosnia and Herzegovina was lodged with the ECtHR by Ms Bralija, an active participant in the local political life of Mostar. The complaint was that her inability to stand as a candidate or to vote in local elections amounted to the violation of her human rights protected by the Convention. On the 29 October 2019 the ECtHR adopted the Judgement in this case.

The reasoning of the Judgement offers many important points. The Court concludes in paragraph 62 that the core issue which has created this situation, namely the non-implementation of final and binding decision previously adopted by the Constitutional Court of Bosnia and Herzegovina "*...would be likely to lead to situations that were incompatible with the principle of the rule of law which the Contracting States undertook to respect when they ratified the Convention...*"²⁷ Thus reaffirming the principle of rule of law as one of the basic principles to which all of the member states to the Convention should adhere to (Loucades 2007:35).

As in previous cases, most notably in the case of Sejdic-Finci, the Court examined the justifications set forth by the State regarding the prolonged non-implementation of the decisions adopted by the Constitutional Court. The difficulties in finding a political solution that would enable a power sharing arrangement having in mind a particularly complex recent past and inter ethnic divide in Mostar, was taken as a viable justification for some delay in implementation, however, having in mind the duration of the non-implementation, such justification is completely rejected by the Court in the Paragraph 58²⁸. Power sharing arrangements are often found in post conflict societies trying to overcome the adversity (Schnecker 2002) Even the fact that the High Representative enacted the disputed Statute and provisions of the BiH Election Law, cannot absolve the State from the responsibility, since the State has at its disposal democratic means of adopting non-discriminatory measures, as it was previously stated in the Sejdic-Finci Case²⁹.

²⁷ Baralija v Bosnia and Herzegovina, no. 30100/18, 29 October 2019, ECLI:CE:ECHR:2019:1029JUD003010018, paragraph. 62

²⁸ Baralija v Bosnia and Herzegovina, no. 30100/18, 29 October 2019, ECLI:CE:ECHR:2019:1029JUD003010018, paragraph. 58

²⁹ Sejdic and Finci v Bosnia and Herzegovina (GC), no. 2799/06 and 34836/06, 22 December 2009, ECLI:CE:ECHR:2009:1222JUD002799606, paragraph. 30

One of the specific points to this case as compared to previous cases relating to the election system of Bosnia and Herzegovina, such as Sejdic-Finci and Pilav, is the fact that in the case of Mostar, it is not a legal norm currently in force which is producing a discriminatory effect, but a legal void which was created by the Decision of the Constitutional Court, adopted on the 22 September 2004, declaring the provisions of Mostar Statute and Election law without legal effect. The provision were found to be contrary to the Article 25 of the International Covenant on Social and Political Rights, which prescribes the obligation to hold periodic and democratic elections, ordering a six months period in which the national legislative body was supposed to adopt new non-discriminatory measures.

Further, the ECtHR found a violation of the Article 1 of the Protocol no. 12, which imposes the prohibition on discrimination in the enjoyment of any rights set forth by the law, not only limited to the catalogue of rights listed in the Convention, thus establishing a general prohibition of discrimination³⁰.

In this case, the discriminatory basis i.e. the place of residence, is not the one which represents the innate characteristic of the person, but to characteristics which would fall in the category of “other status”, as previously decided in the case of Carson, where the ECtHR decided that the “...*place of residence constitutes an aspect of personal status*”³¹. The applicant is, due to her place of residence, discriminated against other citizens of Bosnia and Herzegovina, which could partake in the local elections.

The argument set forth by the state that the application actually represents “actiopolularis” and therefore is inadmissible under the requirements of Article 43 of the Convention, requiring for the applicant to be able to prove its victim status (White, Ovey, Jacobs 2010: 31) is rejected. The ECtHR held as in the Case of Burden³² the applicant belonged to the group of people i.e. citizens of Mostar, especially those actively participating in local politics, which are under the risk of having their rights violated by the measure. Relating to the issue of legal void having discriminatory effect, the court reiterated that the same applies in the situation of absence of legal measure which is able to produce the discriminatory effect³³.

³⁰ Baralija v Bosnia and Herzegovina, no. 30100/18, 29 October 2019, ECLI:CE:ECHR:2019:1029JUD003010018, paragraph. 59

³¹ Carson and Others v United Kingdom (GC), no. 42184/05, 16 March 2010, ECLI:CE:ECHR:2010:0316JUD004218405

³² Burden and Burden v United Kingdom, 13378/05, 12 December 2006, ECLI:CE:ECHR:2006:1212JUD001337805;

³³ Baralija v Bosnia and Herzegovina, no. 30100/18, 29 October 2019, ECLI:CE:ECHR:2019:1029JUD003010018, paragraph. 33;

The ECtHR also rejected the argument that the appellant has not exhausted all of the legal remedies available in the State. Exhaustion of legal remedies is one of the prerequisites of the address to ECtHR (Schabas 2015:551). In this case the remedy in question would be an appeal to the Constitutional Court of Bosnia and Herzegovina. The ECtHR decided in the Paragraph 39 of the Judgement that, since the core issue is non implementation of the previous decision of the Constitutional Court related to that matter, which ordered the adoption of the changes in the legislation, the application to the Constitutional Court would not have been effective remedy, therefore, the applicant was under no obligation to pursue it³⁴.

Finally in Paragraph 62 of the Judgement, the ECtHR, after finding the violation of the applicants rights ordered to the State to adopt changes to relevant provisions within six months from the moment when the Judgement became final, which was on the 29 January 2020.

In the case the State fails to do so, the ECtHR, perhaps with the wish to strengthen the position of the Constitutional Court of Bosnia and Herzegovina and to rectify the practice of non implementation of final and binding decisions adopted by the Constitutional Court, is of the view that “... *the Constitutional Court, under domestic law and practice ... has the power to set up interim arrangements as necessary transitional measures*”³⁵ leading us to the question of the repercussions of the Judgement and the view of the ECtHR on the position of the Constitutional Court of Bosnia and Herzegovina.

4. ASPECTS RELATED TO THE CONSTITUTIONAL COURT OF BOSNIA AND HERZEGOVINA

It is a quite usual practice of the ECtHR, following the finding of a violation of applicant's human rights, to order the respondent State to make the necessary amendments in the legislation and to remove the measures that are found to be contravening the Convention. In its Judgement, the ECtHR primarily ordered Bosnia and Herzegovina to adopt the required provisions through the regular legislative procedure. However, perhaps the most interesting point in the interpretation of the legal and constitutional system of Bosnia and Herzegovina that can be found in this Judgement is

³⁴ Baralija v Bosnia and Herzegovina, no. 30100/18, 29 October 2019, ECLI:CE:ECHR:2019:1029JUD003010018, paragraph. 39;

³⁵ Baralija v Bosnia and Herzegovina, no. 30100/18, 29 October 2019, ECLI:CE:ECHR:2019:1029JUD003010018, paragraph. 62

the part where the ECtHR holds that the Constitutional Court BiH “...has the power ... under domestic law and practice...” to adopt interim “arrangements”.

4.1. Law and practice of the Constitutional Court of Bosnia and Herzegovina

The ECtHR holds in paragraph 20 of the Judgement, that there is an established practice by the Constitutional Court of Bosnia and Herzegovina that holds as the basis for the power of the Constitutional Court BiH to adopt its interim measures, in case the required measures are not adopted by competent legislative bodies.

The Court, therefore, holds that the Constitutional court, under the relevant “domestic law and practice” has a position which is not one of a mere “negative legislator” (Trnka 2010:363), who, in its review of the disputed provisions strikes down and leaves without legal power any provision of the law that is not consistent with the Constitution of Bosnia and Herzegovina. Instead, the Court sees, in this case, a basis on which the Constitutional Court may take the position of an “active legislator” that has jurisdiction of adopting the “interim arrangements” as temporary measures solving the issue until a permanent solution is adopted by the legislator.

The practice in question cited by the ECtHR is the Decision adopted by the Constitutional Court of B&H on the 22 September 2004³⁶, related to the case U-44/01. The case in question refers to the names of the cities in the entity of Republic of Srpska that were found to be contrary to the Constitution of Bosnia and Herzegovina. In a decision adopted on the 27 February 2004³⁷, Constitutional Court of BiH ordered to the entity authorities to adopt changes to the parts of legislation regulating the names of the cities in question, all within six months. Following the failure of the entity authorities in adopting the changes sought for by the decision, Constitutional Court of BiH adopted a decision on the 22 September 2004 stating that the impugned provisions ceased to be in force, adopting on the same day, a separate decision, essentially a temporary measure, which replaces, until the relevant changes are adopted, the names of the cities in question³⁸.

³⁶ Decision by the Constitutional Court of Bosnia and Herzegovina, 22 September 2004, Published in the Official Gazette of BiH no. 46/04

³⁷ Decision by the Constitutional Court of Bosnia and Herzegovina, 27 February 2004, Published in the Official Gazette of BiH no. 18/04

³⁸ Decision by the Constitutional Court of Bosnia and Herzegovina, 22 September 2004, Published in the Official Gazette of BiH no. 46/04

The decision in question, as its legal basis, cites the Article VI (3.a) of the Constitution of Bosnia and Herzegovina, and the articles 59 (2) and 80 of the Rules of the Constitutional Court of Bosnia and Herzegovina³⁹. Article VI of the Constitution establishes the jurisdiction of the Constitutional Court of BiH to decide on the disputes that arise under the Constitution, between the state and the entities, the entities themselves, or between the institutions of Bosnia and Herzegovina, including the disputes in the matter of whether any provision of the entity's constitution or law is consistent with the Constitution of Bosnia and Herzegovina. Article 59 (2) of the Rules of the Constitutional Court of BiH generally enumerates the types of decisions the Constitutional Court adopts in its procedure, following the deliberation and the vote of the panel judges. Article 80 (now Article 76, the Revised text of the Rules of the Court 2014) states that the Constitutional Court of BiH "... *shall decide in each individual case on any issue regarding the proceedings before the Constitutional Court not regulated by these Rules.*"

4.2. Division of powers

Due to the lack of further case law that would give more light into the relevant practice of the Constitutional Court of BiH and its purported powers to actively prescribe measures, instead of merely impugning the provisions found inconsistent with the Constitution, it may be said that a conclusion on the existence of such powers may be reached only by the means of extensive interpretation of the enumerated articles, especially of the Article 80 of the Rules of the Constitutional Court of BiH.

It is unclear whether the said provision refers solely to the procedural issues that may arise or any other issues that may include the very *meritum* of the case. The cited article refers to the "*issues regarding the proceedings*"⁴⁰ ("*pitanja postupka*"). Extensive interpretation is also necessary in considering the measures adopting temporary solutions that are falling within the *meritum* of the case, as those measures which the Article 59 (now Article 57) of the Rules of the Court cites as "interim measures".

Taking into account the fact that the Rules of the Constitutional Court of Bosnia and Herzegovina is an internal act, adopted by the Constitutional Court of Bosnia

³⁹ Revised text of the Rules of the Constitutional Court of Bosnia and Herzegovina, Official Gazette BiH nos. 22/14, 57/14

⁴⁰ Revised text of the Rules of the Constitutional Court of Bosnia and Herzegovina, Official Gazette BiH nos. 22/14, 57/14

and Herzegovina itself, as per the Article 6 (2.b) of the Constitution of Bosnia and Herzegovina, it is unclear whether the “constitution maker”, however that term might be loose in the case of Bosnia and Herzegovina and its Constitution, had intended that the Constitutional Court, as a part of the judicial branch of power, has certain competencies which would fall in the realm of the legislative branch of power, even in their form as “*temporary arrangements*”. The Constitution itself is rather silent on the issue; however, the composition of the text of the Constitution clearly separates the sections related to three branches of power.

Theoretically, the situation might be regarded as a deviation in the division of powers, benefiting, in this case, the judicial branch to the detriment of the legislative branch, in a manner not so different from the situation where an executive branch may assume certain legislative powers in the case of extraordinary circumstances (e.g. outbreak of war). However, the Constitution of Bosnia and Herzegovina interestingly does not foresee that kind of situation and does not, under any circumstance, allow that kind of deviation from the separation of powers, which may be found in some constitutions (Trnka 2010: 228). In Bosnia and Herzegovina, such a situation is only granted in the constitution of the entity of the Republic of Srpska and is not found in the constitution of the entity of Federation of Bosnia and Herzegovina.

Whatever the reasons for such omission might be, the lack of those provisions is a telling sign of Constitution of Bosnia and Herzegovina’s firm position on the separation of powers between the legislative, executive and judicial branch. Since the decisions of the Constitutional Court of BiH are final and binding, no other instance in the domestic legal system is in the position to legally interpret its decisions, except for the intervention in the form of an amendment of the constitution itself ordering the changes to the balance of powers, which would usually take effect after their adoption. The ECtHR, on the other hand, cannot be regarded as such overseeing and superimposed institution, since its jurisdiction is limited to the review of the compliance by the Member States with the requirements of the European Convention on Human Rights (Ichim 2015: 8).

The dynamics of the legislative activity in Bosnia and Herzegovina should also be taken into account. From the experience of the aforementioned decision adopted by the Constitutional Court which replaced the names of cities, following the failure of the entity authorities to comply with the obligation, as ordered, we may see how a measure that was intended to become a temporary solution, becomes, in fact, a permanent one, since the cities in question still carry the names ordered by the decision of the Constitutional Court of BiH. It is not hard to imagine, especially in the case of

Mostar, where the search for a compromise is proven to be a difficult task, that a temporary measure adopted by the Constitutional Court, would, actually, become a lasting one, if not even a permanent one. Such development, of course, would not be the intention or the responsibility of the Constitutional Court of BiH, should it decide to act in that manner.

Speaking of the political and legislative dynamics in Bosnia and Herzegovina, another case relating to the election rules should not be overlooked. The case in question concerns another similar decision of the Constitutional Court of Bosnia and Herzegovina and relates to the rules applicable to the election of the members to the House of Peoples of the Parliament of the entity of Federation of Bosnia and Herzegovina. The Ljubic case⁴¹ also declared certain provisions related to the election process inconsistent with the Constitution and ordered their amendments. Those amendments, however, have not been adopted, so to ensure the process of constituting the House of Peoples of the Parliament of Federation of Bosnia and Herzegovina, the Central Election Commission (CIK) adopted necessary decisions (in a form of instruction)⁴² and gave mandate to the elected representatives. Such practice, however, may be regarded as problematic. The issue in question is that, the questions that are regulated by the law or constitution itself, are been regulated by the acts of much lesser legislative power, such as decisions, instructions etc. and are adopted by the body tasked with conducting and overseeing the election process, not the one tasked with the setting of the election rules (i. e. a legislative body). Even if taken as temporary solutions, such situations may be regarded as substandard.

4.3. *The aftermath of the Baraliija Case*

After the Judgement in the case of Baraliija became final in the January 2020, the authorities were given a six months timeframe to adopt the legislation prior to the possible intervention by the Constitutional Court of Bosnia and Herzegovina. It is difficult to speculate whether the Constitutional Court itself would indeed use the powers purported by the ECtHR.

In any case, under the pressure of foreign diplomats, and the possible adoption of the solution by the Constitutional Court, the political leaders first agreed the changes

⁴¹ Decision of the Constitutional Court of BiH, no U-23/14, 1 December 2016, Official Gazette of BiH no. 54/17

⁴² Decision by Central Election Commission, adopted on 18 December 2018, Published in Official Gazette BiH no. 21/18

to the Election Law BiH⁴³, which were adopted by the Parliamentary Assembly of Bosnia and Herzegovina⁴⁴, thus enabling the local elections to be held in Mostar in 2020. The newly elected city councillors are expected to adopt the agreed changes to the City Statute, once the city council is formed.

Such development could be regarded as positive, since only those solutions that are adopted through national legislative bodies have the full democratic weight. Also this could be viewed as a positive influence of the ECtHR's jurisprudence in finding the solutions to the political deadlocks that can arise in complex societies. However, solutions to other cases relating to the election system of Bosnia and Herzegovina, such as Sejdic-Finci, Pilav, Zornic are still not in sight.

5. CONCLUSION

It can be said that Bosnia and Herzegovina is a complex society with a complex constitutional and legislative order. The Dayton construction resulted in a complex power-sharing compromise, which is perhaps mostly visible in the election system. The constitutional order introducing and differentiating the position of "Constituent peoples" and "Others", was examined in the practice of the ECtHR, in the cases of cases of Sejdic-Finci, Pilav and Zornic and was found to have discriminatory elements. In addition to the discrimination based on grounds of declared ethnicity, or lack thereof, as in previous cases, the case of Baralija found the country's election system discriminatory on the grounds of place of residence as well. The ECtHR is not blind to the complex constitutional and legal order of Bosnia and Herzegovina and a difficult path towards the viable and long-term solution. However, the prolonged inability to find a political compromise is rejected as a justification.

The decision has certain points, which are interesting for the practice of ECtHR, having implications outside Bosnia and Herzegovina. The place of residence is reaffirmed as a discriminatory ground on the basis of "other status", while legal void is found to be able to produce discriminatory effect in a same manner as the legal norm currently in force.

The core issue, as pointed by the Judgement in case of Baralija is in non-implementation of the final and binding decisions adopted by the Constitutional Court of

⁴³ EU Delegation to BiH, 17 June 2020, Press release, via <http://europa.ba/?p=69147>, Accessed June 2020

⁴⁴ COE (2020) Press release, 9 July 2020, via <https://www.coe.int/en/web/portal/-/mostar-congress-spokespersons-welcome-adoption-of-amendments-to-the-election-law-of-bosnia-and-herzegovina>, Accessed August 2020

Bosnia and Herzegovina. Such situation is viewed by the ECtHR as being contrary to the principle of rule of law as one of the basic principles to which the Member States to the Convention should adhere. It may be the reasoning behind the ECtHR's move intended to empower the position of the Constitutional Court and bring to an end the practice of non-implementation of its decisions.

Namely, the ECtHR holds that, in the case of failure of the legislative body to enact the legal changes needed to end the discriminatory situation, the Constitutional Court of Bosnia and Herzegovina has the power "under local law and practice" to adopt "interim arrangements" which are supposed to be temporary until the permanent solution is adopted by the legislative body, thus holding that the Constitutional Court has powers that go beyond the mere "negative legislator" striking down the norms which are inconsistent with the constitution, but one that can offer solutions.

However, due to a lack of more convincing legal practice by the Constitutional Court, the legal basis cited by the ECtHR in its view of the purported powers of the Constitutional Court can be accepted only with the extensive interpretation of the Rules of the Constitutional Court and the previous decisions related to the names of the cities which are cited as relevant legal practice.

The legislative changes have been adopted by the Parliamentary Assembly of Bosnia and Herzegovina, hence, at least in the case of Mostar the alleged powers of the Constitutional Court of BiH were not used. However, the case of Baralija will leave a mark in the understanding of the legal ambit of the discrimination, the understanding of the principle of rule of law as one of the basic principles of the democratic society and most importantly, the understanding and interpretation of the legal position of the Constitutional Court of Bosnia and Herzegovina in the constitutional system of Bosnia and Herzegovina.

Furthermore, the Constitution of Bosnia and Herzegovina expressly states that the judgements adopted by the Constitutional Court are final and binding, while, on the other hand, expressly in describing powers of the Parliamentary assembly, to enact legislation, as necessary to carry out the responsibilities of the Assembly under the Constitution. The legal link and obligation on the part of Parliamentary assembly, to enact legislation once such action is ordered by the judgement of the Constitutional court is clear. So is the responsibility. Further, by joining an international legal instrument such as European Convention on Human Rights and accepting the position of the ECtHR as prescribed by the Convention and its protocols, the obligation of state authorities may become twofold: it is an obligation under international law to which the State adheres to, and the obligation under the national constitution.

However, regardless of the obligation and the responsibility, the enactment of necessary legislative changes has often proven to be a surprisingly difficult task. The reasons for it, often cited as difficulties in finding a political compromise, are legally examined and rejected by the ECtHR as well as other international authorities. The opinion of ECtHR on the powers of the Constitutional Court, together with international pressure on political leaders and leading political parties participating in the Parliamentary Assembly may have given result in the case of Baralija. However, the solution for other cases related to the discriminatory nature of election rules in Bosnia and Herzegovina, such as Sejdic and Finci, Pilav and Zornic, is not in sight.

REFERENCES:

1. Caspersen, Nina (2004), "Good Fences Make Good Neighbours? A Comparison of Conflict-Regulation Strategies in Postwar Bosnia", *Journal of Peace Research*, 5, 569, 572-583.
2. Ichim, Octavian (2015), *Just Satisfaction under the European Convention on Human Rights*. Cambridge University Press, Cambridge
3. Kazazić Vesna, Dženeta Omerdić (2019), "Elementi demokratije u (post)dejtonskoj Bosni i Hercegovini", *Društvene i humanističke studije – DHS*, 2 (8), 311-328.
4. Krešić, Boris, Zlatan Begić, Jasmina Alihodžić, Dženeta Omerdić (2017), "Influence of the Decisions of the European Court of Human Rights on the Legal Order of Bosnia and Herzegovina in Terms of Exercising Same Sex Unions", *Journal of Politics and Law*, Vol. 10, No. 5, 56-65.
5. Loucades, Louces G. (2007), *European Convention on Human Rights, Collected Essays*, Martinus Nijhof Publishers, Leiden
6. Pužić, Saša (2004), "Multikulturalizam i izazovi posttradicionalne pluralizacije", *Politička misao*, Vol XLI, br. 4, 59-71.
7. Schabas, Wiliam (2015), *The European Convention on Human Rights, A Commentary*, Oxford University Press, Oxford
8. Schneckener, Ulrich (2002), "Making Power-Sharing Work: Lessons from Successes and Failures in Ethnic Conflict Regulation", *Journal of Peace Research*, 2, 203, 209-210.

9. Steiner, Michael (2003), "Seven Principles for Building Peace", *World Policy Journal*, 2, 88-90.
10. Šarčević, Edin (2009), *Dejtonski ustav: Karakteristike i karakteristični problemi*, Konrad Adenauer Stiftung, Sarajevo
11. Trnka, Kasim (2004), "Konstitutivnost naroda i uključivanje Bosne i Hercegovine u evropske integracije", *Pravna misao - Časopis za pravnu teoriju i praksu*, br. 7-8, Sarajevo, 7-19.
12. Trnka, Kasim (2010), *Ustavno Pravo*, Fakultet za Javnu Upravu, Sarajevo
13. Vehabović, Faris (2006), *Odnos Ustava Bosne i Hercegovine i Evropske Konvencije za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda*, Acips, Sarajevo
14. White, Robin, Ovey, Claire, Francis Jacobs (2010), *The European Convention on Human Rights*, Oxford University Press, Oxford
15. *International Covenant on Civil and Political Rights* (1966)
16. *General Framework Agreement for Peace in Bosnia and Herzegovina* (1995)
17. *Dayton Agreement on Implementing the Federation of Bosnia and Herzegovina* (1995)
18. *Resolution UN Security Council no. 1031 of 15 December* (1995)
19. *Constitution of Bosnia and Herzegovina*, English version published by OHR
20. *Constitution of Federation of Bosnia and Herzegovina*, English version published by OHR
21. *Arbitral award for Brcko*, as published by OHR
22. *Interim Statute of Mostar* (1996), Official Gazette of the City of Mostar, No. 1, 20
23. *Decision by the High Representative on declaring the Statute of the City of Mostar*, 28 January 2004
24. *Decision by the High Representative on adopting the changes to the Election Law*, 28 January 2004
25. *Decision by Central Election Commission*, adopted on 18 December 2018, Official Gazette BiH no. 21/18
26. *Carson and Others v United Kingdom (GC)*, no. 42184/05, 16 March 2010, ECLI:CE:ECHR:2010:0316JUD004218405
27. *Burden and Burden v United Kingdom*, 13378/05, 12 December 2006, ECLI:CE:ECHR:2006:1212JUD001337805
28. *Baralija v Bosnia and Herzegovina*, no. 30100/18, 29 October 2019, ECLI:CE:ECHR:2019:1029JUD003010018
29. *Sejdic and Finci v Bosnia and Herzegovina (GC)*, no. 2799/06 and 34836/06, 22 December 2009, ECLI:CE:ECHR:2009:1222JUD002799606

30. *Pilav v Bosnia and Herzegovina*, no. 41939/07, 9 June 2016, ECLI:CE: ECHR:2016:0609JUD004193907
31. *Zornić v Bosnia and Herzegovina*, no. 3681/06, 15 July 2014, ECLI:CE: ECHR:2014:0715JUD000368106
32. *Decision by the Constitutional Court of Bosnia and Herzegovina*, 22 September 2004, Published in the Official Gazette of BiH no. 46/04
33. *Decision by the Constitutional Court of Bosnia and Herzegovina*, 27 February 2004, Published in the Official Gazette of BiH no. 18/04
34. *Revised text of the Rules of the Constitutional Court of Bosnia and Herzegovina*, Official Gazette BiH nos. 22/14, 57/14
35. *Decision of the Constitutional Court of BiH in case no. U-23/14*, 1 December 2016, Official Gazette of BiH no. 54/17
36. *Decision of the Constitutional Court of BiH in case no. U9/09*, 26 November 2010, Published in Official Gazette of BiH no. 48/11
37. *Decision on non-implementation, Constitutional Court of BiH, in case no. U9/09*, 18 January 2012, Official Gazette of BiH no. 15/12
38. *Decision of the Constitutional Court of BiH, in case U-5/04*, Official Gazette of BiH no 49/06;
39. European Commission (2019), *Communication From The Commission To The European Parliament And The Council, Commission Opinion on Bosnia and Herzegovina's application for membership of the European Union*, Available via: <https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/sites/near/files/20190529-bosnia-and-herzegovina-opinion.pdf> , Accessed July 2020;
40. Council of Europe Press Release (2019), *Sejdić and Finci - After 10 years of absence of progress, new hopes for a solution for the 2022 elections*, Available via: <https://www.coe.int/en/web/execution/-/sejdic-and-finci-after10-years-of-absence-of-progress-new-hopes-for-a-solution-for-the-2022-elections>, Accessed July 2020
41. EU Delegation to BiH (2020), *Press release from 17 June 2020*, Available via <http://europa.ba/?p=69147>, Accessed July 2020
42. Council of Europe (2020) *Press release, 9 July 2020*, Available via <https://www.coe.int/en/web/portal/-/mostar-congress-spokespersons-welcome-adoption-of-amendments-to-the-election-law-of-bosnia-and-herzegovina>, Accessed July 2020
43. Commission for Reforming the City of Mostar (2003) *Recommendations of the Commission Report of the Chairman*, Sarajevo

44. Radio Free Europe, Interview The president of the Constitutional Court of Bosnia and Herzegovina, Mr. Knezevic, Available via: <https://www.slobodnaevropa.org/a/intervju-zlatko-knezevic/29961324.html>, accessed May 2020;
45. Agency for Statistics of Bosnia and Herzegovina, *2013 Census Data*, Available via <https://www.popis.gov.ba/>, Accessed May 2020.

PREDMET BARALIJA PROTIV BOSNE I HERCEGOVINE: NOVI IZAZOV ZA DRŽAVNE VLASTI BOSNE I HERCEGOVINE?

Sažetak:

Presuda Evropskog Suda za Ljudska Prava (ESLJP) u predmetu Baralija protiv BiH sadrži nekoliko bitnih tačaka. Ispod površine, različiti slojevi su uočljivi, upućujući na nedostake i sveopšte stanje vladavine prava u BiH. Ključni problem, kako ga je identificirao ESLJP, je problem nepoštivanja konačnih i obavezujućih odluka Ustavnog Suda BiH, koje je prouzrokovalo situaciju pravne praznine, koja je dalje ostavila stanovnike Mostara bez mogućnosti da uživaju svoje pravo na slobodne, demokratske i periodične izbore. Kako god, možda najzanimljiviji dio obrazloženja datog od strane ESLJP je onaj o viđenju pozicije i ovlaštenja Ustavnog Suda BiH, koji može da se uključi u aktivnoj ulozi, dajući rješenja, iako privremena, u obliku “prijelaznih rješenja”. Ovaj članak daje pregled i pozadinu “slučaja Mostar”, kao i pregled obrazloženja datog od strane ESLJP i navodne pozicije Ustavnog Suda BiH, kao i izazov koji predmet, kao i neki prethodni, može predstavljati državnim vlastima.

Ključne riječi: diskriminacija; pravo na slobodne izbore; vladavina prava; Ustavni sud; pravna praznina

Adresa autora
Authors' address

Dženeta Omerdić
University of Tuzla
dzeneta.omerdic@untz.ba

Harun Halilović
Attorney at Law, Sarajevo
halilovicharun@gmail.com

UDK 341.1:061.1EU

Primljeno: 26. 09. 2020.

Pregledni rad

Review paper

Nežla Borić, Ajna Jodanović

PRAVNI SUBJEKTIVITET MEĐUNARODNIH ORGANIZACIJA SA POSEBNIM OSVRTOM NA EVROPSKU UNIJU

Rasprava o značajnom pitanju međunarodnog subjektiviteta međunarodnih organizacija, proširila se sa pojavom sve većeg broja međunarodnih organizacija. Iako je Savjetodavnim mišljenjem iz 1949. o naknadi štete pretrpljene u službi Ujedinjenih nacija Međunarodnog suda u Den Haagu, prihvaćen subjektivitet međunarodnih organizacija, na akademskom nivou su i dalje prisutne rasprave o tome da li se predmetno Mišljenje odnosi samo na Ujedinjene nacije ili je primjenjivo i na sve ostale međunarodne organizacije. Polazeći od izričitog priznanja pravnog subjektiviteta Evropske unije temeljem Ugovora iz Lisabona u radu ćemo preispitati pravnu prirodu i ulogu Unije na međunarodnom planu.

Ključne riječi: međunarodna organizacija; pravni subjektivitet; međunarodnopravni subjektivitet; Evropska unija; subjekti međunarodnog prava; naddržavna međunarodna organizacija

UVOD

Iako je pravni subjektivitet kao koncept odavno prisutan u međunarodnom pravu, pojava sve većeg broja međunarodnih organizacija je pitanje njihovog pravnog subjektiviteta stavila u samo središte rasprava na akademskom i praktičnom nivou. Polazeći od toga da međunarodnopravni subjektivitet država nikada nije bio doveden u pitanje, u okviru ovog rada ćemo nastojati ukazati na faktore koji utiču na postojanje i karakter međunarodnog subjektiviteta jedne organizacije. U nastavku analize posebnu

pažnju ćemo posvetiti naddržavnim međunarodnim organizacijama, gdje ćemo kao praktičan primjer uzeti djelovanje Evropske unije.

OSNOVNE TERMINOLOŠKE ODREDNICE I RAZLOZI OSNIVANJA MEĐUNARODNIH ORGANIZACIJA

Za međunarodne organizacije kažemo da su raznoliki i sofisticirani entiteti sa pravnim, političkim i društvenim dimenzijama, koje se preklapaju i sukobljavaju na različite načine, pri tome široko varirajući u svojim suštinskim područjima autoriteta, unutrašnjim strukturama i političkom značaju (Hurd 2018: 17). Još 1988. godine Ness i Brechin su isticali kako će „međunarodni odnosi biti općenito poboljšani, ukoliko više pažnje posvetimo pitanju kako nastaju moderne međunarodne organizacije i kako one zapravo djeluju – ukratko, ukoliko posvetimo veću pažnju njihovim organizacijskim performansama” (Ness & Brechin 1988: 270). Tako politolog Bob Reinalda zastupa stajalište da „međunarodne organizacije uživaju racionalno-pravni autoritet, ali izvode autoritet i iz drugih izvora, kao što su moralni položaj (kao predstavnici međunarodne zajednice), ekspertize i delegirani zadaci” (Reinalda 2013: 18). Priklonit ćemo se stanovištu autora da „njihov autoritet stvara podlogu za autonomno djelovanje *vis-à-vis* država” (ibidem).

Međunarodne organizacije se mogu posmatrati kao kompleks formalnih i neformalnih mehanizama, odnosa i procesa između država, tržišta, građana i organizacija, kako međuvladinih tako i nevladinih, putem kojeg su artikulirani kolektivni interesi na globalnom planu (Archer 2015: 2). U kontekstu navedenog, Hurd sa razlogom ističe da „temeljna pitanja koja se javljaju kada su u pitanju međunarodne organizacije proizilaze iz interakcije između obaveza koje države preuzimaju i usaglašavanja i izvršenja koje ih prati ili ne prati” (Hurd 2018: 17). Značaj međunarodnih organizacija za države slikovito prikazuje i Dwivedi, navodeći: “Međunarodne organizacije su podjednako korisne za moćne i slabije države. Prelazak na globalno upravljanje ili vladavinu, zahtijeva jedan novi nivo društveno-ekonomskog, političkog i kulturnog razmišljanja između razvijenih i sve većih ovlaštenja. Čak i najmoćnije države ne mogu postići sigurnost u izolaciji” (Dwivedi 2012: 194).

Nicolae Purdă je na stanovištu da „međunarodne organizacije predstavljaju put za usklađivanje suvereniteta država sa zahtjevima trajne i institucionalne saradnje” (Purdă 2012: 899). U vrijeme globalizacije države se suočavaju sa porastom broja

kompleksnih međunarodnih izazova i problema sa kojima se ne mogu suočiti jednostrano ili putem *ad hoc* saradnje (Rittberger, Zangl i Kruck 2012). Mišćević posmatra međunarodne organizacije kao „sponu između dva procesa u međunarodnim odnosima, *globalizacije* i *internacionalizacije*” (Mišćević 2007: 344). Pri tome Mišćević *proces internacionalizacije* ispravno definiše kao „sredstvo koje osposobljava nacionalne države da zadovolje svoj nacionalni interes u oblastima u kojima su one same nesposobne da samostalno djeluju, što u krajnjoj instanci ima za svoj rezultat mogućnost da kroz međunarodne organizacije države definišu i izraze svoje interese i utvrde svoje prioritete” (ibidem). S druge strane, slažemo se da *proces globalizacije* „oslobađa alternativne centre moći i uticaja koje preko međunarodnih organizacija kreiraju države”, te da zbog navedenog „ova dva procesa mogu biti posmatrana kao konsekutivne faze u razvoju međunarodnog sistema” (ibidem). Za dati kontekst rada nameću se odgovarajućim uočene dvije važne karakteristike koje čine razliku između međunarodnih organizacija i drugih vrsta organizacija, i to *centralizacija moći* i *autonomija odlučivanja* (Sterian 2013: 310). Pri tome Sterian ispravno primjećuje da „obje karakteristike imaju političke efekte izvan jednostavne efikasnosti već donesenih odluka, s obzirom da toliko podsjećaju na vlade ili privatne kompanije” (ibidem). Iz navedenog proizilazi da „međunarodne organizacije zapravo provode radnje koje imaju neku vrstu legitimiteta i utiču na legitimitet državne aktivnosti” (ibidem). Međunarodne organizacije se mogu definisati kao „institucionalni sporazum između članova međunarodnog sistema kako bi se postigli ciljevi u skladu sa sistemskim uvjetima, koji odražavaju atribute, aspiracije i zabrinutosti svojih članova” (ibidem: 309). Pri tome valja imati u vidu, da je osnovno pravilo kada su u pitanju međunarodne organizacije, zapravo suverenitet nacionalne države (ibidem).

Na teorijskom i praktičnom nivou egzistira niz različitih koncepata međunarodne organizacije. Ovi koncepti se mogu svrstati u tri kategorije: *međunarodna organizacija kao formalna organizacija*, *međunarodna organizacija kao određujući princip u međunarodnom sistemu* i *međunarodna organizacija kao režim* (Thompson & Snidal 2011: 326). Najpoznatija neposredna definicija međunarodnih organizacija jeste njihovo određenje kao „*formalnih organizacija*, obično među državama ili sa državama koje biraju predstavnike” (ibidem: 314). Thompson i Snidal ispravno primjećuju da „naglasak na formalne organizacije predstavlja veoma uski pogled na oblike i mogućnosti kada je u pitanju međunarodno upravljanje” (Thompson & Snidal 2011: 317). Razvijenije definicije međunarodne organizacije uključuju „široke principe određivanja u okviru međunarodnog sistema” (ibidem). Između uskog razumijevanja formalnih organizacija i izuzetno širokog razumijevanja principa određivanja,

nalazi se koncept *međunarodnog režima* (ibidem: 314). Teorija režima zasnovana je na dvojnim zapažanjima da je međunarodna politika, s jedne strane, visoko međuza-visna, što implicira zajedničke interese u saradnji i da je, s druge strane, „međunaro-dno ponašanje institucionalizovano na različite načine” (ibidem). Slijedeći ekonomsku logiku, teoriju režima i stajališta širokog spektra naučnika koji se bave problematikom pojmovnog određenja i svrhe postojanja međunarodnih organizacija, one se, *en general*, razumijevaju kao „kreacije država čiji je cilj unaprijeđivanje dr-žavnih interesa” (Barnett & Finnemore 1999: 704).

Uloga međunarodnih organizacija postaje sve značajnija, a ponekad i određujuća u nekim tokovima globalizirane međunarodne politike. Broj međunarodnih organi-zacija stalno raste, kao i njihov uticaj na pitanja od svjetskog značaja (Andreev 2007: 1). Dwivedi sa pravom ističe „da se međunarodno upravljanje u velikoj mjeri ostva-ruje putem međunarodnih organizacija” (Dwivedi 2012: 188), te da su „međunarodne organizacije središnja komponenta globalnog upravljanja koja ima pozitivan uticaj na globalni razvoj” (ibidem). Pri tome valja imati na umu da je njihova precizna uloga u međunarodnoj politici još uvijek predmet diskusija na praktičnom i naučnom planu.

Literatura koja se bavi problematikom međunarodnih organizacija identificira dva temeljna razloga zbog kojih države osnivaju međunarodne organizacije. Prvi razlog jeste pružanje pomoći u stabilizaciji međunarodnog poretka i uspostavljanju političkih aranžmana, dok drugi nalazimo u institucionalističkim teorijama (Weiss & Wilkinson 2014: 49). Ovi pristupi tvrde da države stvaraju institucije kako bi ojačale perspektive razvoja, prevazišle probleme koji su povezani sa kolektivnom akcijom, te doprinijele individualnom i kolektivnom blagostanju (ibidem). Drugim riječima, države imaju interes u stvaranju uvjeta saradnje i zajedničke dobrobiti, a institucije u tom smislu imaju nemjerljivu ulogu (ibidem: 50).

Međunarodno pravo konceptualizira međunarodne organizacije kao „neovisne strukture sa vlastitim identitetom”, koji simbolizuje „posjedovanje pravnog subjektiviteta” (Klabbers 2016: 139). Većina stručnjaka za međunarodno pravo se slaže sa stajalištem da države članice uspostavljaju međunarodne organizacije u cilju ostvarivanja određenih ciljeva, koje te države članice ne žele ili nisu u stanju samostalno postići (ibidem). Kada govorimo o pojmu međunarodne organizacije, valja imati na umu da „za razliku od međunarodnih kongresa i konferencija, te drugih oblika povremene saradnje više država, međunarodne organizacije su institucionali-ziran i trajniji oblik saradnje njihovih država članica u izvršenju nekih zajednički po-stavljenih ciljeva” (Degan 2011: 405). Pri tome treba poći od toga da je „svaka međunarodna vladina organizacija osnovana međunarodnim ugovorom između dr-

žava, te da su za razliku od ostalih međunarodnih ugovora, ti ugovori u isto vrijeme i ustavni akti za odnosnu međunarodnu organizaciju” (ibidem). Dwivedi ispravno navodi da je „zadatak procjene efikasnosti jedan od centralnih izazova u izradi javne politike, bilo na lokalnom, nacionalnom, regionalnom ili globalnom nivou politika i upravljanja” (Dwivedi 2012: 195). Pri tome, postoji „sasvim opravdana potreba za poboljšanim međunarodnim mehanizmima za vođenje globalizovanog sistema prema pravičnijim i više održivim ciljevima” (ibidem). O potrebi promjena na strani međunarodnih organizacija Dwivedi govori na način da primjećuje da iste „moraju biti rekonstruisane u skladu sa principima vladavine i legitimiteta 21. stoljeća” (ibidem). Pored toga što „međunarodne organizacije moraju biti sposobne za efikasno adresiranje savremenih izazova”, one istovremeno trebaju biti u stanju prepoznati da „savremeni i potencijalni izazovi zahtijevaju fleksibilnija i više prilagodljiva rješenja” (ibidem).

PRAVNI SUBJEKTIVITET MEĐUNARODNE ORGANIZACIJE

Period od 19. stoljeća karakterizira stalni porast u broju i opsegu međunarodnih organizacija. Razloge za takav razvoj i porast broja međunarodnih organizacija nije teško utvrditi, s obzirom da je na nivou država razvijena spoznaja o postojanju širokog spektra zadataka koji se mogu izvršiti jedino putem zajedničke saradnje, te da takva saradnja mora biti uspostavljena na permanentnoj osnovi. U kontekstu navedenog O’Brien naglašava da „međunarodne organizacije postoje upravo zbog postizanja takvog nivoa saradnje” (O’Brien 2001: 138).

Valja imati na umu da međunarodnopravni subjektivitet država nikada nije bio doveden u pitanje. Države su bile i ostale tradicionalni i najvažniji subjekti međunarodnog prava. Pored toga, razvoj tokom 20. stoljeća doveo je do priznanja međunarodnih vladinih organizacija kao subjekata međunarodnog prava (Walter 2010: 2). Međunarodna organizacija može djelovati nezavisno i ostvarivati svoja prava pred nacionalnim ili međunarodnim vlastima, samo uz posjedovanje pravnog subjektiviteta. Stoga, pravni subjektivitet čini međunarodne organizacije subjektima međunarodnog prava (Portmann 2010: 19).

U datom kontekstu nameće se kao odgovarajuća definicija Kazazić i Savić: “Pojam subjekta međunarodnoga prava je višeznačan i svakako dinamičan, posebno u pogledu pravne prakse u međunarodnopravnom poretku. Države su originalni subjekti međunarodnoga prava. One su istovremeno njegov glavni zakonodavac i adre-

sat” (Kazazić i Savić 2018: 105). Kako navode Kazazić i Savić, „ne smijemo zanemariti da do legislative u međunarodnom pravu kakvu danas poznajemo ipak ne bi došlo bez međunarodnih organizacija, prije svega Organizacije Ujedinjenih nacija, što upravo potvrđuje, ne samo njihov subjektivitet, već nam ukazuje na potrebu za konkretnijom regionalnom kooperacijom i integracijom države koja bi onda na osnovu načela koordinacije i supsidijarnosti mogla uvjetovati formiranje jedinstvenog međunarodnopravnoga zakonodavnog tijela, koje bi se tek tada imalo smatrati svjetskim zakonodavcem” (ibidem). Pri tome Kazazić i Savić ispravno primjećuju da „s obzirom na iskustvo Organizacije Ujedinjenih nacija i prema aktualnoj realnosti međunarodnoga života, ovo danas predstavlja utopijsku koncepciju” (ibidem). Međunarodne organizacije, kao subjekti međunarodnog prava sa funkcionalnom pravnom sposobnosti, ostaju instrumenti međudržavne saradnje, čija aktivnost, pa čak i postojanje, stalno zavisi o volji država da međusobno sarađuju. Zahtjevi međunarodne saradnje i međuzavisnosti usloveli su sve veći rast nadležnosti organizacija, a time i proširenje njihovih sposobnosti kao subjekata međunarodnog prava na nove oblasti i aktivnosti, posebno u pogledu zaključivanja ugovora (Purdă 2012: 899).

Kada su u pitanju vrste međunarodnih organizacija, valja imati na umu da najvažnija njihova podjela ostaje podjela na vladine (međudržavne) i nevladine međunarodne organizacije. Degan naglašava da „tzv. vladine organizacije osnivaju države i da su im one jedini pravi članovi, s tim da u nekim od njih nisu neposredno učlanjene države, već odnosna državna tijela ili organizacije” (Degan 2011: 409). Međunarodne organizacije „imaju prostor djelovanja širi od jedne države, ali njih ne osnivaju niti su u njih učlanjene države, već su im članovi zapravo ili pojedinci iz više država ili srodna tzv. nacionalna društva ili udruge pojedinaca iz više država” (ibidem). U kontekstu pitanja subjekata međunarodnog prava, bitno je naglasiti da „samo vladine (međudržavne) međunarodne organizacije mogu biti subjekti međunarodnog prava, tj. mogu imati sposobnost da budu nosiocima međunarodnih prava i obaveza” (ibidem).

Pravni subjektivitet međunarodne organizacije predstavlja klasičnu, ali uvijek aktuelnu i kompleksnu temu u međunarodnom pravu kojoj je posvećen značajan broj radova, te temu koja nastavlja privlačiti pažnju prvenstveno samih međunarodnih organizacija i nacionalnih vlada, ali i naučnika. Danas je nesporno da međunarodne organizacije mogu posjedovati pravni subjektivitet u međunarodnom pravu (iako ne identičan onom koji posjeduju države), kao što posjeduju pravni subjektivitet i u nacionalnim pravnim sistemima (Klabbers & Wallendahl 2011: 33). U svakom pravnom sistemu pravni subjektivitet je od suštinske važnosti. Posjedovanje pravnog sub-

jeaktiviteta ukazuje da entitet može uživati prava, te da može biti i subjektom pravnih obaveza (O'Brien 2001: 138). Priklonit ćemo se stanovištu Johnsa i drugih, da se „pravni subjektivitet općenito shvata kao sposobnost da se bude nosiocem zakonskih prava i obaveza” (Johns 2010).

Međunarodnopravni subjektivitet jeste koncept koji se odnosi na status posjedovanja subjektiviteta prema međunarodnom pravu, a to je posjedovanje prava i obaveza regulisanih neposredno međunarodnim pravom i, općenito, sposobnost djelovanja na međunarodnom planu, uključujući, među ostalim pravima, pravo zaključivanja ugovora sa drugim međunarodnim pravnim osobama, pravo na podnošenje međunarodnih zahtjeva (tužbi) i pravo na privilegije i imunitete prema pravilima međunarodnog prava (Boczek 2005: 75).

Posmatrano historijski, stvaranje *Lige naroda* i *Međunarodne organizacije rada* 1919. godine, postavilo je pitanje pravnog subjektiviteta međunarodnih organizacija u središte rasprava (Amerasinghe 1996: 68). Valja imati na umu da je ovdje pažnja bila prevashodno usmjerena na pravni subjektivitet koji je postojao u domaćem pravu. Do promjene dolazi nakon donošenja *Savjetodavnog mišljenja iz 1949. o naknadi štete pretrpljene u službi Ujedinjenih nacija* od strane Međunarodnog suda u Den Haagu (I. C. J. Reports 1949: 174-189), od kada je pažnja usmjerena na međunarodnopravni subjektivitet.

Istaknuti stručnjak za međunarodno pravo Vladimir-Đuro Degan navodi da se „pitanje da li su Ujedinjene nacije subjekt međunarodnog prava i imaju li objektivno svojstvo subjekta (dakle ne samo u odnosu prema državama članicama nego i prema trećima), pojavilo 1948. godine, povodom ubistva u Palestini posrednika Ujedinjenih nacija, grofa Bernadottea” (Degan 2011: 413). Degan dalje navodi da je Bernadott „sa svojim saradnicima u ime Svjetske organizacije obavljao službene dužnosti, i tamo su svi oni pretrpjeli štetu” (ibidem). Pri tome je „Opća skupština Ujedinjenih nacija je zatražila od Međunarodnog suda u Den Haagu savjetodavno mišljenje o tome imaju li Ujedinjene nacije sposobnost isticanja međunarodnog zahtjeva za naknadu štete prema odgovornoj državi, počinjene samoj Organizaciji i žrtvama” (ibidem). Za dati kontekst je značajno naglasiti da je „na predmetno pitanje Sud u *Savjetodavnom mišljenju iz 1949. o naknadi štete pretrpljene u službi Ujedinjenih nacija*, jednoglasno potvrdno odgovorio” (ibidem). U *Savjetodavnom mišljenju iz 1949.* Sud je naglasio da je došao do „zaključka da je Organizacija (UN) međunarodna osoba” (ibidem: 414). U predmetnom mišljenju Sud je ukazao da „tvrdnja da je Organizacija međunarodna osoba nije jednaka tvrdnji da je ona država, što sigurno nije, ili da su njezin pravni subjektivitet, kao i prava i dužnosti, jednaki onima koje

posjeduje država” (ibidem). Sud dalje navodi da bi takva tvrdnja još manje značila da je Organizacija ”superdržava”, šta god takav izraz podrazumijevao. Sud je naglasio da „takva tvrdnja čak ne podrazumijeva da se sva prava i dužnosti Organizacije moraju nalaziti na međunarodnom planu, jednako kao što ih mora imati svaka država na tom planu”. Ono što ta tvrdnja podrazumijeva, ističe Sud¹, jeste da je „organizacija subjekt međunarodnog prava i da ima sposobnost biti nosiocem međunarodnih prava i dužnosti, te da ima kapacitet za korištenje tih prava isticanjem međunarodnih zahtjeva” (ibidem). Brojni autori su naglašavali ovo stajalište Suda, ističući pri tome da se Sud u *Mišljenju* prije svega bazirao na Ujedinjene nacije. Ovakva tvrdnja Suda se može smatrati osnovnom definicijom pravnog subjektiviteta, a radi se o jednom od više navoda Suda koja *Savjetodavnom mišljenju* daju poseban značaj u smislu razumijevanja pravnog subjektiviteta međunarodnih organizacija.

Ian Brownlie, koji je bio jedan od vodećih međunarodnih pravника i koji je ostavio značajan trag kako u sporovima u kojima je djelovao kao pravni zastupnik, tako i u okviru naučnih istraživanja, naglasio je da je ova definicija Međunarodnog suda u Den Haagu ”cirkularna”, jer je pitanje koja vrsta entiteta ima sposobnost posjedovanja međunarodnih prava i obaveza bilo sljedeće važno pitanje na koje je trebalo dati odgovor (Brownlie 1998: 57). Degan također ističe da se „*Savjetodavno mišljenje Suda iz 1949. godine* odnosilo samo na Organizaciju ujedinjenih nacija, a ne nužno i na ostale međuvladine organizacije” (Degan 2011: 414). *Savjetodavno mišljenje iz 1949. godine* je bilo izuzetno značajno za razvoj prava međunarodnih organizacija. Utvrdivši da Ujedinjene nacije posjeduju međunarodni subjektivitet, Sud je potvrdio da je međunarodno pravo prešlo okvire državocentrične koncepcije 19. stoljeća i, ono što je ključno, više nije posmatralo dihotomiju između aktivnih subjekata i pasivnih objekata (Bederman 1996: 367). Ukoliko analiziramo sudsku praksu, Međunarodni sud u Den Haagu je u kasnijim slučajevima prihvatio da je subjektivitet međunarodnih organizacija zapravo utemeljen *Mišljenjem iz 1949. godine*, te u tom smislu nije pružao nikakva dodatna uputstva niti je adresirao bilo kakvu teorijsku raspravu.

Važno je naglasiti da su o načinu sticanja pravnog subjektiviteta međunarodne organizacije razvijene dvije teorije. Pri tome, obje teorije se u određenoj mjeri oslanjaju na *Savjetodavno mišljenje iz 1949. godine*. Prema tzv. *teoriji volje*, ključni element jeste namjera osnivača da stvore novi subjekt međunarodnog prava. Ovakva

¹ O prethodno navedenom vidjeti *Savjetodavno mišljenje Međunarodnog suda u Den Haagu iz 1949. o naknadi štete pretrpljene u službi Ujedinjenih nacija* (I. C. J. Reports 1949: 174-189), kao i značajna stajališta koje je iznio stručnjak za međunarodno pravo Vladimir-Đuro Degan u svojoj knjizi *Međunarodno pravo* (2011: 412-415).

namjera može biti izričito predviđena u ustavotvornom dokumentu (obično se radi o ugovoru-ustavu) ili može biti izveden zaključak o postojanju namjere iz samog dokumenta, ukoliko o tome ne postoji konkretna odredba (Klabbers & Wallendahl 2011: 34). Prema ovoj teoriji „međunarodne organizacije posjeduju međunarodnopravni subjektivitet”, s obzirom da im je status dat bilo ”eksplicitno”, ili ukoliko ne postoji takvo ustavno (konstitutivno) pripisivanje, ”implicitno” (ibidem). Shodno tome, kako navode Klabbers i Wallendahl, „pravni subjektivitet koji uživaju organizacije proizilazi iz volje njihovih država članica koja je sadržana u ustavnom dokumentu” (ibidem). Kada je u pitanju *objektivna teorija*, naprotiv, činjenično pitanje jeste da „odredbe ustavnog dokumenta ili volja tvoraca nisu ono što uspostavlja međunarodni subjektivitet države ili međuvladine organizacije, već *objektivna činjenica njihovog postojanja*” (ibidem). Prema ovoj teoriji, poput subjektiviteta država, pravni subjektivitet međunarodnih organizacija je izvorni. Klabbers i Wallendahl pri tome ističu da ne postoji potreba za prenaplašavanjem oprečnih stavova ove dvije teorije, s obzirom da one sadrže određene elemente koji se nužno međusobno ne isključuju (ibidem: 35). Upotreba koncepta pravnog subjektiviteta postala je praktično relevantna zbog činjenice da se proširio obim međunarodnog prava na način da je, pored država, uključivao i druge subjekte međunarodnog prava. Subjekti međunarodnog prava uživaju pravni subjektivitet po međunarodnom pravu. Takav pravni subjektivitet predstavlja pravni položaj tih subjekata i sastoji se od prava, dužnosti i ovlaštenja po međunarodnom pravu. Pravni subjektivitet po međunarodnom pravu je predviđen ne samo za države, kao glavne subjekte međunarodnog prava, već i međunarodne organizacije, a što je naglasio Međunarodni sud u Den Haagu u svome *Savjetodavnom mišljenju iz 1949. godine* (Mejía-Lemos 2014: 12). Prethodna analiza je pokazala da među autorima koji se bave problematikom pravnog subjektiviteta međunarodnih organizacija postoje oni koji zastupaju stajalište da se *Savjetodavno mišljenje iz 1949. godine* odnosilo samo na Organizaciju ujedinjenih nacija, kao i oni koji zastupaju tezu da se predmetno *Mišljenje* odnosilo i na ostale međuvladine organizacije.

Međunarodnopravni subjektivitet podrazumijeva da međunarodne organizacije imaju kapacitet za djelovanje u okviru međunarodnog prava. Da bi posjedovala pravni subjektivitet, organizacija mora biti „trajna asocijacija država koja posjeduje određena ovlaštenja, koja se razlikuju od ovlaštenja koja posjeduju njene države članice, uz mogućnost da ih izvršava na međunarodnom nivou” (Pease 2016: 3). Pravni subjektivitet međunarodnih organizacija zavisi od volje država osnivača, te se u tom smislu ne može ispitivati od strane članova organizacije (Czapliński 2016: 17).

Za međunarodne organizacije možemo reći da imaju poseban status u međunarodnom pravu, pogotovo uzimajući u obzir da smo upravo kroz prethodnu analizu njihovog pojma, ali i uloge u međunarodnom pravu, ukazali, između ostalog, da one predstavljaju svojevrsni fenomen savremenog doba i nezaobilazan faktor saradnje među državama. O njihovom posebnom statusu u okviru međunarodnog prava možemo govoriti i sa aspekta činjenice da međunarodne organizacije posjeduju pravni subjektivitet koji se dugo vremena u okviru međunarodnog prava vezivao samo za suverene države, a koji je preduslov uopće postojanja njihove međunarodne odgovornosti.

TEMELJNI ASPEKTI POSTOJANJA PRAVNOG SUBJEKTIVITETA EVROPSKE UNIJE

Kada govorimo o novinama koje su došle s Ugovorom iz Lisabona u kontekstu problematike kojom se ovdje bavimo, valja poći od toga da je mjerodavnom odredbom člana 47 Ugovora o Evropskoj uniji eksplicitno predviđeno da Evropska unija ima pravni subjektivitet. U mjerodavnoj odredbi člana 47 Ugovora o Evropskoj uniji se navodi da „Unija ima pravni subjektivitet”, a kako Misita ispravno primjećuje, „iza ove četiri riječi stoji svojevrsna borba između stvarnog i formalnog, pri čemu se misli na *de facto* subjektivitet koji je Unija imala gotovo već od osnivanja i njegovog formalnog statuiranja, sa jedne strane, i sa tim povezan strah država članica za sudbinu svog suvereniteta, sa druge strane” (Misita 2014: 47). Polazeći od navedenog „države članice su formulisale i posebnu deklaraciju uz Završni akt Međunarodne konferencije koja je radila na Ugovoru iz Lisabona – Deklaracija 24, u okviru koje je naglašeno da formalno sticanje pravnog subjektiviteta *ni na koji način* neće uticati na Ugovorom statuiranu nadležnost Unije, kako u odnosu na zakonodavnu djelatnost, tako i na preduzimanje određenih mjera” (ibidem).

Evropska unija kao naddržavna međunarodna organizacija

Naddržavne međunarodne organizacije Lapaš kvalifikuje kao „one međunarodne organizacije kod kojih obavezujući akti njihovih organa uživaju neposrednu primjenjivost u pravnim sistemima njihovih država članica” (Lapaš 2008: 16), navodeći kao primjer Evropsku uniju. Kada govorimo o pojavi prvih naddržavnih organizacija, Dimitrijević i Račić naglašavaju, da je „pojava naddržavne organizacije vezana za stva-

ranje evropskih zajednica (prije svega Evropske zajednice za uglj i čelik, koja je jedina u statutu imala izraz ‘naddržavna’)(Dimitrijević i Račić 2011: 39). Pri tome ovi autori naglašavaju da su „naddržavne organizacije karakteristične po tome što njihovi organi statutom dobijaju ovlaštenja da donose odluke koje će se neposredno provoditi na teritorijama država članica, te da posjeduju određenu zakonodavnu, izvršnu i sudsku vlast” (ibidem). Temeljni oslonci međunarodnog subjektiviteta naddržavnih međunarodnih organizacija, ispravno primjećuju Jeličić i Dragutinović, sadržani su u činjenici da su one „organizaciono i politički pozicionirane između države i međunarodne organizacije, a izvorišta te pozicije nalaze se u njenoj naddržavnoj prirodi i strukturi” (Jeličić i Dragutinović 2013: 132). Mišćević naglašava da zapravo „nije jednostavno definisati šta se podrazumijeva pod odrednicom naddržavnost, posebno iz razloga što ovaj pojam nema sadržaj sam po sebi, već njegovu sadržinu čini i dopunjuje upravo primjer koji pruža djelovanje Evropske unije” (Mišćević 2007: 356). Mišćević je na stanovištu da se tu zapravo radi o „za tipične međunarodne organizacije, neuobičajenom sistemu institucija koje su zasnovane na međunarodnim ugovorima i formirane u oblastima koje prevazilaze okvire nacionalne države” (ibidem).

Priklanjamo se stanovištu da „shvatanje suštine naddržavnih organizacija pretpostavlja njihovo posmatranje i analiziranje u odnosu, s jedne strane, na međunarodne organizacije i, s druge strane, u odnosu na države” (Jeličić i Dragutinović 2013: 142). Autori ispravno naglašavaju da se „ovakva polazna postavka sasvim logično nameće i zasniva na činjenici da naddržavne organizacije posjeduju i elemente države i elemente međunarodnih organizacija, te da su kao takve pozicionirane između ova dva subjekta međunarodnog prava” (ibidem). Pri tome je značajno imati u vidu sljedeće: “Evropska unija ispunjava organizaciono-funkcionalnu pretpostavku jer predstavlja organizaciono-institucionalnu cjelinu sposobnu za odlučivanje, rad i djelovanje, a što predstavlja jedan od elemenata njene naddržavnosti, odnosno što je čini naddržavnom međunarodnom organizacijom. Okosnicu te sposobnosti čine njeni organi i ovlaštenja kojima oni raspolažu. Naddržavni karakter Evropske unije obezbjeđuje veću efikasnost u njenom funkcionisanju kao organizacione cjeline, a sam proces odlučivanja bliži je tom istom procesu u državama nego u međunarodnim organizacijama” (ibidem: 157).

Jan Klabbers, priznati stručnjak za oblast prava međunarodnih organizacija, bavi se pitanjem kako Unija sebe karakterizira, te ističe da je „odgovor na ovo pitanje poprilično kompleksan s obzirom da Unija *ne govori uvijek jednim glasom*” (Klabbers 2016: 9). Pri tome Klabbers smatra da „važeci Ugovori na nivou Evropske unije daju

neke indikacije da se Unija smatra običnom međunarodnom organizacijom”, i to, kako dalje navodi, „jednom organizacijom međuvladinog tipa, koja iskazuje ambicije naddržavnosti” (ibidem). Jedno od značajnih obilježja „Evropske unije kao međunarodne organizacije sa elementima naddržavnosti”, kako ističu Jeličić i Dragutinović, jeste i „njena sposobnost djelovanja na međunarodnom planu, s obzirom da je Evropska unija postala važan globalni akter” (Jeličić i Dragutinović 2013: 158). Pri tome Jeličić i Dragutinović naglašavaju, da je „nesporna sposobnost izvornog međunarodnog djelovanja Evropske unije, koja se zasniva na njenim osnovnim ciljnim opredjeljenjima koja predviđaju veoma širok spektar oblika i sadržaja međunarodnog djelovanja”, te da „na takav način postavljena ciljna opredjeljenja u međunarodnom domenu bitno odvajaju ovu međunarodnu organizaciju od drugih regionalnih i univerzalnih organizacija” (ibidem).

Međunarodnopravni subjektivitet Evropske unije

Složen odnos između Evropske unije i njezinih država članica je rezultirao raspravama o pravnoj prirodi Unije. Kroz sukcesiju Evropske zajednice od strane Evropske unije na temelju Ugovora iz Lisabona, svijet je bio suočen sa međunarodnopravnim akterom koji posjeduje nove nadležnosti. Unija je postojala na globalnom nivou i prije Ugovora iz Lisabona, ne samo politički, nego i pravno, s obzirom na veliki broj međunarodnih ugovora kojim je postala stranka (Wessel 2014: 397). Međutim, Ugovorom iz Lisabona, eksplicitno je predviđeno da Evropska unija ima pravni subjektivitet. U kontekstu navedenog značajno je stajalište Ramses A. Wessela, inače profesora iz oblasti prava Evropske unije i prava međunarodnih organizacija, prema kojem su “eksplicitno priznanje pravnog subjektiviteta Evropske unije (čl. 47 Ugovora o Evropskoj uniji iz Lisabona) - ili možda čak i više raspad Evropske zajednice - proizveli razlog za preispitivanje međunarodne uloge Unije i njenog međunarodnopravnog statusa” (Wessel 2014: 398). Kako navodi Wessel: “Ugovor iz Lisabona jača međunarodnu ulogu Unije u brojnim odredbama bez presedana. Većina međunarodnih pravila vrijede za države, neke (i) za međunarodne organizacije, a ograničen set odredbi i za druge međunarodno aktivne entitete” (ibidem). Tako Klabbers i Wallendahl ističu da „čl. 47 Ugovora o Evropskoj uniji iz Lisabona (raniji čl. 281 Ugovora o osnivanju Evropske zajednice) predstavlja jedan od rijetkih primjera ugovorne odredbe koja predviđa pravni subjektivitet”, s obzirom da „većina ustavnih instrumenata međunarodnih organizacija ne sadrže izričitu odredbu o njihovom međunarodnopravnom subjektivitetu” (Klabbers & Wallendahl 2011: 37).

Nastojeći objasniti međunarodnopravni subjektivitet Evropske unije, Jeličić i Dragutinović ističu da se „međunarodnopravni subjektivitet Unije može odrediti na posredan i neposredan način” (2013: 156). Pri tome pojašnjavaju „da se posredan način bazira na logičkom zaključku zasnovanom na njenom nadržavnom karakteru, te nesumnjivom institucionalnom pozicioniranju između države i međunarodne organizacije” (ibidem). Slijedi logičan zaključak po kome „budući da i države i međunarodne organizacije predstavljaju subjekte međunarodnog prava, u tom kontekstu se može slobodno konstatovati da i Evropska unija, kao nadržavna organizacija, predstavlja subjekt međunarodnog prava” (ibidem: 157). Kada se radi o neposrednom načinu, isti „pretpostavlja sagledavanje uklapanja Evropske unije u *uslove*, odnosno *kriterijume* međunarodnog subjektiviteta. Riječ je, znači, o određenim svojstvima koje jedan subjekt međunarodnog prava, treba da posjeduje” (ibidem).

ZAKLJUČAK

Temeljni razlog istraživanja problematike međunarodnopravnog subjektiviteta organizacija jeste činjenica da pravni subjektivitet međunarodne organizacije predstavlja klasičnu, ali uvijek aktuelnu i kompleksnu temu u međunarodnom pravu. Iako je *Savjetodavnim mišljenjem iz 1949. o naknadi štete pretrpljene u službi Ujedinjenih nacija Međunarodnog suda u Den Haagu* Sud naglasio da je „Organizacija Ujedinjenih nacija subjekt međunarodnog prava i da ima sposobnost biti nosiocem međunarodnih prava i dužnosti” (I. C. J. Reports 1949: 174-189), na akademskom nivou su i dalje prisutne rasprave o tome da li se predmetno *Mišljenje* odnosi samo na Ujedinjene nacije ili je primjenjivo i na sve ostale međunarodne organizacije. Brojni autori su naglašavali ovo stajalište Suda, ističući pri tome da se Sud u *Mišljenju* bazirao prije svega na Ujedinjene nacije. Pomenuto stajalište Suda možemo smatrati osnovnom definicijom pravnog subjektiviteta, a radi se o jednom od više navoda Suda koja *Savjetodavnom mišljenju* daju poseban značaj u smislu razumijevanja pravnog subjektiviteta međunarodnih organizacija. Polazeći od toga da međunarodnopravni subjektivitet država nikada nije bio doveden u pitanje, u okviru ovog rada smo nastojali odrediti temeljne aspekte postojanja međunarodnopravnog subjektiviteta jedne međunarodne organizacije. Pri tome valja uvijek imati u vidu da je sa aspekta međunarodnog prava od najvećeg značaja podjela međunarodnih organizacija na vladine (međudržavne) i nevladine međunarodne organizacije, te da u tom smislu samo vladine (međudržavne) organizacije mogu biti subjektima međunarodnog prava. Osno-

vna misao od koje polazimo jeste da su međunarodne organizacije subjekti međunarodnog prava, odnosno da su samim činom nastanka postale nosiocima prava i obaveza u skladu sa pravilima međunarodnog prava i stekle međunarodnopravnu sposobnost. Posjedovanje međunarodnopravne sposobnosti jeste nužan element pravnog subjektiviteta u svakom pravnom sistemu, pa samim tim i u međunarodnopravnom sistemu. Uz prethodno navedeno ne treba zanemariti postojanje mogućnosti da u unutrašnjem pravnom sistemu država pitanje sticanja pravnog subjektiviteta bude uređeno po različitim osnovama. U tom smislu valja poći od mogućnosti da pravni subjektivitet jedne međunarodne organizacije u okviru pravnog sistema država bude uređen tj. predviđen temeljnim aktom međunarodne organizacije, koji se naziva "ustavom" odnosno organizacije. Uz navedenu, postoji i mogućnost da sticanje pravnog subjektiviteta međunarodne organizacije na nivou države bude uređeno i samim ugovorom o sjedištu, kao i mogućnost da priznanje pravnog subjektiviteta jedne međunarodne organizacije bude prepušteno zakonodavstvu države.

Na aktuelnost i sve veću potrebu za preispitivanjem i nastojanjem određivanja pravne prirode Evropske unije neminovno je uticalo eksplicitno priznanje njenog pravnog subjektiviteta temeljem Ugovora iz Lisabona. Pitanje pravnog subjektiviteta Unije, kao i njenog djelovanja u općenitom smislu, dodatno je aktualizirano *Brexit* procesom, kao jednim od najzahtjevnijih pravnih i političkih procesa koji se odvijao na njenom nivou. U svjetlu unutrašnjih i vanjskih izazova sa kojima se suočava Evropska unija moguća su dva ishoda. S jedne strane, proces *Brexit*, kao i niz drugih političkih i ekonomskih pritisaka sa kojima se suočava Unija, mogli bi u određenom trenutku izmijeniti pravac integracije i, u krajnjoj liniji, pravnu prirodu Unije. U tom smislu čini se ispravnim postaviti značajna pitanja o budućem karakteru i razvoju Unije. Jedno od značajnih, ali istovremeno i kompleksnih pitanja, jeste da li će Unija u budućnosti zadržati postojeće karakteristike kada je u pitanju njen pravni i politički sistem, kao i da li postoji mogućnost da Unija usvoji neku novu institucionalnu formu i nastavi se razvijati u do sada nepoznatom pravcu. Iako u ovome trenutku nismo u mogućnosti dati konkretne odgovore na navedena kompleksna pitanja, mišljenja smo da će Evropska unija u ma kojem pravcu se nastavila razvijati, zadržati svoju specifičnu prirodu koja je čini naddržavnom strukturom.

Sa druge strane, za uspješno prevladavanje mnoštva aktuelnih izazova nužne su dugoročne pozitivne reforme koje će doprinijeti transformaciji Unije u jednu kohezivnu cjelinu. Budući da Unija predstavlja specifičnu međunarodnu organizaciju sa obilježjima naddržavnosti koja je bitno razlikuju od klasičnih međunarodnih organizacija koje postoje na regionalnom ili svjetskom nivou, u ovom smo radu, analizira-

jući prethodna pitanja, došli do zaključka da je upravo priznanje pravnog subjektiviteta Evropske unije temeljem Ugovora iz Lisabona bilo jedan od značajnih faktora koji su uticali na njenu međunarodnu ulogu i sve bolju poziciju na međunarodnom planu, s obzirom da je Unija postala važnim globalnim akterom.

LITERATURA

1. Amerasinghe, Chittharanjan Felix (1996), *Principles of the Institutional Law of International Organizations*, 1st edition, Cambridge University Press, Cambridge
2. Andreev, Alexander (2007), "To What Extent are International Organizations (IOs) Autonomous Actors in World Politics?", Opticon 1826, *UCL Open Access Student Journals, Journal of Law and Jurisprudence*, Issue No. 2, University College London, London, str. 1-8.
3. Archer, Clive (2015), *International Organizations*, Fourth edition, Routledge, Abingdon
4. Barnett, Michael N., Finnemore Martha (1999), "The Politics, Power, and Pathologies of International Organizations", *International Organization*, Volume 53, Issue 4, The MIT Press, Cambridge, str. 699-732.
5. Bederman, David J. (1996), "The Souls of International Organizations: Legal Personality and the Lighthouse at Cape Spartel", *Virginia Journal of International Law*, Volume 36, Issue 2, University of Virginia School of Law, Charlottesville, str. 275-377.
6. Boczek, Boleslaw Adam (2005), *International Law: A Dictionary, Dictionaries of international law*, No. 2, The Scarecrow Press Inc., Lanham
7. Brownlie, Ian (1998), *Principles of Public International Law*, Fifth edition, Oxford Oxford University Press, Oxford
8. Czapliński, Władysław (2016), "Recognition and International Legal Personality of Non-State Actors", *Pécs Journal of International and European Law (PJIEL)*, Volume 1, Pécs: Centre for European Research and Education of the Faculty of Law of the University of Pécs, Pécs, str. 7-31.
9. Degan, Vladimir-Đuro (2011), *Međunarodno pravo*, Školska knjiga, Zagreb
10. Dimitrijević, Vojin, Obrad Račić (2011), *Međunarodne organizacije*, Peto izdanje, Pravni fakultet Univerziteta Union i Službeni glasnik, Beograd

11. Dwivedi, Sangit Sarita (2012), "International Organizations and Global Governance", *International Journal of Social Science & Interdisciplinary Research*, Volume 1, Issue 12, str. 188-196.
12. Hurd, Ian (2018), *International Organizations: Politics, Law, Practice*, Third Edition, Cambridge University Press, Cambridge
13. Jeličić, Božidar, Dragutinović Ljiljana (2013), "Naddržavne organizacije kao subjekti međunarodnih odnosa", *Civitas*, broj 5, Fakultet za pravne i poslovne studije „Dr Lazar Vrkatić“, Novi Sad, str. 132-159.
14. Johns, Fleur (eds.) (2010), *International Legal Personality*, Ashgate, Farnham
15. Kazazić, Vesna, Matej Savić (2018), "Aktualna pitanja međunarodnog pravnog subjektiviteta", *Zbornik radova Pravnog fakulteta Sveučilišta u Mostaru*, br. XXVI., Mostar, str. 92-110.
16. Klabbers, Jan (2016), "Formal Intergovernmental Organizations", u: Cogan, Jacob Katz, Ian Hurd, Ian Johnstone, *The Oxford Handbook of International Organizations*, Oxford University Press, Oxford, str. 133-151.
17. Klabbers, Jan (2016), "Sui generis? The European Union as an International Organization", u: Patterson, Dennis, Anna Södersten, *A Companion to European Union Law and International Law*, John Wiley & Sons, Chichester, str. 3-15.
18. Klabbers, Jan, Asa Wallendahl (2011), *Research Handbook on the Law of International Organizations*, Edward Elgar Publishing limited, Cheltenham
19. Lapaš, Davorin (2008), *Pravo međunarodnih organizacija*, Narodne novine d.d., Zagreb
20. Mejía-Lemos, Diego Germán (2014), "The Law of International Organisations: "Internal" or "International"? A Critical Analysis of the Relevant Practice of the United Nations Codification Organs", *Revista Chilena de Derecho y Ciencia Política*, Volume 5, Number 2, Facultad de Ciencias Jurídicas de la Universidad Católica de Temuco, Temuco, str. 141-163.
21. Misita, Nevenko (2014), *Uvod u pravo Evropske unije*, Pravni fakultet Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo
22. Mišević, Tanja (2007), "Novi teorijski pravci u izučavanju međunarodnih organizacija", *Godišnjak*, Broj 1, Fakultet političkih nauka Univerziteta u Beogradu, Beograd, str. 341-363.
23. Ness, Gayl D., Steven R. Brechin (1988), "Bridging the Gap: International Organizations as Organizations", *International Organization*, Volume 42, Issue 2, Cambridge Core, Cambridge University Press, Cambridge, str. 245-273.

24. O'Brien, John (2001), *International Law*, First edition, Cavendish Publishing Limited, London
25. Pease, Kelly-Kate S. (2016), *International Organizations*, Fifth Edition, Routledge, Abingdon
26. Portmann, Roland (2010), *Legal Personality in International Law*, Cambridge University Press, Cambridge
27. Purdă, Nicolae (2012), "Aspects on the International legal Personality of International Organizations", *Challenges of the Knowledge Society (CKS)*, Sixth Edition, Nicolae Titulescu University, Bucharest, str. 891-900.
28. Reinalda, Bob (2013), *Routledge Handbook of International Organization*, Routledge, Abingdon
29. Rittberger, Volker, Bernhard Zangl, Andreas Kruck (2012), *International Organization*, Second Edition, Palgrave Macmillan, Basingstoke
30. Sterian, Maria Gabriela (2013), "The Role Of International Organizations In The Global Economic Governance – An Assessment", *Romanian Economic and Business Review*, Volume 8, Issue 4.1, Romanian-American University, Bucharest, str. 308-316.
31. Thompson, Alexander, Duncan Snidal (2011), "International Organization: Institutions and Order in World Politics", Chapter 17, u: Parisi, Francesco, *Production of legal rules*, Volume 7, *Encyclopedia of Law and Economics*, Second Edition, Edward Elgar Publishing, Cheltenham, str. 309-336.
32. Walter, Christian (2010), *Max Planck Encyclopedia of Public International Law (MPEPIL)*, Max Planck Institute for Comparative Public Law and International Law and Oxford University Press, Heidelberg and Oxford
33. Weiss, Thomas G., Rorden Wilkinson (2014), *International Organization and Global Governance*, Routledge, Abingdon
34. Wessel, Ramses A. (2014), "Immunities of the European Union", *International Organizations Law Review*, Vol. 10, No. 2, Brill Nijhof, Leiden, str. 395-418.

SUDSKA PRAKSA:

1. *Savjetodavno mišljenje Međunarodnog suda u Den Haagu iz 1949. o Naknadi štete pretrpljene u službi Ujedinjenih nacija: Advisory Opinion Reparation for injuries suffered in the service of the United Nations, I. C. J. Reports 1949.*

LEGAL SUBJECTIVITY OF INTERNATIONAL ORGANIZATIONS WITH SPECIAL REFERENCE TO THE EUROPEAN UNION

Summary:

The debate on the significant issue of international legal subjectivity of international organizations has expanded with the emergence of an increasing number of international organizations. Although the the subjectivity of international organizations was accepted based on the Advisory Opinion of the International Court of Justice Concerning Reparation for Injuries Suffered in the Service of the United Nations from 1949., at the academic level, there are still debates about whether the Opinion applies only to the United Nations or applies to all other international organizations. Starting from the explicit recognition of the legal subjectivity of the European Union based on the Treaty of Lisbon, we will review the legal nature and role of the Union at the international level.

Keywords: international organization; legal personality; international legal personality; European Union; subjects of international law; a supranational international organization

Adresa autorica

Author's address

Nežla Borić
Univerzitet u Sarajevu
Pravni fakultet
n.boric@pfsa.unsa.ba

Ajna Jodanović
Univerzitet u Bihaću
Pravni fakultet
ajna_x@hotmail.com

UDK 28-42

Primljeno: 15. 08. 2020.

Pregledni rad
Review paper

Senad Ćeman, Ahmed Purdić

DOBROTVORNI RAD U ISLAMSKOJ JURISPRUDENCIJI

Islamsko učenje dobrotvorni rad definira kao svako činjenje koje je motivirano odanošću Bogu, onda kada je ta odanost utemeljena na dobrovoljnosti i radi sticanja Božije nagrade. Dobrotvorni rad u osnovi nije obavezan pa ako se, kao takav, i ne čini nema se odgovornosti. Dobrotvorni rad u islamu vremenom je iznjedrio brojne vladine i nevladine ustanove putem kojih su pojedinci institucionalno i organizirano pomagali društvu i bili partner državi u oblasti obrazovanja, zdravlja, rekreacije i sl. Islamska jurisprudencija je temi dobrotvornog rada dala značajno mjesto u svom širokom opusu.

Ključne riječi: dobrotvorni rad; islam; islamska jurisprudencija; moral

UVOD

Vjerovati i činiti dobra djela su prepoznatljive vrijednosti islamskog učenja. Prvih trinaest godina islama težište Muhammedove, a.s., misije bilo je na usvajanju doktrine Božije jednoće (tevhida) i moralnog djelovanja usklađenog s tom doktrinom. Ideja tevhida i islamska moralnost pokazat će se presudnim za opstojnost islama na svjetskoj sceni. U ovom radu nećemo detaljno govoriti o poimanju tevhida, ali ćemo ukazati na njegov praktični utjecaj na dobrotvorni rad u islamskoj doktrini prava i morala. U poznatom hadisu Poslanik, a.s., definirao je vjerovanje (*īmān*), praksu (*islām*) i perfekciju u vjeri (*iḥsān*) kao tri bitna aspekta islama. O radu i

dobrotovornom radu općenito ili o pojedinačnim oblicima milosrđa, poput milostinje, zadužbina, dobročinstva roditeljima i sl. nalazimo značajan broj pisanih radova¹ ali, koliko je nama poznato, ne i pisani rad koji bi fokusirano na jednom mjestu ponudio dublji i širi uvid u temu dobrotvornog rada kod muslimana.

Ciljevi ovog rada su definirati osnovne pravne norme i moralna načela dobrotvornog rada u islamskoj doktrini, navesti bitne elemente tog rada i predstaviti pojedinačna pitanja koja se vežu za njih, ustanoviti pravnu i moralnu utemeljenost dobrotvornog rada, te navesti nekoliko primjera i oblasti dobrotvornog rada.

Ispunjenje navedenih ciljeva prati nekoliko istraživačkih zadataka, a to su: ostvariti uvid u klasična djela islamske jurisprudencije i analizirati definiciju dobrotvornog rada, analizirati zabilježene oblike dobrotvornog rada iz vremena Poslanika, a.s., i prvih generacija muslimana i njihov utjecaj na obim i kvalitet dobrotvornog rada u kasnijim periodima muslimanskih zajednica, istražiti na koji način se putem dobrotvornog rada ostvaruje javno-privatno partnerstvo u društvu, ostvariti uvid u poziciju rada općenito u islamskoj doktrini, zatim poziciju dobrotvornog rada u islamskoj jurisprudenciji, njegov značaj, pravnu prirodu, vrste, utemeljenost, osnovne principe, odlike, oblike i oblasti.

U radu ćemo se koristiti metodom tekstualne i logičke analize, komparativnom i historijskom metodom, kao i metodom studije slučaja. Prijevod ajeta je preuzet od Besima Korkuta (Korkut 1984), dok se hadiska argumentacija uglavnom zasniva na autentičnim hadisima koje je zabilježio imam Buharija.

POJAM RADA U OSNOVNIM IZVORIMA ISLAMA

U primarnim izvorima islama, Božijoj Riječi (Qurān) i Poslanikovoj praksi (ḥadīth), koriste se dva termina za rad: *‘amal* i *fi ‘al*. *‘Amal* označava namjeran i kontinuirani rad čiji rezultati su vidljivi, uglavnom se koristi kada je riječ o činjenju općeg dobra ili dobrotovornom radu. *Fi ‘al* označava trenutnu radnju koja ne mora biti namjeravana, ciklična ili trajna, uglavnom se koristi kada je riječ o Božijem stvaranju ili radnji koja

¹ V. Kasim Dobrača, "Vjerovanje, rad i privrženost", *El-Hidaje*, V/1941-42, 6, str. 134-137; Mehmed Handžić, "Islam i rad. Jedan ovogodišnji ramazanski vaz", *El-Hidaje*, IV/1940-41, 4-5, str. 94-95; Kasim Hadžić, "Rad je muslimanima farz", *Islamska misao*, XI/1989, 131, str. 36; Ahmed Smajlović, "Islamski rad u našim savremenim uslovima", *Islamska misao*, VI/1984, 69, str. 5-7; Ibrahim Hodžić, "Rad i nauka u svjetlu Kur'anske misli", *Glasnik*, XXXII/1969, br. 7-8, str. 297-300; Mehmed Ali Ćerimović, "Islam o vrijednosti i značenju rada", *Glasnik*, XLVI/1983., br. 1-2, str. 102-105; Vehbija Hodžić, "Rad po islamu", *Glasnik*, XLVI/1983., br. 1-2, str. 199-204; Jusuf Karadavi, *Islam i siromaštvo*, preveo: Amrudin Hajrić, Bemust, Sarajevo, 2003.

se odnosi na animalni svijet (al-Asfahānī: 451-452, 494-495). Rad u smislu ljudskog djelovanja prema *Enciklopediji Vjerovjesnikove moralnosti (Mawsūa Nadrat-al-na'īm* 1998: 3010-3051) spominje se na stotinu pedeset i jednom mjestu u Kur'anu. U ovoj enciklopediji navode se i sedamdeset i četiri Poslanikove, a.s., izreke i trideset predaja prvih generacija muslimana u kojima se spominje rad.

S obzirom na format ovog rada a na osnovu uvida u navedenu enciklopediju spomenut ćemo glavne teme u osnovnim izvorima islama o dobrotvornom radu. O dobrom djelu, za čije činjenje je obećana nagrada boravka u Džennetu, govori se na devedeset i osam mjesta u Kur'anu, kao naprimjer: „A oni koji budu vjerovali i dobra djela činili – oni će stanovnici Dženneta biti i u njemu će vječno boraviti (Qur'an 2:82).“

O dobrom djelu za čije činjenje je obećana neka druga nagrada, poput sigurnosti od straha ili tuge (Qur'an 2:62 i 277), povećanja ugleda kod ljudi (Qur'an 4:173), Božijeg oprost za ranije počinjene grijeha (Qur'an, 5:9), vrednije nagrade od učinjenog djela (Qur'an 9: 121 i 16: 96-97), nagrade pripremljene samo za strpljive osobe (Qur'an 28: 80), osjećaja neopisive sreće (Qur'an 32: 17), Božijeg blagoslova i sreće u svemu do čega je čovjeku stalo (Qur'an 30: 45) govori se na dvadeset i sedam mjesta u Kur'anu a kao primjer navodimo sljedeći ajet: „Ono što je u vas – prolazno je, a ono što je u Allaha – vječno je. One koji su trpjeli Mi ćemo, sigurno, nagraditi mnogostrukom nagradom za ono što su činili. Onome ko čini dobro, bio muškarac ili žena, a vjernik je, Mi ćemo dati da proživi lijep život i doista ćemo ih nagraditi boljom nagradom nego što su zaslužili.“

O tome da Allah, dž. š., motri (Qur'an 2:110, 11:112) i da je obaviješten o svemu što čovjek uradi (Qur'an 4: 128, 58: 11, 59: 18, 64: 8), da voli dobročinitelje (Qur'an 5: 93), da se sve učinjeno neprestano bilježi u vlastitu knjigu ljudskih djela (Qur'an 21:94) govori se na osam mjesta u Kur'anu. O tome kako Allah, dž.š., nije nezainteresiran i ravnodušan prema onome što ljudi rade, Kur'an govori na jednom mjestu. Na tri mjesta u njemu se govori o tome da je (ne)činjenje dobra vrsta ispita putem kojeg se pokaže čiji rad je bolji: „Sve što je na Zemlji Mi smo kao ukras njoj stvorili da iskušamo ljude ko će se od njih ljepše vladati“ (Qur'an 18: 7).

Prateći dalje poruke Kur'ana o činjenju dobra, opazit ćemo ajete o tome da je stalna svijest o Bogu faktor sretnijeg društva i korektiv vlastitog postupanja (Qur'an 24: 55), da dobra djela brišu loša (Qur'an 25: 70) koja čovjek svjesno ili nesvjesno učini, da rezultat djela odgovara samoj prirodi tog djela: „Ko učini zlo, bit će prema njemu kažnjen, a ko učini dobro – bio muškarac ili žena, a vjernik je – u Džennet će; u njemu će imati u obilju svega, bez računa (Qur'an 40: 40).“; da su najbolji ljudi oni

koji čine dobro: „A oni koji vjeruju i čine dobra djela – oni su, zbilja, najbolja stvorenja“ (Qurān 98:7) i koji su odgovorni prema sebi i drugima: „O vjernici, brinite se o sebi; ako ste na Pravome putu, neće vam nauditi onaj ko je zalutao! Allahu ćete se svi vratiti i On će vas obavijestiti o onome što ste radili“ (Qurān 5: 105).

Slične poruke o vrijednosti činjenja dobra nalazimo u brojnim hadisima Poslanika, a. s.: o višestrukoj nagradi dobročiniteljima: “Kada neko od vas lijepim učini svoj islam, svako dobro djelo koje on uradi bilježi mu se deseterostruko, pa i do sedam stotina puta, a svako loše djelo koje uradi, bilježi mu se samo onoliko koliko ono i jeste“ (*Buhārī* 2011: 1/42-43) i tome da se djela kod Allaha vrednuju prema namjerama: “Poslovi se cijene prema namjeri i svakom čovjeku pripada ono što je naumio“ (*Buhārī* 2011: 1/56-57), te da muslimanu pripada sevap za posao koji je namjeravao, a nije uspio uraditi; o bogatima koji su imućne dužnike čekali, a siromašnim otpisivali dugove: „Meleki su primili (susreli) dušu jednog čovjeka od naroda koji je bio prije vas i upitali: ‘Da li si uradio kakvo dobro?’ ‘Naređivao sam svojim momcima da daju robu na priček i da otpišu dug (oprost) čak i bogatom’. ‘I oni su’, rekao je Muhammed, a.s., ‘snizili njemu odgovornost’“ (*Buhārī* 2011: 2/182-183); o poštenom i umjerenom radu, makar izgledao neznatan i beznačajan: “Radite ispravno, iskreno i umjereno! Znajte da nikoga neće njegova djela uvesti u Džennet i da su Allahu najdraža ona djela koja su najtrajnija, pa makar bila i neznatna“ (*Buhārī* 2011: 4/604); o velikom ugledu dobročinitelja među ljudima: „Ti nećeš ostati poslije mene“, reče on, “a da ti, kad učiniš dobro djelo zarad lica Allahovog, neće biti povećan ugled i stupanj” (*Buhārī* 2011: 4/738-739); o tome da muslimani mogu zavidjeti samo darežljivim ljudima: „Ne smije se zavidjeti izuzev u dva slučaja: (u slučaju) čovjeka kojem je Allah podario Kur’an pa ga on uči i noću i danju, i čovjeka kojem je Allah dao bogatstvo pa ga on dijeli i noću i danju“ (*Buhārī* 2011: 4/1196-1197); o čuvanju časti i dostojanstva života: „Da neko od vas uzme uže, pa donese breme drva i proda, i Allah mu tim očuva njegov obraz, bolje je nego da prosi od svijeta, dalo mu se što ili ne dalo“ (*Buhārī* 2011: 2/357) i činjenju dobra iz zahvalnosti prema Bogu: „Vjerovjesnik, a. s., toliko je stajao u namazu da su mu noge otjecale, pa mu je rečeno: ‘Tebi su oproštene i ranije i kasnije krivice!’ ‘A zar neću biti zahvalan rob?!’, odgovorio je“ (*Buhārī* 2011: 3/821).

Na temelju sadržaja takvih uputa i vrijednosti o radu i djelovanju, prve generacije muslimana su ustanovili brojne forme dobročinog rada, dajući prednost poslu nad riječima: „Neka vas ne impresionira onaj koji uči Kur’an jer to su ajeti koje učimo, međutim, gledajte u one koji po njima rade“, govorio je Omer (al-Bağdādī 1984: 71); radom se pripremajući za polaganje konačnog računa pred Stvoriteljem: „Danas je

vrijeme rada bez polaganja računa, a sutra će biti vrijeme polaganja računa bez mogućnosti da se više bilo što uradi“, govorio je ‘Alī (al-Baġdādī 1984: 22); pazeći roditelje, čineći im razne vrste dobročinstva: „Ne znam da postoji Bogu milije djelo od činjenja dobročinstva prema roditeljima“, govorio je Ibn ‘Abbās (*al-Adab al-mufrad*: 15); učeći kako bi mogli raditi po naučenome: „Učite da biste po tome radili“, govorio je Ibn Mes‘ūd (al-Baġdādī 1984: 24); potvrđujući prvenstveno djelima čvrstinu vlastite vjere i ubjeđenja: „Samo onaj koji govori ono što je korisno i uz to radi ono što je korisno uspjeh će svoje djelo učiniti uzvišenim“, govorio je Hasan el-Basri (al-Baġdādī 1984: 43); svjesni kako je Kur’an objavljen da bi se po njemu radilo: „Kur’an je objavljen da se po njemu radi, ali su neki ljudi razumjeli da raditi po njemu znači učiti ga“, govorio je al-Fuḍayl. „A kako se radi po Kur’anu“, upitali su ga neki. „Tako što ćete dopuštati ono što je Kur’anom normirano kao *ḥalāl*, zabranjivati ono što je Kur’anom normirano kao *ḥarām*, postupati po njegovim naredbama i ostaviti se njegovih zabrana“ (al-Baġdādī 1984: 76).

Veliki je broj eksplicitnih dokaza u osnovnim izvorima islama i tradiciji muslimana o tome da islam pozicionira rad visoko na ljestvici islamskih vrijednosti putem kojih se primjenjuje učenje tevhida o ljudskom poštenju, dostojanstvu i skrušenosti, Božijem zadovoljstvu i ljubavi, idealu izvrsnosti društva i pojedinca, sreće na oba svijeta, ulaska u Džennet i spasa od Džehennema, čak i bez polaganja računa pred Svemogućim Stvoriteljem.

POJAM DOBROTVORNOG RADA U ISLAMU

Želja za pomaganjem drugima vremenom je evoluirala u forme koje danas prepoznajemo u značenjima filantropije, altruizma i empatije prema ljudima i njihovim potrebama. Etimološki posmatrano, muslimani dobrotvorni rad prepoznaju u značenjima volontiranja (*al-taṭaww‘u*), poklon (*al-nafl*), dobrovoljnog priloga (*al-tabarr‘u*), milostinje (*al-ṣadaqa*), milosrđa (*al-birr*), perfekcije u vjeri (*al-iḥsān*), činjenja dobra (*fi ‘alal-ḥayr*), pružanja pomoći potrebnima (*al-musā‘ada*), davanje prednosti drugom nad samim sobom (*al-ūthār*), unošenja radosti i čuvanja ljudskog digniteta (*hiḏḏ al karāma*) i sl. Leksički posmatrano, dobrotvorni rad muslimani poimaju kao humanitarni rad, nevladin sektor, treći sektor, neprofitnu djelatnost i društvenu brigu. Zavisno od situacije, dobrotvorni rad prioritarno zauzima jedno od navedenih značenja.²

² Više o definiciji različitih oblika dobrotvornog rada vidjeti u Ćeman (2011: 21-37).

Dobrovoljnost u radu (*al-taṭaww‘u*) eksplicitno se spominje na tri mjesta u Kur'anu: „A onaj koji drage volje učini kakvo dobro djelo – pa, Allah je doista blagodaran i sve zna (Qurān 2:158 i 184; 9:79)“, te na šezdeset mjesta u hadiskim zbirkama i biografijama Božijeg Poslanika (Wensinck 1936), kao u hadisu: “Vjernike ćeš, u njihovoj međusobnoj samlivosti, ljubavi i suosjećanju, vidjeti da su kao jedno tijelo: kad oboli jedan njegov organ, cijelo tijelo obuzme nesanica i groznica“ (*Buhārī* 2011: 4/352).

Pored općeg poimanja dobrotvornog rada u smislu činjenja dobra drugim ljudima (Qurān 12:23 i 100; 17:23), ili dobrog djela i moralnog činjenja deriviranog iz najfinijih osjećaja poštovanja, veze s Gospodarom (Qurān 16:30; 10:26), duševnog mira i ishodišta proaktivnog življenja (Qurān 3:147-148), susrest ćemo u različitim oblastima islamskog naukovanja zasebne definicije dobrotvornog rada. Tako će poznavaoци Poslanikove, a. s., tradicije dobrotvorni rad definirati kao: „Besplatno pružanje materijalne ili moralne pomoći potrebnima u cilju postizanja Božijeg zadovoljstva“ (Zaynū 2007: 14). U *Kuvajtskoj enciklopediji islamske jurisprudencije* dobrotvorni rad je definiran kao: „Svaka legalna aktivnost koja nadilazi obavezno (*fard*) ili obavezujuće (*wāğib*)“, ili „Svako činjenje koje se poduzima iz odanosti Bogu onda kada je ta odanost utemeljena na dobrovoljnosti“, ili „Dobrovoljno humano postupanje radi sticanja Božije nagrade“ (*al-Mawsū‘a al-fiqhiyya* 1983: 12/146-147).

Iz navedenog je moguće zaključiti kako su, prema islamskom učenju, efekti dobrotvornog rada vidljivi na ovom svijetu u smislu kreiranja humanijih uvjeta življenja, motiviranih prvenstveno željom za onosvjetskom nagradom. Pojam dobrotvornog rada je takav da se radi o svjesnom vjerničkom poslu dunjalučke sjetve radi ahiretske berbe. Islam pokreće ljude na dobrotvorni rad putem stalnog podsticanja na korištenje brojnih prilika za ogromnom nematerijalnom zaradom. U pitanju je dobrovoljnost koja je sastavni dio vjerovanja i upravo takav pristup pozicionira muslimanski dobrotvorni rad u njihovom humanom okruženju. Muslimani će učestvovati ili podržati dobrotvorni rad u onoj formi koja bude bliska njihovom ubjeđenju i potrebama.

Dobrotvorni rad u islamu moguće je posmatrati i kroz prizmu savremenog razumijevanja volontiranja. Svima je data mogućnost činjenja dobra i učestvovanja u dobrotvornom radu, u skladu s vlastitim materijalnim, intelektualnim, društvenim i drugim mogućnostima. Islam ne nudi priliku samo bogatima da budu dobrotvori. Siromašnima je ostavljena mogućnost da svoje vrijeme daruju u koristan posao, a bogatima da daruju novac u iste dobrotvorne svrhe. Spoj žrtvovanja vlastitog vremena

i truda s darivanjem vlastitog novca i znanja dao je vidljiv muslimanski doprinos na općem polju dobrotvornog rada.

PRAVNA PRIRODA DOBROTVORNOG RADA U ISLAMU

S obzirom na širok spektar oblika i oblasti društveno-korisnog rada ovo pitanje možemo posmatrati kao jedno u nizu savremenih fikhskih pitanja. Otklanjanje štete i pribavljanje koristi jedan je od pravnih instrumenata pomoću kojih dolazimo do normiranja svakog pojedinačnog oblika dobrotvornog rada. Preferencijom interesa dolazimo do nužnih, potrebnih i poželjnih stanja na osnovu čega također možemo doći do željene norme određenog oblika dobrotvornog rada. Zaštita nužnih interesa ili univerzalnih ljudskih prava još jedan je od poželjnih pravnih instrumenata korištenih u procesu normiranja dobrotvornog rada.

Dobrotvorni rad u osnovi nije obavezan pa ako se kao takav i ne čini, nema se odgovornosti. U tom smislu dobrotvorni rad je poželjan (*mustahab*) čin, s obzirom na to da ga Zakonodavac voli i na njegovo činjenje podstiče. Dobrotvorni rad može biti pohvalan (*mandūb*) čin, s obzirom na to da je Bog pojasnio nagradu i preporučio učestvovanje u dobročinim poslovima. Dobrotvorni rad je ponekada dodatak (*nāfila*), s obzirom na to da se radi o činu koji nije obavezan niti naređen. Međutim, ako bi veći interes ili nužno stanje nalagali njegovo činjenje onda bi dobrotvorni rad postao:

- a) Stroga individualna obaveza pojedinca (*farḍ 'ayn*) prema njegovoj mogućnosti, ako bi se data potreba mogla izvršiti samo djelovanjem tog pojedinca.
- b) Kolektivna obaveza zajednice (*farḍ kifāya*) koju, kada bi obavio neko od pripadnika zajednice, ostali bi bili oslobođeni odgovornosti, ako bi datu obavezu mogao obaviti bilo ko od članova te zajednice.

Konkretna norma dobrotvornog rada zavisi od date situacije i njoj je prilagodiva. Naprimjer, kada bi bolesnik došao na liječenje u dobrotvornu bolnicu u kojoj na jednom odjeljenju ordinira više ljekara, intervencijom jednog od njih bili bi oslobođeni odgovornosti ostali. Ukoliko bi liječio samo jedan ljekar, njegova dužnost bi bila liječiti tog bolesnika.

PRIMJERI DOBROTVORNOG RADA U KUR'ANU

Prateći kur'anska kazivanja o vjerovjesnicima i njihovim narodima, uočiti ćemo više primjera dobrotvornog rada od kojih za ovu priliku izdvajamo tri: u korist siročadi, u korist lokalne zajednice i u korist žena.

Podizanje zida u korist siročadi: „A što se onoga zida tiče – on je dvojice dječaka, siročadi iz grada, a pod njim je zakopano njihovo blago. Otac njihov je bio dobar čovjek i Gospodar tvoj želi, iz milosti Svoje, da oni odrastu i izvade blago svoje. Sve to ja nisam uradio po svome rasuđivanju. Eto, to je objašnjenje za tvoje nestrpljenje!” (Qurān 18: 82) Primjer može poslužiti kao paradigma dobrotvornog rada koji se vraća kao davno zaslužen dobro moralnih osoba, u ovom slučaju u korist siročadi čiji otac je, kako Kur'an kazuje, „bio dobar čovjek“.

Podizanje brane u korist lokalne zajednice: „Kad stiže između dvije planine, nađe ispred njih narod koji je jedva govor razumijevao. ‘O Zulkarnejne’, rekoše oni, ‘Jedžudž i Medžudž čine nered po Zemlji, pa hoćeš li da između nas i njih zid podigneš, mi ćemo te nagraditi.’ ‘Bolje je ono što mi je Gospodar moj dao’, reče on. ‘Nego, samo vi pomozite meni što više možete, i ja ću između vas i njih zid podići. Donesite mi velike komade gvožđa!’ I kad on izravna dvije strane brda, reče: ‘Pūšite!’ A kad ga usija, reče: ‘Donesite mi rastopljen mjed da ga zalijem.’ I tako oni nisu mogli ni da ga pređu niti su ga mogli prokopati. ‘Ovo je blagodat Gospodara moga!’, reče on. ‘A kada se prijetnja Gospodara moga ispuni, On će ga sa zemljom sravniti, a prijetnja Gospodara moga će se, sigurno, ispuniti!’” (Qurān 18: 93-98). Primjer također može poslužiti kao paradigma dobrotvornog rada i sinergije sposobnih članova društva, s jedne, i pripadnika lokalne zajednice, s druge strane, na putu otklanjanja neprijatnosti, opasnosti i nepravde.

Pomaganje ženama u obavljanju teških poslova: „A kad stiže do vode međjenske, zateče oko nje mnoge ljude kako napajaju stoku, a malo podalje od njih ugleda dvije žene koje su je od vode odbijale. ‘Šta vi radite?, upita on. ‘Mi ne napajamo dok čobani ne odu’, odgovoriše one, ‘a otac nam je veoma star’” (Qurān 28: 23). Ovdje je riječ o dobrotvornom radu čiji je cilj pomoći slabim i nemoćnim članovima zajednice da svoje svakodnevne poslove obavljaju na što lakši način.

VRSTE DOBROTVORNOG RADA U ISLAMU

Osnovna podjela dobrotvornog rada u islamu vrši se prema ostvarenoj koristi od rada. Dobrotvorni rad od kojeg korist ima isključivo dobročinitelj prva je vrsta dobrotvornog rada. Tu ubrajamo dobrovoljno vršenje vjerskih obreda, poput namaza, posta, hadža, učenja Kur'ana i sl. Drugu vrstu dobrotvornog rada čine aktivnosti na općem društvenom planu, bilo da se radi o čisto obrednim ili općim dobrotvornim radovima u vidu kultiviranja zemljišta, stipendiranja studenata, jačanja kompetencija

civilnog društva i sl. Prva vrsta dobrotvornog rada nije predmet ovog rada i više o toj temi može se pronaći u knjigama iz oblasti islamskog morala i obredoslovlja. U ovom radu govorimo o drugoj vrsti – općedruštvenom dobrotvornom radu.

TEMELJNE POSTAVKE DOBROTVORNOG RADA U ISLAMU

Uvidom u osnovne izvore islama i višestoljetnu tradiciju muslimana na polju dobrotvornog rada moguće je zaključiti kako se dobrotvorni rad temelji na sljedećim postulatima:

1. Vjernici su prijatelji jedni drugima: „A vjernici i vjernice su prijatelji jedni drugima: traže da se čine dobra djela, a od nevaljalih odvraćaju, i molitvu obavljaju i zekat daju, i Allahu i Poslaniku Njegovu se pokoravaju. To su oni kojima će se Allah, sigurno, smilovati. – Allah je doista silan i mudar” (Qurān 9:71), a stepen društvene solidarnosti pokazuje nivo kolektivnog senzibiliteta za zajedničku brigu o drugima.
2. Musliman ne živi samo za sebe nego živi i za porodicu, komšiluk i širu društvenu zajednicu s kojom je vezan. Briga o drugima nije samo pitanje dobrovoljnosti čovjeka nego i odgovornosti prema Bogu: „I Allahu se klanjajte i nikoga Njemu ravnim ne smatrajte! A roditeljima dobročinstvo činite, i rođacima, i siročadi, i siromasima, i komšijama bližnjim, i komšijama daljnjim, i drugovima, i putnicima, i onima koji su u vašem posjedu. Allah, zaista, ne voli one koji se ohole i hvališu“ (Qurān 4:36). Ova je briga ujedno pokazatelj stanja društvene svijesti o svijetu koji ga okružuje.
3. Razlika u imovinskom stanju ljudi nalaže obavezu da se iz viška kojim raspolažu imućni pomogne onima koji su u prijekojoj potrebi. Vjernici vjeruju kako u konačnici Bog daje čovjeku sve što mu je potrebno od opskrbe: „Zar oni da raspolažu milošću Gospodara tvoga? Mi im dajemo sve što im je potrebno za život na ovome svijetu i Mi jedne nad drugima uzdižemo po nekoliko stepeni da bi jedni druge služili. – A milost Gospodara tvoga bolja je od onoga što oni gomilaju“ (Qurān 43:32).
4. Vjernik čvrsto vjeruje u svrsishodnost svega što je Gospodar naredio ili preporučio, vjeruje da svaki vid dobrotvornog rada deponuje nagradu kod Allaha, dž. š. i da je onosvjetska nagrada istinita i neprolazna: „Ono što je u vas – prolazno je, a ono što je u Allaha – vječno je“ (Qurān 16:96).
5. Vjernik iz najdubljeg ubjeđenja voli drugima ono što voli samom sebi.

OSNOVNI PRINCIPI I KARAKTERISTIKE DOBROTVORNOG RADA U ISLAMU

Na osnovu uvida u temeljne postavke dobrotvornog rada i razumijevanja učenja tevhida, moguće je definirati osnovne principe tog rada:

1. Dobrotvorni rad je aktivnost izvan postupaka koje Šerijat normira kao obavezne ili obavezujuće.
2. Dobrotvorni rad je svaka korisna aktivnost koja je učinjena iskreno i s Božijim imenom.
3. Dobrotvorni rad je usklađen sa slovom i duhom islamske jurisprudencije (al-Buraykān: 182).

Materijalni tragovi dobročinstva muslimana svjedoče o njihovom nastojanju da, zajedno s državom ili neovisno o njoj, iza sebe ostave drugima na uživanje brojne sakralne i infrastrukturne objekte, obrazovne i socijalne ustanove i razne vidove nematerijalnih dobara, kao pokazatelj osjećaja za etiku i estetiku življenja.³ Kao najznačajnije karakteristike dobrotvornog rada u islamu izdvojili bismo:

Prvo: Pravna doktrina dobrotvornog rada u islamu primjenjiva je za svaku pojedinačnu situaciju, kao u slučaju:

- a) solidarnosti koja se odnosi na siromašne, bolesne, prezadužene i sve druge marginalizirane socijalne kategorije;
- b) saradnje u činjenju dobra i suzbijanju zla: „Jedni drugima pomažite u dobročinstvu i čestitosti, a ne sudjelujte u grijehu i neprijateljstvu.“ (Qurān 5:2);
- c) komšijskih odnosa i urbanizma: “Ko vjeruje u Allaha i Sudnji dan neka ne uznemirava svoga komšiju! Ko vjeruje u Allaha i Sudnji dan neka počasti svoga gosta!“ (*Buhārī* 2011: 4/355);
- d) zakonitosti bračnosti: „Udavajte neudate i ženite neoženjene, i čestite robove i robinje svoje; ako su siromašni, Allah će im iz obilja Svoga dati. Allah je neizmjereno dobar i sve zna.“ (Qurān 24:32);
- e) zakonitosti materijalnog porodičnog zbrinjavanja; tako je Poslanik, a. s., dodjeljivao više državne pomoći oženjenima, dok je Omer, r. a., uveo u pravo korisnike dječijeg doplatka (al-Šālih 1999: 42);
- f) zakonitosti humanitarnog pomaganja u prirodnim ili ratnim katastrofama.

³ Više o ovoj temi pogledati u odrednici „vakuf“ u Alibašić i Mujić (2017: 648-675).

Drugo: Dobrotovorni rad u islamu vremenom je iznjedrio brojne vladine i nevladine ustanove putem kojih su pojedinci institucionalno i organizirano pomagali društvu i bili partner državi u oblasti obrazovanja, zdravlja, rekreacije i sl. Muslimanski gradovi su kroz vrijeme postali prepoznatljivi po zadužbinama s bogomoljama i školama, mostovima i putevima, ambulantama i bolnicama, javnim kupatilima i sirotištima, botaničkim baštama i animalnim azilima. Mnoge od tih dobrotvornih ustanova nastavile su rad stoljećima nakon smrti osnivača, što ukazuje na institucionalizirani rad islamskih dobrotvornih ustanova, najčešće putem pravnog instituta vakufa – zadužbine unutar šerijatskog vakufskog i testamentalnog prava (‘Ašūr: 89). Pored vakufa, dobrotovorni rad se pomaže putem oporuke do jedne trećine vlastite imovine u korist nenasljednika. Mnogo je primjera institucionalnog dobrotvornog rada u islamu i postoji brojna literatura koja pojašnjava suštinu i propise materijalnih izdvajanja u korist islamskih zadužbina i planiranih dobrotvornih aktivnosti, ali to nije tema ovog rada.

Treće: Dobrotovorni rad može biti usmjeren prema ljudima, animalnom i fito svijetu.

Četvrto: Dobrotovorni rad u islamu je hvale vrijedno djelo, makar se radilo o najobičnijoj milostinji: „Vjerovjesnik, a. s., rekao je: ‘Svatomu muslimanu obaveza sadaka.’ ‘A šta ako nema (nije imućan)?’, upitali su. ‘Radit će svojim rukama, te će tako pomoći i sebi i drugima’, odgovorio je. ‘A šta ako ne može, ili to ne učini?’, upitali su. ‘Pomoći će onome kome je potrebno’, odgovorio je. ‘A šta ako ni to ne učini?’, upitali su. ‘Neka onda naređuje dobro’, odgovorio je. “‘A šta ako ni to ne učini?’, upitali su. ‘Neka se onda suzdrži od zla, i to će mu biti sadaka’, odgovorio je“ (*Buhārī* 2011: 4/357). U blagoslov i djelotvornost (*baraka*) milostinje muslimani su se bezbroj puta osvjedočili, do te mjere da su postali, kako ih vole drugi opisati, merhametli.

OBLICI DOBROTVORNOG RADA U ISLAMU

Moral i rad su važni faktori svih oblika dobrotvornog rada. Neki oblici tog rada su vezani za određeno dobrovoljno postupanje koje nastaje kao odgovor na vanredne situacije, ili proizlazi iz moralnog ili humanog osjećaja odgovornosti za zbrinjavanje ozlijeđene osobe, spašavanja utopljenika, izbjavljanja žrtava zemljotresa, požara ili dugih elementarnih nepogoda. U određenim katastrofama dobrotovorni rad je potaknut humanim osjećajima, vlastitom moralnošću, vjerskim ubjeđenjem ili svim tim skupa,

ali bez očekivanja bilo kakve materijalne naknade za činjenje. Drugi oblik dobrotvornog rada nije iniciran katastrofalnim nesrećama, nego je potaknut vjerskim ubjeđenjem o njegovom značaju. I jedan i drugi oblik – ponašanje i čin – dobrotvornog rada nastaju iz određenog kognitivnog stanja, prema kojem je dobrotvorni rad po sebi potreban, važan i nužan u unapređenju društvene zajednice i okruženja (al-‘Īsā 2005: 291). Neki oblici tog rada potaknuti su željom da se pomogne drugima, dok su drugi motivirani željom da se približi Bogu činjenjem Njemu ugodnih djela.

ZNAČAJ DOBROTVORNOG RADA U ISLAMU

Dobrotvorni rad u islamu počiva na ideji dobročinstva, milosrđa i činjenja dobra drugima u onoj mjeri u kojoj je pomoć potrebna, u rasponu od dobrovoljnog do obaveznog pojedinačnog ili kolektivnog čina. U osnovi, riječ je o individualnom naporu i dobrovoljnoj inicijativi svjesnih, uglednih i imućnijih ljudi da pomognu ili budu partneri državi u pružanju usluga različitim društvenim kategorijama. Činjenje dobra nije privilegija bogatih nego je to polje za nadmetanje svih u dobru. Dobrotvor očekuje nematerijalnu nagradu za pruženu podršku ili uslugu kroz određeni vid satisfakcije na ovom i nagrade na onom svijetu. Dobročinitelj to čini za svoju dušu i za sevap. Države prepoznaju značaj dobrotvornog rada i rado prihvataju takvu vrstu socijalnog partnerstva.

Višedimenzionalan je značaj dobrotvornog rada i ogleda se u oblasti vjere, socijalnog i ekonomskog razvoja zajednice, nematerijalnim vrijednostima i značaju po samog činioca dobra. Tako u oblasti vjere dobrotvorni rad doprinosi tome da dobročinitelj postane Bogu draga osoba: „Allah, zaista, voli one koji dobra djela čine“ (Qurān 2:195). Najveći uspjeh vjernika jeste da ga zavoli Bog, vjerovjesnici, meleki i ljudi: „Kad Allah zavoli nekog čovjeka, pozove Džbrila: ‘Allah voli toga i toga, pa ga i ti voli!’ Onda ga i Džibril zavoli, te Džibril razglasi među stanovnicima nebesa: ‘Allah voli toga i toga, pa ga i vi volite!’ Potom ga zavole i stanovnici nebesa, a zatim mu se postavi prijem na Zemlji, tj. ostaje u lijepoj uspomeni“ (*Buhārī* 2011: 2/873-874).

Svako kome je stalo da ga Bog zavoli nastojat će biti dio dobrotvornog rada i jedan od dobročinitelja. Dobrotvornim radom vjernik stiče dobro (*ḥasana*): „Vjerovjesnik, a. s., govorio je: ‘Allahu, Gospodaru naš, podari nam na ovom svijetu dobro i na onom svijetu dobro, i sačuvaj nas patnje u ognju!’“ (*Buhārī* 2011: 3/521). „Hasene“

je zbirna imenica u značenju svakog mogućeg oblika dobra koje se može ostvariti putem riječi, djela ili srca (al-S'adī 2000: 610). Uspjeh vjernika je u tome da pronade mir u sebi i oko sebe: „Musliman je muslimanu brat i neće mu činiti nasilje, a niti ga (nasilju) prepustiti. Ko se nađe uz svoga brata koji je potrebit, Allah će se naći u njegovoj potrebi; ko otkloni od muslimana kakvu muku, Allah će otkloniti od njega jednu od muka Sudnjeg dana, a ko pokrije muslimanu (kakvu sramotu), Allah će njemu (njegovu) pokriti na Sudnjem danu“ (*Buḥārī* 2011: 2/397).

U oblasti društvenog prosperiteta efekti dobrotvornog rada vidljivi su u:

1. društvenoj koherentnosti i stabilnosti, iskorjenjivanju diskriminacije, posebno na relaciji bogati-siromašni, i smanjenju stope kriminaliteta u društvu;
2. različitim oblicima društvene brige dobrotvornim radom s bolesnima, siromašnima i potrebnima;
3. solidarnosti i empatiji jednih prema drugima unutar jedne zajednice.

U oblasti ekonomskog prosperiteta dobrotvorni rad pomaže u:

1. iskorjenjivanju siromaštva putem pružanja direktne materijalne pomoći ili indirektno pomoći u edukaciji i osposobljavanju siromašnih za samostalno sticanje egzistencije i privređivanje u društvu;
2. ravnomjernijoj raspodjeli društvenih resursa među različitim socijalnim slojevima društva;
3. provođenju slobodnog vremena u društveno korisnim aktivnostima, posebno među populacijom mladih ljudi;
4. rastu bruto nacionalnog dohotka, s obzirom na to da se njime zamjenjuje ogroman broj zaposlenih službenika i pruža usluga u velikoj materijalnoj protuvrijednosti koja bi se izdvajala za redovno poslovanje.

Od ostalih oblasti u kojima se prepoznaje vrijednost dobrotvornog rada izdvajamo:

1. čuvanje islamskih vrijednosti, poput muslimanske solidarnosti;
2. čuvanje i zaštita okoliša putem kultiviranja poljoprivrednog i šumskog zemljišta;
3. podrška zdravstvenom sektoru putem nabavke potrebnih lijekova ili gradnje bolnica i drugih medicinskih objekata;
4. zaštita najosjetljivijih socijalnih kategorija društva od društvene, egzistencijalne ili vojne diskriminacije.

Značaj dobrotvornog rada za samog dobročinitelja ogleda se u sljedećem:

1. ovladavanje potrebnim vještinama dobrotvornog rada i izgradnja teorijskih i praktičnih kompetencija,

2. stimuliranje skrivenih potencijala dobročinitelja u iznalaženju odgovarajućih rješenja za različite kategorije društva,
3. satisfakcija, duhovno zadovoljstvo, rast samopouzdanja i osjećaj ponosa kod dobročinitelja; dobrovoljni rad jača želju za životom i budi nadu u njegovo trajanje, te se može koristiti kao uspješna terapija u borbi protiv depresije, anksioznosti i osjećaja dosade, s obzirom na to da daje osjećaj važnosti i unapređenja općih uslova života,
4. upoznaje dobročinitelja s nedostacima sistema društvene brige,
5. daje priliku dobročinitelju da izrazi vlastiti stav o općim društvenim izazovima,
6. daje priliku dobročinitelju da samostalno ponudi određenu uslugu i riješi određene potrebe,
7. daje mogućnost dobročinitelju da sam postavi prioritete djelovanja i učestvuje u donošenju odluka (Malāvī 2008: 11-18).

OBLASTI DOBROTVORNOG RADA U ISLAMU

Iz prakse Poslanika, a.s., moguće je izdvojiti sljedeće oblasti (Aswad 2016: 288-378):

- *oblasti usluga i društvene koristi*, kako one javne tako i one privatne, usmjerene k odgovornim licima, maloljetnim i iznemoglim osobama, davanju iftara postačima, podršci hodočasniciima, održavanju džamije, zbrinjavanju izgubljenih i napuštenih osoba, pružanju humanitarne pomoći. Za svaku od navedenih uslužnih djelatnosti postoje Poslanikovi, a. s., hadisi od kojih izdvajamo jedan s općim značenjem: „Na svaki zglavak treba dati sadaku, i to svakog dana. Pomoći nekome da makar uzjaše na svoju jahaću životinju ili da na nju podigne svoje stvari sadaka je; lijepa riječ i svaki korak koji se učini do namaza sadaka je; i pokazati nekome put je sadaka“ (*Buhārī* 2011: 2/674).;
- *oblast obrazovanja i vjere*, u vjerskom poučavanju, edukaciji i sticanju različitih vještina i kompetencija potrebnih za uspješnije obavljanje svakodnevnih poslova;
- *oblast socijalne zaštite i socijalnog rada*, gdje se posebno ističe dobrotvorni rad putem vakufa, kao najvidljiviji i najdugoročniji ekonomsko-pravni institut islamske civilizacije.⁴ Ova oblast uključuje i: *mirenje zavađenih i međusobno potpomaganje*; „Allahov Poslanik, a. s., kada bi mu došao prosjak ili se od njega

⁴ Više o ovoj temi vidjeti u Pehlić (2019).

što zatražilo, rekao bi: ‘Ispomažite se i zauzimajte se (učestvujte u dobrom poslu), pa ćete biti nagrađeni, a Allah preko usta Svoga Vjerovjesnika, a. s., odlučuje onako kako to On hoće’“ (*Buhārī* 2011: 1/960); *brigu o siročadi*: sam Poslanik, a. s., bio je siroče, o čemu Kur’an govori: „Zar nisi siroče bio, pa ti je On utočište pružio (Qurān 93:6).“ Na drugom mjestu u Kur’anu se upozorava na oprezno postupanje prema jetimu: „Znaš li ti onoga koji onaj svijet poriče? Pa to je onaj koji grubo odbija siročce, i koji da se nahrani siromah – ne podstiče (Qurān 107:1-3). Briga o jetimima i njihovim porodicama zauzima visoko mjesto u dobrotvornom radu muslimana koji vjeruju i djeluju po hadisu Poslanika, a.s.: „Ja i skrbnik jetima bit ćemo zajedno u Džennetu ovako!‘ Ispružio je kažiprst i srednji prst i malo ih razmaknuo“ (*Buhārī* 2011: 3/1138).; *brigu o udovicama*: „Onaj koji pomaže udovici i bijedniku jest kao borac na Allahovom putu ili kao onaj koji noću klanja, a danju posti“ (*Buhārī* 2011: 4/6); *brigu o siromasima*: „Bio sam“, kaže Ebu-Seid, „u džamiji i vidio Vjerovjesnika, a. s., kada je rekao (ženama): ‘Dijelite od imetka, makar u svome nakitu!’“ Zejneba je davala Abdullahu i siročadi u svom skrbništvu. Jednom je rekla Abdullahu: „Pitaj Allahovog Poslanika, a.s., je li mi dozvoljeno da dijelim tebi i siročadi koja su u mom skrbništvu.“ „Pitaj ti Allahovog Poslanika, a. s.,“ odgovorio je on. „Ja sam, zatim, otišla do Vjerovjesnika, a.s., i pred vratima našla jednu ensarijku. Ona je trebala isto što i ja. Utom je pokraj nas prošao Bilal i mi mu rekosmo: ‘Upitaj Vjerovjesnika, a. s., da li nam je dozvoljeno dijeliti milostinju svome mužu i siročadi koja su u našem skrbništvu, a za nas ne kazuj!’ Bilal je ušao i pitao ga, a on mu je uzvratio: ‘Ko su one?’ ‘Zejneba’, odgovorio je Bilal. ‘Koja Zejneba?’, dalje je pitao Vjerovjesnik. ‘Žena Abdullahova’, odgovorio je Bilal. ‘Da, može’, rekao je on, ‘ona ima dvije nagrade: nagradu za pomaganje rodbine i nagradu za podijeljeni imovinski doprinos’“ (*Buhārī* 2011: 1/985-986); *pomaganje invalidnim licima i njihovu edukaciju; osnivanje narodnih kuhinja i pružanje besplatnih obroka*: „Nahranite gladnoga, posjetite bolesnoga i oslobodite zarobljenika!“ (*Buhārī* 2011: 4/21) te *otplaćivanje dugova prezaduženih lica*: „Jednom čovjeku, od onih koji su bili prije vas, došao je melek da mu uzme dušu, te mu je rečeno: ‘Da li si uradio neko dobro?’ ‘Ne znam’, odgovorio je on. ‘Prisjeti se’, rečeno mu je. ‘Ne znam ništa’, reče on, ‘osim što sam na dunjaluku trgovao s ljudima i naplaćivao od njih, pa sam bogatog čekao, a siromašnom snižavao cijenu.’ I Allah ga uvede u Džennet“ (*Buhārī* 2011: 2/1029).

- *oblast medicine i mentalnog zdravlja*: u posjećivanju bolesnika, liječenju povrijeđenih i bolesnih osoba;
- *oblast zaštite okoliša*: u brizi o – animalnom svijetu; „Dok je jedan čovjek bio na putu, obuzela ga je jaka žeđ, pa je pronašao bunar, spustio se u njega i napio vode. Zatim je izišao i zatekao psa kako dašće od žeđi i liže zemlju. Čovjek je pomislio: ‘Ovaj je pas ožednio kao što sam i ja bio’. Ponovo se spustio u bunar, napunio papuču (vodom), uhvatio je ustima i napojio psa, pa ga je Allah pohvalio i oprostio mu. ‘Allahov Poslaniče’, upitali su, ‘zar ćemo i za životinje imati nagradu?’ ‘Za sve živo što ima džigericu ima i nagrada’, odgovorio je“ (*Buhārī* 2011: 4/351); voću i usjevima: „Nema muslimana koji posadi voćku (sadnicu), pa njen plod okusi čovjek ili životinja, a da mu to neće biti sadaka“ (*Buhārī* 2011: 4/352); održavanju puteva: „Jedan čovjek, idući putem, naišao je na granu punu trnja pa ju je sklonio. Allah mu je uvažio to dobro djelo i bio zadovoljan i zato mu je oprostio manje grijeha učinjene prema Njemu“ (*Buhārī* 2011: 1/441).
- *oblast ekonomije*: u osnivanju zadužbina (*waqf*); izgradnji objekata; uva-kufljavanju vlastite imovine za potrebe siromaha, rodbine i drugih vidova dobra: “Kada je objavljen ajet: ‘Nećete zaslužiti dobročinstvo dok ne budete dijelili dio od onoga što volite!’, Ebu Talha je došao i rekao: ‘Allahov Poslaniče, Allah kaže: ‘Nećete zaslužiti dobročinstvo dok ne budete dijelili dio od onoga što volite!’, a najdraži mi je imetak Bejruha. Poklanjam ga u ime Allaha! Nadam se da ću nagradu za to naći kod Allaha. Podijeli ga, Allahov Poslaniče, kako ti Allah pokaže!’ Allahov Poslanik, a. s., tada reče: ‘Izvršno! To je imovina koja donosi dobit i zaradu, to je imovina koja donosi dobit i zaradu! Čuo sam šta si rekao. Držim da ga trebaš podijeliti svojoj rodbini.’ ‘Učinit ću tako, Allahov Poslaniče!’, reče Ebu Talha. Podijelio ga je svojoj rodbini i amidžićima“ (*Buhārī* 2011: 3/554); kopanju bunara: ‘Uthmān je rekao: „Zar vi ne znate da je Allahov Poslanik, a. s., rekao: ‘Ko će iskopati (bunar) Rume, pa da ima Džennet? I ja sam ga iskopao“ (*Buhārī* 2011: 2/617-618); izgradnji i izdržavanju azila za životinje: „Prenio mi je Nafi‘ od Ibn Omera, da je Omer dao nekom čovjeku konja da jaše na Allahovom putu, a tog konja je Omer darovao Allahovom Poslaniku, a. s., za potrebe džihada. Kasnije je Omer, kad ga je već bio uvakufio, obaviješten da se navedeni (konj) prodaje, pa je Omer pitao Allahovog Poslanika, a. s., da ga kupi, a Resulullah, a.s., rekao: ‘Ne kupuj ga i ne vraćaj se na svoju sadaku“ (*Buhārī* 2011: 2/616); osnivanju plantaža, udjeljivanju milostinje, davanju poklona, beskatnom posuđivanju novca i zanatstvu;

- *oblast zanatstva i zapošljavanja*: u podučavanju određenih zanimanja;
- *oblast međunarodnog humanitarnog prava*: u oslobađanju zarobljenih i zatočenih osoba, pomaganju izbjeglim i protjeranim licima.
- U svakoj od navedenih oblasti prva generacija muslimana je dala vlastiti doprinos u utemeljenju dobrotvornog rada u islamu.

ZAKLJUČAK

Dobrotovorni rad je duboko ukorijenjen u osnovnim izvorima islamske jurisprudencije i morala kao jedna od temeljnih islamskih vrijednosti vjerovanja i činjenja dobra. Odlikuje se prepoznatljivom doktrinom i vidljivom materijalnom baštinom. Pozicija dobrotvornog rada u vjerovanju i praksi muslimana usmjerena je ka izvrsnosti, humanosti i činjenju dobra drugima. Konkretna norma dobrotvornog rada zavisi od date situacije i njoj je prilagodiva, od poželjnog k obavezujućem. Postoje dvije vrste dobrotvornog rada, onoga čija korist se vraća samo dobročinitelju i onoga čija korist se vraća svima. Dobrotovorni rad se može primijeniti u oblasti usluga, obrazovanja, vjere, socijalne i zaštite okoline, zdravlja, ekonomije, zanatstva i humanitarnog prava. Za muslimane su efekti dobrotvornog rada vidljivi na ovom i očekivani na onom svijetu.

LITERATURA

1. 'Ašūr, Sa'īd 'Abdal-Fattāh (nedatirano), *Dirāsa fī tārīhal-hadara al-'arabiyya wa al-islāmiyya*, Kuvajt
2. 'Īsā (al-), Sulṭān (2005), *al-'Amāl al-tatawwu'īyya fī al-islām*, naučni rad podnesen na Četvrtom godišnjem susretu dobrotvornih ustanova, Ġam'īyyatal-birral-ḥayriyya, Dammām
3. Asfahānī (al-), Rāḡib (1986), *al-Mufradāt fī ḡarīb al-Qurān*, Bejrut
4. Aswad, Muḥammad 'Abdal-Razzāq (2016), *Maḡālāt al-'amal al-taṭawwu'ī fī al-sunna al-nabawiyya*, Dār Ṭayiba, Rijad
5. Baḡdādī (al-), al-Ḥaṭīb (1984), *Iqtidā al-'ilm al-'amall*, Dār al-kutub al-'ilmiyya, Bejrut
6. Buhārī (al-), Muḥammad ibn Ismā'īl (2011), *Buharijeva zbirka hadisa*, prijevod s arapskog Hasan Škapur [...], Visoki saudijski komitet za pomoć BiH, Sarajevo

7. Buhārī (al-), Muḥammad ibn Ismā‘īl (nedatirano), *al-Adab al-mufrad*
8. Buraykān (al-), Ibrāhīm, *al-‘Amal al-taṭawwu‘ī fī al-islām*, <http://khair.ws/library/wp-content/uploads/books/407.pdf>
9. Ćeman, Senad (2011), *Vakufi i fondacije: komparativna studija o položaju vakufa i fondacija u šerijatskom pravu i pozitivnim zakonskim propisima u Bosni i Hercegovini*, El-Kalem, Sarajevo
10. Grupa autora (1983), *al-Mawsū‘a al-fiqhiyya*, Wizārat al-Awqāf wa al-šu‘ūn al-islāmiyya, Kuvajt
11. Grupa autora (1998), *Mawsū‘a nadrat al-na‘īm fī ahlāq al-rasūl al-karīm*, Dār al-wasīla, Džeda
12. Alibašić, Ahmet, Munir Mujić (ur.) (2017), *Institucije islamske civilizacije: izabrani članci iz Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Centar za napredne studije, Sarajevo
13. Pehlić, Izet (ur.) (2019), *Socijalni aspekt vakufa: zbornik radova s naučno-stručnog skupa sa međunarodnim učešćem*, Zenica 9. aprila 2019, Vakufska direkcija Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini, Sarajevo
14. Korkut, Besim (1984), *Prevod značenja Kur‘ana*, Starješinstvo Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj i Sloveniji, Sarajevo
15. Malāvī, Aḥmad Ibrāhīm (2008), *Dawr muassasat al-muḡtam‘a al-madanī fī al-tanmiyya al-šāmila*, stručni rad podnesen na Konferenciji o dobrotvornim ustanovama u zemljama Arapskog zaljeva, Dāirat al-šu‘ūn al-islāmiyya wa al-‘amal al-ḥayrī, Dubai
16. S‘adī (al-), ‘Abdul al-Raḥmān ibn Nāṣir (2000), *Taysīr al-karīm al-raḥmān fī tafsīr kalām al-mannān*, al-Risāla, Bejrut
17. Šālīḥ (al-), Muḥammad bin Aḥmad (1999), *al-Ri‘aya al-iḡtimā‘iyya fī al-islām wa taṭbiqātuhā fī al-mamlaka al-‘arabiyya al-sa‘udiyya*, Maktaba al-iskan-dariyya, Rijad
18. Wensinck, Arent Jan (ur.) (1936), *al-Mu‘aḡam al-mufahras li alfāz al-hadīṡ al-nabawī*, Maktaba Brill
19. Zaynū, Randa Muḥammad (2007), *al-‘Amal al-taṭawwu‘ī fī al-sunna al-nabawiyya: dirāsa mawḍū‘iyya*, al-Ġāmi‘a al-islāmiyya, Gazza

CHARITY WORK IN ISLAMIC JURISPRUDENCE

Summary:

Islamic teaching defines charity work as an act motivated by devotion to God when such devotion is based on voluntariness and to gain God's reward. Charitable work is basically not obligatory; even if it does not seem to appear as such, it bears no responsibility. Charitable work in Islam has generated over time numerous governmental and non-governmental institutions through which individuals have helped society in an institutionalized and organized manner, and which has been a partner of the state in the field of education, health, recreation, etc. In its broad opus, Islamic jurisprudence has given a significant place to the topic of charity work.

Keywords: charity work; Islam; Islamic jurisprudence; morality

Adresa autora

Authors' address

Senad Ćeman

Univerzitet u Sarajevu

Fakultet islamskih nauka

senad.ceman@fin.unsa.ba

Ahmed Purdić

Islamska zajednica u Bosni i Hercegovini

Muftijstvo sarajevsko

apurdic@yahoo.com

društvene i humanističke studije

ČASOPIS
FILOZOFSKOG
FAKULTETA
UTUZLI

PEDAGOŠKO-DIDAKTIČKI PRILOZI

Izet Pehlić, Maida Mahmutović

KVALITET ŠKOLSKOG ŽIVOTA UČENIKA U VJERONAUČNOJ
KLASIČNOJ NASTAVI I NASTAVI U KOJOJ SE RAZVIJA KRITIČKO
MIŠLJENJE / THE QUALITY OF STUDENTS' SCHOOL LIFE IN
CLASSICAL RELIGIOUS TEACHING AND TEACHING
DEVELOPING CRITICAL THINKING 279

Margareta Skopljak, Tatjana Mihajlović, Jelena Kovačević

ULOGA I ZAJEDNIČKE AKTIVNOSTI PEDAGOGA I PSIHOLOGA U
ŠKOLAMA / ROLES AND JOINT ACTIVITIES OF PEDAGOGUES AND
PSYCHOLOGISTS IN SCHOOLS 303

Gabriel Pinkas

PRINCIPAL LEADERSHIP STYLES AS PERCEIVED BY ELEMENTARY
SCHOOL TEACHERS IN RELATION TO THEIR WORK MOTIVATION /
PERCIPIRANI STIL RUKOVOĐENJA DIREKTORA KAO FAKTOR
RADNE MOTIVACIJE NASTAVNIKA U OSNOVNIM ŠKOLAMA 321

UDK 37.015.1:371.3

Primljeno: 04. 09. 2020.

Pregledni rad
Review paper

Izet Pehlić, Maida Mahmutović

KVALITET ŠKOLSKOG ŽIVOTA UČENIKA U VJERONAUCNOJ KLASIČNOJ NASTAVI I NASTAVI U KOJOJ SE RAZVIJA KRITIČKO MIŠLJENJE

Predmet ovog eksperimentalnog istraživanja bio je kvalitet školskog života učenika. Cilj istraživanja bio je da se ustanovi postoji li statistički značajna razlika u kvalitetu školskog života učenika u vjeronaučnoj klasičnoj nastavi i nastavi u kojoj se razvija kritičko mišljenje.

Od istraživačkih metoda korišteni su eksperimentalna metoda, metoda teorijske analize i deskriptivno-analitička metoda, a od istraživačkih tehnika anketiranje. U istraživanju je korišten Upitnik kvaliteta školskog života koji su konstruirali Ainley i Bourke (1992; Leonard 2002).

Istraživanje je provedeno u dvije gradske škole u Zenici od kojih je jedna bila eksperimentalna (Osnovna škola „Mak Dizdar“ Zenica) i jedna kontrolna (Osnovna škola „Musa Ćazim Ćatić“ Zenica). Istraživački uzorak je činilo 300 učenika 6. i 8. razreda osnovne škole: eksperimentalna grupa 150 i kontrolna grupa 150, a obje grupe imale su po 75 učenika muškog spola i 75 učenika ženskog spola.

Rezultati istraživanja su pokazali kako učenici s kojima se izvodi nastava Islamske vjeronauke u funkciji razvoja kritičkog mišljenja imaju statistički značajno veće opće zadovoljstvo školom, ostvaruju bolji odnos sa nastavnicima, postižu veću socijalnu integriranost i imaju kvalitetniji doživljaj učenja od učenika s kojima se nastava izvodi na klasični način. Istovremeno, učenici s kojima se nastava izvodi na klasični način imaju statistički značajno veći negativni osjećaji prema školi od učenika s kojima se izvodi nastava Islamske vjeronauke u funkciji razvoja kritičkog mišljenja.

Rezultati istraživanja su potvrdili vrijednost razvoja kritičkog mišljenja u vjeronaučnoj nastavi.

Ključne riječi: kritičko mišljenje; zadovoljstvo školom; socijalna integriranost; školsko postignuće; doživljaj učenja

Učenik osim što usvaja potrebna znanja kroz obrazovanje, u školi usvaja i sposobnosti i umijeća koja direktno imaju utjecaj na ukupni razvoj njega kao jedinstvene ličnosti. Kako bi učenik u konačnici imao uspješan razvoj, školsko okruženje treba da bude motivirajuće, a ne uzrok devijantnog i asocijalnog ponašanja.

Kvalitet školskog života učenika

Kvalitet školskog života definira kao “skup pozitivnih i negativnih iskustava u školi te ostalih osjećaja povezanih sa specifičnim područjima i posljedicama života u školi” (Leonard 2002; Raboteg-Šarić, Šakić i Brajša-Žganec 2009: 698). U tom djelovanju komunikacija je ona koja povezuje mjerenje kvaliteta školskog života i kritičkog mišljenja koje učenik usvaja, a koje mu je potrebno za pravilan individualni razvoj. Djelovanje putem komunikacije je, ustvari, nešto što je opipljiva pojava u životu i razvoju mladih, a kvalitetna škola je uvjet da bi pedagoška komunikacija bila uspješno ostvarena (Suzić 2005:176).

Kvalitet školskog okruženja može biti značajan pokazatelj za dalje usmjeravanje u školovanju, modeliranje vlastitih želja, sposobnosti i motiviranosti. Iskustva su ta koja učenika mogu usmjeriti u određeno područje djelovanja. Kvalitetno školsko okruženje povezano je i sa samopoštovanjem kod mladih. U zavisnosti od okruženja kod učenika samopoštovanje jača ili slabi. Škole mogu kreirati okruženje i klimu koja će biti snažnija od bilo kojeg pojedinačnog utjecaja – nastavnika, razreda, porodice, itd., a u isto vrijeme snažno toliko da za mali dio dnevnog boravka nadjača sve drugo u životu djeteta (Edmonds 1982, prema Kranželić-Tavra 2002: 2). U svemu tome važni su i zaštitni kao i rizični faktori aktivni u užoj okolini učenika. Fraser (1997) navodi sljedeće:

- individualni nivo (biološki, psihološki, konstitucijski...),
- nivo užeg okruženja (obitelj, vršnjaci, škola, susjedstvo, lokalna zajednica...),
- nivo šireg okruženja (društvo, zajednica u cjelini...) (Kranželić-Tavra 2002: 2).

Kvalitet školskog života može se uzimati kao indikator učeničke dobrobiti koji je određen faktorima povezanim sa školskim okruženjem, obrazovnim iskustvima učenika i uključenosti učenika u školski život (Karatzias i sar. 2002, prema Raboteg-Šarić, Šakić i Brajša-Žganec, 2009). Kada se govori o kvalitetu školskog života „u obzir se uzima ne samo opća dobrobit učenika već i osjećaji vezani uz specifična područja školskog života, primjerice kvalitetu odnosa u školskom okruženju, odnose

s drugim učenicima i nastavnicima, učenički doživljaj važnosti školavanja za život, osjećaj uspješnosti u školi, te motivaciju za učenje” (Raboteg-Šarić, Šakić i Brajša-Žganec 2009: 29).

Kritičko mišljenje u nastavi

Mišljenje je psihički proces kojim se određuju svojstva pojava i otkrivaju odnosi među njima, odnosno proces kojim se nešto analizira, prosuđuje i vrednuje (Kolić-Vehovec 1999). Ono podrazumijeva aktivni pristup i sposobnost je razmišljanja o problemu tako da se osoba odvoji od predrasuda o problemu. Pored utvrđivanja pozitivnih i negativnih konotacija i ishoda pojedinog sadržaja, kritičko mišljenje omogućuje zauzimanje stava prema ponuđenom sadržaju. Ono pojedinca izvodi iz stanja ‘poslušnog i pasivnog promatrača’ u osobu koja aktivno misli i ima stav (Herman i Mekčesni 2004).

Iva Buchberger (2012) nastoji ponuditi operativnu definiciju kritičkog mišljenja, te ističe važnost sagledavanja savremenog društva, njegovih kretanja i trendova te podsticanja razvoja pojedinaca koji su sposobni da promišljaju, analiziraju i vrednuju s kritičkom distancom različite pojava u svijetu oko njih. Ona kreće od pedagoškog pristupa koji je bitan za razvoj kritičke svijesti tokom odgoja i obrazovanja te njegove uloge u recepciji različitih informacija i kreiranju aktivnih subjekata.

Prema Zoranu Hercigonji (2019), kritičko mišljenje je resurs koji omogućuje prisvajanje analitičkog i evaluativnog stava prema serviranim činjenicama, a kritički promišljati znači analizirati svoj odnos prema društvu i ukupnoj situaciji u socijalnom okruženju uz iznošenje vlastitih stavova u odnosu na servirane obrasce razmišljanja kojima dirigiraju mediji (Tapavički-Duronjić 2011). Mediji često nisu u funkciji promoviranja istine, nego u funkciji promoviranja stavova vladajućih struktura, te Juričić zaključuje: „Ako ne znamo promišljati, preispitivati, pozorno čitati i slušati... nemoguće nam je procijeniti koje su od tih informacija istinite i dobronamjerne, a koje zlonamjerne izmišljotine. Nasjedamo manipulatorima i postajemo igračke u njihovim igrama. Ako ne znamo kritički misliti nismo slobodni nego smo nesvjesni zarobljenici medijskih, političkih, ekonomskih i svih drugih manipulacija kojima nas društvo pretvara u stado poslušnih ovaca“ (Juričić, n.d.:3).

Prema Ivi Buchberger, Valentini Bolčević i Vesni Kovač (2017), postoje tri grupe istraživanja koja govore o važnosti razvoja kritičkog mišljenja u obrazovanju. Prva grupa usmjerena je na ispitivanje povezanosti pojedinih obilježja nastavnika i

kritičkog mišljenja (Boonjeam, Tesaputa & Sri-ampai 2017; Chee & San Oo 2012; Emir 2013; Innabi 2003; Moeti, Mgawi & Moalosi 2017; Warburton & Toff 2005). Drugu grupu čine istraživanja fokusirana na odnos didaktičko-metodičkog aspekta nastave i kritičkog mišljenja (Fung 2014; Lewine et al. 2015; Piergiovanni 2014; Razei, Derakshan & Bagherkazemi 2011; Shim & Walczak 2012; Tiruneh, Verburch & Elen 2014). Treća grupa istraživanja posvećena je direktnom poučavanju vještinama kritičkog mišljenja u nastavi (Alwehaibi 2012; Cotter & Tally 2009; Wallace & Jefferson 2015; Marin & Halpern 2011).

U funkciji kvalitetne implementacije kritičkog mišljenja u odgojno-obrazovnom procesu kroz okvirni ERR sistem nastavnici trebaju: osigurati vrijeme i prilike za uvježbavanje kritičkog mišljenja, dopustiti učenicima da promišljaju i teoretiziraju, prihvatiti raznovrsne ideje i mišljenja, promovirati aktivnu uključenost učenika u proces učenja, osigurati učenicima nerizično okruženje bez mogućnosti ponižavanja, izraziti uvjerenje u sposobnost svih učenika za donošenje kritičkih sudova, cijeniti kritičko mišljenje (Stelle i sar. 2001a: 9).

Metode i tehnike razvoja kritičkog mišljenja u nastavi

U eksperimentalnom programu koji je predmet ovog istraživanja u odgovarajućem kontekstu i za odgovarajući nastavni sadržaj i uzrast učenika korištene su brojne metode i tehnike koje su u funkciji razvoja kritičkog mišljenja u nastavnom procesu kroz implementaciju ERR modela u nastavi. Ovdje izdvajamo kratki osvrt Željke Bjelanović Dijanić (2012) na neke od metoda za razvoj kritičkog mišljenja učenika po ERR sistemu, sa referiranjem i na osnovne izvore:

- *Grozdovi* – metoda poučavanja za razvoj kritičkog mišljenja u nastavi koja podstiče učenike da slobodno i otvoreno razmišljaju o nekoj temi, koja je prilagođena za rad u malim grupama. Njezin cilj je sistematizirati znanje o nekom zadanom pojmu, povezati ga s drugim pojmovima iz područja koje se proučava, iz nekog drugog nastavnog predmeta ili iz realnog svijeta koji nas okružuje slijedeći vlastiti tok misli – na papir se zapisuju asocijacije koje u tom trenutku naviru u misli učenika (Bjelanović 2003:87).
- *INSERT (Interactive Notating System for Effective Reading and Thinking)* – tehnika čitanja koja započinje evokacijskim aktivnostima: pretraživanjem predznanja i postavljanjem pitanja. U njoj se označavaju različite vrste informacija unaprijed dogovorenim oznakama: ‘ü’ ako je informacija poznata od

prije, ‘+’ ako je informacija za učenika nova, ‘–’ ako je informacija u suprotnosti s onime što su znali ili mislili da znaju, ‘?’ ako informacija zbunjuje ili žele saznati više o tome (Steele i sar. 2001b: 13). Njezina funkcija je pronalaženje sličnosti i razlika koju se još naziva matricom za uspoređivanje (Marzano i sar. 2006: 26) u formi tabele u kojoj se vodoravno upisuju pojmovi koji se uspoređuju, a uspravno se upisuje obilježje ili kriterij prema kojem ih se uspoređuje (Temple i sar. 2001: 36).

- *Oluja ideja* ili *brainstorming* – tehnika kreativnog oblikovanja velikog broja ideja u kratkom vremenu, koja se može se primjenjivati s cijelim razredom, grupno ili u paru. U njoj se sve ideje zapisuju i nakon toga vrednuju (Matijević 1999: 499).
- *Rotirajući pregled* – metoda u kojoj nastavnik oblikuje broj pitanja koji odgovara broju grupa, a svako pitanje zapisano je na zaseban list papira. Svaka grupa dobije jedan list s pitanjem i na njega učenici u obliku natuknica zapisuju svoja razmišljanja. Na nastavnikov znak listovi se rotiraju do sljedeće grupe, te učenici čitaju napisano i dopisuju svoje ideje. Rotacija se vrši dok grupe ne dobiju list s pitanjem s kojim su počeli rad (Stelle i sar. 2001c: 42). Očegledno je kako je najbolja za primjenu u grupnom radu.
- *Vennov dijagram* – vizuelno pomagalo koje se sastoji od dva djelimično preklapajuća kruga, a koristi se za usporedbu dva pojma koji su predmet analize i uz pomoć ove tehnike izdvajaju se njihove sličnosti i razlike. Sličnosti pojmova zapisuju se u presjek, a razlike u preostale dijelove kruga (Temple i sar. 2001:38). Ova metoda poznata je i kao strategija za pronalaženje sličnosti i razlika (Marzano i sar. 2006:26).
- *Vođeno čitanje* – metoda čitanja koju karakterizira vođenje od strane nastavnika uz pomoć pitanja. U ovoj metodi tekst se podijeli se na nekoliko manjih dijelova, učenici samostalno čitaju dio po dio, a nakon svakog dijela nastavnik postavlja pitanja otvorenog tipa kojima se podstiče učenike da razmisle o čemu su pročitali, koje nove informacije su saznali, ali i da pokušaju predvidjeti o čemu će biti riječi u idućem dijelu (Stelle i sar. 2001a).

Izdvojene metode jasno ukazuju na osobenost ERR modela u odnosi na klasičnu nastavu.

METOD

Po svojoj naravi istraživanje je bilo eksperimentalno: eksperimentalnu grupu činili su učenici koji su pohađali nastavu koja razvija kritičko mišljenje, a kontrolnu grupu učenici koji su pohađali klasičnu nastavu u kojoj se radi na tradicionalni način. Grupe su bile ujednačene i nastavnici u obje grupe su izuzetni stručnjaci u zvanju mentora. Cilj istraživanja bio je da se ustanovi postoji li statistički značajna razlika u kvalitetu školskog života učenika u vjeronaučnoj klasičnoj nastavi i nastavi koja razvija kritičko mišljenje. Od istraživačkih metoda korišteni su: eksperimentalna metoda, metoda teorijske analize i deskriptivno-analitička metoda. Eksperimentalna metoda je korištena za oblikovanje eksperimentalne situacije i provođenje eksperimenta. Metoda teorijske analize korištena je u znanstvenoteorijskoj deskripciji istraživačkog problema, a deskriptivno-analitička u provođenju empirijskog istraživanja u eksperimentalnoj i kontrolnoj grupi. Od istraživačkih tehnika korišteno je anketiranje.

Istraživački instrument

Upitnik kvaliteta školskog života su konstruirali Ainley i Bourke (1992; Leonard 2002) za ispitivanje s australskim učenicima osnovnih škola. Upitnik sadrži 40 tvrdnji koje čine sedam skala (dvije opće i pet specifičnih) dobijenih faktorskom analizom, a koje mjere specifične domene kvaliteta školskog života:

- *Opće zadovoljstvo školom* (General satisfaction) – mjeri opće pozitivne osjećaje prema školi, pozitivan stav prema školi (6 tvrdnji, $\alpha=0,78$)
- *Negativni osjećaji prema školi* (Negative affect) – mjeri opće negativne osjećaje prema školi, stres zbog škole (5 tvrdnji, $\alpha=0,82$)
- *Nastavnici* (Teacher) – ispituje percepciju kvaliteta odnosa nastavnika prema učenicima, zadovoljstvo učenika odnosom s nastavnicima (5 tvrdnji, $\alpha=0,82$)
- *Socijalna integriranost* (Social integration) – ispituje odnose učenika s drugim ljudima i učenicima u školi, percepciju kvalitete društvenog života u školi (5 tvrdnji, $\alpha=0,73$).
- *Priprema za budućnost* (Opportunity) – odnosi se na percepciju relevantnosti školovanja, percepciju učenika o tome koliko im prilika pruža škola za razvoj u budućnosti i koliko ih priprema za život (6 tvrdnji, $\alpha=0,88$)
- *Školsko postignuće* (Achievement) – ispituje učenikov doživljaj školske kompetentnosti, osjećaj postignuća i uspješnosti u školskom radu (4 tvrdnje, $\alpha=0,87$)

- *Doživljaj učenja* (Adventure) – ispituje u kojoj mjeri učenici uživaju u samoučenju, percipiraju učenje izazovnim i zabavnim (4 tvrdnje, $\alpha=0,87$).

Pimjer ajtema *Opće zadovoljstvo školom: Za mene je škola mjesto gdje uživam da budem*. Ispitanici su označavali svoj stepen slaganja sa sadržajem pojedine tvrdnje na skali od četiri stepena: (1 – “uopće se ne slažem”, 2 – “uglavnom se ne slažem”, 3 – “uglavnom se slažem”, 4 – “potpuno se slažem”).

Provjerili smo pouzdanost i na našem uzorku, a koeficijent unutarnje konzistencije Cronbach alpha naveden je uz svaku subskalu u zagradi i upućuje na zadovoljavajuću pouzdanost skala.

Ispitanici

Istraživanje je provedeno u dvije gradske škole u Zenici od kojih je jedna bila eksperimentalna (Osnovna škola „Mak Dizdar“) i jedna kontrolna (Osnovna škola „Musa Ćazim Ćatić“). U Osnovnoj školi „Mak Dizdar“ nastava Islamske vjeronauke kroz sve vrijeme od 1. do 8. razreda izvođena je u funkciji razvoja kritičkog mišljenja, a u osnovnoj školi „Musa Ćazim Ćatić“ na klasični način. Nastavnica Islamske vjeronauke u osnovnoj školi „Mak Dizdar“ Zenica je prošla profesionalnu edukaciju i posjeduje certifikat za razvoj kritičkog mišljenja u nastavi, te kroz dugogodišnju praksu izvodi svu nastavu Islamske vjeronauke u funkciji razvoja kritičkog mišljenja.

Istraživački uzorak je činilo 300 učenika 6. i 8. razreda osnovne škole. Uzorak se podjednako sačinjavali učenici s kojima se izvodila nastava u funkciji razvoja kritičkog mišljenja (eksperimentalna grupa 150) i učenici s kojima se nastava izvodila na klasični način (kontrolna grupa 150). Uzorak je ujednačen i po varijabli spol, te su obje grupe imale po 75 učenika muškog spola i po 75 učenika ženskog spola.

Obrada podataka

Obrada podataka je vršena kompjuterski u statističkom programu (IBM SPSS Statistics). Obrada je bazirana na primjeni tehnika neparametrijske statistike – Mann-Whitney testa, testa pouzdanosti istraživačkih instrumenata, te Spearman's rho koeficijenta korelacije. Mann-Whitney test je korišten za testiranje značajnosti razlika između aritmetičkih sredina kod bipolarnih varijabli. Rađen je u funkciji testiranja

razlika između aritmetičkih sredina dva nezavisna uzorka. Spearman's rho koeficijent korelacije korišten je za predstavljanje statističke značajnosti odnosa izabranih istraživačkih varijabli.

REZULTATI

Prije nego što se pristupilo navođenju istraživačkih rezultata, utvrđeni su osnovni statistički parametri i parametri deskriptivne statistike, a potom i distribucija rezultata dobijenih na skalama izabranih istraživačkih varijabli. U tabeli koja slijedi predstavljene su ostvarene prosječne vrijednosti za sve istraživačke varijable.

Tabela 1. Osnovni statistički parametri i parametri deskriptivne statistike utvrđeni pri ispitivanju izabranih istraživačkih varijabli

Descriptive Statistics					
	N	Minimum	Maximum	Mean	Std. Deviation
Opće zadovoljstvo školom	300	5,00	20,00	14,9433	3,21474
Negativni osjećaji prema školi	300	5,00	20,00	8,5233	3,50482
Nastavnici	300	5,00	20,00	16,3067	3,07204
Socijalna integriranost	300	5,00	20,00	16,3867	2,85968
Priprema za budućnost	300	5,00	20,00	17,3067	2,75280
Školsko postignuće	300	4,00	16,00	12,9200	2,74811
Doživljaj učenja	300	4,00	16,00	10,8367	3,41597

U prethodnoj tabeli vidljive su ostvarene prosječne vrijednosti i standardne devijacije unutar izabranih istraživačkih varijabli.

Kako bismo se opredijelili da li će u statističkoj analizi biti korištena parametrijska ili neparametrijska statistika provjerili smo da li podaci odstupaju od normalne distribucije. Slijedi tabelarni prikaz.

Tabela 2. Odstupanje distribucije podataka od normalne raspodjele

Tests of Normality						
	Kolmogorov-Smirnov ^a			Shapiro-Wilk		
	Statistic	df	Sig.	Statistic	df	Sig.
Opće zadovoljstvo školom	,117	300	,000	,957	300	,000
Negativni osjećaji prema školi	,158	300	,000	,875	300	,000
Nastavnici	,119	300	,000	,923	300	,000
Socijalna integriranost	,152	300	,000	,913	300	,000
Priprema za budućnost	,166	300	,000	,870	300	,000
Školsko postignuće	,156	300	,000	,896	300	,000
Doživljaj učenja	,113	300	,000	,943	300	,000

Rezultati predstavljeni u prethodnoj tabeli 2, a dobijeni putem Kolmogorov-Smirnovog i Shapiro-Wilkovog testa ukazuju na stepen odstupanja dobijenih rezultata od normalne raspodjele unutar većeg broja varijabli. Na osnovu navedenih istraživačkih rezultata izvodi se zaključak kako će se u statističkoj analizi koristiti neparametrijska statistika.

Kao što je u radu već i navedeno, varijabla kvalitet školskog života operacionalizirana je na slijedeće varijable: opće zadovoljstvo školom, negativni osjećaji prema školi, nastavnici, socijalna integriranost, priprema za budućnost, školsko postignuće i doživljaj učenja.

Da bismo ustanovili postoji li statistički značajna razlika u kvalitetu školskog života učenika u vjeronaučnoj klasičnoj nastavi i nastavi u kojoj se razvija kritičko mišljenje uradili smo Mann-Whitney test. Slijedi tabelarni prikaz.

Tabela 3. Rang vrijednosti kvaliteta školskog života u odnosu na varijablu vrsta uzorka

Ranks				
	Vrsta uzorka	N	Mean Rank	Sum of Ranks
Opće zadovoljstvo školom	eksperimentalna grupa	150	163,45	24517,50
	kontrolna grupa	150	137,55	20632,50
Negativni osjećaji prema školi	eksperimentalna grupa	150	137,35	20602,50
	kontrolna grupa	150	163,65	24547,50
Nastavnici	eksperimentalna grupa	150	164,06	24609,00
	kontrolna grupa	150	136,94	20541,00
Socijalna integriranost	eksperimentalna grupa	150	166,61	24991,00
	kontrolna grupa	150	134,39	20159,00
Priprema za budućnost	eksperimentalna grupa	150	152,93	22940,00
	kontrolna grupa	150	148,07	22210,00
Školsko postignuće	eksperimentalna grupa	150	154,15	23122,00
	kontrolna grupa	150	146,85	22028,00
Doživljaj učenja	eksperimentalna grupa	150	165,98	24897,50
	kontrolna grupa	150	135,02	20252,50

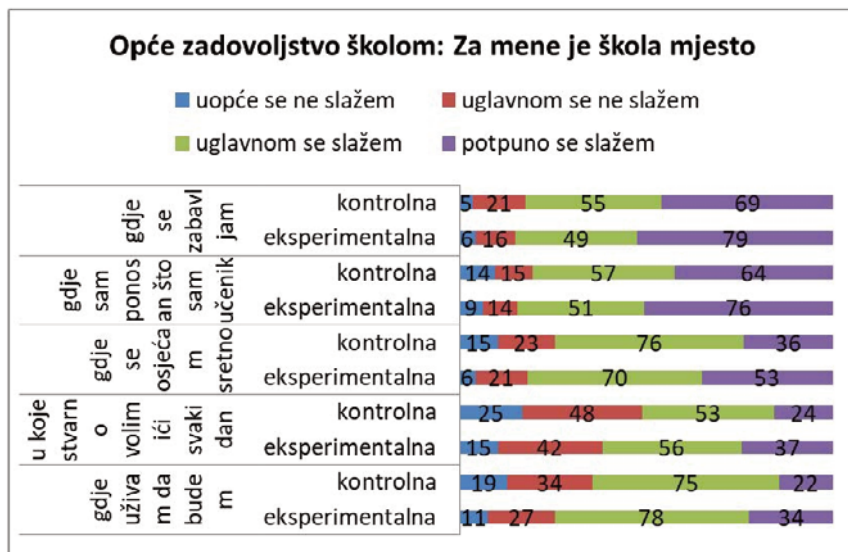
Tabela 4. Tabela statističkih neparametrijskih testova za nezavisnu varijablu vrsta uzorka

Test Statistics ^a							
	Opće zadovoljstvo školom	Negativni osjećaji prema školi	Nastavnici	Socijalna integriranost	Priprema za budućnost	Školsko postignuće	Doživljaj učenja
Mann-Whitney U	9307,50	9277,50	9216,00	8834,00	10885,000	10703,000	8927,500
Wilcoxon W	20632,50	20602,50	20541,00	20159,00	22210,000	22028,000	20252,500
Z	-2,60	-2,65	-2,73	-3,24	-,496	-,738	-3,108
Asymp. Sig. (2-tailed)	,009	,008	,006	,001	,620	,461	,002
a. Grouping Variable: Vrsta uzorka							

Rezultati Mann-Whitney testa pokazali su kako postoji statistički značajna razlika u kvalitetu školskog života učenika u vjeronaučnoj klasičnoj nastavi i nastavi u kojoj se razvija kritičko mišljenje. Slijedi analiza i interpretacija rezultata po istraživačkim varijablama kvaliteta školskog života učenika.

Opće zadovoljstvo školom

Zadovoljstvo školom jeste jedan od važnih faktora kada je u pitanju sagledavanje općeg života školaraca i razvijanja njihovog kritičkog mišljenja. Onoliko koliko su učenici (ne)zadovoljni školom toliko će imati i kritičko mišljenje spram faktora koji određuju to (ne)zadovoljstvo.

Grafikon 1. Opće zadovoljstvo školom

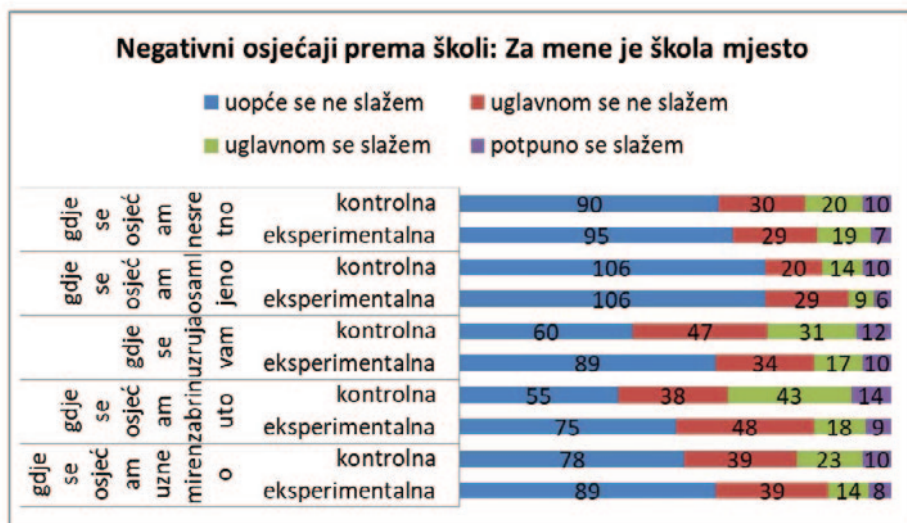
U grafikonu 1 vidljivo je da su odgovori koji ukazuju na opće zadovoljstvo školom relativno pozitivni, a samim tim i da su učenici općenito zadovoljni školom. Iz grafičkog prikaza je vidljivo kako učenici s kojima se izvodi nastava Islamske vjeronauke u funkciji razvoja kritičkog mišljenja pokazuju veće opće zadovoljstvo školom od učenika s kojima se nastava izvodi na klasični način. Rezultati Mann-Whitney testa pokazali su da učenici s kojima se izvodi nastava Islamske vjeronauke u funkciji razvoja kritičkog mišljenja pokazuju statistički značajno veće opće zadovoljstvo školom od učenika s kojima se nastava izvodi na klasični način.

Negativni osjećaji prema školi

Kada su u pitanju negativni osjećaji prema školi razlikujemo Vanjska i unutrašnje utjecaje. Unutrašnji razlozi mogu se odnositi na depresiju, potištenost ili nesigurnost,

dok vanjski utjecaji mogu biti odnos sa nastavnicima, vršnjacima ili okruženjem. Negativni osjećaji prema školi mogu se vezati i za slabu povezanost sa školom koju prati veliki broj rizičnih ponašanja poput ovisnosti i maloljetničke delikvencija (Hawkins, Catalano & Miller 2001; Maddox & Prinz 2003; Waters, Cross & Runions 2009; Roviš i Bezinović 2011).

Rezultati istraživanja predstavljeni u grafikonu 2 pokazali su da se veći broj učenika ne osjeća nesretno. Također, veliki broj učenika pokazuje zabrinutost. Rezultati Mann-Whitney testa pokazali su da učenici s kojima se nastava izvodi na klasični način imaju statistički značajno veći negativni osjećaj prema školi od učenika s kojima se nastava Islamske vjeronauke u funkciji razvoja kritičkog mišljenja.

Grafikon 2. Negativni osjećaji prema školi

Pretpostavljamo da klasična nastava u većoj mjeri razvija negativni osjećaj učenika prema školi jer je pozicija i uloga učenika u većoj mjeri pasivizirana.

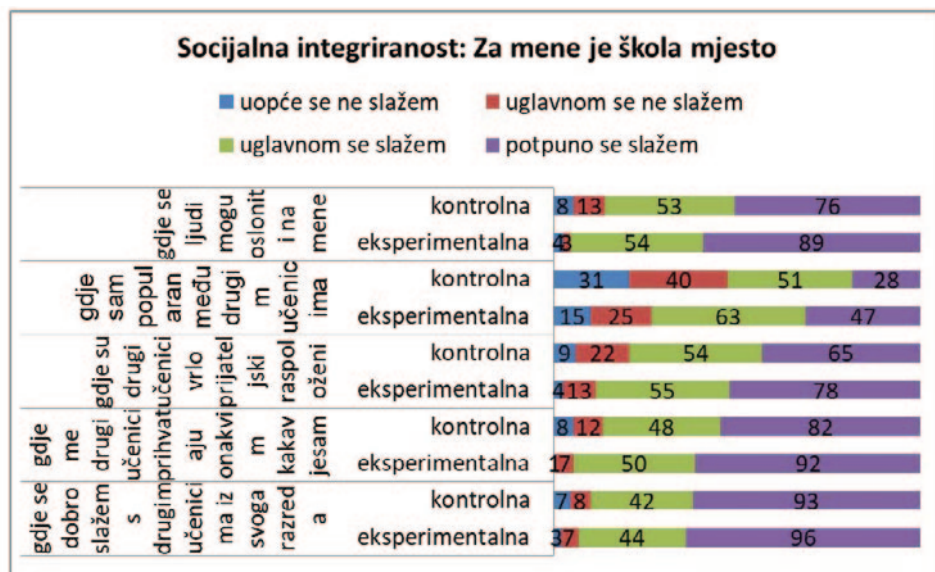
Odnos s nastavnicima

Da bismo odredili kvalitet školskog života učenika potrebno je da znamo i kakav je odnos na relaciji nastavnik – učenik. U upitniku kvaliteta školskog života odnos je razmatran kroz segmente: pravedno postupanje nastavnika u razredu, individualna pomoć učeniku i potpora, zainteresiranost nastavnika za mišljenje učenika. Značaj

Rezultati Mann-Whitney testa pokazali su da učenici s kojima se izvodi nastava Islamske vjeronauke u funkciji razvoja kritičkog mišljenja ostvaruju statistički značajno kvalitetniji odnos sa nastavnicima od učenika s kojima se nastava izvodi na klasični način.

Socijalna integriranost

Vlasta Vizek-Vidović (1994; prema Ajduković 1995) bilježi da socijalna okolina za djecu uključuje porodicu, školu i vršnjake. Disfunkcija unutar jedne od ovih kategorija može interferirati s razvojem djeteta. Međutim, poznato je i da jedan izvor socijalne podrške može utjecati na drugi, primjerice u vidu ublažavanja problema koje dijete ima s nekim drugim izvorom socijalne podrške. Na temelju rezultata istraživanja pojedinih autora (Hartup 1983) utvrđeno je da su popularnost i prihvatanje od strane vršnjaka bile povezane s boljim školskim uspjehom. Rezultati istraživanja predstavljeni u grafikonu 4 pokazuju da su učenici zadovoljni odnosom sa vršnjacima u razredu. Iz grafičkog prikaza je vidljivo kako učenici s kojima se izvodi nastava Islamske vjeronauke u funkciji razvoja kritičkog mišljenja pokazuju veće vrijednosti u kvalitetu socijalne integriranosti od učenika s kojima se nastava izvodi na klasični način.

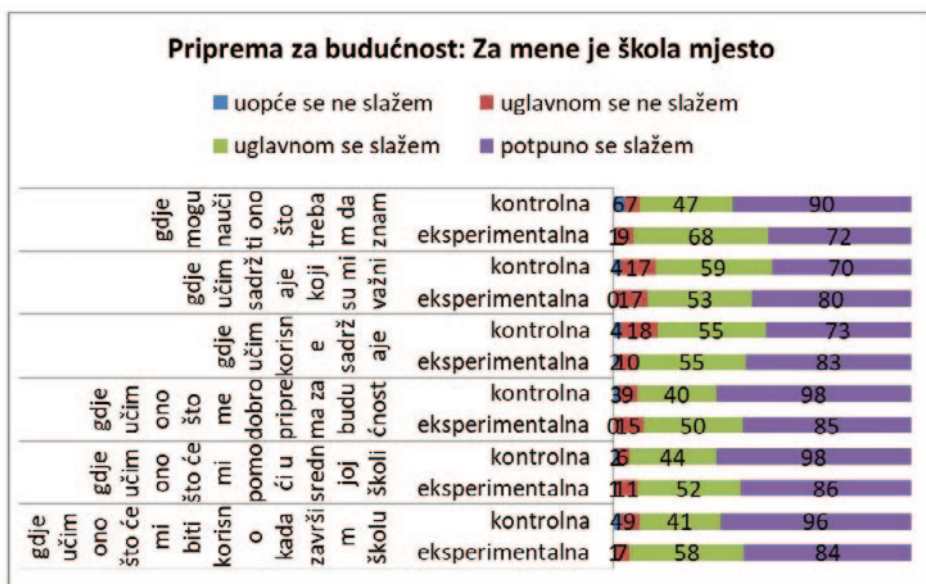

Grafikon 4. Socijalna integriranost

Rezultati Mann-Whitney testa pokazali su da učenici s kojima se izvodi nastava Islamske vjeronauke u funkciji razvoja kritičkog mišljenja pokazuju statistički značajno veću socijalnu integriranost od učenika s kojima se nastava izvodi na klasični način.

Doživljaj škole kao mjesta pripreme za budućnost

Reakcije učenika na školu indikatori su kvaliteta školskog života, a pozitivne reakcije na školu mogu povećati vjerovatnost da će učenici razviti trajnu predanost učenju (Epstein i McPortland 1976; Raboteg-Šarić, Šakić i Brajša-Žganec 2009). Važno je istaknuti i kako učenici koji imaju pozitivnija uvjerenja o svojim socijalnim sposobnostima, odnosno višu socijalnu samoeфикаsnost vrlo često postižu i bolje rezultate na akademskom planu, te pozitivnije doživljavaju svoje akademske sposobnosti.

Grafikon 5. Doživljaj škole kao mjesta pripreme za budućnost

Rezultati istraživanja predstavljeni u grafikonu 5 pokazali su, prema tvrdnjama, da učenici najviše uče ono što će im trebati u budućnosti. Iz grafičkog prikaza je vidljivo kako učenici s kojima se izvodi nastava Islamske vjeronauke u funkciji

Školsko postignuće

Školsko postignuće: Za mene je škola mjesto

■ uopće se ne slažem ■ uglavnom se ne slažem
■ uglavnom se slažem ■ potpuno se slažem

gdje postići dobre rezultate u svojoj radnoj aktivnosti	kontrolna	eksperimentalna
gdje sam postigao dobre rezultate u svojoj radnoj aktivnosti	10 19 60 61	5 11 65 69
gdje sam postigao dobre rezultate u svojoj radnoj aktivnosti	10 16 66 58	5 11 73 61
gdje sam postigao dobre rezultate u svojoj radnoj aktivnosti	9 23 55 63	2 16 73 59
gdje sam postigao dobre rezultate u svojoj radnoj aktivnosti	10 14 53 73	5 12 67 66

Rezultati istraživanja predstavljeni u grafikonu 6 pokazali su da je za većinu učenika škola mjesto gdje su dobri u školskim obavezama. Iz grafičkog prikaza je vidljivo kako učenici s kojima se izvodi nastava Islamske vjeronauke u funkciji razvoja kritičkog mišljenja pokazuju veće vrijednosti u kvalitetu školskog postignuća od učenika s kojima se nastava izvodi na klasični način. Rezultati Mann-Whitney testa pokazali su da nije statistički značajna razlika u kvalitetu školskog postignuća

značajno veće vrijednosti na skali kvaliteta doživljaja učenja od učenika s kojima se nastava izvodi na klasični način.

ZAKLJUČAK

Istraživanje kvaliteta školskog života učenika u vjeronaučnoj klasičnoj nastavi i nastavi u kojoj se razvija kritičko mišljenje dio je rezultata istraživanja iz naučno-istraživačkog projekta "Razvoj kritičkog mišljenja u nastavi vjeronauke u funkciji razvoja kvaliteta učenikovog školskog života" koji je finansirala Uprava za obrazovanje i nauku Rijaset Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini. Projekat je trajao u 1999. i 2020. godini.

Rezultati istraživanja su pokazali da u većoj mjeri postoji statistički značajna razlika u procjeni kvaliteta školskog života između učenika s kojima se izvodi nastava Islamske vjeronauke u funkciji razvoja kritičkog mišljenja i učenika s kojima se nastava izvodi na klasični način. Uvidom u srednji rang, vidljivo je da učenici s kojima se izvodi nastava Islamske vjeronauke u funkciji razvoja kritičkog mišljenja imaju statistički značajno veći rang od učenika s kojima se nastava izvodi na klasični način na subskalama: opće zadovoljstvo školom, stav o nastavnicima, socijalna integritetnost i doživljaj učenja od učenika s kojima se nastava izvodi na klasični način. Istovremeno, učenici s kojima se nastava izvodi na klasični način imaju statistički značajno veći rang od učenika s kojima se nastava Islamske vjeronauke u funkciji razvoja kritičkog mišljenja na subskali negativni osjećaji prema školi. Nema statistički značajne razlike u stavovima učenika na subskalama priprema za budućnost i školsko postignuće između učenika s kojima se izvodi nastava Islamske vjeronauke u funkciji razvoja kritičkog mišljenja i učenika s kojima se nastava izvodi na klasični način.

Rezultati istraživanja su potvrdili vrijednost eksperimentalnog faktora – razvoja kritičkog mišljenja u vjeronaučnoj nastavi. Preporuka za buduće istraživanje jeste ustanoviti postoji li razlika u kvalitetu pedagoške klime i kvalitetu učeničkih aktivnosti u vjeronaučnoj klasičnoj nastavi i nastavi u kojoj se razvija kritičko mišljenje. Također, bilo bi dobro pored stavova učenika osigurati i stavove nastavnika.

LITERATURA

1. Ahern, Aofie et. al (2012), "Critical thinking in the university curriculum – the impact on engineering education", *European Journal on engineering Education*, 37(2), 125-132.
2. Ainley, John, Sid Bourke (1992), "Student views of primary schooling". Research Papers, in: *Education – Policy and practice*, 7, 107-128.
3. Ajduković, Dean (1995), *Program psihosocijalne pomoći prognanoj i izbjegloj djeci*, Priručnik za pomagače-nestručnjake, Društvo za psihološku pomoć, Zagreb
4. Alwehaibi, Huda Umar (2012), "Novel program to promote critical thinking among higher education students: empirical study from Saudi Arabia", *Asian Social Science*, 8(2), 193-204.
5. Anderson, Phyllis R., Joanne R. Reid (2013), "The effect of critical thinking instruction on graduates of a college of business administration", *Journal of Higher Education Theory and Practice*, 13(3/4), 149-167.
6. Bahr, Nan (2010), "Thinking critically about critical thinking in higher education", *International Journal for the Scholarship of Teaching and Learning*, 4(2), 1-16.
7. Bjelanović Dijanić, Željka (2012), "Neke metode za razvoj kritičkog mišljenja učenika po ERR sustavu", *Metodički ogledi*, 19 (2012) 1, 163-179.
8. Bjelanović, Željka (2003), "Sustavi pojmova u nastavi matematike", u: *Zbornik radova trećeg stručno-metodičkog skupa Metodika nastave matematike u osnovnoj i srednjoj školi*, Rovinj, 80-96.
9. Boonjeam, Waraporn, Kowat Tesaputa, Anan Sri-ampai (2017), "Program development for primary school teachers' critical thinking", *International Education Studies*, 10(2), 131-138.
10. Buchberger, Iva (2012), *Kritičko mišljenje: priručnik kritičkog mišljenja, slušanja, čitanja i pisanja*, Udruga za razvoj visokoga školstva Universitas, Rijeka
11. Buchberger, Iva, Valentina Bolčević, Vesna Kovač (2017), "Kritičko mišljenje u obrazovanju: dosadašnji doprinosi i otvoreni smjerovi", *Metodički ogledi*, 24 (2017), 1, 109-129.
12. Choy, Chee, Pou San Oo (2012), "Reflective thinking and teaching practices: a precursor for incorporating critical thinking into the classroom?", *International Journal of Instruction*, 5(1), 167-182.

13. Cotter, Ellen M., Carrie Sacco Tally (2009), "Do critical thinking exercises improve critical thinking skills?" *Educational Research Quarterly*, 33(2), 3-14.
14. Emir, Serap (2013), "Contributions of teachers' thinking styles to critical thinking dispositions (Istanbul-Fatih sample)", *Educational Sciences: Theory and Practice*, 13(1), 337-347.
15. Epstein, Joyce L., James McPartland (1976), "The concept and measurement of the quality of school life", *American Educational Research Journal*, 13(1), 15-30.
16. Fung, Dennis (2014), "Promoting critical thinking through effective group work: A teaching intervention for Hong Kong primary school students", *International Journal of Educational Research*, 66(1), 45-62.
17. An, Gyeong Ju, Myung Sook Yoo (2008), "Critical thinking and learning styles of nursing students at the Baccalaureate nursing program in Korea", *Contemporary nurse: a journal for the Australian nursing profession*, 29(1), 100-109.
18. Hartup, Willard W. (1970), "Peer interaction and social organization", In: P. H. Mussen (Ed.), *Carmichael's manual of child psychology*, Vol. 2, New York: Wiley, 361-456.
19. Hawkins, J. David, Richard F. Catalano, Yanet Y. Miller (1992), "Risk and Protective Factors for Alcohol and Other Drug Problems in Adolescence and Early Adulthood: Implications for Substance Abuse Prevention", *Psychological Bulletin*, 112, 64-105.
20. Hercigonja, Zoran (2019), *Prostor kritičkog mišljenja u digitalnim medijima kao dionicima procesa formiranja osobnosti djeteta*, Fronta Impress, Zagreb
21. Herman, Edvard S, Robert V. Mekčesni (2004), *Globalni mediji*, CLIO, Beograd
22. Innabi, Hanan (2003) "Aspects of critical thinking in classroom instruction of secondary school mathematics teachers in Jordan", Dostupno na: http://dipmat.math.unipa.it/~grim/21_project/21_brno03_Innabi.pdf
23. Juričić, Dinka (2016), *Kritičko mišljenje (Ne daj da te prave ovcom)*, pristupljeno 24. 06. 2020, dostupno na <https://vdocuments.site/kriticko-misljenje-ne-daj-da-te-prave-ovcom.html>
24. Kolić-Vehovec, Svjetlana (1999), *Edukacijska psihologija*, Filozofski fakultet u Rijeci, Rijeka
25. Kranželić-Tavra, Valentina (2002), "Rizični i zaštitni čimbenici u školskom okruženju kao temelji uspješne prevencije poremećaja u ponašanju djece i mladih", *Hrvatska revija za rehabilitacijska istraživanja*, Vol. 38, br. 1, 1-12.

26. Leonard, Carl Anthony Robert (2002), *Quality of school life and attendance in primary schools*, PhD thesis, University of Newcastle, Newcastle
27. Lewine, Rich, Alison Sommers, Rachel Waford, Catherine Robertson (2015), "Setting the mood for critical thinking in the classroom", *International Journal for the Scholarship of Teaching and Learning*, 9(2), 1-4.
28. Maddox, Samuel J., Ronald J. Prinz (2003), "School bonding in children and adolescents: Conceptualization, assessment, and associated variables", *Clinical Child and Family Psychology Review*, 6, 31-49.
29. Marin, Lisa M., Diane F. Halpern (2011), "Pedagogy for developing critical thinking in adolescents: Explicit instruction produces greatest gains", *Thinking Skills and Creativity*, 6(1), 1-13.
30. Marzano, Robert J., Debra J. Pickering, Jane E. Pollock (2006), *Nastavne strategije: kako primijeniti devet najuspješnijih nastavnih strategija*, Educa, Zagreb
31. Matijević, Milan (1999), "Didaktika i obrazovna tehnologija", u: Mijatović, Antun (ur.), *Osnove suvremene pedagogije*, Hrvatski pedagoško-književni zbor, Zagreb, 487-510.
32. Moeti, Bakadzi, Rabson Kilion Mgawi, Waitshega Tefo Smitta Moalosi (2017), "Critical thinking among postgraduate diploma in education students in higher education: Reality or fuss?", *Journal of Education and Learning*, 6(2), 13-24.
33. Ordem, Eser (2017), "Developing critical-thinking dispositions in a listening/speaking class", *English Language Teaching*, 10(1), 50-55.
34. Piergiovanni, Polly R. (2014), "Creating a critical thinker", *College Teaching*, 62(3), 86-93.
35. Raboteg-Šarić, Zora, Marija Šakić, Andreja Brajša-Žganec (2009), "Kvaliteta života u osnovnoj školi: povezanost sa školskim uspjehom, motivacijom i ponašanjem učenika", *Društvena istraživanja*, br. 4-5 (102-103), 697-716.
36. Razaei, Saeed, Ali Derakshan, Marzieh Bagherkazemi (2011), "Critical thinking in language education", *Journal of Language Teaching and Research*, 2(4), 769-777.
37. Roeser, Robert W., Jacquelynne S. Eccles, Arnold J. Sameroff (1998), "Academic and emotional functioning in early adolescence: Longitudinal relations, patterns, and prediction by experience in middle school", *Development and Psychopathology*, 10, 321-352.

38. Roviš, Darko, Petar Bezinović (2011), "Vezanost za školu – analiza privrženosti školi i predanosti školskim obvezama kod srednjoškolaca", *Sociologija i prostor*, 49 (2), 185-208.
39. Shim, Woo-jeong, Kelley Walczak (2012), "The impact of faculty teaching practices on the development of students' critical thinking skills", *International Journal of Teaching and Learning in Higher Education*, 24(1), 16-30.
40. Steele, Jeannie L., Kurtis S. Meredith, Charles Temple, Scott Walter (2001a), *Čitanje i pisanje za kritičko mišljenje: Okvirni sustav kritičkog mišljenja ucjelini nastavnog programa, vodič kroz projekt I*, Forum za slobodu odgoja, Zagreb
41. Steele, Jeannie L., Kurtis S. Meredith, Charles Temple (2001b), *Čitanje i pisanje za kritičko mišljenje: Metode za promicanje kritičkog mišljenja, vodič kroz projekt II*, Forum za slobodu odgoja, Zagreb
42. Steele, Jeannie L., Kurtis S. Meredith, Charles Temple (2001c), *Čitanje i pisanje za kritičko mišljenje: Suradničko učenje, vodič kroz projekt V*, Forum za slobodu odgoja, Zagreb
43. Suzić, Nenad (2005), *Pedagogija za XXI vijek*, TT-Centar, Banja Luka
44. Tapavički-Duronjić Tatjana (2011), *Komuniciranje u medijasferi*, Bard fin, Beograd
45. Temple, Charles, Jeannie L. Steele, Kurtis S. Meredith (2001), *Čitanje i pisanje za kritičko mišljenje: Čitanje, pisanje i diskusija u svakom predmetu, vodič kroz projekt III*, Forum za slobodu odgoja, Zagreb
46. Tiruneh, Dawit T., An Verburgh, Jan Elen (2014), "Effectiveness of critical thinking instruction in higher education: A systematic review of intervention studies", *Higher Education Studies*, 4(1), 1-17.
47. Wallace, Elise D., Renee N. Jefferson (2015), "Developing critical thinking skills: assessing the effectiveness of workbook exercises", *Journal of College Teaching and Learning*, 12(2), 101-108.
48. Warburton, Edward, Bruce Torff (2005), "The effect of perceived learner advantages on teachers' beliefs about critical-thinking activities", *Journal of Teacher Education*, 56(1), 24-33.
49. Waters, Stacey K., Donna S. Cross, Kevin Runions (2009), "Social and Ecological Structures Supporting Adolescent Connectedness to School: A Theoretical Model". *Journal of School Health*, 79(11), 516-524.
50. Zvizdić, Sibela (2015). *Socijalna podrška i rezilijencija kod djece i adolescenata*, Filozofski fakultet u Sarajevu, Elektronsko izdanje <http://www.ff-eizdavastvo.ba/Knjige.aspx>

THE QUALITY OF STUDENTS' SCHOOL LIFE IN CLASSICAL RELIGIOUS TEACHING AND TEACHING DEVELOPING CRITICAL THINKING

Summary:

The subject of this experimental research was the quality of students' school life. The aim was to investigate whether there is a statistically significant difference in the quality of school life between students involved in classical religious teaching and teaching developing critical thinking.

An experimental method, a method of theoretical analysis, and a descriptive-analytical method were used. The data were gathered by the means of a survey. The questionnaire measuring the quality of school life, developed by Ainley and Bourke (1992, Leonard, 2002), was used in the research. The study was conducted in two city schools in Zenica, one experimental (Elementary school Mak Dizdar, Zenica) and one control (Elementary school Musa Ćazim Ćatić, Zenica). The sample comprised 300 students, the sixth and eighth-graders, with 150 students in the experimental group and 150 in the control group, while both groups consisted of 75 male and 75 female students. The results showed that the students being taught Islamic religion to develop critical thinking was statistically significantly more satisfied with the school, had better relationships with their teachers achieved better social integration and had better learning experience than the students being taught in a classical way. Likewise, the students involved in the classical teaching process had statistically significantly more negative feelings towards school than those students involved in teaching developing critical thinking. These study findings confirmed the value of critical thinking development within religious education.

Keywords: critical thinking, school satisfaction, social integration, school achievement, learning experience.

Adresa autora

Authors' address

Izet Pehlić

Univerziteta u Zenici

Islamski pedagoški fakultet

izet.pehlic@gmail.com

Maida Mahmutović

Srednja tehnička škola u Zavidovićima

maida2961988@gmail.com

UDK 371.12:37.013

Primljeno: 01. 09. 2020.

Izvorni naučni rad
Original scientific paper

Margareta Skopljak, Tatjana Mihajlović, Jelena Kovačević

ULOGE I ZAJEDNIČKE AKTIVNOSTI PEDAGOGA I PSIHOLOGA U ŠKOLAMA

Cilj ovog istraživanja bio je ispitivanje dubljeg značenja odgovora školskih pedagoga i psihologa o specifičnostima njihovih uloga i aktivnosti koje zajednički realizuju. U tu svrhu obavili smo kvalitativno istraživanje, metoda fokus grupe. U finalnoj verziji kodnog stabla oblikovano je 5 područja, 15 kategorija sa pripadajućim dimenzijama. Dobijeni rezultati ukazuju na to da postoje podudarnosti između uloga pedagoga i psihologa u školi. U mnogobrojnim aktivnostima koje zajednički planiraju i realizuju najdominantnije su: savjetodavni rad sa učenicima, roditeljima i nastavnicima, upis učenika u prvi razred, profesionalna orijentacija učenika i stručno usavršavanje nastavnika. Na osnovu odgovora pedagoga i psihologa došli smo do saznanja da se njihovim zajedničkim radom ostvaruju bolji rezultati koji idu u korist svih subjekata vaspitno-obrazovnog procesa, dok uloga direktora škole, nedostatak vremena i veliki broj učenika ograničavaju njihove zajedničke aktivnosti.

Ključne riječi: uloga pedagoga i psihologa u školi; zajedničke aktivnosti pedagoga i psihologa; prednosti i ograničenja zajedničkih aktivnosti

UVOD

Stručne saradnike u školi možemo definisati kao „specifičan profil prosvjetnih radnika kojima je temeljna zadaća da u saradnji s drugim profilima stručnjaka (učiteljima, nastavnicima, vaspitačima i direktorima) podstiču interni razvoj i pridonose unapređivanju rada i rezultata vaspitno-obrazovnih ustanova “ (Staničić 2006: 520). Stručni saradnici u vaspitno-obrazovnim ustanovama su pedagozi, psiholozi, logopedi i socijalni radnici. Predmet rada stručnih saradnika je

unapređivanje vaspitno-obrazovnog procesa, pri čemu su subjekti tog procesa djeca, nastavnici, roditelji i drugi. Pedagozi i psiholozi su vodeći nositelji razvojno-pedagoške djelatnosti. Predstavljaju najuži stručni tim čija je zadaća postizanje i održanje kvaliteta u radu vaspitno-obrazovnih ustanova. Ključna pretpostavka za to je da između njih postoji saradnja, otvorena komunikacija i empatija.

Uloga pedagoga u školi nije oduvijek bila ista, ona se mijenjala kroz istoriju. U početku je pedagog bio samo pomoć direktoru s ciljem što uspješnijeg pedagoškog vođenja i usmjeravanja škole, a danas je on nositelj interne razvojno-pedagoške djelatnosti (Ledić, Staničić, Turk 2013). Dakle, počevši od uloge savjetnika koji pomaže direktoru i učenicima koji imaju problema u učenju i ponašanju njegova uloga se transformisala u stručnjaka koji svojim djelovanjem podstiče i unapređuje cjelokupni vaspitno-obrazovni proces.

U sistematizaciji područja rada školskih pedagoga postoje različiti pristupi (Trnavac 1996; Staničić i Resman 2020). Naime, integracijom razvojnog ciklusa, koncepta učinkovite škole i konstrukta učeće organizacije moguće je danas identifikovati područja rada pedagoga (Staničić i Resman 2020). Faze razvojnog ciklusa su projektovanje, učestvovanje, vrednovanje, unapređivanje i dokumentovanje. Obilježja učinkovite škole su jasna orijentacija, visoka očekivanja, učinkovito vođenje, saradnja i komunikacija, usklađenost sa standardima, praćenje učenja i poučavanja, profesionalni razvoj, podsticajno okruženje za učenje i uključenost porodice i zajednice. Odlike učeće ustanove su da razvija i dijeli viziju, podržava trajno učenje zaposlenih, podstiče timsko učenje i saradnju, uspostavlja kulturu inoviranja, prikuplja i razmjenjuje znanje, uključuje vanjsko okruženje i dijeljeno vođenje (Staničić i Resman 2020).

Pedagozi imaju autonomiju da kreiraju vlastiti plan i program rada u skladu sa specifičnim potrebama i mogućnostima škole, te odlikama godišnjeg plana i programa rada škole. Planirane aktivnosti i zadatke mogu realizovati putem sastanaka, radionica, vannastavnih aktivnosti i slično. Važan zadatak pedagoga je da u vaspitno-obrazovnoj ustanovi podstiče klimu koja će omogućiti svim učesnicima (učenicima, nastavnicima, roditeljima, stručnom kadru i svim ostalim subjektima škole) da sarađuju i djeluju. Ovaj zadatak pedagog može da ostvari ukoliko razvija saradničke, susretljive, fleksibilne i profesionalne odnose usmjerene na strateške ciljeve škole (Kostović i Oljača 2012). Ovaj vid saradnje pedagoga najviše je prisutan u odnosu na druge stručne saradnike: psihologa, socijalnog radnika, defektologa (logopeda) i bibliotekara. Međutim, za razliku od drugih stručnih saradnika školski psiholog je najkomplementarniji pedagogu (Staničić i Resman 2020).

Postoje različiti opisi poslova psihologa u obrazovnom kontekstu. Vulfolk, Hjuž i Volkap (2014) ih opisuju kao stručnjake koji najčešće rade sa djecom i mladima mlađim od 19 godina koji se susreću sa raznim teškoćama, te sa roditeljima, nastavnicima, socijalnim radnicima i drugim subjektima koji se bave vaspitanjem i obrazovanjem djece. Spektar raznovrsnih aktivnosti kojim se psiholog bavi u školi ukazuje na značaj i važnost angažovanja psihologa koji je dio tima stručnih saradnika. Školski psiholog doprinosi učinkovitosti učenika i njihovih postignuća, prati psihički razvoj i napredovanje učenika, predlaže razvojne zadaće, štiti mentalno zdravlje učenika i kvalitet međuljudskih odnosa, te radi sa učenicima sa posebnim potrebama (Staničić i Resman 2020). Psiholog, pored toga što radi sa učenicima, ima važnu ulogu i u radu sa ostalim nosiocima pedagoške djelatnosti – nastavnicima i roditeljima. Prema Dušaniću (2006) posao psihologa u školi se može sažeti na sljedeće aktivnosti: 1) intervencija i psihološka pomoć; 2) konsultacije u vezi sa psihološkim temeljima učenja i ponašanja; 3) rad na psihološkim programima prevencije i podrške; 4) učešće u izradi programa edukacije; 5) podrška u profesionalnom usmjeravanju i razvoju učenika; 6) podrška i afirmacija kreativnosti kod učenika; 7) rad na konstrukciji optimalnih metoda evaluacije uspjeha učenika u školi i 8) rad na proučavanjima određenih aspekata obrazovanja. Dakle, psiholog pokriva širok dijapazon aktivnosti u školi, te je s toga važno da sa svim učesnicima vaspitno-obrazovnog procesa razvija otvorene, saradničke i prilagodljive odnose radi postizanja boljih vaspitno-obrazovnih rezultata.

Kao što smo prethodno konstatovali pedagog i psiholog predstavljaju važnu sponu između nastavnika, učenika, roditelja kao i uprave škole. Njihov posao je složen, jer je opseg njihovog rada obiman i podrazumijeva uključivanje i praćenje gotovo svih aktivnosti i dešavanja u školi. Zbog toga od presudnog značaja je da zajednički djeluju, te da njihova saradnja bude zasnovana na razumijevanju i toleranciji. Stoga, pedagog može da sarađuje sa psihologom u okviru: godišnjeg programa rada škole, upisa učenika i formiranja odjeljenja, savjetodavnog rada sa nastavnicima, roditeljima i učenicima, realizaciji projekata ustanove i usavršavanja nastavnika (Staničić i Resman 2020). Takođe, pedagog i psiholog u školi zajednički rade na: identifikaciji nadarenih učenika i organizaciji rada sa njima, identifikaciji učenika sa posebnim potrebama i organizaciji rada sa njima, poslovima vezanim za početak školovanja, sprovođenju profesionalne orijentacije učenika, istraživanju uzroka neuspjeha pojedinih učenika, području mentalne higijene, unapređivanju vaspitno-obrazovnog rada u školi i dr. (Tomić 2006).

Složenost i multidimenzionalnost vaspitno-obrazovnog procesa u školi neminovno zahtijeva zajednički rad svih zaposlenika. Za uspješan zajednički rad je veoma važno

da pedagozi i psiholozi razvijaju socijalne kompetencije koje obuhvataju znanja, sposobnosti i vještine vezane za međuljudske odnose, motivisanje školskih radnika i rješavanje sukoba i nesporazuma u radu (Peko, Minarević i Gajger 2009). Kroz zajednički rad se omogućuje razmjena i primjena raznovrsnih ekspertskih znanja što doprinosi boljem vođenju i ostvarivanju vaspitno-obrazovnog procesa. Jurić, Mušanović, Staničić i Vrgoč (2001) smatraju da škole koje imaju stručne saradnike: 1) kvalitetnije planiraju i programiraju rad; 2) prate i podstiču savremeniji nastavni rad; 3) stručno i pedagoški osmišljeno uvode mlade nastavnike u rad; 4) brinu o stručnom usavršavanju nastavnog osoblja; 5) rade savjetodavno s mladima, te 6) profesionalnije ostvaruju pedagoške inovacije. Dakle, možemo zaključiti da zajednički rad različitih profila stručnjaka u obrazovanju podstiče kreativnost i inovativnost, te omogućuje kvalitetniji vaspitno-obrazovni rad. Na osnovu toga, mišljenja smo da pedagozima i psiholozima zajednički rad pruža, pored kvalitetnijeg djelovanja, sigurnost, osjećaj pripadanja i samopoštovanja. Međutim, u okviru zajedničkog rada moguće su i određene poteškoće. Prepreke zajedničkog rada u školi mogu biti: nepostojanje sistemskog planiranja i nadzora rada, neizgrađen sistem motivacije zaposlenih, neinventivnost i nedostatak saradnje među zaposlenicima (Tudor i Srića 1998).

Postoje istraživanja koja se na indirektan način mogu dovesti sa ciljem našeg istraživanja. U daljem tekstu rada navešćemo neka od njih. U radu koji je imao za cilj da istraži profesionalni razvoj nastavnika došlo se do saznanja da su pedagozi i psiholozi "refleksivni praktičari" koji zajedničkim radom u školama mogu da doprinesu profesionalizaciji svog poziva i njenog digniteta u društvenoj zajednici (Vujović 2011). U implementaciji inovativnih nastavnih modela, konkretno kooperativnog učenja, najčešću podršku nastavnicima daju pedagozi i psiholozi, a rjeđe savjetnici, udruženja i visokoškolske ustanove (Džaferagić-Franca i Tomić 2012). U okviru savjetodavnog rada saradnja zajednički rad stručnih saradnika sa roditeljima i učiteljima je jedan od temeljnih uslova za uspješne rezultate savjetovanja (Budić 2017). Prilikom realizacije programa profesionalne orijentacije pedagog aktivno učestvuje sa ostalim dijelom stručne službe škole u velikom broju aktivnosti kao što su anketiranje učenika, posjete srednjim školama i dolazak gostujućih predavača (Jelić 2014).

Uvidom u ranija istraživanja ukazuje da je uloga pedagoga i psihologa od ključnog značaja za cjelokupan vaspitno-obrazovni proces, ali niko od istraživača nije studioznije i „dublje“ istraživao specifičnosti zajedničkih aktivnosti pedagoga i psihologa u školama. Stoga je za nas upravo to bio izazov da kroz specifične uloge

pedagoga i psihologa dođemo do saznanja o njihovim zajedničkim aktivnostima, te prednostima i ograničenjima tih aktivnosti.

METOD

U našem radu sprovedi smo kvalitativno istraživanje, jer se na osnovu njega mogu dobiti podaci koji su zasnovani na ličnim stavovima, mišljenjima i iskustvima učesnika. Putem kvalitativne analize koja podrazumijeva dubinsko opisivanje i tumačenje istraživane pojave, dolazi se do iscrpnih iskustava učesnika koja odražavaju njihovo viđenje stvarnosti i načina na koji se suočavaju sa njom (Milas 2009).

Opšti cilj ovog istraživanja jeste opisati i razumijeti specifičnosti uloga i aktivnosti koje zajednički realizuju školski pedagozi i psiholozi. Kako bi se cilj realizovao krenulo se od temeljnog istraživačkog pitanja koje glasi: Koja su to specifična obilježja uloga i zajedničkih aktivnosti školskih pedagoga i psihologa? Na osnovu opšteg istraživačkog pitanja izvedena su sljedeća specifična istraživačka pitanja:

- Koja je uloga pedagoga i psihologa u školi?
- Koje aktivnosti i na koji način zajednički realizuju pedagog i psiholog?
- Koje su prednosti i ograničenja zajedničkog rada pedagoga i psihologa?

Organizovane su dvije fokus grupe namjerno odabranih učesnika koji imaju zajednička obilježja. U prvoj fokus grupi učesnici su bili šest pedagoga iz osnovnih i srednjih škola sa područja Banja Luke i Gradiške. U drugoj fokus grupi učesnicu su bili šest psihologa iz osnovnih i srednjih škola sa istog područja. U toku razgovora vodilo se računa da im se omogući maksimalna fleksibilnost pri davanju odgovora. Instrument, protokol za fokus grupe, određen je unaprijed definisanim grupama pitanja koja se odnose na ulogu, zajedničke aktivnosti te prednosti i ograničenja zajedničkog rada pedagoga i psihologa. Pored ispitanika i moderatora u fokus grupi je bio i zapisničar. Pojedinačno rad sa svakom fokus grupom trajao je oko 90 minuta i sniman je kao audio-zapis. Dobijene podatke obradili smo višestrukom rekurzivnom analizom (Braun and Clarke, 2006). Ova analiza podataka obuhvata sljedeće faze: 1. transkripciju, 2. kodiranje, 3. analizu, 4. zaključivanje i 5. pisanje izvještaja. Kvalitativnom metodom kodiranja izradili smo kodno stablo s pripadajućim područjima, kategorijama i dimenzijama. U finalnoj verziji kodnog stabla oblikovano je 5 područja, 15 kategorija sa pripadajućim dimenzijama koje ćemo prikazati u tabeli 1.

PODRUČJA	KATEGORIJE	DIMENZIJE
Uloga pedagoga	1. <i>Uloga koordinatora</i> 2. <i>Savjetodavna uloga</i> 3. <i>Uloga tehnologa nastave</i>	- Partnerski odnosi sa svim učesnicima u školi i van nje, kroz koordinaciju svih aktivnosti i dešavanja - Pružanje pomoći ne samo učenicima, nastavnicima i roditeljima, već svim ostalim koji zatraže savjet - Svi problem i dešavanja u školi ne prolaze bez stručnog mišljenja i pomoći pedagoga. - Organizacija nastavnih i vannastavnih aktivnosti - Stručno usavršavanje nastavnika
Uloga psihologa	4. <i>Savjetodavna uloga</i> 5. <i>Uloga koordinatora</i> 6. <i>Preventivna uloga</i>	- Pružanje pomoći i podrške za određenu situaciju ili problem - Rad sa učenicima koji imaju problem u učenju i vladanju ili održavanju kvalitetnih socijalnih kontakata - Spona između direktora, pomoćnika direktora, pedagoga i nastavnika, ali i ostalih zaposlenika u školi - Preventivno pružanje pomoći učenicima, nastavnicima i roditeljima - Preventivna uloga kroz individualni razgovor, časove odjeljske zajednice i radionice
Zajedničke aktivnosti pedagoga i psihologa	7. <i>Savjetodavni rad sa učenicima, roditeljima i nastavnicima.</i> 8. <i>Upis u prvi razred.</i> 9. <i>Profesionalna orijentacija učenika.</i> 10. <i>Stručno usavršavanje nastavnika</i>	- Zajednička analiza i planiranje kako da se pomogne učeniku - Između pedagoga i psihologa nema tajni, bezuslovno razmjenjuju dostupne informacije - Rad sa darovitim učenicima - Rješavanje nekog problema nemoguće je bez zajedničke saradnje. - Zajednička primjena testa zrelosti za upis u prvi razred - Konstruisanje upitnika za roditelje - Usaglašavanje oko struktuiranja odjeljenja - Rad na profesionalnoj orijentaciji, primjeni upitnika i radionica kroz časove odjeljske zajednice - Rad na odabiru adekvatnih tema za stručno usavršavanje nastavnika, te praćenje i vrednovanje realizovanih programa
Prednosti zajedničkih aktivnosti pedagoga i psihologa	11. <i>Povećan dignitet posla pedagoga i psihologa.</i> 12. <i>Bolji kvalitet rada sa ostalim učesnicima vaspitno-obrazovnog procesa.</i>	- Veća relevantnost i kredibilitet pred osobama kojima se mišljenje iznosi - Kvaliteniji su rezultati ako se zajedno radi. - Medusobna saglasnost utiče da roditelji imaju više povjerenja. - Pomoć nastavnicima je znatno olakšana.
Ograničenja zajedničkih aktivnosti pedagoga i psihologa	13. <i>Uloga direktora</i> 14. <i>Nedostatak vremena</i> 15. <i>Veliki broj učenika</i>	- Zbog velikog broja učenika nekada je nemoguće zajednički raditi na rješavanju svakog pojedinačnog problema. - Zbog prevelike količine administrativnih poslova, ali i poslova koji se moraju pojedinačno obaviti nemaju dovoljno vremena da zajednički rade. - Ako direktor podstiče rivalstvo između pedagoga i psihologa onda je veoma teško ostvariti zajedničke rezultate.

Detaljniju analizu kodnog stabla uradićemo u dijelu teksta koji se odnosi na rezultate i diskusiju istraživanja. Rezultate istraživanja podijelićemo na poglavlja koja su vezana za područja, a unutar područja analiziraćemo pripadajuće kategorije i dimenzije.

REZULTATI I DISKUSIJA

U skladu sa specifičnim istraživačkim pitanjima, putem kvalitativne metode kodiranja, izdvojili smo 5 područja i 15 kategorija sa pripadajućim dimenzijama. Izdvojena područja su: uloga pedagoga, uloga psihologa, zajedničke aktivnosti pedagoga i psihologa, prednosti zajedničkih aktivnosti i ograničenja zajedničkih aktivnosti. S obzirom da su dobijeni rezultati istraživanja ukazali na slične odgovore psihologa i pedagoga, u daljoj interpretaciji rezultata dobijena područja ćemo prikazati u tri poglavlja: Uloga pedagoga i psihologa, Zajedničke aktivnosti pedagoga i psihologa i Prednosti i ograničenja u zajedničkom radu pedagoga i psihologa.

Uloga pedagoga i psihologa

U skladu sa ulogama pedagoga i psihologa koje se navode u literaturi (Trnavac 1996; Staničić i Resman 2020) pedagozi i psiholozi koji su učestvovali u fokus grupama navode slične opise. Izdvojene kategorije za ulogu pedagoga su: uloga koordinatora, savjetodavna uloga i uloga tehnologa. Za ulogu psihologa izdvojene su kategorije: savjetodavna uloga, uloga koordinatora i preventivna uloga. Dakle, zajednička im je uloga koordinatora i savjetodavna uloga, dok se po ulozi tehnologa i preventivnoj ulozi razlikuju. Shodno dobijenim podacima izdvojena područja interpretiraćemo kroz četiri podnaslova: Pedagog i psiholog u ulozi koordinatora, Pedagog i psiholog u ulozi savjetnika, Pedagog u ulozi tehnologa nastave i Preventivna uloga psihologa.

Pedagog i psiholog u ulozi koordinatora

Koordinator organizuje ili usklađuje rad više osoba iste ili različite djelatnosti. S tim u vezi, jedna od značajnih uloga pedagoga i psihologa u školi je da povezuju i usklađuju mnogobrojne aktivnosti sa svim subjektima koji direktno ili indirektno učestvuju u vaspitno-obrazovnom procesu. Govoreći o ulozi koordinatora pedagozi ističu: *“Uloga pedagoga je veoma značajna i ona se manifestuje kroz koordiniranje svih aktivnostima i dešavanjima u školi, te svakodnevnim uticanjem na sve sudionike škole, kroz saradnju i kvalitetne partnerske odnose”. “Nema aktivnosti u kojoj pedagog nije uključen na bilo koji način, direktno ili indirektno kroz rad sa drugim zaposlenicima u školi”. “Svakodnevni rad pedagoga obilježava koordinacija konstantnog planiranja, praćenja i vrednovanja svega što se izvodi u školi, kao i van nje, a tiče se njenih subjekata”*. Psiholozi ističu da im je veoma važna saradnja sa

drugim zaposlenicima u školi: *“Psiholog je stručni saradnik koji u školi sarađuje kako sa upravom, tj. direktorom i pomoćnikom direktora, tako i sa pedagogom i nastavnicima”*. *“Za mnoga dešavanja u školi veoma je važno da se ostvari saradnja i sa drugim zaposlenicima u školi kako bi se konkretnije prišlo datom problemu i situaciji. Tu je veoma važan doprinos nas pedagoško-psihološke službe”*.

Iz navedenih odgovora možemo zaključiti da je pedagozima i psiholozima podjednako važna uloga koordinatora koja se manifestuje kroz zajednički rad sa upravom, nastavnicima, učenicima, roditeljima, ali i svim ostalim koji učestvuju na bilo koji način u vaspitno-obrazovnom radu škole. Prema tome, koordinacija svih učesnika u školi treba da bude zasnovana na partnerskim odnosima kao najvišim kvalitativnim oblicima saradnje (Hebib 2011). Uspostavljanje partnerskih odnosa zasigurno utiče na podizanje kvaliteta rada u školi, te adekvatije rješavanje svih problema. U prilog našem istraživanju su i rezultati istraživanja koji ukazuju da je saradnja potrebna za kolektiv i da utiče na pozitivnu atmosferu, na kvalitet nastave i dobrobit učenika (Kovačević 2012).

Pedagog i psiholog u ulozi savjetnika

Savjetodavna uloga pedagoga i psihologa ogleda se u pružanju stručne pomoći učenicima, nastavnicima i roditeljima. Ova uloga zavisi od toga s kim ostvaruju savjetodavni odnos, kakav problem ima onaj kome pomoć treba i kakva je svrha pomoći koja se pruža (Staničić i Resman 2020). Savjetodavna uloga pedagoga zastupljena je kroz cijelu školsku godinu: *“Kroz konstantno savjetovanje i obavljanje savjetodavnih razgovora sa učenicima, nastavnicima i roditeljima. Uloga savjetnika jedna je najzastupljenijih i najaktuelnijih kroz cijelu školsku godinu”*. *“Savjetodavna uloga se ne ogleda samo u pružanju pomoći učenicima, nastavnicima i roditeljima, već i svim ostalima koji zatraže pomoć i savjet”*. *“Jednostavno nema tog problema i dešavanja u školi koji prođe bez stručnog mišljenja i pomoći pedagoga”*. Shodno ovim nalazima, podaci istraživanja ukazuju da pedagozi “svakodnevno obavljaju neposredni savjetodavni rad sa učenicima, nastavnicima i roditeljima, te da smatraju da je svrha ovakvog oblika rada pružanje podrške roditeljima i učiteljima, posredstvo pri rješavanju konflikata, te usmjeravanje na pravi put svakog učenika uz potpuni razvoj njegove ličnosti” (Budić 2017: 78).

Savjetodavni rad psihologa najviše je prisutne u radu sa učenicima koji imaju problema u učenju i vladanju: *“Najviše je zastupljen savjetodavni rad, i to posebno sa učenicima koji imaju problema sa učenjem i vladanjem ili problema vezanih za socijalne kontakte”*. *“Savjetodavna uloga se ogleda kroz pružanje pomoći i podrške*

roditeljima, učenicima i nastavnicima kada im je potrebna sugestija ili savjet za određenu situaciju ili problem". U prilog ovim podacima istraživanja su pokazala da školski psiholozi izuzetno značajan segment svog rada vide u individualnom i grupnom savjetovanju učenika (Petrović i Dimitrijević 2013; prema Maksić i Bojanović 2017). Na osnovu dobijenih podataka možemo zaključiti da pedagozi i psiholozi pridaju veliki značaj savjetodavnom radu, da je njihova uloga savjetnika prisutna u toku cijele školske godine, te da sa aspekta svoje struke pružaju pomoć učenicima, nastavnicima i roditeljima (Budić 2017).

Pedagog u ulozi tehnologa nastave

Podaci ovog dijela istraživanja potvrđuju činjenicu da se samo pedagozi bave organizacijom, razvojem i unapređivanjem nastavnog procesa u didaktičko-metodičkom smislu, jer su se u toku svog školovanja, za razliku od psihologa, bavili ovom problematikom. Ovu tvrdnju potvrđuju odgovori pedagoga: „*Pedagog u školi je tehnolog nastave koji se bavi organizacijom nastave, radom sa učenicima, roditeljima i nastavnicima*”. „*Kontinuirano radim na praćenju kvaliteta nastave, kao i unapređivanju rada nastavnika kroz stručno usavršanje i usmjeravanje*”. „*Zbog samog poznavanja didaktike i karakteristika nastave, pedagog je neminovno važna ličnost u školi koja se bavi organizacijom nastave, kako redovne tako i ostalih oblika*”.

Dobijeni podaci ukazuju da pedagozi sebe visoko cijene zbog uloge koju imaju u poslovima vezanim za organizaciju i unapređivanje nastavnog procesa. U vezi sa našim istraživačkim podacima, druga istraživanja ukazuju da pedagozi u svakodnevnoj praksi koriste temeljna pedagoška načela, kao i savremene nastavne metode i oblike rada sa svim subjektima (Fajdetić i Šnidarić 2014), te da im je od krucijalnog značaja razvoj profesionalnih kompetencija za kvalitetan rad u nastavi (Maksimović, Petrović i Osmanović 2015). Stoga, pedagozi kao jedinstveni stručni saradnici kada je u pitanju podizanje kvaliteta nastavnog procesa (didaktičko-metodičkog) treba da svoju ulogu tehnologa permenetno razvijaju i dominantno primjenjuju u svakodnevnom radu.

Preventivna uloga psihologa

Prevenција bi trebala da bude značajan vid pedagoško-psihološkog djelovanja stručne službe, jer smo očevici povećanja vršnjačkog nasila, zloupotrebe narkotika, problema u učenju i slično. Prevencija (od lat. *Praevenire* = *sprečavanje*) je skup mjera u svrhu sprečavanja neke neželjene pojave, kao što su bolesti, ovisnost o drogama, zločini, nesreće, neuspjeh u školi, socijalni sukob, nasilje, ekološke

katastrofe i slično. S obzirom na značaj prevencije u školi iznenađuje činjenica da se pedagozi u našem istraživanju nisu izjasnili o važnosti svoje uloge u ovoj oblasti djelovanja, pogotovo kada je u pitanju školski neuspjeh. Ovaj podatak možemo protumačiti time da su pedagozi više usmjereni na korektivni rad, odnosno na rad pretežno usmjeren na rješavanje problema kada se oni dese.

Za razliku od pedagoga, psiholozi ističu važnost svoje preventivne uloge u radu sa učenicima, nastavnicima i roditeljima: „*Uloga psihologa nije da bude onaj koji će da kažnjava djecu i da ih dočekuje sa kritikama i osudama, nego ona podrazumijeva pružanje pomoći, te preventivno djelovanje sa djecom, roditeljima i nastavnicima kako se ne bi čekalo da se stvori problem*”. „*Rad na nekim specifičnim problemima zahtijeva rad sa ostalim učesnicima u školi kako bi se razriješila situacija i kako bi se radilo na tome da do ovakvih situacija više ne dolazi*”. „*Veoma je važno raditi na tome da se spriječi mogućnost javljanja problema ili javljanja istih. Sve se to može postići kroz individualne razgovore, prisustvovanje časovima odjeljenskih zajednica, radionice i slično*”. Dobijeni odgovori psihologa ukazuju da je prevencija značajna pogotovo kada su u pitanju određeni problem koji se ponovljeno događaju. Međutim, smatramo da uloga samog psihologa nije dovoljna u sprečavanju problema koji su karakteristični za naše školsko okruženje. U prilog ovoj tvrdnji, istraživanja su pokazala da u je preventivnim programima najvažniji uslov da svi učesnici (nastavnici, stručni saradnici) podjednako djeluju (Krapić-Ivuša 2016).

Sumirajući dobijene odgovore došli smo do saznanja da ulogu koordinatora i savjetnika realizuju i pedagozi i psiholozi, ali da se razlikuju po tome što pedagozi djeluju na polju nastavnog procesa i saniranja posljedica, dok su psiholozi više angažovani na prevenciji. Ovu tvrdnju je moguće objasniti na osnovu specifičnosti njihovog obrazovnog profila, u okviru kojeg su pedagozi primarno više stekli kompetencije da organizuju i unapređuju nastavni process, a psiholozi da preventivno djeluju.

Zajedničke aktivnosti pedagoga i psihologa

Komparacijom odgovora pedagoga i psihologa na pitanje o aktivnostima koje zajednički obavljaju, izdvojile su se četiri kategorije: savjetodavni rad sa učenicima, nastavnicima i roditeljima, upis u prvi razred, profesionalna orijentacija učenika i stručno usavršavanje nastavnika. U narednom tekstu analiziraćemo svaku pojedinačnu kategoriju sa pripadajućim dimenzijama.

Savjetodavni rad sa učenicima, nastavnicima i roditeljima

Savjetodavni rad sa učenicima, nastavnicima i roditeljima je prisutan u opisu poslova i pedagoga i psihologa, te ga učesnici u našem istraživanju smatraju najznačajnijim. Zbog složenosti i obima poslova ovaj dio rada najčešće obavljaju zajedno: „*Kada ja ne mogu da primim učenika u datom trenutku, da ne bi bilo oštećeno ili zapostavljeno to uradi psiholog i obrnuto. Zajednički gledamo da pomognemo djetetu i bolje sagledamo situaciju. Međusobno se dogovaramo i nadopunjavamo*“. Na osnovu dobijenih odgovora možemo konstatovati da saradnja za pedagoge i psihologe podrazumijeva međusobno dogovaranje, nadopunjavanje u poslovima koji su vezani prvenstveno za za učenike. Ova informacija može da ukazuje da je područje rada sa učenicima najkompleksnije i da zbog toga oni imaju potrebu da sarađuju. Naime, istraživanja su pokazala kako je usvajanje teorije izbora bilo od presudne važnosti za kvalitetan savjetodavni rad i osjećaj kompetentnosti školskih stručnih suradnika pedagoga i psihologa (Sabo 2016). Učesnici u istraživanju koje se odnosilo na poboljšanje trenutnog stanja u školama ističu, između ostalog, da je jedan od uslova za podizanje kvaliteta intenzivan rad stručnog tima sa učenicima (Kukelšćak 2017) .

Pedagozi i psiholozi posebno ističu potrebu zajedničkog rada kada su u pitanju daroviti učenici: „*Rad sa talentovanim učenicima je nemoguć bez saradnje pedagoga i psihologa. Značajnu ulogu imaju i roditelji i odjeljenske starješine kako bi se postiglo to da djeca ne budu prepuštena sama sebi*“. Rad sa darovitim učenicima se posebno ističe kao vid zajedničkih aktivnosti pedagoga i psihologa. Koliko je značajna saradnja pedagoga i psihologa u radu sa darovitim učenicima ukazuju istraživanja po kojima stručni saradnici razumiju i podržavaju program rada sa darovitim učenicima (Maksimović, Petrović, Osmanović 2015), te da bez pomoći stručnih saradnika nastavnici ne mogu identifikovati darovite učenike niti kvalitetno raditi sa njima (Osmanović, Milanović 2020).

Upis u prvi razred

Aktivnost u okviru koje pedagozi i psiholozi sarađuju je i upis učenika u prvi razred. U tu svrhu iz različitih uglova utvrđuju dječija/učenička predznanja, „zrelosti“ i slično: „*Zajednički primjenjujemo testove i kreiramo zajedno upitnik putem kojeg prikupljamo važne podatke o djetetu. Nema kod nas toga da ja radim ljudsku figuru sa djetetom, a pedagog nešto drugo. Zajedničkim radom dobijamo objektivnije podatke i sliku o djetetu*“. „*Ja i psiholog radimo na utvrđivanju zrelosti za prijevremeni, redovni i odloženi polazak u školu. Prilikom strukturiranja odjeljenja veoma je važno da se usaglasimo, uporedimo mišljenja i na taj način dođemo do finalne odluke koja ide u korist djeteta*“.

Analizom dobijenih odgovora možemo zaključiti da, bez obzira na strukovni profil, pedagozi i psiholozi holističkim pristupom utvrđuju dječija/učenička znanja. Ovim načinom rada dobijaju jasniju sliku o djetetu što im dalje omogućava da adekvatnije strukturiraju odjeljenja. Zajednički rad psihologa i pedagoga u području rada koji se odnosi na upis učenika u prvi razred omogućava da se utvrde ne samo dječija/učenička predznanja, već i njihove socijalno-emocionalne dimenzije koje predstavljaju ključan faktor u njihovom daljem razvoju. U novijoj literaturi pored utvrđivanja kognitivne, emocionalne, socijalne i motivacione zrelosti djece/učenika možemo pronaći istraživanja u okviru kojih se predlaže uvođenje dinamičke procjene od strane pedagoga i psihologa kako bi se sagledala i njihova „zona narednog razvoja“ (Radosavljević-Kirćanski, Jelena 2018).

Profesionalna orijentacija učenika

Profesionalna orijentacija predstavlja aktivnost pedagoga i psihologa s ciljem stjecanja uvida u sposobnosti i interesovanja učenika, kako bi na osnovu tih informacija mogli usmjeriti učenike na dalje školovanje. Od samog početka stručni voditelji profesionalno-karijernog savjetovanja su školski pedagozi i psiholozi koji djeluju kao komplementarni stručnjaci, imaju specifične uloge koje se ne mogu supstituirati (Staničić, Resman 2020). U prilog ovome navodimo odgovore učesnika istraživanja: *“Oblast profesionalnog informisanja i usmjeravanja je neizbježna kao zajednička aktivnost pedagoga i psihologa”*. *„Prilikom profesionalne orijentacije učenika, veoma je važno da mi, stručni saradnici, ostvarimo saradnju ne samo između sebe, već i sa drugim školama. Primjenjujući različite upitnike dobijamo uvid u stanje zainteresovanosti učenika za njihovo buduće zanimanje”*. *„Pored upitnika i anketa osmišljavamo razne radionice koje realizujemo kroz časove odjeljenske zajednice. Na taj način dobijamo još potpunije podatke o sferama interesovanja učenika, te na osnovu njih usmjeravamo učenike ka budućim profesijama i školama”*.

Pedagozi i psiholozi ističu značaj zajedničkog rada u oblasti profesionalne orijentacije, ali i potrebu da sarađuju sa drugim školama. Zajednički osmišljavaju radionice i kreiraju različite upitnike i ankete. Naše istraživanje možemo potkrijepiti podacima dugih istraživanja koja govore da u školama uglavnom postoje programi profesionalne orijentacije koje zajednički realizuju odjeljenske starješine i stručna služba (Krulanović 2011). Međutim, smatramo važnim istaći i činjenicu da su u redovne škole uključena i djeca sa posebnim potrebama, te zbog toga je opravdano da, pored pedagoga i psihologa, u programu stručnog usmjeravanja učestvuju ljekari i defektolozi. Stoga je neophodno da se profesionalna orijentacija utemelji na naučnim osnovama medicine, defektologije, pedagogije i psihologije (Lančić 2017).

Stručno usavršavanje nastavnika

Osnovni cilj stručnog usavršavanja je unapređivanje sposobnosti nastavnika za kvalitetniji, kreativniji i djelotvorniji rad. Zajedničkim radom pedagozi i psiholozi bi trebali da učestvuju u izradi godišnjeg programa stručnog usavršavanja, pružaju individualnu pomoć nastavnicima i pripravnicima, te da usklađuju kolektivno usavršavanje u obrazovnoj ustanovi i van nje, organizuju predavanja, prezentuju inovativne oblike i metode rada, vode stručno-metodički praktikum (Staničić, Resman 2020).

Učesnici u našim fokus grupama navode da zajednički rade na stručnom usavršavanju nastavnika: „*Stručno usavršavanje obavljamo zajedno, ja i psiholog, kroz odabir adekvatnih tema koje će se realizovati*“. „*Stručno usavršavanje podrazumijeva i praćenje i vrednovanje realizovanih programa, za šta je potrebna uključenost i mišljenje oba stručna saradnika. Pored toga, veoma je značajan mentorski rad sa pripravnikom*“. Dakle, stručno usavršavanje podrazumijeva ne samo kreiranje programa, već i njihovo praćenje i vrednovanje. Shodno tome, pedagozi i psiholozi dobijaju ulogu refleksivnih praktičara koji svojim djelovanjem mogu podići kvalitet vaspitno-obrazovne ustanove (Vujović 2011).

Na osnovu dobijenih odgovora došli smo do zaključka da raznolikost i kompleksnost poslova u školama neminovno inicira potrebu da pedagog i psiholog zajedno rade i na taj način svoje aktivnosti i zaduženja lakše i kvalitetnije realizuju. Rezultate našeg istraživanja možemo povezati sa područjima u okviru kojih pedagog može da sarađuje sa psihologom: upis učenika i formiranje odjeljenja, savjetodavni rad sa nastavnicima, roditeljima i učenicima, usavršavanje nastavnika (Staničić i Resman, 2020), identifikacija nadarenih učenika i organizacija rada sa njima te sprovođenje profesionalne orijentacije učenika (Tomić 2006).

Prednosti i ograničenja u zajedničkom radu pedagoga i psihologa

Zajednički rad pedagoga i psihologa je timski rad koji se zasniva na načelima interdisciplinarnosti. Da bi njihov rad bio adekvatan neophodno je da postoji ravnoteža usmjerene specijalizacije i svestranosti koja se zasniva na integrativnom pristupu (Silov 2017). Odgovori pedagoga i psihologa o prednostima zajedničkog rada su: „*Bolje odnose i povjerenje izgrađujemo sa roditeljima kada oni vide da smo i mi saglasni i odlučni*“. „*Timski rad pedagoga i psihologa omogućava veću relevantnost i kredibilitet pred osobama kojima se mišljenje iznosi*“. „*Nemoguće je riješiti neke stvari koje zatraže nastavnici, a da se ne uključimo psiholog i ja. Ja se*

fokusiram na aspekte nastave, a psiholog na učenike i motivaciju“. Možemo zaključiti da pedagozi i psiholozi na zajednički rad gledaju kao nešto što će njihovom ličnom angažmanu i radu škole donijeti bolje rezultate. U prilog našem istraživanju o prednostima zajedničkog rada pedagoga i psihologa naveli bismo i saradnju u okviru savjetodavnog rada, neposrednog rada sa učenicima i nastavnicima, te timski rad sa ostalim stručnim saradnicima i nastavnicima (Calenko 2020).

Jedna od mogućih zabluda u vezi sa poslom školskog pedagoga i psihologa jeste ta se kod njih odlazi po kaznu ili grdnju. Ova predrasuda itekako može predstavljati otežavajući faktor u radu sa učenicima, ali i nastavnicima i roditeljima. Međutim, naši učesnici u istraživanju navode da problemi u njihovom zajedničkom radu proizlaze i iz uloge direktora, nedostatka vremena i velikog broja učenika: „*Ako nemate dobrog direktora koji će da radi na tome da između vas nema rivalstva, ne mogu se ostvariti dobri rezultati, ma koliko mi željeli*“. „*Direktor je taj koji je spona između nas*“. „*Ponekad zbog mnoštva poslova koje moramo zasebno obaviti, ne možemo u potpunosti da se posvetimo nekim aktivnostima i problemima koji zahtijevaju našu saradnju*“. „*Administrativni poslovi su glavni razlog zbog kojeg nemamo dovoljno vremena da zajedno radimo*“. „*Mnoge škole imaju veliki broj učenika, tako da je nemoguće da zajedničkim snagama radimo na određenom problemu kod djeteta*“. „*Nekada se desi da u toku dana više učenika pokuca na vrata, pa zbog toga je neophodno da pojedinačno radimo sa učenicima, jer trenutno zajednički ne možemo*“. Kao što možemo vidjeti, problemi u saradnji između pedagoga i psihologa proizlaze iz uloge direktora koji podstiče rivalstvo među njima, povećanih administrativnih poslova, velikog broja učenika, kao i manjka raspoloživog vremena da zajednički rade. Slične podatke možemo naći u istraživanju koje je došlo do podataka da je veliki problem u radu stručne službe digitalizacija dokumeanta, zakonodavstvo i stereotipi prema struci (Calenko 2020).

ZAKLJUČAK

Brojna su područja u okviru kojih pedagozi i psiholozi zajednički rade (Stančić, Resman 2020; Tomić 2006), ali nismo naišli na konkretna istraživanja koja su za cilj imala da ustanove specifičnosti zajedničkih aktivnosti pedagoga i psihologa. Ovu problematiku smatramo značajnom, jer školski pedagozi i psiholozi imaju veliki značaj i uticaj na cjelokupan vaspitno-obrazovni proces. Zbog opisa njihovih poslova koji su multidimenzionalni, u većini slučajeva postoji potreba da se međusobno usaglašavaju i nadopunjuju, i na taj način kreiraju prostor za kreativno djelovanje.

Podaci dobijeni ovim istraživanjem ukazuju da pedagozi i psiholozi u prvi plan ističu značaj savjetodavne uloge, koja se ogleda kroz pomoć nastavnicima, učenicima i roditeljima. Pored savjetodavne navedene su i uloge koje se odnose na praćenje i unapređivanje vaspitno-obrazovnog procesa, a u cilju postizanja kvalitetnijih ishoda učenja. U toku školske godine njihov rad ima dodirnih tačaka kroz brojne aktivnosti. Ono što ih razlikuje je to što su pedagozi više uključeni u didaktički dio nastavnog rada, dok su psiholozi više uključeni u rad sa odjeljskim starješinama. Najzastupljenije zajedničke aktivnosti su: upis djece u prvi razred, savjetodavni rad, profesionalna orijentacija učenika i stručno usavršavanje nastavnika. Svaka od ovih aktivnosti iziskuje visok nivo kompetentnosti i profesionalnosti stručnih saradnika. Zbog toga smatramo da je od velikog značaja da se u inicijalnom obrazovanju akcenat da na usklađivanju programskih sadržaja studijskih programa pedagogije i psihologije koji su specifični za školske uslove. Na taj način bi imali jasniju sliku koje aktivnosti samostalno realizuju, a koje zajednički. Ovakav koncept organizacije i planiranja studijskih programa pedagogije i psihologije omogućio bi kvalitetniju osposobljenost pedagoga i psihologa da se kroz zajednički rad bave različitim područjima vaspitno-obrazovnog rada. Nadalje, smatramo važnim da se organizuju dodatne obuke kao vid njihovog profesionalnog razvoja koje će im pomoći da lakše i adekvatnije usklade svoje poslove.

S obzirom na broj učesnika u našem istraživanju dobijene podatke ne možemo široko postaviti. Međutim, dobijeni rezultati su nam pomogli da steknemo nešto konkretniji uvid u specifičnosti zajedničkih aktivnosti pedagoga i psihologa. Pored toga, rezultati su nam pružili i smjernice za moguća dalja istraživanja. Prijedlog za dalja istraživanja odnosio bi se na razvoj programa za obuku pedagoga i psihologa, čiji cilj bi bio njihov zajednički rad na različitim problemima i područjima vaspitno-obrazovnog rada, te njihovu eksperimentalnu provjeru. Nadalje, naša preporuka je i primjena kvantitativnih i kvalitativnih istraživanja koja bi obuhvatala veći uzorak na osnovu kojeg bi se dobili još suptilniji istraživački podaci vezani za saradnju pedagoga i psihologa ne samo u školama, već i u vrtićima i domovima.

LITERATURA

1. Braun, Virginia, Victoria Clarke (2006), "Using thematic analysis in psychology", *Qualitative Research in Psychology*, 3 (2), 77-101.
2. Budić, Milica (2017), "Savjetodavni rad pedagoga u osnovnim i srednjim školama", Diplomski rad, Sveučilište u Zadru, Odjel za pedagogiju

3. Celenko, Mateja (2020), “Iskustva rada stručnih suradnika pedagoga u učeničkom domu”, Diplomski rad, Sveučilište u Zadru, Odjel za pedagogiju
4. Dušanić, Srđan (2006), *Psiholog u školi*, Društvo psihologa Republike Srpske, Banja Luka
5. Džaferagić-Franca, Azra, Ruža Tomić (2012), “Kooperativno učenje u nastavi mlađih razreda osnovne škole”, *Metodički obzori*, 7, str. 107-117.
6. Fajdetić, Majda, Natalija Šnidarić (2014), “Kompetencije stručnog suradnika pedagoga u suvremenoj pedagoškoj praksi”, *Napredak: časopis za pedagoškijsku teoriju i praksu*, 155 (3), 237-260.
7. Hebib, Emina (2011), “Saradnički odnosi u školi”, *Pedagogija*, 66(1), 7-17.
8. Jelić, Milica (2014), “Uloga školskog pedagoga u realizaciji programa profesionalne orijentacije u osnovnoj školi, Konferencija “Implementacija inovacija u obrazovanju i vaspitanju – izazovi i dileme”, Beograd, Dostupno 14. 3. 2020. na https://www.researchgate.net/publication/298969498_Uloga_skolskog_pedagoga_u_realizaciji_programa_profesionalne_orijentacije_u_osnovnoj_skoli
9. Jurić, Vladimir, Marko Mušanović, Stjepan Staničić, Hrvoje Vrgoč (2001), *Koncepcija razvojne pedagoške djelatnosti stručnih suradnika - prijedlog*, Republika Hrvatska, Ministarstvo prosvjete i športa, Prosvjetno vijeće, Zagreb
10. Kobola, Alojz (1971), *Pedagog i psiholog u osnovnoj školi*, NIŠP “Prosvjeta”, Bjelovar
11. Kostović, Svetlana, Milka Oljača (2012), *Pedagog i pedagoške dimenzije menadžmenta*, Filozofski fakultet, Novi Sad.
12. Kovačević, Mirjana (2012), “Saradnja nastavnika unutar kolektiva”, u Martina Vukasović (ur.), *Nastavnici u Srbiji: Stavovi o profesiji i reformama u obrazovanju*, Centar za obrazovne politike, Beograd, 50-73.
13. Krapić Ivuša, Martina (2016), *Preventivni programi usmjereni na suzbijanje vršnjačkog nasilja u osnovnim školama*, Diplomski rad, Sveučilište u Rijeci, Filozofski fakultet, Odsjek za pedagogiju, Rijeka
14. Kukelščak, Tamara (2017), *Rad pedagoga u osnovnoj školi s učenicima koji imaju probleme u ponašanju*, Završni rad, Sveučilište u Rijeci, Filozofski fakultet, Odsjek za pedagogiju, Rijeka
15. Lančić, Franciska (2007), “Školska i profesionalna orijentacija učenika osmih razreda”, *Hrvatski časopis za javno zdravstvo*, Vol 3, Broj 11; dostupno 25. 7. 2012. na <http://www.hcjz.hr/index.php/hcjz/issue/view/52>

16. Ledić, Jasminka, Stjepan Staničić, Marko Turk (2013), *Kompetencije školskih pedagoga*, Filozofski fakultet, Rijeka
17. Maksić, Slavica i Miroslava Đurišić-Bojanović (2017), "Doprinos školskog psihologa primeni principa pozitivne psihologije u razvoju škole", *Nastava i vaspitanje*, vol. 66, iss. 2, 337-350.
18. Milas, Goran (2009), *Istraživačke metode u psihologiji i drugim društvenim znanostima*, Naklada Slap, Jastrebarsko
19. Osmanović, Jelena, Aleksandra Milanović (2020), "Uslovljenost poznavanja kompleksnosti fenomena i potencijalnih načina identifikovanja darovitih i kreativnih učenika u školskom kontekstu", u: Grozdana Gojkov, Aleksandra Stojanović (ur.), *Kompleksnost fenomena darovitosti i kreativnosti – izazovi: pojedinac i društvo*, Tematski zbornik, 25, Visoka škola strukovnih studija za vaspitače „Mihailo Palov“ Vršac - Universitatea de Vest „Aurel Vlaicu“ Arad, Romania, 319-328.
20. Peko, Anđelka, Vesnica Mlinarević, Vesna Gajger (2009), "Učinkovitost vođenja u osnovnim školama", *Ogojne znanosti*, Vol. 1, br 2, 67- 84.
21. Maksimović, Jelena, Jelena Petrović, Jelena Osmanović (2015), "Profesionalne kompetencije budućih pedagoga", *Istraživanja u pedagogiji*, 5 (1), 50-63.
22. Radosavljev-Kirčanski, Jelena (2018), "Maturity for school beginning." *Psihijatrija danas*, 50(1), 25-33.
23. Sabo, Josipa (2016), "*Savjetodavni rad u školi i principi teorije izbora*", Diplomski rad, Sveučilište u Zadru, Odjel za pedagogiju
24. Silov, Mile (2017), "Budućnost razvojno-pedagoške službe u školi: nova kritička analiza", u: Marko Turk, Siniša Kušić, Kornelija Mrnjauš, Jasminka Zloković (ur.), *Savremeni izazovi u radu (školskog) pedagoga*, Zbornik u čast Stjepana Stančića, Filozofski fakultet u Rijeci, 114-131.
25. Staničić, Stjepan (2006), "Upravljanje ljudskim potencijalom u školstvu", *Odgojne znanosti*, 8 (2), 515-533.
26. Staničić, Stjepan, Metod Resman (2020), *Pedagog u vrtiću, školi i domu*, Znamen, Zagreb
27. Tomić, Ruža (2006), *Savjetodavni odgojni rad*, OFF-SET, Tuzla
28. Trnavac, Nedeljko (1996), *Pedagog u školi*, Učiteljski fakultet i centar za usavršavanje rukovodilaca u obrazovanju, Beograd
29. Tudor, Goran, Velimir Srića (1998), *Menadžer i pobjednički tim – čarolija timskog rada*, MEP Consult & CROMAN, Zagreb

30. Vujović, Tijana (2011), "Profesionalni razvoj nastavnika na nivou škole", *Vaspitanje i obrazovanje*, 4, str. 217-226.
31. Vulfolk, Anita, Malkolm Hjuž, Vivijen Volkap (2014), *Psihologija u obrazovanju I*, Clio, Beograd

ROLES AND JOINT ACTIVITIES OF PEDAGOGUES AND PSYCHOLOGISTS IN SCHOOLS

Summary:

The goal of this research was to investigate a deeper meaning of school pedagogues and psychologists about the specifics of their roles and joint activities. In that sense, we have conducted qualitative research by using the focus group method. The final version of the code tree created 5 areas, 15 categories, with accompanying dimensions. The obtained results showed there is overlapping between pedagogue and psychologist roles in schools. In several activities they jointly plan and realize, the most dominating are: counseling work with students, parents, and teachers, enrollment to first grade, the professional orientation of students, and advanced in-service training of teachers. Based on the answers from pedagogues and psychologists, we have realized that their joint activities produce better results to the benefit of all the players in the educational process, while the role of the school director, lack of time, and a large number of students impede their joint activities.

Keywords: the role of pedagogues and psychologists in school; joint activities of pedagogues and psychologists; advantages and limitations of joint activities

Adresa autora

Authors' address

Margareta Skopljak, Tatjana Mihajlović

Univerzitet u Banjoj Luci

Filozofski fakultet

margareta.skopljak@ff.unibl.org

tatjana.mihajlovic@ff.unibl.org

Jelena Kovačević

JU Građevinska škola Banja Luka

kovacevicjelena2019@gmail.com

UDK 331.101.264.6:005.5

Primljeno: 04. 09. 2020.

Izvorni naučni rad
Original scientific paper

Gabriel Pinkas

PRINCIPAL LEADERSHIP STYLES AS PERCEIVED BY ELEMENTARY SCHOOL TEACHERS IN RELATION TO THEIR WORK MOTIVATION

This paper presents the results obtained on a sample of 467 teachers from 25 elementary schools in the wider city area of Tuzla. The subject of the research was the relationship between principal leadership styles, as perceived by teachers, and the work motivation of teachers. The Multifactor Leadership Questionnaire (MLQ) and the Work Tasks Motivation Scale for Teachers (WTMST) were used to collect data. The obtained results showed a correlation between the perceived principal leadership style and teacher motivation, in a way that transformational leadership primarily contributes to intrinsic motivation, transactional leadership contributes to types of extrinsic motivation (introjected, identified, and external regulation), and laissez-faire contributes to motivation. At most 13% of the variance in teacher motivation can be explained by the principal leadership style. The probable reason for such results is the complexity of teacher motivation, which is influenced by numerous both hygiene and motivating factors.

Keywords: school principals; transformational, transactional, laissez-faire leadership; teachers; work motivation; SD theory

INTRODUCTION

The first successful attempt to scientifically identify and describe leadership, which in practice probably occurred with the first social groups, dates to 1939 and American social psychologists K. Lewin, R. Lippit and R. K. White. They pointed to three fun-

damental types of leader attitudes toward group members: *autocratic*, *democratic*, and *laissez faire* (Lewin, Lippit, & White 1939). Depending on the type of leader, the group's performance differs in terms of achieving common work goals. All three authors conclude that, in the medium and long term, the best results are achieved by the democratic behavior of the leaders. Autocracy is most effective in the short term, while laissez faire leadership in most cases leads to the lowest achievement (Krech, Crutchfield, Ballachey 1969).

During the 20th century, other authors also studied the topic of leadership, mainly starting from the pioneering theories of Lewin, Lippit and White, and supplementing and modifying their findings. Despite possible differences in the understanding of leadership styles, researchers studying this phenomenon still put their main focus on the differences detected in the very beginning which relate to interpersonal relationships (manager-employee and employee-employee relations), emotional, social and work climate, and work performance in groups with different leaders (Bojanović 2004).

Applying general knowledge on leadership to work organizations, Bass (1985) identifies *transformational*, *transactional*, and *laissez faire* leadership. The first contains elements of democratic and the second contains elements of autocratic leadership style. According to Bass and Riggi (2006), a particularly significant aspect of transformational leadership is that it leads to changes in employees themselves; raises the level of motivation and shapes them morally.

The relationship between leadership style and employee motivation has also aroused the interest of researchers in the field of education. Eyal and Roth (2011) found a positive association between transformational leadership style and intrinsic motivation, as well as between transactional leadership and extrinsic motivation. Wasserman, Ben-eli, Yehoshua, and Gal (2016) reported multiple positive correlations of variables related to the perceived leadership style of the school principal, perception of profession, and teacher initiative in doing their job. Alasad (2017) points to a positive connection between the transformational leadership style and intrinsic motivation of teachers, and even a somewhat stronger connection between this principal leadership style and extrinsic motivation. Shepherd-Jones and Salisbury-Glennon (2018) found a positive association between autonomy, commitment, and competence in teachers' task performance and the democratic style of leadership used by school principals.

Eres (2011), however, did not find any significant correlation between the transformational leadership style, which teachers generally rarely noticed in school principals, and their work motivation. Gilbar (2015) did not find a connection between

the self-perceived style of principal leadership and the self-perceived teacher motivation either.

A generally higher level of motivation and dominant intrinsic motivation in teachers are important for pedagogical practice and theory because it was determined that these factors correlate with teachers' commitment to their work, and, ultimately, with student performance and the educational goals of the school (Jesus and Lens 2005; Karabenick and Conley 2011; Perlman 2013; Gorozidis and Papaioannou 2014).

Considering the above, the focus of this research was to determine the relationship between the perceived leadership style of school principals and the motivation of teachers to do their job. Three leadership styles were observed: *autocratic*, *democratic*, and *laissez faire*. Motivation for work was assessed on a five-point continuum, which begins with *amotivation*, continues with *external regulation*, through *motivation by introjection* and *identification*, to *internal regulation*.

The leadership role of the school principal

The leadership role of the school principal is determined by the functions and areas of work that need to be covered, the competencies he must have, the training he needs to gain the appropriate competencies and to provide professional guidance of staff efforts, and responsibilities for resources.

Since the school is a non-profit organization with a unique goal and function, it should be viewed as a specific unit, in which both general and specific organizational rules apply. In that sense, Staničić (2011) cites two basic functions of the school: *administrative-technical* and *developmental-pedagogical*. The purpose of administrative-technical tasks is optimal functioning of the school, which, unlike other organizations, performs educational work. The professional-pedagogical area is tied to the main feature of the school as a specific organization. Compared to the administrative-technical function, it is much more complex, and the participation of the principal is expected to be more pronounced. It involves developmental and pedagogical tasks related to: planning and programming, organizing, introducing innovations, monitoring and improving teaching, working with children with disabilities, professional orientation, professional development, analysis of educational results of the school, etc.

Everard, Morris and Wilson (2004) divide the tasks of the school principal into three large groups: 1. *people management* (which includes employee motivation, decision making, conflict management, candidate selection and recruitment, employee

promotion), 2. *organization management* (which includes school goals, creating teams, planning and programming, curriculum adaptation, quality management, resource management) and 3. *change management* (defining goals, deciding on strategies, gaining trust, monitoring and evaluating changes).

Referring to the OECD (Organization for Economic Co-Operation and Development) annual analysis of educational parameters from 2007 (OECD 2007b) and the Analysis of performance in the 2006 PISA tests (OECD 2007a), Pont, Nusche and Moorman (2008) point to an indirect responsibility of school principals to improve educational outcomes. In order to achieve optimal results, principals should conceptualize their leadership into four tasks: 1. providing conditions and support for professional development of teachers, and their evaluation, 2. goal setting, assessment and accountability, 3. financial and human resource management, 4. creating conditions for improving school practice.

There is no doubt that the role of the principal in an elementary school is complex and multidimensional. As a manager, the principal acts as an intermediary between the (educational) authorities, partially represented through the school board, and the teachers, or, indirectly, the students. The principal is responsible for creating material, technical and staffing conditions for the functioning of the school, creating a vision and mission of the school and its progress.

Transactional, transformational and laissez faire school management

The theoretical framework in this paper is comprised of the three leadership styles described by Bass (1985 according to Avolio and Bass 2010): *transformational, transactional, and laissez faire leadership*. *Transformational leadership* is, according to Avolio and Bass (2002), a type of leadership that leads to changes within individuals and social systems in terms of motivation, moral shaping, and work performance. This is accomplished through the following mechanisms: *creating a common identity between group members and in the group as a whole; the leader is a role model personal identification for employees; the leader understands the needs, strengths and weaknesses of employees, according to which he gives them appropriate tasks*.

The dimensions of transformational leadership (Bass 1990) are: 1. *individualized consideration* (refers to the attention the manager pays to the employee and his understanding of the employee's needs), 2. *Intellectual stimulation* (the degree to which the manager accepts employee ideas and encourages his creative thinking), 3. *Inspi-*

rational motivation (manager's ability to articulate goals and get the employees to achieve them), 4. *model of identification - attributed and behavior* (the degree to which the manager represents a moral ideal for the employee, gains his respect and trust).

Transactional leadership is based on the *take-give* principle. In this case, the leader gives employees guidance, recognition and a value system, and in return he takes/receives respect and obedience. It consists of: 1. *contingent reward*, 2. *active management by exception* and 3. *passive management by exception*. Transactional management is most obvious in cases when the leader relies on passive management mechanisms, i.e. intervenes only when the work procedure has been violated or the set goal has not been achieved. He then threatens or punishes (Bass 1990). According to Burns (1978), transactional leadership is the most common style, but also a style that provides neither the manager nor the employee a high level of motivation or intellectual stimulation.

Laissez faire (let it be) leadership style, as described by Lewin, Lippitt, and White (1939) implies minimal involvement of the leader. Decisions are made by group members, taking responsibility for their outcomes. Avolio and Bass (2011) paid the least attention to this leadership style. In their instrument, they described it through only one leadership component - *passive/avoidant leadership* (this is also another name that Avolio and Bass use for this leadership style). This is perhaps because in most cases where conscious, deliberate and planned activity is expected from the leader, this leadership style is not desirable.

In practice, we almost never encounter *pure* leadership styles. Usually, a leader will show elements of two, or even three leadership styles, with one of them being the dominant one. This is why we commonly hear the phrase '*dominant leadership style*'.

Teacher motivation

The notion of motivation is one of the fundamental constructs in psychology. It denotes psychological processes that move people to perform a certain activity and exhibit certain behavior (Zvonarević 1978; Rot 2004). Most modern theories of motivation agree that the initial link in the chain of motivation is represented by needs. A need is defined as the lack of something (Rot 2004). Literature also mentions extrinsic and intrinsic motivation. According to the Psychological Dictionary (Petz et

al. 2005), external or extrinsic motivation is motivation that originates in factors outside the individual (reward or punishment) and not in internal impulses. In contrast to the extrinsic, there is also internal or intrinsic motivation in which the need stems from internal impulses, and satisfaction arises from performing the activity itself or its meaning, instead of external factors.

In the mid-1980s, Ryan and Deci have moved away from attempts to explain human behavior through a disturbed balance of needs and instrumental conditioning, setting *the Self-determination theory*. Overall human motivation, according to the Self-determination theory (Deci and Ryan 1985), is the result of a complex interactive process between external and internal control. External control denotes extrinsic, and internal denotes autonomous or intrinsic processes. The prevalence of intrinsic over extrinsic processes means achieving a higher level of self-determination, i.e. moving away from extrinsic to intrinsic motivation. The theory of self-determination thus shows motivation on a continuum that begins with *amotivation*, goes through different levels of extrinsic motivation (*external regulation*, *introjected regulation*, *identified regulation*) and finally ends with intrinsic motivation (*internal regulation*).

- *Amotivation* is defined by Ryan and Deci (2000) as the absence of any will to act in relation to the physical and/or social environment.
- *External regulation* is the least autonomous form of extrinsic motivation. It refers to motivation by means of punishment and rewards.
- *Introjected regulation* is internal but still (externally) controlled regulation of behavior, in which a person resorts to a certain behavior in order to avoid feelings of guilt or anxiety, or to achieve a sense of satisfaction and empowerment of the personality.
- *Identified regulation* implies a higher level of autonomy and greater freedom of choice compared to introjected regulation, because this behavior is more in line with personal goals and identity.
- *Intrinsic motivation* is recognized in activities an individual performs for personal pleasure (he finds pleasure in performing the activity itself) without visible external benefit. Guay, Mageau, and Vallerand (2003) point to three types of intrinsic motivation: motivation towards *knowledge*, motivation towards *accomplishment*, and motivation towards *stimulation*.

Applying the Self-determination theory to work organizations implies setting self-determination of each employee as the main goal. Numerous studies (according to Deci and Ryan, 1985) show that the qualities associated with self-determination –

creativity, self-regulation and adaptability (which members value the most, both in their subordinates, those who are equal to them, and in their superiors) increase organizational efficiency. Furthermore, factors that encourage self-determination, including personal independence and constructive feedback, are indicators of perceived quality of the employee's job. This implies that self-determination, as a goal of the work organization, could consequently contribute to job satisfaction and the quality of life of employees.

Teacher motivation factors

Human (in)action is generally determined by numerous factors of external and internal regulation. The same applies to the motivation of teachers to perform work tasks. This is confirmed by numerous studies (Pelletier, Seguin-Levesque and Legault 2002; Judge and Ilies 2002; Mihaliček and Rijavec 2009; Rasheed, Aslam and Sarwar 2010; Nyakund 2012; Ud Din et al. 2012; Gatsinzi, Jesse and Makewa 2014), and each one of them found a large number of individual factors. The sublimation of their findings could prove that work motivation of teachers is determined by: 1. *effort*, 2. *individual abilities and perception*, 3. *goal-directed behavior*, 4. *intrinsic and extrinsic rewards*, 5. *satisfaction* and 6. *equity*.

Studies indicate the potential existence of gender-based differences in motivation factors (Ghenghes 2013), where male teachers value job security the most, while the primary factors for female teachers are opportunity for professional growth and advancement and receiving praise from their boss/colleagues. Furthermore, extrinsic motivation factors grow stronger when teachers, regardless of gender, rate their teaching salary as too low (Rasheed, Aslam, & Sarwar 2010).

RESEARCH METHODOLOGY

Research aim

The aim of this paper is to analyze the relation between principal leadership styles, as perceived by teachers and different work motivations of elementary school teachers.

Research hypothesis

It is assumed that there is a connection between the perceived leadership styles of school principals and teacher motivation. It is also assumed that the perceived transformational traits of principals significantly and positively contribute to intrinsic motivation of teachers, that the perceived transactional skills significantly and positively contribute to aspects of extrinsic teacher motivation (*identified, introjected and external regulation*) and, finally, that the observed laissez-faire traits positively contribute to teacher amotivation.

Respondents

The sample, characterized as convenient, consisted of 467 teachers from 26 elementary schools in the wider city area of Tuzla. According to the data collected in schools, the total number of teachers in 2015/2016 school year, when the survey was conducted, was 744 which corresponds to the number of printed and distributed sets of instruments. However, it should be emphasized that the actual number of teachers was less than 744 (it was impossible to obtain accurate information by looking at individual school databases), because, in order to accumulate work hours for their job to be considered full-time, some individuals were employed in more than one school. In such cases, teachers were advised to fill in the questionnaires in the school in which they have the largest number of working hours.

The return of valid questionnaires was slightly less than 63%. The gender distribution of respondents in the sample was asymmetric, which is a reflection of a population imbalance: 307 (65.7%) female teachers and 89 (19.1%) male teachers, while 71 (15.2%) respondents did not state their gender in the questionnaire. The age of the respondents ranged from 24 to 64 years ($M=43.12$; $s=9.15$; $Sk=0.18$; $K=-0.55$). No statistically significant differences in age were found between the male and female subsamples, and neither were they found in length of service.

Research methods and procedures

The method of theoretical analysis was applied in this research to compose the theoretical part of the paper. Elements of analytical-descriptive method were used in order

to show the specifics of management and leadership in elementary schools of Tuzla Canton. The main pillar of the empirical part of the paper is the survey method, represented through survey and scaling techniques. Methods of descriptive statistical procedures and multiple regression (OLS) were also utilized.

Instruments

The Multifactor Leadership Questionnaire (MLQ) and the *Work Tasks Motivation Scale for Teachers (WTMST)* were used to collect data in the research. The Multifactor Leadership Questionnaire (Avolio and Bass 2010) consists of 36 statements arranged in eight subscales (*idealized influence - attributed, idealized influence - behavioral, inspirational motivation, intellectual stimulation, individualized consideration, contingent reward, management by exception and laissez-faire*). Respondents completed their assessment of the frequency of forms of leader behavior expressed through statements on a five-point scale, where the answers range from 0 = *not at all*, over 1 = *rarely*, 2 = *sometimes*, 3 = *often* to 4 = *almost always*.

The Work Tasks Motivation Scale for Teachers (WTMST) (Fernet, Senecal, Guay, March and Dowson 2008) consists of 90 statements, divided into six subscales, where each subscale corresponds to one group of teacher work tasks (*class preparation, teaching, evaluation of students, classroom management, administrative tasks and complementary tasks*). Each subscale lists three statements for each of the five types of motivation (*intrinsic motivation, identified regulation, introjected regulation, external regulation and amotivation*). Respondents express their agreement with the statements on a seven-point scale, where the answers range from 1 = *completely disagree*, 2 = *somewhat agree*, 3 = *slightly agree*, 4 = *moderately agree*, 5 = *strongly agree*, 6 = *very strongly agree*, up to 7 = *completely agree*.

An evaluation of Multifactor Leadership Questionnaire and the WTMST was conducted after a review of the relevant literature showed that no major study on a sample of teachers using these methods was conducted in our country. After checking the factor validity through confirmatory factor analysis and a detailed review of other relevant measurement properties, it was determined that the utilized instruments have satisfactory measurement properties, which can be evaluated on a qualitative scale in the range from *good* to *exceptional*. This especially refers to the internal measuring properties, while the factor validity of the constructs is in the range from *acceptable* to *very good*. Indicators of reliability, representativeness and homogeneity for the scales of teaching motivation and leadership style are shown in Tables 1 and 2.

Table 1. Indicators of reliability, representativeness and homogeneity for the Work Tasks Motivation Scale for Teachers

Subscales	α	β	λ_1	λ_6	MSA	H2	N
Intrinsic motivation	.92	.92	.87	.95	.89	.60	18
Identified regulation	.92	.92	.87	.94	.89	.67	18
Introjected regulation	.95	.95	.90	.96	.95	.83	18
External regulation	.93	.93	.88	.94	.93	.78	18
Amotivation	.94	.94	.88	.95	.94	.79	18

Table 2. Indicators of reliability, representativeness and homogeneity for the Multifactor Leadership Questionnaire (MLQ)

Subscales	α	β	λ_1	λ_6	MSA	H2	N
Idealized influence (attributed) (IA)	.77	.78	.58	.74	.75	.92	4
Idealized influence (behavior) (IB)	.88	.88	.59	.83	.74	.94	3
Inspirational motivation (IM)	.91	.91	.68	.85	.85	.97	4
Intellectual stimulation (IS)	.85	.85	.64	.82	.79	.95	4
Individualized consideration (IC)	.88	.88	.65	.84	.82	.96	4
Contingent reward (CR)	.84	.84	.63	.80	.80	.94	4
Active management by exception (AME)	.80	.80	.60	.76	.78	.93	4
Laissez faire (LF)	.83	.80	.63	.80	.80	.93	4

Note. α - Cronbach - reliability coefficient; β - Lord - Kaiser - Caffrey reliability coefficient of the first principal component; λ_1 - Gutman - absolute lower limit of reliability, λ_6 - Gutman - absolute upper limit of reliability; MSA - normalized Kaiser - Meyer - Olkin representativeness coefficient; H2 - Momirović - relative size of the variance of the first principle image component; N - number of scale items.

As stated in the sample description, 744 sets of questionnaires were printed and distributed. The questionnaires were delivered to schools in open envelopes in a number that corresponded to the number of engaged teachers, after which they were handed to the teachers by expert associates pedagogues-psychologists. After filling in the questionnaires, the teachers returned them to the pedagogues-psychologists in closed envelopes. The process took an average of five working days in each school. Data collection was completed in February 2016.

RESULTS

Table 3 shows the basic descriptive statistics for leadership dimensions, as well as for the teacher motivation dimensions, which are presented through summative scores

and average scale values. The table also shows that the total score included *idealized influence - attributed (IA)*, *idealized influence - behavior (IB)*, *inspirational motivation (IM)*, *intellectual stimulation (IS)* and *individualized consideration (IC)* as factors of transformational leadership. Conclusively, transactional leadership has been described by two factors: *Contingent Reward (CR)* and *Active Management by Exceptions (AME)*. The factor of *Passive Management by Exceptions (PME)* was not included in the final analysis because it did not make any significant contributions to the model. Laissez-faire leadership was represented by one factor.

Table 3. Average values and standard deviations for the subscales of the Leadership style questionnaire and Teacher motivation questionnaire

Subscales	M		σ	
	jlk	asv	jlk	asv
Idealized influence (attributed)	10.77	2.69	4.10	1.02
Idealized influence (behavior)	9.01	2.73	3.07	0.81
Inspirational motivation	11.99	2.99	3.97	0.99
Intellectual stimulation	11.40	2.85	3.90	0.97
Individualized consideration	11.92	2.98	4.02	1.05
Contingent reward	11.31	2.82	4.01	1.00
Active management	11.38	2.84	3.64	0.91
Laissez faire style	4.06	1.01	4.22	1.05
Intrinsic motivation	85.02	4.72	20.58	1.14
Identified regulation	100.92	5.60	17.92	0.99
Introjected regulation	87.20	4.84	25.15	1.40
External regulation	94.85	5.27	21.94	1.22
Amotivation	45.13	2.50	22.60	1.25

Note. *M* - arithmetic mean; σ - standard deviation; *jlk* - summative score created as a simple summation; *asv* - average scale value.

Based on the summative score and the average score value for all five factors of transformational leadership, two factors of transactional leadership and laissez-fair style which is represented by one factor, it is clear that teachers equally perceive transactional and transformational leadership styles in school principals, while laissez-fair leadership is perceived far less. On the other hand, when it comes to the dimensions of motivation, the results show that teachers are moderately to highly motivated to work, while the amotivation factor is very weak to weak. Identified regulation, as the highest degree of external regulation, almost close to intrinsic motivation, is slightly ahead of other types of motivation.

The relation between leadership styles and types of teacher motivation were evaluated through standard regression analysis. Factors and facets of leadership combined into three main leadership styles (transformational, transactional and laissez-faire style) form a set of a total of eight predictor variables (*Idealized Influence - Attributed* (IA), *Idealized Influence - Behavior* (IB), *Inspirational Motivation* (IM)), *Intellectual Stimulation* (IS), *Individualized Consideration* (IC), *Contingent Reward* (CR), *Active Management by Exceptions* (AME), *Laissez-faire* (LFR)), while the criterion variables are represented by five dimensions of teacher motivation: *Intrinsic Motivation*, *Identified Regulation*, *Introjected Regulation*, *External Regulation* and *Amotivation*. A separate regression model was tested for each dimension, and all variables were projected over the first principle component, which is presented in the form of regression scores.

The average correlation of predictor variables with teacher motivation ranges from 0.10 to 0.30, indicating the independence of the two sets of variables. The potential of leadership dimensions in explaining aspects of teacher motivation is thus modest. An overview of all general indicators of the model efficiency is shown in Table 4.

Table 4. Multiple correlation coefficient and determination coefficients for teacher motivation assessment models

Model	<i>R</i>	<i>R</i> ²	ΔR^2	Standard error
Intrinsic motivation	0.31	0.10	0.08	0.93
Identified regulation	0.35	0.13	0.11	0.92
Introjected regulation	0.22	0.05	0.03	0.97
External regulation	0.22	0.05	0.03	0.96
Amotivation	0.30	0.09	0.07	0.94

Note. *R* – multiple correlation coefficient; *R*²– multiple determination coefficient; ΔR^2 – corrected *R*²

As it can be concluded from the table, regression solution proved to be most effective for the score prediction model on the *Identified Regulation* dimension, where about 13% of the teacher motivation variance was explained (*R*=0.35; *R*²=0.13, 95% IP from 0.05 to 0.15; Cohen's *f*²=0.15, *p*<0.001). The regression solution for the prediction of *Intrinsic Motivation* covered about 8% of the variance across different aspects of leadership (*R* = 0.31; *R*² = 0.10, 95% IP from 0.03 to 0.12; Cohen's *f*² =

0.11, $p < 0.001$). An almost identical regression solution was obtained in the case of *Amotivation* prediction, where 7% variance was explained ($R = 0.30$; $R^2 = 0.09$, 95% IP from 0.02 to 0.10; Cohen's $f^2 = 0.10$, $p < 0.001$). The remaining two solutions, for *Introjected and External Motivation*, gave a far more modest scope of prediction; in both cases - 3% of the explained variance of teacher motivation ($R = 0.22$; $R^2 = 0.05$, 95% IP from 0.00 to 0.05; Cohen's $f^2 = 0.05$, $p < 0.01$). Apart from the case of *Identified Regulation*, which has a moderate effect size, all remaining models displayed small magnitudes of the effect, expressed over the Cohen scale. When assessing the significance of prediction, it is important to note that all predictor variables represent only eleven pieces of information, or in other words, the system of perceived leadership. On that note, the perceived leadership style as a predictor should not be underestimated, especially in situations where it is combined with other relevant predictors.

Table 5 shows data on significance of regression models tested through analysis of variance. All five models of analysis of variance are statistically significant at $p < 0.01$ or higher level of significance. This once again confirms that the models have their own *existence*, even though their contribution is modest because the predictor variables are significantly homogeneous.

Table 5. Summative indicators of analysis of variance for testing regression models

Model		SS	df	MS	F	p
Intrinsic motivation	Regression	42.619	8	5.32	6.10	0.001
	Residual	392.98	450	0.87		
	total	435.59	458			
Identified regulation	Regression	55.11	8	6.88	8.10	0.001
	Residual	382.31	450	0.85		
	total	437.41	458			
Introjected regulation	Regression	21.46	8	2.68	2.87	0.005
	Residual	420.00	450	0.93		
	total	441.46	458			
External regulation	Regression	20.55	8	2.57	2.76	0.01
	Residual	419.12	450	0.93		
	total	439.68	458			
Amotivation	Regression	40.44	8	5.05	5.69	0.001
	Residual	399.54	450	0.89		
	total	439.98	458			

Note. *SS* – sum of squares; *df* – degrees of freedom; *MS* – mean squares; *F*– Fisher F ratio

The predictor *Inspirational motivation* ($\beta=0.28$, $t=2.39$, $p<0.05$) and *Laissez-fair leadership* ($\beta=-0.15$, $t=2.57$, $p<0.01$) statistically contribute to the first regression model (*Intrinsic Motivation*) to a great extent. No predictor contributes significantly to the regression model for the solution of the prediction *Identified Regulation*. The predictors *Individualized Consideration* ($\beta = -0.33$, $t = -2.32$, $p < 0.05$) and *Contingent Reward* ($\beta = 0.28$, $t = 2.39$, $p < 0.05$) statistically contribute to the explanation of *Introjected Regulation*. *External regulation* individually makes a significant association with the predictors *Individual Consideration* ($\beta = -0.31$, $t = -2.22$, $p < 0.05$), *Contingent Reward* ($\beta = 0.29$, $t = 2.68$, $p < 0.01$) and *Active management by exceptions* ($\beta = 0.22$), $t = 2.27$, $p < 0.05$). The *Amotivation* prediction model is statistically determined solely by the *Laissez-Fair leadership* predictor ($\beta=0.33$, $t=5.56$, $p<0.001$). The individual contribution of the predictors, with *Laissez-faire leadership* as an exception in the case of the regression model of *Amotivation*, does not exceed 1% of the variance in the prediction. Data on the partial contribution of (significant) predictor variables expressed through standardized and unstandardized coefficients are shown in Table 6.

Table 6. Partial contributions of predictor variables from the set of perceived leadership style to the prediction of teacher motivation

Model		B	Std. error	β	sr^2	t	p
Intrinsic motivation	Constant	-0.001	0.044			-0.023	0.98
	<i>Inspirational motivation</i>	0.277	0.116	0.285	0.01	2.395	0.01
	<i>Laissez faire leadership</i>	0.151	0.059	0.154	0.01	2.574	0.01
Introjected regulation	Constant	0.016	0.045			0.354	0.72
	<i>Individualized consideration</i>	-0.322	0.138	-0.329	0.01	-2.323	0.02
	<i>Contingent reward</i>	0.214	0.106	0.218	>0.01	2.016	0.04
External regulation	Constant	0.008	0.045			0.187	0.85
	<i>Individualized consideration</i>	-0.308	0.138	-0.315	0.01	-2.225	0.05
	<i>Contingent reward</i>	0.284	0.106	0.290	0.01	2.685	0.01
	<i>Active management</i>	0.215	0.095	0.221	0.01	2.275	0.02
Amotivation	Constant	-0.005	0.044			-0.118	0.90
	<i>Laissez faire leadership</i>	0.329	0.059	0.334	0.06	5.565	0.01

Note. *B* – unstandardized regression coefficient; β – standardized beta coefficient; sr^2 – squared semi-partial correlation coefficient; *t* – Student's t test.

DISCUSSION

The analysis of the obtained data confirmed the research hypothesis. Thus, the connection between the perceived style of principal leadership and teacher motivation has been established, in such a way that transformational leadership primarily contributes to intrinsic motivation, transactional leadership contributes to types of extrinsic motivation (introjected, identified and external regulation), and laissez faire leadership leads to amotivation. At most 13% of the variance in teacher motivation can be explained by the principal's leadership style. Taking into account the obtained predictor value of variables, the preferred leadership style is transformational, with elements of transactional.

Although the research hypothesis did not clearly articulate the assumption about which leadership style will dominate in principal behavior, nor which type of motivation will be predominantly present in teachers, it would be correct to assume that teachers will perceive principal leadership mostly as transactional, while the teachers themselves will mostly be motivated by extrinsic factors. The basis for such an assumption could be found in the fact that the school system in Bosnia and Herzegovina is largely influenced by the political and administrative apparatus, which is highly bureaucratic and inherits the legacy of the previous state system. In addition, their activities and expected outcomes distinguish the school from manufacturing companies, where significant funds are invested in indirectly increasing labor productivity through education and profiling of transformational leaders. However, the results show that teachers perceived transformational and transactional leadership almost equally among their principals, and that, despite relatively low salaries, poor working conditions and often unsatisfactory employment status, they have moderate to very high motivation to perform work tasks.

The reasons for such results can perhaps be found in the specifics of the teacher profession. In most societies, teaching positions are not among the highest paid, and candidates, even when choosing the course of their higher education, are more guided by their humanistic orientation and the expectation of satisfaction that will arise from performing the job itself. This is why they have the prerequisites to remain highly motivated even in conditions of partially fulfilled hygiene factors, which would in other professions be rated as demotivating.

It is in this humanistic orientation of teachers, from which the school principals are recruited as well, where it is possible to look for the *generic* tendency of principals towards intellectual stimulation, inspirational motivation, care for employees and

other factors of transformational leadership, regardless of the absence of a systematic insight into the effects of this leadership style or a systematic training of transformational leaders. In addition, the teaching population is predominantly made up of women, who are generally found to have a greater tendency to perceive and manifest transformational leadership traits.

In accordance with the assumptions this research initially made, it appears there is a positive relation between transformational leadership style and intrinsic motivation. Such results are in line with theoretical descriptions of constructs which are the subject of this research, but they also correlate to the knowledge gained in other, earlier studies. The relation between transformational leadership and intrinsic motivation in a specific school setting can be explained by the size of the staff and the close relationships that are formed in small groups. The largest staff in this research consisted of the principal and 47 teachers, while the smallest included the principal and 16 teachers. In such circumstances, the inspirational motivation of principals is much more easily perceived. The motivation is achieved through daily contact with the staff and provides more opportunities for principals to share an attractive vision of the future, as well as the optimism, enthusiasm and zeal they display in running the school. The negative correlation between intrinsic motivation and laissez faire leadership can also be explained by the specifics of the school system. Through laws, bylaws and curricula developed in the centers of education authorities, the school system has set clear requirements and frameworks for teachers to perform their tasks. In a situation where teachers' expectations are set accordingly, where they expect clear instructions and procedures for doing most of their tasks, free leadership will be more likely perceived as a potential threat to safety rather than an opportunity for independence and creativity in work. For this reason, it would be worthwhile to conduct a similar research in a team of university teachers, and to compare the predictor value of laissez faire leadership in relation to intrinsic motivation.

The general dominance of identified regulation in relation to introjected and external, is consistent with the effect of the transformational leadership style on intrinsic motivation, and the explanation given above is applicable here as well. Even though this regulation belongs to the external spectrum, on the continuum, the identified regulation is closest to the intrinsic motivation. What is interesting, however, is that no single leadership style factor individually has a predictor value in this model. This means that teachers, depending on the perceived leadership style in general, will be more or less motivated to perform their tasks, they will more or less feel that the tasks themselves are important, that performing those tasks allows them to achieve impor-

tant goals in their work, and that it is important for a successful performance of their students. The absence of the predictive value of any single leadership factor on the identified regulation prevents the direct connection between this type of motivation and, in accordance with the hypothesis, the transactional leadership style. This is, however, compensated by the positive predictor connection between introjected regulation and the negative predictor relationship of individualized consideration to introjected regulation. In practice, this means that the more teachers notice that principals devote time to teaching and guiding their people, treat them as individuals instead of just group members, take into account the moral and ethical consequences of decisions, and consider the fact that each individual has different needs, abilities and aspirations, the less they will be guided by a sense of guilt in case they do not perform their tasks. On the other hand, the more teachers see principals providing them with help in return for their efforts, pinpointing who is accountable for achieving the set goals, making it clear what they will get when they achieve the set goals, and expressing satisfaction when they meet the goals, the more they will be guided in their work by a sense of guilt if they do not complete the task, that is, they will perform the tasks to avoid feeling bad.

Although they provide explanation for only a small percentage of variance, contingent rewarding and active management by exception also have statistical significance and promote extrinsic motivation. Situations in which principals punish and reward for (un)performed work, create an environment where teachers perform tasks in order to avoid punishment or receive a reward. It is encouraging, however, that such situations are few and that they, just like the amotivation conditioned by the perceived laissez faire leadership style, play a far less important role in the overall motivation of teachers.

The results obtained in other studies of school leadership and motivation are similar, but not completely consistent. However, we can also look for support in research conducted outside of school organizations. Thus, Baard, Deci, and Ryan (2004) and Gange and Deci (2005) have discovered a connection between leadership style and motivation, while Bono and Judge (2003) pointed to a connection between transformational leadership style and intrinsic motivation. On the other hand, Avolio and Bass (2002) and Judge and Piccolo (2004) found a correlation between transformational leadership style and extrinsic motivation. Deci and Ryan (2000) explain this by reinforcing an initially primarily intrinsic motivation with factors of positive extrinsic rewards.

Alasad (2017) also pointed out the connection between the transformational style of leadership and extrinsic motivation, in addition to the correlation with intrinsic motivation, in the school environment. Eyal and Roth (2011) have established a pos-

itive association between transformational leadership style and intrinsic motivation, as well as between transactional leadership and extrinsic motivation. The link between leadership style and motivation in the Eres (2011) study was insignificant.

After reviewing the relevant literature, no similar research was found in Bosnia and Herzegovina, which is why this research represents a pioneering step. Apart from the general theoretical contribution, the importance of this research lies in the fact that it can encourage future similar studies of the role of elementary school principals in developing teacher motivation, thus broadening the theoretical knowledge in this field.

One limiting factor to the research is the fact that, although it has been used in educational institutions before, the Multifactor Leadership Questionnaire is not specifically designed for school principals, and the position of a school principal differs from a position of a leader of market-oriented work organizations, with principals having much fewer rights and obligations. Additionally, primary education in Bosnia and Herzegovina is under the jurisdiction of 12 different levels of government (10 cantons in the Federation of Bosnia and Herzegovina, Republika Srpska and Brčko District), and any similar future study should be based on a sample that will be regionally representative.

Practically, the results of this research can encourage activities in terms of designing and implementing formal or informal training programs for future school leaders, all with the aim of creating a more stimulating environment and, ultimately, promoting student performance, i.e. expected educational outcomes in general. Currently, in the Tuzla Canton, the requirements for being hired as a school principal is having a teaching or professional associate position in a school and having five years of work experience. Leadership competencies are not imperative.

CONCLUSION

The hypothesis set at the beginning of the research was confirmed. The relation between the perceived style of principal leadership and teacher motivation has been established, in a way that transformational leadership primarily contributes to intrinsic motivation, transactional leadership contributes to aspects of extrinsic motivation (introjected, identified and external regulation), and laissez faire leads to amotivation. At most 13% of the variance in teacher motivation can be explained by the principal's leadership style. The probable reason for such results is the complexity of teacher motivation, which is influenced by numerous both hygiene and motivating factors.

REFERENCES

1. Alasad, Salih (2017), "The leadership styles of principals in bedouin secondary School and teachers motivation", *Philosophy Study*, Vol. 7, No. 3, 153-168.
2. Avolio, Bruce J., Bernard M. Bass (2002), *Developing potential across a full range of leadership: Cases on transactional and transformational leadership*, Lawrence Erlbaum associates, New Jersey
3. Avolio, Bruce J., Bernard M. Bass (2010), *Višefaktorski upitnik rukovođenja [Multifactor Leadership Questionnaire]*, priručnik, Naklada Slap, Jastrebarsko
4. Baard, Paul P., Edward L. Deci, Richard M. Ryan (2004), "The relation of intrinsic need satisfaction to performance and well-being in two work settings", *Journal of applied psychology*, 34, 92-98.
5. Bass, Bernard M. (1985), *Leadership and performance beyond expectations*, Free Press, New York
6. Bass, Bernard M. (1990), "From transactional to transformational leadership: Learning to share the vision", *Organization dynamics*, 18(3), 19-36.
7. Bass, Bernard M., Ronald E. Riggio (2006), *Transformational leadership*, Second edition, Lawrence Erlbaum associates, New Jersey
8. Biggerstaff, Joseph K. (2012), *The relationship between teacher perceptions of elementary school principal leadership style and teacher job satisfaction*, PhD Thesis, Western Kentucky University
9. Bojanović, Radojica (2004), *Psihologija međuljudskih odnosa*, peto izdanje, Centar za primenjenu psihologiju, Beograd
10. Bono, Joyce E., Timothy A. Judge (2003), "Self-concordance at work: Towards understanding the motivational effects of transformational leaders", *Academy of management journal*, Vol. 46, No. 5, 554-571.
11. Burns, James M. (1978), *Leadership*, Open road integrated media, New York
12. Deci, Edward L., Richard M. Ryan (1985), *Intrinsic motivation and self-determination in human behavior*, Springer science+business media, New York
13. Deci, Edward L., Richard M. Ryan (2000), "The „what“ and „why“ of goal pursuits: Human needs and the self-determination of behavior", *Psychological inquiry*, Vol. 11, No. 4, 227-268.
14. Ereş, Figen (2011), "Relationship between teacher motivation and transformational leadership characteristics of school principals", *International journal of education*, Vol. 3, No. 2, 1-17.

15. Everard, K. Bertie, Geoffrey Morris, Ian Wilson (2004), *Effective school management*, Fourth edition, A Sage publications company, London
16. Eyal, Ori, Guy Roth (2011), "Principals' leadership and teacher's motivation: Self-determination theory analysis", *Journal of educational administration*, Vol. 42, No. 3, 256-275.
17. Fernet, Claude, Caroline Senécal, Frédéric Guay, Herbert Marsh, Martin Dowson (2008), "The work task motivation scale for teachers (WTMST)", *Journal of career assessment*, Vol. 16 No. 2, 256-279.
18. Gagné, Marylène, Edward L. Deci (2005), "Self-determination theory and work motivation", *Journal of organizational behavior*, 26, 331-362.
19. Gatsinzi, Patrick, Jesse Role, Lazarus Ndiku Makewa (2014), "Work and school related variables in teacher motivation in Gasbo District, Rwanda", *Journal of education and training*, Vol. 1, No. 2, 262-275.
20. Gilbar, Charlotte Rognmoe (2014), *Principals' Leadership and Teachers' Motivation: A Study of the Relationship in the School Reform Era*, PhD Thesis, Lynchburg College
21. Gorozidis, Georgios, Athanasios G. Papaioannou (2014), "Teachers' motivation to participate in training and to implement innovations", *Teaching and teacher education*, No. 39, 1-11.
22. Guay, Frederic, Geneviève A. Mageau, Robert J. Vallerand (2003), "On the hierarchical structure of self – determined motivation: A test of top-down, bottom-up, reciprocal, and horizontal effects", *Personal and social psychology bulletin*, Vol. 29, No. 8, 992-1004.
23. Jesus, Saul Neves de, Willy Lens (2005), "An integrated model for the study of teacher motivation", *Applied psychology: An international review*, 54(1), 119-134.
24. Judge, Timothy A., Remus Ilies (2002), "Relationship of personality to performance motivation: A meta-analytic review", *Journal of applied psychology*, Vol. 87, No. 4, 797-807.
25. Judge, Timothy A., Ronald F. Piccolo (2004), "Transformational and transactional leadership: A meta-analytic test of their relative validity", *Journal of applied psychology*, Vol. 89, No. 5, 755-768.
26. Karabenick, Stuart A., Anne Marie Conley (2011), *Teacher motivation for professional development*, National science foundation, Michigan
27. Krech, David, Richard S. Crutchfield (1969), *Elementi psihologije [Elements of Psychology]*, Naučna knjiga, Beograd

28. Lewin, Kurt, Ronald Lippitt, Ralph K. White (1939), "Patterns of aggressive behaviour in experimentally created „social climates“", *Journal of social psychology*, 10, 271-301.
29. Mihaliček, Sanja, Majda Rijavec (2009), "Motivacija učitelja engleskog jezika za rad", *Napredak*, 150(1), 39-53.
30. Nyakundi, Teresa Kemunto (2012), "Factors affecting teacher motivation in public secondary schools in Thika West District, Kiambu County", MA Thesis, Kenyatta University
31. OECD (2007a), *Education at a Glance: OECD Indicators 2007*, OECD, Paris
32. OECD (2007b) *PISA 2006: Science Competencies for Tomorrow's World*, OECD, Paris
33. Pelletier, Luc G., Chantal Séguin-Lévesque, Louise Legault (2002), "Pressure from above and pressure from below as determinants of teachers' motivation and teaching behaviors", *Journal of educational psychology*, Vol. 94, No. 1, 186-196.
34. Perlman, Dana J. (2013), "Effective teaching and motivation: Application of self – determination theory", *Journal of research, policy and practice of teachers & teacher education*, Vol. 3, No. 2, 31-37.
35. Petz, Boris, Ivan Furlan, Slavko Kljajić, Vladimir Kolesarić, Mirjana Krizmanić, Silvija Szabo, Branimir Šverko (2005), *Psihologijski rječnik*, Naklada Slap, Jastrebarsko
36. Pont, Beatriz, Deborah Nusche, Hunter Moorman (2008a), *Improving School Leadership, Volume 1: Policy and Practice*, Paris, OECD
37. Rasheed, Muhammad Imran, Hassan Danyal Aslam, Shakeel Sarwar (2010), "Motivational issues for teachers in higher education: A critical case of IUB", *Journal of management research*, Vol. 2, No. 2, 1-23.
38. Rot, Nikola (2004), *Opšta psihologija*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd
39. Ryan, Richard M., Edward L. Deci (2000), "Intrinsic and Extrinsic Motivations: Classic Definitions and New Directions", *Contemporary Educational Psychology*, 25, 54-77.
40. Shepherd-Jones, Anna R., Jill D. Salisbury-Glennon (2018), "Perceptions matter: The correlation between teacher motivation and principal leadership style", *Journal of Research in Education*, Vol. 28, No. 2, 93-131.
41. Staničić, Stjepan (2011), *Menadžment u obrazovanju*, Centar za marketing u obrazovanju, Gornji Milanovac

42. Ud Din, Muhammad Naseer, Humaira Tufail, Shabnam Shereen, Allah Nawaz, Anjum Shahbaz (2012), "Factors affecting teacher motivation at secondary school level in Kohat City", *Interdisciplinary journal of contemporary research in business*, Vol. 3, No. 10, 442-449.
43. Walker, Kristin Marquette (2015), "Perceptions of leadership: Impact of leadership style and gender on employee motivation", PhD Thesis, Walden university
44. Wasserman, Egoza, Sigal Ben-eli, Ortal Yehoshua, Ravit Gal (2016), "Relationship between the Principal's Leadership Style and Teacher Motivation", *International Journal of Learning, Teaching and Educational Research*, Vol. 15, No. 10, 180-192.
45. Zvonarević, Mladen (1978), *Socijalna psihologija*, Drugo izdanje, Školska knjiga, Zagreb

PERCIPIRANI STIL RUKOVOĐENJA DIREKTORA KAO FAKTOR RADNE MOTIVACIJE NASTAVNIKA U OSNOVNIM ŠKOLAMA

Sažetak:

U radu su predstavljeni rezultati istraživanja provedenog na 467 nastavnika iz 25 osnovnih škola na širem gradskom području Tuzle. Predmet istraživanja bio je odnos rukovoditeljskog stila direktora, kako ga percipiraju nastavnici, i radne motivacije nastavnika. Za prikupljanje podataka korišteni su Višefaktorski upitnik rukovođenja (MLQ) i Skala nastavničke motivacije (WTMST). Dobijeni rezultati ukazuju na povezanost opaženog stila rukovođenja direktora i motivacije nastavnika, i to na način da transformacijsko rukovođenje primarno doprinosi unutarnjoj motivaciji, transakcijsko vidovima vanjske motivacije (introjicirana, identificirajuća i vanjska regulacija), te laissez faire amotivaciji. Najviše 13% varijance motivacije nastavnika moguće je objasniti stilom rukovođenja direktora. Vjerovatni razlog ovakvih rezultata je složenost motivacije nastavnika na koju utječu brojni kako higijenski tako i faktori motivacije.

Ključne riječi: školski direktori; transformacijsko, transakcijsko, laissez faire rukovođenje; nastavnici; radna motivacija; SD teorija

Adresa autora

Authors' address

Gabriel Pinkas

Univerzitet u Tuzli

Filozofski fakultet

gabriel.pinkas@untz.ba

društvene i humanističke studije

ČASOPIS
FILOZOFSKOG
FAKULTETA
UTUZLI

PRILOZI IZ PSIHOLOGIJE

Anela Hasanagić, Andrea Andrić

PROVJERA PSIOMETRIJSKIH KARAKTERISTIKA SKALE

AKADEMSKOG STRESA NA UZORKU SREDNJOŠKOLACA /

PSYCHOMETRIC EXPLORATION OF THE SCALE OF ACADEMIC

STRESS (PAS) ON THE SAMPLE OF HIGHSCHOOL STUDENTS 347

UDK 159.944.4

Primljeno: 04. 09. 2020.

Izvorni naučni rad

Original scientific paper

Anela Hasanagić, Andrea Andrić

PROVJERA PSIHOMETRIJSKIH KARAKTERISTIKA SKALE AKADEMSKOG STRESA NA UZORKU SREDNJOŠKOLACA

Akademski stres je stres koji se vezuje za školsko okruženje. Pitanje akademskog sve više zaokuplja istraživače, a sa ciljem prevencije mentalnog zdravlja učenika i studenata. Cilj istraživanja je validacija skale akademskog stresa autora Bedewy Gabriel (2015) na uzorku učenika srednje škole. U istraživanju je sudjelovalo 200 učenika srednjih škola različitih usmjerenja (102 ženskih i 82 muških) između 15 i 18 godina. Korištena je PAS skala prevedena i prilagođena na B/H/S za potrebe istraživanja, koja se sastoji od 18 čestica, a za koju je prethodno urađen prijevod i back-translation.

Item analiza je pokazala da 12 čestica PAS skale ima zadovoljavajuću diskriminatornu valjanost i indekse pouzdanosti. Čestice koje nisu zadovoljavale navedene kriterije su označene kao suspektne, a nakon faktorske analize je i potvrđeno da ove čestice trebaju biti izbačene. To su čestice pod rednim brojem : 1., 2., 3., 4., 5. i 8. Cronbach Alpha koeficijent kompletne skale je 0,799, dok je prema subskalama nešto niži i kreće se od 0,555 do 0,783. Inicijalnom eksploratornom faktorskom analizom smo dobili faktorsko rješenje koje nije bilo interpretabilno, te smo ponovili postupak sa zadanim brojem faktora na tri i uključenom Varimax rotacijom. Ovako smo dobili tri faktora koji objašnjavaju 54% varijance, a koji prema sadržaju odgovaraju faktorima datim od strane autora: Stres vezan za ispite i školske obaveze, Stres vezan za akademsku samopercepciju učenika i Stres vezan za akademska očekivanja.

Zaključno, ovaj mjerni instrument ima zadovoljavajuće metrijske karakteristike, sa 12 itema koji zadovoljavaju sve psihometrijske kriterije.

Ključne riječi: akademski stres; osjetljivost; pouzdanost; valjanost

1. UVOD

Stres je danas postao sastavni dio života svih nas, kako sredovječne, radne populacije, tako i starijih, pa i onih mlađih. Djeca već sa polaskom u školu uveliko počinju doživljavati stres, te razvijaju prilično širok dijapazon reakcija na stres. Stres se općenito, definira kao stanje narušene psihofiziološke ravnoteže nastalo usljed djelovanja nekog stresora. Stresori su događaji koje pojedinac percipira i na koje reagira u skladu sa tom percepcijom. Suština je kod definiranja stresa kao takvog obratiti pažnju na subjektivni doživljaj stresora, budući da su reakcije na stres uglavnom individualne i da neko dešavanje za jednog pojedinca ne predstavlja stres, dok će neko drugi taj isti stresor doživjeti kao najgori mogući.

Klasična definicija koju su postavili Lazarus i Folkman (1984) opisuje suočavanje sa stresom kao kontinuirano i promjenljivo, kognitivno i bihevioralno nastojanje da se izađe na kraj sa specifičnim spoljašnjim i/ili unutrašnjim zahtjevima, koje je osoba procijenila kao teške ili kao one koji premašuju njene lične resurse. Danas je prihvaćeno da je stres sastavni dio života i da ljudsko funkcioniranje ovisi o tome kako se ljudi s njim nose (Tomašević, Leutar i Horvat 2016).

Također, važno je naglasiti da su za pojedinca stresne situacije i neke situacije koje u svakodnevnom životu ne nazivamo stresnim, pa tako imamo vrlo slične reakcije na doživljaje, odnosno stresore koji su polariteti životnih dešavanja. Drugim riječima stresori mogu biti i pozitivna, jednako kao i negativna dešavanja u našem životu. Tako Seyle (1956; prema Carnegie 2012) navodi tri oblika stresa:

- a) *Eustres (+)* - pozitivna kognitivna reakcija koja najčešće pozitivno utječe na zdravlje, te izaziva u čovjeku osjećaj ispunjenosti ili neke druge ugodne osjećaje. Holmes i Rahe (1967) navode kao primjer da sklapanje braka, pronalaženje unosnog posla može izazvati stresne odgovore.
- b) *Stres (-)* - destruktivna, negativna stresna reakcija. Proizlazi iz naše reakcije na situacije za koje smatramo da nad njima nemamo kontrolu niti utjecaj, pa kao rezultat imamo reakciju borbe ili bijega.
- c) *Hiperstres (-)* - dugotrajna izloženost stalno negativnom stresu koja rezultira negativnim posljedicama po odnose, zdravlje i radni učinak.

Bilo da je pozitivan ili negativan, stres je praćen određenim endokrinim promjenama, a koje rezultiraju pojačanim radom srca, povišenim krvnim pritiskom i sl, ali i ponašajnim promjenama u vidu anksioznosti, depresije, pa čak i sagorijevanja (eng. burn-out). Prema Havelka i Krizmanić (1995) moguće je identificirati nekoliko skupina reakcija na stres, a to su:

- a) *Promjene ponašanja* uzrokovane stresom koje se odnose na vidljivo ponašanje osobe, npr. svadljivost, pretjerano jedenje i pijenje, vikanje, povlačenje isl.
- b) *Psihološke manifestacije* u vidu kognitivnih (pojačana pažnja ili nedostatak pažnje, kvalitetnije prosuđivanje ili smanjena sposobnost rasuđivanja) ili emocionalnih reakcija (strah, bijes, mržnja).
- c) *Fiziološke reakcije* – tjelesne reakcije koje su rezultat djelovanja autonomnog nervnog sistema i endokrinih žlijezda (pojačano znojenje, osjećaj vrućine, suhoća usta, naglo izlučivanje šećera u krv, izlučivanje raznih hormona kao što su adrenalin, kortikosteroidi, tiroksin) (Lacković-Grgin 2004).

1.1. Akademski stres

Stres je postao svakodnevnicom među ljudima različite dobi, zanimanja, porijekla. I među djecom nalazimo da je stres, a posebno stres vezan za školu, izuzetno prisutan, te kao takav zahtijeva posebnu pažnju. Tome u prilog govore Burnett i Fanshawe (1997) koji navode devet najčešćih stresora djece i adolescenata od kojih su prva četiri izravno vezana za školu: 1. metode podučavanja, 2. odnos s nastavnikom, 3. preopterećenost školom, 4. školska okolina, 5. osjećaj ranjivosti, 6. vremenska organizacija, 7. težnja za nezavisnošću, 8. strah od budućnosti i 9. odnos s roditeljima.

U literaturi se stres vezan za školu naziva akademski stres. Izvori akademskog stresa su vrlo raznoliki, od metoda podučavanja nastavnika, školske ocjene, očekivanja od djeteta, pa sve do školske okoline (odnosa sa vršnjacima, bullinga i sl.), te tako vidimo da su naša djeca neminovno izložena svakodnevnom akademskom stresu, a njihovo funkcioniranje zavisi zapravo od toga u kojoj mjeri će razviti adekvatne mehanizme suočavanja sa stresom. Brdar i Rijavec (1998) kao prilog obrazloženju značaja školske ocjene ističu da se, u stvari, preko ocjene zadovoljavaju mnoge druge potrebe: dokazivanje vlastite sposobnosti, bolji status u grupi vršnjaka te ugađanje roditeljima (dobijanje naklonosti i pažnje), ali i učiteljima. Nažalost, danas ocjena predstavlja ekvivalent vrijednosti djeteta, što ima velike posljedice na funkcioniranje djeteta.

Izvori stresa u školi su mnogobrojni, i neminovno je da utječu na mentalno zdravlje, ponašanje ali i opće funkcioniranje djeteta, učenika. Pritisak za obavljanje aktivnosti na nastavi stvara stres koji utječe na kognitivne sposobnosti učenika i kasnije akademski potencijal (Klein i Boals 2001). Unutar radnog pamćenja, doživljaj stresa negativno utiče na verbalno razumijevanje i zadržavanje verbalnih informacija

(Moriya i Sugiura 2012). Važno je napomenuti da je radno pamćenje povezano s akademskim vještinama kao što su čitanje, pisanje i razumijevanje jezika, a pokazalo se i kao medijator između akademskog stresa i akademskog uspjeha. Stoga, ako učenici doživljavaju akademski stres, to može biti negativno povezano s njihovim sposobnostima radnog pamćenja, a može biti i povezano sa nižim akademskim postignućem. Tako se akademski stres i reakcije na njega pojavljuju kao jedan začarani krug iz kojeg se dijete teško može samostalno izvući. Dijete koje je pod stresom (strahom) od usmenog ispitivanja na tu situaciju će reagirati tako što će njegovo radno pamćenje, verbalna fluentnost i drugi kognitivni procesi biti blokirani, te će samim tim i njegov učinak biti manji. Usljed toga ono razvija još veći stres, odnosno reakciju na ono što uslijedi jer nije zadovoljno sobom i svojim učinkom.

Važno je imati na umu da stres ne djeluje na svakog učenika podjednako. Neka djeca su rezistentnija od drugih, nekima je stres pozitivna energija u smislu da pobuđuje njihov aktivnost, tjera ih da se bore i pokažu više od onoga što mogu i znaju, dok druge zna potpuno blokirati. Rezultati istraživanja ukazuju da akademski stres ne dovodi samo do pritiska kod ljudi nego on obično rezultira i mnogim većim problemima koji prema Lacković-Grgin (2004) dovode do nastanka anksioznosti i depresije osobito kod mlađe populacije. Anksiozne osobe se teže prilagođavaju novim stvarima i lako gube samokontrolu i samopoštovanje, što ima za posljedicu da na ispitnim rokovima postaju okupirane sobom, te zbog izrazitog osjećaja manje vrijednosti, samooptuživanja postižu slabije rezultate, kao što i osobe zahvaćene određenim stupnjem depresije gube volju za rad. Rezultati istraživanja upozoravaju i na pojavu suicida kod adolescenata koji se događa kao posljedica školskog stresa, lokusa kontrole i doživljaja nekompetentnosti (Martin i sur. 2005). Sve ovo govori u prilog potrebe za dijagnostičkim sredstvom pomoću kojeg bi se na pouzdan i valjan način došlo do detektovanja prisustva akademskog stresa, a kako bi se omogućilo preventivno djelovanje.

2. METODOLOŠKI DIO

2.1. Problem istraživanja

Cilj istraživanja jeste ispitati metrijske karakteristike instrumenta za mjerenje akademskog stresa učenika - PAS skala (Perceived academic stress), autora Bedewy i Gabriel (2015) na uzorku srednjoškolaca.

2.2. Ispitanici

Istraživanjem je obuhvaćeno 200 učenika srednje škole, od 1. do 4. razreda, pri čemu smo nastojali imati heterogen uzorak prema zanimanjima učenika, pa su tako uzorak sačinjavali učenici gimnazije, ekonomske, poljoprivredne i elektrotehničke škole. Također, vodili smo računa i o ravnomjernoj raspodjeli kada je u pitanju spol, te je tako u uzorku bilo 98 učenika i 102 učenice.

2.3. Instrumentarij

Instrumenati koji su korišteni u svrhu provođenja ovog istraživanja su PAS skala, koja je prevedena i prilagođena na B/H/S jezik (prijevod i back-translation), i sociodemografski upitnik kako bi prikupili relevantne informacije o ispitanicima.

Skala percepcije akademskog stresa (Bedewy i Gabriel 2015) sastoji se od 18 čestica koje se odnose na vlastitu percepciju o doprinosima akademskog stresa. Odgovaranje se vršilo po principu Likertove skale kojom se nastoji doznati stupanj slaganja, odnosno neslaganja ispitanika s nekom tvrdnjom s pet ponuđenih odgovora.

Skala percepcije akademskog stresa se sastoji od dva dijela. U prvom dijelu nalazimo 5 čestica, na koje se odgovaralo od 1 do 5, pri čemu su ti brojevi imali značenja: 1 - u potpunosti se ne slažem, 2 - ne slažem se, 3 - nit se slažem nit se na slažem, 4 - slažem se, 5 - u potpunosti se slažem. Drugi dio skale se sastojao od 13 čestica, na koje se također odgovaralo prema Likertovoj skali, ali su brojevi imali obrnuti redoslijed značenja: 1 - u potpunosti se slažem, 2 - slažem se, 3 - niti se slažem niti se ne slažem, 4 - ne slažem se, 5 - u potpunosti se ne slažem.

Ova skala je bila namijenjena za mjerenje uočenih izvora stresa među studentima. Skala percepcije akademskog stresa zasnovana je na empirijskim dokazima i novim pregledima literature, a razvijena je od strane 12 stručnjaka koji su sudjelovali u procesu vrednovanja sadržaja instrumenta. Razvijeni instrument imao je pouzdanost unutarne konzistentnosti od 0,7 (Cronbach's alfa), pri čemu su postojali dokazi za valjanost sadržaja, unutar kojeg je faktorska analiza rezultirala s četiri korelirana i teoretski značajna faktora.

Stručnjaci su identificirali popis specifikacija s tri glavne komponente koje karakteriziraju izvore akademskog stresa učenika:

- (1) podskala stresa vezanog za akademska očekivanja koja je obuhvaćala 4 čestice
- (2) podskala stresa vezanog za ispite i školske obaveze koja je obuhvaćala 8 čestica

(3) podskala stresa vezanog za akademsku samopercepciju učenika a koja je obuhvaćala 6 čestica.

Stavke vezane uz ove akademske stresove su pretvorene u upitnik s 18 čestica po Likertovom principu odgovaranja od 1 do 5. Skala je sačinjena inicijalno za studente (fakultetske obaveze), ali je zbog svrhe istraživanja prilagođena za srednjoškolce. Nakon prijevoda i back-translation skale, skala je primijenjena na pilot uzroku, te smo nakon uvida da je skala uopće primjenjiva kontaktirali autore skale putem e-maila i dobili njenu saglasnost na prijevod i upotrebu skale u istraživanju.

3. REZULTATI I DISKUSIJA

3.1. *Item analiza*

Item analiza je provjerena putem analize aritmetičkih sredina čestica, item – total korelacije kao i kroz indekse pouzdanosti čestica.

Ukoliko analiziramo aritmetičke sredine čestica, možemo vidjeti da sve osim čestice 10. imaju aritmetičku sredinu koja se kreće od 2 do 4, što indicira da itemi imaju zadovoljavajuću diskriminatornu valjanost. Inače kada imamo stavke na višestepenoj skali, sasvim je očekivano da su neke stavke pozitivno ili negativno asimetrične, te diskriminatorna valjanost ne može ni biti u potpunosti određena na ovaj način kao što je to u itemima koji imaju samo tačno-netačno odgovore.

Item – total korelacije govore o korelacijama koje nisu statistički značajne za čestice 4, 5 i 8, pa samim tim ni korigirane item – total korelacije nisu u skladu sa kriterijem od 0,3. Nadalje, uzimajući u obzir čestice 1,2 i 3 vidljivo je da su njihove korelacije sa sveukupnim skorom statistički značajne, ali niske, te da njihove korigirane item – total korelacije, odnosno indeksi pouzdanosti nisu zadovoljavajući ($< 0,3$). Dakle, sve navedene čestice nemaju ili imaju jako niske korelacije sa sveukupnim skorom na PAS skali, korigirane item – korelacije, odnosno indekse pouzdanosti koji nisu zadovoljavajući, odnosno viši od 0,3 (Robison, Shaver i Wrightsam 1991; Cristobal i sur. 2007; Bhat, Hussanie i Khan 2016) te ne doprinose značajno pouzdanosti čitave skale, odnosno ako se navedene čestice izbrišu Cronbach – alpha (koji za čitavu skalu u ovom istraživanju iznosi 0,664) je viši.

Tabela 1. Item analiza PAS skale (N=200)

Čestice	M	Sd	Item-korelacije	Korigirane item-total korelacije	Cronbach Alpha ukoliko se item izbriše
1. Uvjeran sam da ću biti uspješan student.	2,66	1,063	,177*	,052	,672
2. Uvjeran sam da ću biti uspješan u svojoj budućoj karijeri.	2,19	0,948	,327*	,221	,655
3. Mogu lako donositi akademske odluke.	2,77	1,029	,237*	,118	,665
4. Vrijeme koje se dodjeljuje za nastavu i akademski rad je dovoljno.	2,85	1,115	-,018	-,148	,693
5. Imam dovoljno vremena za opuštanje nakon posla.	2,17	1,358	-,082	-,137	,712
6. Moji učitelji su kritični prema mom akademskom uspjehu.	2,72	1,135	,525**	,369	,638
7. Bojim se da ću ove godine propustiti tečajeve.	2,93	1,407	,507**	,367	,636
8. Mislim da je moja briga oko ispita slabost karaktera.	2,65	1,259	,083	-,066	,689
9. Nastavnici imaju nerealna očekivanja od mene.	2,81	1,199	,534**	,421	,631
10. Veličina nastavnog plana i programa je prekomjerna.	1,54	1,279	,525**	,402	,633
11. Vjerujem da je količina zadatka za posao previše.	2,81	1,191	,658**	,567	,613
12. Ne mogu nadoknaditi ako izađem iza posla.	2,90	1,318	,490**	,358	,638
13. Nerealna očekivanja mojih roditelja mi čine stres.	3,21	1,380	,371**	,218	,657
14. Natjecanje s mojim vršnjacima za ocjene je vrlo intenzivno.	3,34	1,274	,344**	,202	,658
15. Ispitna pitanja su obično teška.	2,72	1,135	,632**	,541	,618
16. Vrijeme ispita je kratko za ispunjavanje odgovora.	3,17	1,357	,602**	,510	,624
17. Vrijeme ispita za mene je vrlo stresno.	2,61	1,311	,555**	,434	,428
18. Čak i ako položim ispite, zabrinut sam zbog pronalaska posla.	2,86	1,256	,532**	,412	,632

*korelacije značajne na nivou od ,05,

**korelacije značajne na nivou od 0,01%

Ovakve slabe karakteristike čestica impliciraju potrebu izbacivanja sljedećih čestica:

1. *Uvjeran sam da ću biti uspješan student.*
2. *Uvjeran sam da ću biti uspješan u svojoj budućoj karijeri.*
3. *Mogu lako donositi akademske odluke.*
4. *Vrijeme koje se dodjeljuje za nastavu i akademski rad je dovoljno.*
5. *Imam dovoljno vremena za opuštanje nakon posla.*
8. *Mislim da je moja briga oko ispita slabost karaktera.*

Gledajući i sadržajno, ove čestice se ne odnose na učenike srednje škole, na kojima je upitnik primijenjen, tako da je i korektno dovesti u pitanje prisustvo ovih čestica u upitniku kada je namijenjen učenicima srednje škole. Njihovo uklanjanje bi rezultiralo reduciranjem broja čestica u PAS skali na 12 itema, ali i povećanjem metrijskih karakteristika mjernog instrumenta, a kako je utvrđeno u daljnjoj obradi. Preostalih 12 čestica se prema autorima skale raspoređuju u 3 subskale: *subskala stresa vezanog za akademska očekivanja* (6, 9, 13 i 14), *subskala stresa vezanog za kontrolne zadatke i školske obaveze* (10, 11, 12, 15, 16 i 17) i *subskala stresa vezanog za akademsku samopercepciju učenika* (7 i 18). Navedene čestice imaju zadovoljavajuću diskriminatornu valjanost, statistički značajne korelacije sa sveukupnim rezultatom na PAS skali te zadovoljavajuće indekse pouzdanosti. Izuzetak od zadovoljavajućih indeksa pouzdanosti, odnosno indeksa koji su iznad 0,3, čine čestice pod brojem 13 i 14, ali su ostavljene u daljnjoj obradi jer imaju statistički značajne korelacije sa sveukupnim skorom. K tome, njihovo izbacivanje ne bi rezultiralo povećanjem pouzdanosti sveukupne skale, što upućuje na zaključak da navedene čestice doprinose sveukupnoj pouzdanosti PAS skale. Slične rezultate nalazimo u ranijim istraživanjima o stresu (Milošević 2010) gdje je kod validacije skale za ispitivanje stresa zdravstvenih radnika u Republici Hrvatskoj sugerirano da se unutar skale zadrže čestice koje imaju neznatno manju međusobnu korelaciju s pripadajućom ljestvicom, ali imaju zadovoljavajući ukupni koeficijent pouzdanosti istog faktora. Nadalje, neki istraživači koriste "blaži kriterij" prema kojem indeks pouzdanosti svake čestice mora biti viši od 0,2 (Steinl, Nel i Lee 2005; Wongpakaran, Wongpakaran i Ruktakul 2011) te prema kojem navedene čestice zadovoljavaju kriterije za daljnje zadržavanje unutar PAS instrumentarija.

3.2. Osjetljivost

Husremović (2016) objašnjava osjetljivost testa kao potencijal testa da razlikuje ispitanike po određenoj karakteristici. Kao indikatori osjetljivosti korišteni su totalni

raspon i pokazatelj normalnosti distribucije te su rezultati, kao i osnovni deskriptivni pokazatelji, prikazani u tabeli broj 2.

Tabela 2. *Osnovni deskriptivni parametri rezultata na PAS skali (N=200)*

	M	C	Sd	IQR	MR	Min	Max	Skewness	Kutosis
PAS	23,465	35	8,401	6	54	12	54	-,183	-,290

Najniži rezultat na PAS skali iznosi 12, a najviši 54 što znači da je raspon rezultata 42 boda. Navedeno znači da rezultati ove skale pokrivaju otprilike 87,5% teoretskog raspona, što upućuje na dobru osjetljivost PAS skale, odnosno dobru mogućnost diskriminiranja ispitanika po dimenziji akademskog stresa. Ukoliko iste karakteristike posmatramo odvojeno po subskalama, onda to izgleda kao u tabeli 3.

Tabela 3. *Prikaz osnovnih deskriptivnih parametara rezultata postignutih na pojedinim subskalama PAS skale (3)*

	M	Sd	Min	Max	IMR	Skewness	Kutosis
1.subskala	12,310	4,763	4	20	16	-,374	-,265
2.subskala	16,360	2,403	6	28	22	-,016	-,403
3.subskala	5,795	2,416	2	10	8	,012	-,916

Govoreći o osjetljivosti različitih podskala kada se u obzir uzme dobijeni i teoretski raspon, iz tabele 3 je vidljivo da je najniži rezultat na prvoj subskali 4, a najviši 20, što znači da rezultati ove subskale pokrivaju 100% teoretskog raspona, kao i rezultati treće subskale. Rezultati druge subskale pokrivaju 91,7% teoretskog raspona s najvišim postignutim rezultatom od 28. Uvidom u osjetljivost pojedinih subskala dolazi se do zaključka da sve subskale imaju veću diskriminativnu valjanost od sveukupne PAS skale u ovom istraživanju.

Dobijeni rezultati su u skladu s rezultatima prijašnjih istraživanja u kojima se koristio isti instrumentarij a koja su pokazala da PAS skala ima dobru diskriminativnu valjanost (Ramli i sur. 2017) odnosno da skala adekvatno razlikuje studente koji percipiraju različite nivoe akademskog stresa.

3.3. Pouzdanost

Pouzdanost testa je jedna od osnovnih metrijskih karakteristika koja govori o konzistenciji i preciznosti rezultata mjerenog procesa (Husremović 2016) te kao takva predstavlja bitnu stavku koja se ispituje tijekom validacijskog postupka nekog mjernog instrumenta u psihologiji. Ispitivanje pouzdanosti PAS skale podrazumijevalo je ispitivanje unutarnje konzistencije, tj. svojstva i odnosa pitanja unutar testa koje je bilo uvjetovano samo jednom primjenom testa. Prilikom ispitivanja pouzdanosti testa korišten je Cronbach alpha koeficijent pouzdanosti koji utvrđuje povezanost između pitanja kao mjeru unutarnje konzistencije (Husremović 2016).

Pouzdanost skale u ovom istraživanju je umjerena i iznosi ,799.

Tabela 4. Pouzdanost cijelog instrumenta

Cronbach alpha	Broj itema
,799	12

Statističkom obradom se u ovom istraživanju dobila pouzdanost koje je zadovoljavajuća (0,799), te veća nego u istraživanju Bedewey i Gabriel (2015) u kojem se provjeravala pouzdanost PAS skale na američkim studentima. Ukoliko posmatramo pouzdanost svake subskale odvojeno, onda to izgleda kao u tabeli 5.

Tabela 5. Prikaz pouzdanosti subskala PAS skale

subskale	Cronbach alpha
1. subskala – stres vezan za akademska očekivanja	,555
2. subskala – stres vezan za kontrolne zadatke i školske obaveze	,783
3. subskala – stres vezan za akademsku samopercepciju učenika	,558

Iz prethodne tabele zaključujemo da druga subskala ima najveću pouzdanost te njen Cronbach alpha koeficijent iznosi ,783 što prema nekim istraživačima (Hair i sur. 2010) spada u dobru pouzdanost ukoliko se radi o skalama samoprocjene. Najmanju pouzdanost ima prva subskala od ,555. kao i treće skale koji iznosi ,558. Nešto niži Cronbach alpha koeficijenti prve i treće subskale se vjerovatno mogu

objasniti upotrebom samoprocjene kao glavne metode prikupljanja podataka te malim brojem čestica koje su ostale nakon provedene item analize. Nadalje, pretpostavka koja se veže uz pouzdanost i karakteristike testa jeste da što je test duži, to je njegova pouzdanost veća, s tim da dužina testa podrazumijeva kvalitetna pitanja (Husremović 2016). Moramo imati na umu činjenicu da su čestice koje su izbačene iz dalje obrade imale niske indekse pouzdanosti, te smo zapravo njihovim uklanjanjem povećali pouzdanost instrumenta, kao i subskala, ali to ne znači da kao jedno od rješenja za poboljšanje valjanosti ne bi bilo dobro dodati nove prikladne stavke sa boljim metrijskim karakteristikama.

Zaključno, sveukupna pouzdanost skale je zadovoljavajuća bez obzira na manji broj čestica u odnosu na autorsko istraživanje, što sugerira na upotrebnu valjanost navedenog instrumenta na bosanskohercegovačkom uzorku te konzistentnost i oslobođenost rezultata od pogreške mjerenja, a za što utemeljenost nalazimo i u radovima Urbina (2004) koji smatra da bismo mogli vjerovati testnim rezultatima, mi moramo biti uvjereni da ako će ispitanici, ako im damo test nekoliko puta, postići slične ili iste rezultate.

3.4. Konstruktna valjanost

Ispitivanje strukture PAS skale se provodilo uz pomoć faktorske analize. Faktorska analiza predstavlja generičko ime za mnoštvo procedura razvijenih u svrhu analize interkorelacija unutar jednog skupa varijabli i posljedične redukcije dimenzionalnosti prostora (Fazlić i Đongalić 2015).

Inicijalna faktorska analiza je urađena na svih 18 itema i dobijena su 4 faktora, koji zajedno objašnjavaju 57% varijance. Faktorska struktura, koja je odrađena na svim česticama i čitavom uzorku, također ukazuje da postoje određeni problematični itemi (1, 2, 3, 4, 5 i 8), gdje se itemi 1, 2 i 3 svrstavaju u poseban faktor (II faktor prema FA), dok itemi 4, 5 i 8 imaju vrlo male saturacije sa svim ekstrahiranim faktorima, tačnije itemi 4 i 5 imaju najviše saturacije sa faktorom I, a item 8 sa faktorom III. Ipak, smatramo da je ovo potvrdilo nalaze item analize, kao i sugestiju da ti itemi ne treba da budu u konačnoj formi instrumenta namijenjenog srednjoškolcima.

Prije provedbe eksploratorne analize ispitali smo preduvjete za provođenje faktorske analize na dobijenim podacima te su se preduvjeti pokazali zadovoljavajućima, pri čemu vrijednost Kaiser-Meyer-Olkin koeficijenta iznosi .797,

što se smatra dobrim indikatorom adekvatnosti uzorkovanja varijabli. Bartlettov test sfericiteta ima vrijednost od 601,119 te je statistički značajan ($df=66$, $p<0,05$), što znači da je korištenje faktorske analize prilikom validacije PAS skale opravdano.

U svrhu određivanja značajnih faktora korišten je Kaiser-Guttmanov kriterij ekstrakcije faktora, prema kojem se zadržavaju samo oni faktori koji imaju karakteristične vrijednosti jednake ili veće od 1,00, a kako bismo provjerili optimalan broj faktora, korišten je i Scree-plot prikaz, koji upućuje na to da su tri faktora zapravo optimalno rješenje.

Dobijeno rješenje od 3 faktora objašnjava oko 54 % varijance rezultata na PAS skali. Izdvojeni faktori čine 3 glavne dimenzije PAS skale. Faktor 1 objašnjava najveći postotak varijance rezultata – oko 32%, slijedi ga faktor 2 koji objašnjava otprilike 11% varijance. Na kraju, zadnji ekstrahirani faktor objašnjava oko 9% varijance rezultata postignutih na PAS skali.

Tabela 6. Ekstrahirani faktori na PAS skali i njihovi karakteristični korijeni pod modelom glavnih komponenata

Faktori	Karakteristični korijen	% varijance objašnjen pojedinin faktorom
1	3,940	32,831
2	1,353	11,271
3	1,127	9,388

Dobijeno rješenje bez uključene rotacije nije interpretabilno. Neke čestice su imale dvostruke saturacije, odnosno projicirale su se na dvije ili čak tri komponente (npr. čestice 6 i 10). Također je uočljivo da je prvi faktor zasićen svim česticama. Prema provedenoj faktorskoj analizi prvi faktor bi obuhvaćao čestice broj 6, 7, 9, 10, 11, 12, 15, 16 i 17. Drugi faktor obuhvaća čestice broj 13 i 14, dok treći faktor obuhvaća jedino česticu broj 18. Nakon ovog neinterpretabilnog rješenja, odlučili smo se za faktorsku analizu sa zadanim brojem faktora na 3 i uključenom Varimax rotacijom koju su koristili i autori skale (Bedewy i Gabriel 2015), a koja je ujedno jedna od najčešće korištenih rotacija. Varimax rotacija podrazumijeva minimiziranje broja varijabli sa ekstremnim punjenjima, te omogućava identifikaciju varijable sa faktorom. Varimax rotacija nastoji učiniti visoka punjenja višim, a smanjiti niska punjenja, unutar ograničenja ortogonalnog referentnog okvira (Comrey i Lee 1992).

Tabela 7. Prikaz faktorskih zasićenja nakon provedene Varimax rotacije faktora

Čestice	Faktori		
	Stres vezan za ispite i obaveze	Stres vezan za akademsku percepciju	Stres vezan za akademska očekivanja
6. Moji učitelji su kritični prema mom akademskom uspjehu.	,402		,595
7. Bojim se da ću ove godine propustiti tečajeve.		,700	
9. Nastavnici imaju nerealna očekivanja od mene.	,361		,513
10. Veličina nastavnog plana i programa je prekomjerna.	,793		
11. Vjerujem da je količina zadatka za posao previše.	,786		
12. Ne mogu nadoknaditi ako izadjem iza posla.	,374	,350	
13. Nerealna očekivanja mojih roditelja mi čine stres.			,754
14. Natjecanje s mojim vršnjacima za ocjene je vrlo intenzivno.			,647
15. Ispitna pitanja su obično teška.	,687	,310	
16. Vrijeme ispita je kratko za ispunjavanje odgovora.	,649		
17. Vrijeme ispita za mene je vrlo stresno.	,654		
18. Čak i ako položim ispite, zabrinut sam zbog pronalaska posla.		,768	

Prvi ekstrahirani faktor koji je nazvan *Stres vezan za ispite i obaveze* je sličan inicijalnom faktoru istraživača i sadrži čestice 10, 11, 12, 15, 16 i 17. Drugi faktor obuhvaća čestice pod rednim brojem 7 i 18 koje su u PAS skali dio subskale nazvane: *Stres vezan za akademsku samopercepciju učenika* (primjer čestice: *Čak i ako položim ispite, zabrinut sam zbog pronalaska posla.*). Treći, ujedno i zadnji faktor se odnosi na inicijalni faktor istraživača nazvan: *Stres vezan za akademska očekivanja*, te isto kao i u inicijalnom istraživanju obuhvaća čestice pod brojem 6, 9, 13 i 14 (primjer čestice: *Moji učitelji su kritični prema mom akademskom uspjehu.*). Čestice pod rednim brojem 6 i 9 imaju dijeljena zasićenja s faktorom 1, ali je kod čestice 6 zasićenje faktorom 3 veće od zasićenja prvim faktorom te stoga pripada navedenom trećem faktoru, dok je čestica 9 više zasićena faktorom 1, ali sadržajno pripada trećem te je stoga svrstana u zadnji, odnosno treći faktor. Zaključno, ekstrahirana faktorska struktura upotrebom modela glavnih komponenti i Varimax rotacije daje zadovoljavajuću faktorsku strukturu PAS skale koja je u skladu s faktorskom strukturom predloženom i dobijenom od strane autora.

ZAKLJUČCI

S obzirom na postavljeni problem istraživanja, te s obzirom na dobijene rezultate, moguće je izvesti sljedeće zaključke:

Item analiza je pokazala da većina čestica PAS skale (12) ima zadovoljavajuću diskriminatornu valjanost, indekse pouzdanosti i item – total korelaciju. Šest čestica koje nisu zadovoljavale navedene kriterije item analize su se pokazale i faktorskom analizom kao sporne, te se u krajnjoj verziji sugerira njihovo izbacivanje a za potrebe upitnika primjenjivog na učenike srednje škole. Ove rezultate bi vrijedilo provjeriti drugim sličnim istraživanjem na većem uzorku ispitanika.

Utvrđena pouzdanost PAS skale u ovom istraživanju (0,799) je veća od utvrđene pouzdanosti od strane autora skale (0,7) te je zadovoljavajuća. Također, pouzdanost čitave skale je veća od pouzdanosti pojedinačnih subskala. Govoreći o pouzdanosti skale i testova, pretpostavka koja se veže uz pouzdanost i karakteristike testa jeste da što je test duži, to je njegova pouzdanost veća, s tim da dužina testa podrazumijeva kvalitetna pitanja (Husremović 2016) što bi u ovom slučaju značilo da je PAS skala, čiji je broj čestica reduciran na 12, vjerojatno imala višestruke koristi od proširenja seta pitanja, odnosno uvođenja novih pitanja iste ili veće kvalitete. Također je preporuka ponoviti mjerenje i provjeriti test – retest koeficijent pouzdanosti kako bi se utvrdila ili opovrgnula stabilnost mjerene karakteristike.

Kao indikatori osjetljivosti u ovom istraživanju su korišteni totalni raspon i pokazatelji normalnosti distribucije. Raspon rezultat na PAS skali je pokrivao 87,5% teoretskog raspona što upućuje na dobru osjetljivost PAS skale, odnosno dobru mogućnost diskriminiranja ispitanika po dimenziji akademskog stresa.

Inicijalna eksploratorna faktorska analiza je ponudila 4 faktora, koja su zajedno objašnjavala 57% varijance, međutim nije bila interpretabilna. Stoga je urađena faktorska analizom sa zadanim brojem faktora na 3 i uključenom Varimax rotacijom za 12 itema koji i po item analizi i prema inicijalnim nalazima faktorske analize kontribuiraju kvaliteti skale, kojom smo dobili interpretabilnu faktorsku strukturu, koja prati rješenje ponuđeno od autora testa. Faktori koji se ekstrahiraju su: Stres vezan za ispite i školske obaveze, Stres vezan za akademsku samopercepciju učenika i Stres vezan za akademska očekivanja.

Zaključno možemo reći da se dalje treba raditi na usavršavanju ovog mjernog instrumenta kako bi on bio pouzdan i valjan instrument za detekciju učenika koje treba uključiti u programe dodatne podrške suočavanju sa akademskim stresom. Za sad, ovo što imamo je dosta dobar indikator, ali u svakom slučaju, dodatne provjere,

kao i eventualno proširenje testa, te dalje adaptacije za srednjoškolsku pa i osnovno školsku populaciju bi svakako dobro došle.

LITERATURA

1. Arnold, L. Eugene (1990), *Childhood stress*, John Wiley & Sons, New York
2. Bedewy, Dalia, Adel Gabriel (2015), "Examining perceptions of academic stress and its sources among university students: The perception of academic stress scale", *Health Psychology Open*, 2(2), 1-9.
3. Bödecs, Tamás, Krisztina Cser, János Sándor, Boldizsár Horváth (2009), "The effect of stress and coping strategies on the frequency of mixed depressive-somatic symptoms in the Hungarian adolescent population", *Mentalhigienés pszichoszomatika*, 10 (1), 63-76.
4. Brdar, Ingrid, Majda Rijavec (1998), *Što učiniti kad dijete dobije lošu ocjenu?*, IEP, Zagreb
5. Burnett, Paul C., John P. Fanshawe (1997), "Measuring school-related stressors in adolescents", *Journal of Youth and Adolescence*, 26, 415-428.
6. Carnegie, Dale (2012), *Kako prevladati zabrinutost i stres*, V. B. Z., Zagreb
7. Comrey, Andrew L., Howard B. Lee (1992), *A first course in factor analysis*, Erlbaum, Hillsdale, NJ
8. Cristobal, Eduard, Miguel Guinalíu (2007), "Perceived e-service quality (PeSQ). Managing Service Quality", *An International Journal*, 17, 317-340.
9. De Anda, Diane, Sergio Baroni, Lori Boskin, Lisa Buchwald, Jan Morgan, Jeanee Ow, Julie Siegel Gold, Robert Weiss (2000), "Stress, stressors and coping among high school students", *Children and Youth Services Review*, 22, 441-463.
10. Fajgelj, Stanislav (2003), *Psihometrija: Metod i teorija psihološkog mjerenja*, Centar za primenjenu psihologiju, Beograd
11. Fulgosi, Ante (1979), *Faktorska analiza*, Školska knjiga, Zagreb
12. Gliem, Joseph A., Rosemary R. Gliem (2003), "Calculating, interpreting, and reporting Cronbach's alpha reliability coefficient for Likert-type scales", *Midwest Research-to-Practice Conference in Adult, Continuing, and Community Education*, The Ohio State University, Columbus, OH
13. Hair, Joseph F., William C. Black, Barry J. Babin, Rolph E. Anderson (2010), *Multivariate Data Analysis* (7th ed.), Prentice Hall, Upper Saddle River, NJ

14. Havelka, Mladen, Mirjana Krizmanić (1995), *Psihološka i duhovna pomoć pomagačima*, Dobrotvorno udruženje Dobrobit, Zagreb
15. Husremović, Dženana (2016), *Osnove psihometrije za studente psihologije*, Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo
16. Klein, Kitty, Adriel Boals (2001), "The relationship of life event stress and working memory capacity. Applied Cognitive Psychology", *The Official Journal of the Society for Applied Research in Memory and Cognition*, 15(5), 565-579.
17. Lacković-Grgin, Katica (2004), *Stres u djece i adolescenata*, Naklada Slap, Jastrebarsko
18. Lazarus, Richard S., Susan Folkman (2004), *Stres, procjena i suočavanje*, Naklada Slap, Jastrebarsko
19. Martin, Graham, Angela S. Richardson, Helen A. Bergen, Leigh Roeger, Stephen Allison (2005), "Perceived academic performance, self-esteem and locus of control as indicators of need for assessment of adolescent suicide risk: implications for teachers", *Journal of Adolescence*, 28 (1), 75-87.
20. Milošević, Milan (2010), *Izrada mjernog instrumenta stresa na radnom mjestu bolničkih zdravstvenih djelatnika i procjena njegove uporabne vrijednosti*, Doktorska disertacija, Medicinski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb
21. Moriya, Jun, Yoshinori Sugiura (2012), "High visual working memory capacity in trait social anxiety", *PloS one*, 7(4), e34244, (<https://doi.org/10.1371/journal.pone.0034244>); Pristupljeno 16. 7. 2019.
22. Rukavina, Maja, Anela Nikčević-Milković (2016), *Adolescenti i školski stres*, Sveučilište u Zadru, Odjel za nastavničke studije u Gospiću, Zadar
23. Seyle, Hans (1956), *The stress of life*, McGraw-Hill, New York, NY, US
24. Sohail, Nudrat (2013), "Stress and academic performance among medical students", *Journal of the College of Physicians and Surgeons Pakistan: JCPSP*, 23, 1, 67-71.
25. Solak, Dalila (2018), *Stres kod djece osnovnoškolskog uzrasta*, Magistarski rad, Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo
26. Tomašević, Suzana, Gordana Horvat, Zdravka Leutar (2016), "Intenzitet stresa kod učitelja u osnovnim školama", *Socijalne teme*, 1 (3), 49-65.
27. Urbina, Susana (2004), *Essentials of psychological testing*, John Wiley & Sons Inc, Hoboken, NJ, US
28. Wongpakaran, Tinakon, Nahathai Wongpakaran, Ruk Ruktrakul (2011), "Reliability and Validity of the Multidimensional Scale of Perceived Social Support (MSPSS): Thai Version", *Clinical practice and epidemiology in mental health: CP & EMH*, 7, 161-166.

PSYCHOMETRIC EXPLORATION OF THE SCALE OF ACADEMIC STRESS (PAS) ON THE SAMPLE OF HIGH-SCHOOL STUDENTS

Summary:

Academic stress is stress related to the school environment. The issue of academic stress is an issue that increasingly brings together researchers, intending to prevent the mental health of students. The study aims to validate the academic stress scale by Bedewy D. and Gabriel A. (2015) on a sample of high school students. The study involved 200 high school students of various vocations (102 female and 82 male), all between 15 and 18 years of age. As an instrument, the PAS scale was used, which included prior translation and back translation to BHS languages. PAS scale consists out of 18 items.

Item analysis showed that 12 items have satisfactory discriminant validity and reliability indexes. Items 1,2,3,4,5 and 8 were marked as suspected, and after the procedure of factorial analysis, it is confirmed that they should be excluded because they did not fit the model. Cronbach-alpha's reliability of the scale includes 12 items is 0,799, while for the subscales is something lower: from 0,555 to 0,783. The initial exploratory factorial analysis did not provide the interpretable solution, but the solution provided by a fixed number of factors and Varimax rotation was interpretable. With this solution, it is explained 54% of the variance and, that is a content related to factors provided by authors of the scale: Stress related to exams and school obligations, Stress related to academic self-perception of students, and Stress-related to academic expectations. Conclusively, we can say that this scale has satisfactory psychometric characteristics, with 12 items that satisfy all psychometric criteria.

Keywords: academic stress; discriminability; reliability; validity

Adresa autorica

Authors' address

Anela Hasanagić

Univerzitet u Zenici

Islamski pedagoški fakultet

anela315@gmail.com

Andrea Andrić

samostalna istraživačica, Čapljina

andrea.andric109@gmail.com

društvene i humanističke studije

ČASOPIS
FILOZOFSKOG
FAKULTETA
UTUZLI

KOMUNIKOLOŠKA I MEDILOŠKA ISTRAŽIVANJA

Merima Čamo, Amer Osmić

DJEČIJA IGRA U KIBERNETSKOM DVORIŠTU /

CHILDREN'S GAMING IN CYBER YARD 367

Enes Osmančević, Mirza Mehmedović

PERCEPCIJA EUROATLANSKIH INTEGRACIJA U

BOSANSKOHERCEGOVAČKIM ONLINE MEDIJIMA /

PERCEPTION OF EURO-ATLANTIC INTEGRATION

IN BOSNIAN ONLINE MEDIA 381

UDK 371.382:004
159.9:004

Primljeno: 14. 08. 2020.

Izvorni naučni rad
Original scientific paper

Merima Čamo, Amer Osmić

DJEČIJA IGRA U KIBERNETSKOM DVORIŠTU

Drugo medijsko doba ili postmoderna virtualnost unose značajne promjene u sve dimenzije djetinjstva. Primjena i korištenje novih tehnologija uveliko su izmijenili temeljnu aktivnost djeteta — igru, uvodeći je u irealne prostore bez prijeko potrebne prirodne suplementacije. Virtualni svijet, računalne i video igrice predstavljaju danas najzastupljenije socijalno okruženje i oblik dječije zabave. U tekstu se analiziraju pozitivne i negativne posljedice dječije igre u kibernetски kreiranom dvorištu i propituje etika tehnoprogresije odnosno fiktivnog društvenog prostora namijenjenog odrastanju koji sve više dehumanizira osnovne postulate djetinjstva. Sadržajno, rad nudi teorijske smjernice proizašle iz kolektivnog iskustva prethodnih generacija koje igru pamte kao izvor spontanosti, bezbrižnosti, radosti i razonode a ne kao trendovski uvjetovanu aktivnost uz posredovanje digitalne tehnologije.

Ključne riječi: igra; kibernetски prostor; virtualni svijet; djetinjstvo; računalne igrice; video igrice

UVOD

Da li je izvorište *igre* filogenetski određeno? Da li sofisticiranija *igra* čini da djeca ostanu duže djeca? Da li tehnološki napredak kreira novi način *igre* u kojem su umjesto lutke, lopte, klikera, krede itd., rekviziti pametni telefoni (*smartphone*) konzole, tableti, laptopi i kompjuteri a prijatelji anonimni igrači - “vršnjaci” po *gaming* vještini? Da li postoji alternativa ili se tradicionalna igra i drugi oblici edukativne zabave tretiraju kao kolateralna šteta društvenog progressa? Da li je dijete

zadovoljno i sretno u kibernetском dvorištu (ne)svjesno u svojoj zaigranosti da je “digitalna porodica” i kibernetско dvorište nesiguran prostor odrastanja?

Konotativni aspekt ovih problemskih pitanja istodobno deklarira preobražaj *igre* koja nije, niti je bila samo igra, nego ozbiljna dječija djelatnost koja je djetinjstvo atribuirala kao (naj)ljepši period ljudskog života. Igra je kao singularni vid aktivnosti koji se određuje posebnim “infant”-kodeksom, primarno, usmjerena na zabavu, učenje, razonodu i odmor. Inicirana je druženjem, takmičarskim duhom i nagradom/satisfakcijom čiju su vrijednost nerijetko određivali sami vršnjaci odnosno drugi učesnici u igri. Djeca su kroz takvu formu slobodne aktivnosti u kojoj se prepliće živost, radost, okretnost, trud, preduzmljivost, savjesnost, umješnost, znatiželja, gorljivost, povezanost, volja i usrdnost stjecala određene kompetencije iz kojih je iskrio osjećaj pozvanosti da lakše prođu kroz period rasta i socijalizacije (Kajoa 1979: 11). Promatrajući igru kroz kulturološku prizmu, Huizinga naglašava: „... igra nam se sama po sebi, bar na prvi pogled, ukazuje kao neki *intermezzo* u svakodnevnom životu, kao djelovanje za vrijeme odmora i radi odmora. Ali već po njenom svojstvu pravilnog i ponovljenog izmjenjivanja ona biva pratnjom, dopunom i dijelom života uopće” (1992: 15). Igra komplementira i oplemenjuje život te je kao takva neophodna pojedincu kao biološka funkcija dok za društvo predstavlja značajan agens kolektivne prosocijalnosti. Zbog smisla koji sadrži, značenja koja ima, izražajne snage koju nosi, te duhovnih i socijalnih veza koje stvara, igra je, ukratko, funkcija kulture (samoidentitet, socijalizacija, institucionalizacija itd.).

Igra je u postmodernom društvu najizravnije povezana sa procesom kibernetizacije. Kibernetika „izučava međusobni odnos živih sistema i mašina, na osnovi modelovanja funkcija života i sa težnjom izgradnje mašina koje bi u što većoj mjeri ovladale osobinama živih sistema“ (Malić 1976: 3). Postaviti dječiju igru na kibernetску matricu u prvi mah djeluje iznimno zahtjevno. Ipak, govorimo o generacijma djece čija se perspektiva u odrastanju nasukala na digitalne sprudove, čiji se identitet oblikuje kroz *avatare u cyberspace-u* koji predstavlja prostor nastao kao komponentna veza između mašine/računara i osobe koja ga koristi (Jones 2001). Kibernetски trajektorij započinje teorijskom formalizacijom Norberta Wienera, preciznije razradom složenih pojmova koji su se postupno nadograđivali i razvijali postajući dio sveobuhvatnije koncepcije.¹ Pomatrana u informacijsko-temporalnom

¹ Rodonačelnik discipline američki znanstvenik Norbert Wiener (1894-1964) je krajem pedesetih godina prošlog stoljeća postavio temelje za interdisciplinarno izučavanje oblasti kibernetike. Kibernetска (r)evolucija premrežava tri vremenske etape: prva datira od 1948. do 1960. godine (tematizira se homeostaza); druga počinje od 1960. godine i traje do sredine osamdesetih godina (refleksivnost), dok treća tematski obuhvata period post-moderne realnosti (virtuelnost). Jedno od njegovih najutjecajnijih djela *Kibernetika ili kontrola i komunikacije*

okviru kibernetika se kroz dosljedan dijahronijski niz konceptualno dijeli na tri stadija: 1. **homeostaza** – stupanj postojanosti i način rezistencije živih bića u nestabilnim uvjetima dok mašine eventualne fluktuacije (npr. informacija oštećena bukom) regulišu povratnom spregom koja predstavlja podražaj/reakciju i tek u cirkularnom toku uzrok/podražaj – posljedica/reakcija ima obilježja negativne ili pozitivne stalne povratne snage što se realizira kroz nadograđujuće kibernetike cikluse; 2. **refleksivnost** – sistem nije zatvoren niti odvojen od promatrača, te refleksivnost obuhvata odnos mašina – živo biće, pri čemu se živo biće postavlja u svojevrstu “tehničku ekstrospekciju” tj. propitivanje sistema, njegove zatvorenosti i entropičnosti mijenjajući tako prirodu povratne sprege (obrnuto „ka“ i „prema“); 3. **virtualnost** – zasniva se na (de)materijalnosti i informacijama a povezana je s modeliranjem stvarne ili hipotetske situacije na računalnu (računalna simulacija) koja dovodi tijelo u povratnu spregu s računalnom generiranom – slikom (Nikodem 2003: 211-215).

Imajući u vidu centralnu temu ovoga rada, dječiju igru postavljamo u analogan sociokibernetički okvir: *homeostaze* – dijete je izloženo silama utjecaja koje ga sputavaju u savladavanju konkretne igre; *refleksivnosti* – dijete postaje neodvojivo od sistema informacija/poruka unutar kojeg percipira i participira igrom, referirajući se na primljene poruke (sugestije, pravila i sl.) istodobno *razmišljajući* o daljem „samoupravljanju“ tokovima igre (povratna sprega); *virtuelizacije* – dijete se povezuje s digitalnom vizualizacijom odnosno “elektronskom slikom koja je binarni zapis a zapis je informacija” (Srdanović 2011: 11), pri čemu se digitalna proizvodnja slike može objasniti kao transmisija informacije u slici pretežno bića, predmeta i/ili predjela, većinom u aktivitetu, stvarnog ili fingiranog karaktera. Slikom dijete počinje shvaćati svijet oko sebe. U prvom modelu (homeostaze) sila utjecaja može biti i neka vrsta ograničenja od strane roditelja, osoba koje nadgledaju dijete, starije djece, ili to može biti neki računalno-sigurnosni incident, neadekvatan prostor, kao i ograničeno korištenje resursa za igru. Shodno njegovom uzrastu a putem komunikativnog ponašanja dijete se odupire ograničenju pokušavajući animirati igru kroz tehnikaliju, što je u biti povratna sprega (impuls, uvjetovani refleks uvijek iznova dešavajući se

u živim bićima i stroju je matematičko-kibernetička teorijska platforma na kojoj se pored problematiziranja poruke — informacije kao komunikacijskog aksioma, prepliću i tumačenja tehničkih i društvenih znanosti, što kibernetiku shemu postavlja kao mogućnost spoznajne multidiskurzivnosti. Uz navedeno, kibernetika je “znanstvena matica” produbljenog znanja o totalitetu ljudskog komuniciranja (teorija komunikacija), ustrojavanja osnova programiranja: projektovanja, izrade softvera, planiranja i dizajna (teorija programiranja) itd. Više u Uvodu zbornika pod naslovom *Kiberprostor, kibertijela, cyberpunk, kulture tehnološke tjelesnosti*. (2001). ur. Mike Featherstone i Roger Burrows. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk.

vodi u proces ponavljanja i/ili učenja itd.), koja se u od infantilno-antientropijske inicijative u konačnici javlja kao samovladanje ne/sređenim sistemom informacija). Ekran s tečnim kristalima (*liquid crystal display*) djetetu postaje stalno otvoren prozor kroz koji se vidi virtualni svijet i u kojem se, već pri prvom pogledu, nude razne *software* opcije za ovladavanje njime (stadij virtualnosti). Dijete (pre)brzo prevazilazi stanje izazova, taj svijet za njega počinje izgledati stvarno, predmetno i istinski; on postaje dokučiv, izvor stalne zabave, prostor privlačnih sadržaja interaktivnog karaktera, mjesto sklapanja prijateljstava, izgradnje uvjerenja, elektronskom simulacijom, osmišljeno jedino dvorište za igru — kibernetско dvorište. Upravo, *simulacije* (lat. *simulatio* – pretvaranje, prijevara), koja se realizira podrškom računala i čija značenja proizlaze iz načina njene višestruke primjene (edukacija, planiranje, strategija, zabava itd.), najčešće se koristi u oblasti računalnih programa za zabavu gdje ključno mjesto zauzimaju igrice (računalne i video igre koje se igraju pomoću pametnih telefona, tableta ili konzola priključenih na televizor ili računar). Upravo, eksponencijalno širenje virtualne stvarnosti, kao nematerijalne dimenzije sad već paralelnog životnog prostora, koji počiva na mreži računarske komunikacije omogućuje sve naprednije aplikacije računalnih i video igrica (Salen i Zimmerman 2004: 32-36).

POZITIVNA I/ILI NEGATIVNA SEMIOSFERA – DIJETE I DIGITALNI SVIJET ZABAVE

Zastupljenost igre u u sociokulturnoj zbilji savremenog društva je velika. Naravno, radi se o multimedijским računalim igrama i video igricama za djecu. Paralelni virtualni svijet unutar kojeg simulacija supstituira *stvarno* artificijelnom (vještačkom) zbijom koja “pluta” kroz materiju, energiju i informaciju opravdano prisvaja atribuciju kulturnog univerzusa našeg doba. Pristup “mreži svih mreža” – internetu postao je dio svakodnevnog života u kojem dijete interfejsom sukreira svoj prostor odrastanja. U tom kontekstu Turčilo ističe: “Online mediji su intuitivne tehnologije, sa kojima se djeca i mladi susreću od najranije dobi. Upravo djeca spadaju u najčešće korisnike online medija. Danas već postoje cijele generacije takozvanih ‘digitalnih urođenika’ (*digital natives*), mladih ljudi koji ne poznaju život, niti vrijeme prije interneta” (2017: 88). Tehnološko zrcalo ne daje samo odraz čovjeka s bioničkim (robotskim) implantatima nego dijete koje odrasta u „transcendentnoj kiborgizaciji“. Ona omogućava posebnu fizičku fleksibilnost u proširenoj (virtualnoj) stvarnosti, te

mentalnu slobodu (“divlju misao”) i stvara posebne kulturne modele tokom odrastanja. Tendencija u inoviranju tržišta “hardverskim stiliziranim produktima”: laptopima (*Notebook*, *Netbook* i *Ultrabook*), tabletima i pametnim telefonima (*smartphone*) konstatntno izlaže djecu negativnim aspektima te kulture (*gaming geek culture* – “strast za igrom uz istomišljenike”) posebno generacijskim trendovima i novitetima koji zahtijevaju posjedovanje čitavog digitalnog asortimana, te imperativno korištenje/preuzimanje određenih online sadržaja/uputa s namjerom ovladavanja računalnim i video izazovima. Prema Bilić, Gjukić i Kirinić posvećenost i predanost ovim sadržajima najbolje potvrđuju istraživanja provedena u školama, prema kojima su svi adolescenti već stekli iskustvo i vještine potrebne za ovu vrstu igre. “Učestalost igranja računalnih igrica je oko 90%, a mnoga izvješća govore i o tome da 100% ispitanika ima iskustva u igranju” (2010: 197).

Prikupljanje i selekcioniranje iskustvenih činjenica o utjecaju elektronskih igrica na djecu imaju dihotomno teorijsko uobličenje: *pozitivan* (povoljan, blagotvoran i sl.) utjecaj na razvoj djeteta i *negativan* (nepovoljan, štetan i sl.) utjecaj na razvoj djeteta. Učenje i zabavu kroz igru nudi veći broj edukativnih aplikacija (npr. igrica *DragonBox Algebra* namijenjena različitim uzrsatima djece u osnovnoj školi) a većina njih uključuje i aktivnosti roditelja bilo kao suigrača ili inspektivnog promatrača. Računalne i video igrice podstiču maštu kao jedno od prvih psiholoških iskustava, a pozitivno utiču i na sposobnost djeteta da u procesu razmišljanja stvori dovoljno jasnu predstavu o oblicima, obilježjima, svojstvima i svrsishodnosti stvari i bića. Raspoznavajući uzorke imaginativnog skupa ono pristupa rješavanju zadataka i/ili otklanjaju prepreka pred koje ga virtuelna priča dovodi. To od njega traži pažnju, usredotočenje, brzo razmišljanje, induktivni napor, usklađivanje motorike i tajminga koji igrica nalaže a sve u svrhu postizanja definiranog cilja (nagrade ili nekog drugog vida satisfakcije). Znatizelja, brojni simulacijski podražaji, proživljavanje situacija koje nisu dio stvarnosti ili su teško izvedive u stvarnosti postaju motivacija za sve složenije i izazovnije igrice, posebno one koje umrežavaju igrače. Multipliciranje gejmerske snage je specifičan način udruživanja djece i razvijanja njihovih komunikacijskih vještina kroz iznalaženje *puteva*, *saveza*, *strategija* i *misija* kojima se uspješno završava igra. Laniado i Pietra navode da se „... videoigre temelje na onome što psiholozi nazivaju pozitivnim feedbackom: tko uočava i primjenjuje pravila, odmah bude nagrađen ili dobiva privilegiju da prijeđe na zahtjevniju razinu igre” (2005: 47). Na globalnoj razini zabilježena su kolektivna djelovanja vaninstitucionalnog karaktera a cilj im je korištenje nove tehnologije igara za obrazovne potrebe (stjecanje i nadogradnja znanja iz oblasti matematike, historije,

biologije, geografije, fizike itd.). Jedan od pokreta koji se suprotstavlja predrasudama o štetnosti video igrice naziva se *Ozbiljne igre* i zastupa potrebe demografske kohorte od sredine X generacije, odnosno onih koji su rođeni poslije 1970. godine, pa sve do generacije Z. Rezonirajući na tragu mišljenja o dobrobiti digitalnih igara za dijete, Patrick navodi kako su istraživanja pokazala “da ukoliko se digitalne igre igraju preko razumne vremenske granice, mogu imati negativne učinke poput bilo kojeg drugog pretjerivanja, ako se primjenjuju navike dobrog igranja (npr. prikladno vrijeme, okruženje, moderacija online igara itd.) mogu se smatrati sigurnom i ispunjavajućom aktivnošću” (2009: 6). Međutim, elektronske igrice najčešće nisu osmišljene kao dozirane i ograničene u korištenju. Stoga, kao po nekom prećutnom pravilu, ljubopitljivom i kapricioznom djetetu roditelji tolerišu prekomjernost igranja popuštajući pred općeprihvaćenim digitalnim mentalitetom, pa računalne i video igrice definitivno postaju najzastupljeniji vid dječije zabave.

“OPEN WORLD IGRICE”— SAMOKREACIJA AUTODESTRUKTIVNOSTI

Teorijske tvrdnje podržane malobrojnim empirijskim istraživanjima prema kojima video igrice mogu imati edukacijske i simptomatske terapijske učinke, te tvrdnje da pomažu djeci u virtualnom svijetu osloboditi se napetosti, frustracija i agresivnosti, zasjenilo je inkliniranje gejmera izazovnijim, destruktivnijim sadržajima, te ne čudi podatak da u posljednjem desetljeću djeca i adolescenti iz virtualnog izloga najčešće biraju agresivirane poticaje uvrštene u ponudu ove vrste zabave. Bilo da su u pitanju horor preživljavanja ili upravljačke simulacije, 89% video igrice na svjetskom tržištu ima nasilnički sadržaj (Gentile, Lynch, Linder i Walsh 2004: 8). Ponuda-potražnja ili potražnja-ponuda je ekonomsko-trendovski paradoks koji ne mijenja svoju finansijski unosnu strategiju osmišljenu na fonu dezintegriranosti dječijeg svijeta i stvaranja gaming ovisnosti. Jedna od predispozicija za odabir destrukcije u odnosu na druge ponuđene domene instrukcije i konstrukcije svakako je svoje težište pronašla u medijima, tačnije u temama nasilja u medijima i činjenici da prosječno dijete do svoje osamnaeste godine može vidjeti čak 200.000 simuliranih nasilnih djela i 16.000 dramatiziranih ubojstava (Trend 2007: 4). Mediji, klasični (televizija kao vodeći medij), online i digitalni (internet-based) su već odavno, kako naglašava Mandarić najznačajnije „društvene institucije u socijalizacijskom procesu djece i mladih“ (2012: 131). Omogućili su sintetsku shemu primjerenih ali i neprimjerenih programa za djecu

uz pregršt komercijalnih poruka, dok je razvoj online medija omogućio privatnu ("zadržati za sebe") i u većini slučajeva anonimnu komunikaciju djece koju roditelji, i pored želje, nisu u prilici da nadziru. Interaktivnost i anonimnost su najznačajnija obilježja online medija. Naročitu pažnju treba usmjeriti upravo na pojam anonimnosti koji kod djece može isključiti potrebu odgovornog ponašanja tokom igara što vodi inhibiciji ("kočenju") samokontrole a koja vremenom stvara snažan psihološki učinak na dijete i vodi ka promjeni ličnosti (Afab 2003: 83).

Digitalne platforme za kupnju i preuzimanje igara (CD, DVD i preuzimanje s interneta - download) postaju sve češće posjećena mjesta djece u dobi od osam do jedanaest godina. Inženjerske agencije developera (programera i grafičkih dizajnera) su indiferentne na ozbiljne posljedice koje njihova industrija izaziva. Sve veća zastupljenost agresivnog sadržaja, koji se ogleda u komunikacijskoj sekvenciji punoj krvi, ubijanja, smrti, različitih vrsta oružja, neprestanog razaranja, uništavanja i sl., te defektnim raspletima za koji se dobijaju nagradni bodovi i koji ponajviše frustriraju gejmera dovela je do otjelotvorenja igrice (*story games*) u realnom prostoru. Naime, razoran utjecaj koje video igrice imaju na djecu i adolescente, ispoljava se u njihovoj perzistentnoj težnji ka nasilničkom ponašanju/djelovanju, ali i zastrašujućim suicidalnim mislima. Igrački bijes vodi tragičnim događajima koje ni tvorcima najpopularnijih/najnasilnijih video igrica nisu sposobni zamisliti (Colwell i Payne 2000: 260-264). Mnogobrojni su primjeri demoniziranog ataka ove vrste slobodne aktivnosti na mentalno zdravlje djece. Pomisao da liše života drugo biće može biti uzrokovana bezazlenim ometanjem u igri od strane brižnog člana obitelji koji igraču nosi neku delikatesu, hakovanje naloga video igrice, nestanak električne energije itd. Frenetična veza s tehničkom uobraziljom nerijetko je i kulminirala tragičnim ishodima². Cyber adrenalin samo multiplicira okrutnost usmjerenu prema drugima s ciljem stjecanja moći nanošenjem psihičke i/ili fizičke boli, a neprekidnom samopromocijom gejming priksrbljuje za sebe epitet kibernetskog oltara. Video igrice, poput *Massively Multiplayer Online Role Games*, svog najvatrenijeg korisnika/gejmera pretvaraju u žrtvu, ovisnika i nasilnika zarobljenog u međuprostoru

² Na web portalima svakodnevno možemo pročitati o nekom tragičnom događaju vezanom za igranje računalnih i video igrica. Jedna od tih priča govori o adolescentu/tinejdžeru koji je nakon neprestanog igranja video igrice doživio moždani udar sa smrtnim ishodom. (<https://www.radiosarajevo.ba/magazin/tech/djecak-umro-igrajući-igrice-pronasao-ga-otac-bio-je-divan-i-pamet-an-ali/356437>) Preuzeto 03. 02. 2020. Ove šokantne priče su događaji iz realnog svijeta izazvani ponavljanjem simulacijske (re)presije i ne mogu imati svoj "prečišćeni oblik"; to su istine, zbiljsko u zbilji, izravno očito. Kao takve one na najneposredniji način dovode u pitanje percepciju gejmerskih zajednica koja, nakon uvida u ova stvarna dešavanja, pokazuje se, ne vodi ka osviještenosti, ograničenju i samouozboljenju već u "čisti simularkum" u kojem realnost iščekava i (p)ostaje samoobmana i simulacija (Bodrijar 1991).

virtuelnog i stvarnog svijeta u kojem je nepoznanica biti samo dijete. Bestijalnost koju video igrice podstakne, za njene tehničke kreatore i distributere je bug-grafička nelogičnost, u ovom slučaju ljudski bug koji se procijenjuje kao komercijalno snošljiv, prihvatljiv, naposljetku zanemaren. Kako naglašavaju Soderqvist i Bard, svaka tehnološka artikulacija, bilo da se radi o materijalnoj produkciji i/ili stilu života koji nalaže, "pokazuje svoje pravo lice tek nakon perioda inkubacije" (2003: 27). Očigledno da ova „digitalna bolest“ nosi vaninkubatorske patogene i može se liječiti ponajprije kognitivnom terapijom pod uvjetom da kolektivna svijest već nije beznačajno potonula u trajno stanje „digitalne demencije“.

Prva video igrice *Pong* iz sedamdesetih godina bila je skroman i dopadljiv prototip, kako će vrijeme pokazati, beskrupulozne hiperprodukcije igrice „u mreži i van nje“. Sve što je uslijedilo nakon nje, pisana i usmena retorika, uključujući znanstvenu i stručnu literaturu, poput eha u virtualnom svijetu u svojim zaključnim razmatranjima refrenično eufemizira „potrebno je dalje istraživati“ i/ili „nema dovoljno empirijskih istraživanja“. Možda je prijeko potrebna „empirijska“ isušila blizu da bi je potvrdili i mijenjali. Ako se ima u vidu da sposobnost razumijevanja stvari i pojava u velikoj mjeri zavisi od stimulusa kojima smo izloženi u ranom djetinstvu jasno je da se u fokus ove problematike postavlja habitus porodice i njena socijalna uloga s implicitnom odgovornošću koji imaju roditelji. Postavlja se pitanje zašto roditelji ne koriste aplikacije za zaštitu djece i njihov siguran pristup internetu³. Da li i sami roditelji odušak od dnevnih obaveza, baš kao i njihova djeca, traže i pronalaze u mreži svih mreža i zabavnim sadržajima koje *world wide web* nudi. A više je nego dovoljno primjera koji potvrđuju da i digitalne igrice potiru granice dobi, spola i statusa; dovoljno su izazovne za sve generacije, kako za roditelje tako i za djecu.

Učestalo igranje video igrice može dovesti do promjene u ponašanju, otežane komunikacije sa članovima porodice i vršnjacima, do zanemarivanja svakodnevnih obaveza, povlačenja iz drugih aktivnosti koje su imale karakter hobija, povećanja rizika psihopatologije kao i narušavanja općeg zdravstvenog stanja⁴. U *Dijagnostičkom i statističkom priručniku psihičkih poremećaja* (DSM-5) Američke psihijatrijske asocijacije iz 2013. godine, predloženi simptomi poremećaja, s tendencijom

³ Na jednoj od panel rasprava o sigurnom korištenju digitalnih tehnologija hrvatska tvrtka Ipsos prezentirala je podatke prema kojima se 92 % roditelja ne koristi aplikacijama za zaštitu djece i njihov siguran pristup internetu, a čak 93 % roditelja to i ne želi. <https://www.jutarnji.hr/vijesti/hrvatska/92-posto-roditelja-ne-koristi-aplikacije-za-siguran-pristup-djece-internetu/8740610/> (preuzeto 20. 12. 2019.)

⁴ Više o negativnom učinku digitalnih igrice nudi izvrsna psihološka analiza pod naslovom: *Trostruki neurokognitivni model poremećaja u internetskim igrama* (*A Tripartite Neurocognitive Model of Internet Gaming Disorder*) iz 2017. godine, koju potpisuju znanstvenici Wei Lei, Zhang Shuyue, Turel Ofir, Bechara Antoine, He Qinghua. Rad je objavljen u *Frontiers in Psychiatry*. 8 (285).

podrobnijeg istraživanja, povezani s internetskim igrama su preokupacija igranjem, tuga i anksioznost kada se igranje zabrani, neuspješni pokušaji da se sa igranjem prestane, gubitak interesa za ranije upražnjavane aktivnosti, obmanjivanje članova porodice o vremenu provedenom u igranju, sukobi s roditeljima, prijateljima, školski problemi itd. Nekoliko godina kasnije Svjetska zdravstvena organizacija (*World Health Organization*) decidirala je poremećaj ovisničkog ponašanja izazvanog prekomjernim igranjem računalnih i video igrica sljedećom formulacijom: „Poremećaj igranja karakterizira obrazac trajnog ili ponavljajućeg ponašanja u igrama („digitalno igranje“ ili „video-igranje“), koje može biti online (tj. putem interneta) ili izvan mreže”. Manifestacije poremećaja izazvanog ovisnošću igricama, uz nekoliko dodatnih pojašnjenja, skoro u potpunosti se poklapaju s prethodno naznačenom simptomatologijom.

Djeca i adolescenati kao najugroženije populacijske skupine za usvajanje i razvoj ovisničkoga ponašanja postaju akteri različitih konfliktnih događaja smještenih u trodimenzionalni prostor, a ispoljavanje istog ili sličnog modela ponašanja prenosi se i u njihovu socijalnoj zbilji. Intervencija na već primljene pozive za pomoć od strane djece, izostaje. Ne postoji priručnik koji bi ponudio smjernice i uputstva kako biti dobar roditelj! Roditeljstvo je bilo i ostalo najrelevantniji odgojni sistem. Najjače smjernice za odgoj i osluškivanje u odrastanju djeteta su ljubav, budnost, razumijevanje, afektivnost, a modifikacija na drugačiji način života uključuje i konstantan uvid u aktivnosti djeteta, naročito na internetu, kao i reduciranje istih. Ubrzana dinamika savremenog života i stresori koje on sobom nosi nerijetko su prećutno opravdanje za statiranje uz dijete i računar. Odgajatelji se moraju potruditi da osvijeste svoje medijske navike što će svakako doprinijeti primjerenijem oblikovanju dječijeg rasuđivanja, vrednovanja, i prosuđivanja, te na koncu usmjeravanju interesa djeteta ka poželjnoj i korisnoj aktivnosti u medijskom prostoru. Medijska pismenost, uz počesto zaboravljenu znanstvenu pismenost, postala je obligatorna i podrazumijevajuća u odnosu roditelj/odgajatelj-dijete jer ona ne obuvata samo ovo goruće pitanje, pitanje osamostaljivanja djeteta u virtualnoj stvarnosti, već i karakterologiju klasičnih medija jer „svaki od njih, kodificira stvarnost na drugačiji način, svaki u sebi skriva jedinstvenu metafiziku” (Bazdanov 2004: 121), koju dijete mora ili bi trebalo percipirati uz roditeljsku pažnju. Provjerena tradiconalna receptura, povratak mišljenju, ponašanju i etičkom djelovanju kakvo su roditelji usvajali tokom svoga odrastanja jeste metod liječenja „digitalne bolesti“ i „kolektivne demencije“. Najvažnija komponenta „tradicionalne“ igre je kretanje/aktivnost koje u nasuprot “pretiloj statici” / pasivnosti “postmoderne” igre podrazumijeva elemente dinamičkih

pokreta i prirođenu/prirodnu sredinu (stvaran prostor socijalnog okruženja i/ili prirodni ambijent s površinama za igru). Vratiti djetetu pravo na igru znači omogućiti mu zdravije, bezbrižnije, sretnije, ispunjenije i sigurnije odrastanje. Druga neprevaziđena akvizicija porodične kulture je uvođenje djeteta u svijet knjige (kultura čitanja). Istraživanja ukazuju na poražavajuću činjenicu a to je da mlađe generacije žive u kućanstvima koji imaju u prosjeku tri knjige! Naime, 18,6% mladih nikada nije pročitao knjigu. Analizi ove teme pristupila je Turčilo pojašnjavajući: „To što porodice imaju toliko knjiga da im za njih ne da ne treba polica nego ni veća kutija, zapravo, ukazuje na korijen problema – čitanje se ne njeguje kod kuće, odnosno, mladi nemaju od koga *prepisati* naviku čitanja” (2017: 89). I premda su knjige dostupne i na zaslonu računara, display-u laptopa i pametnom telefonu poražavajuća je nezainteresiranosti roditelja da djetetu, bar na taj način, omoguće pristup u drugačiji svijet od onoga u kojem su zatočeni u kibernetском dvorištu.

Produblјivanje veze između roditelja/odgajatelja i djeteta se podstiče metodom čitanja naglas posebno djeci koja nisu savladala tu vještinu. Izdvojiti iz porodičnog budžeta za jednu dječiju knjigu mjesečno (bajke, edukativne priče, dječije enciklopedije itd.) znači reaktivirati tradicionalni odgoјni stil u okviru porodične kulture što će djetetu biti od višestruke koristi. Na taj način zasigurno će se spriječiti prijevremeno savladavanje stranog jezika, u ovom slučaju bez većih poteškoća engleskog jezika čije poznavanje zahtijeva lingvistička podloga najgledanijih televizijskih sadržaja (crtani/animirani filmovi) i digitalnih igrica. Iz nekog, misaono nedokučivog razloga roditelja/odgajatelja ispuni ponos kad njegovo dijete prve riječi a potom i rečenice izgovara („speluje“) na engleskom a ne na maternjem jeziku. Djeca koja ranije počnu savladavati značenje iz pisanih tekstova na maternjem jeziku, brže razvijaju svoje jezične sposobnosti, maštu, empatiju, obogaćuju vokabular, povećavaju razinu općeg znanja, te suvislo interpretiraju svoje misli bilo usmenim i/ili pisanim putem. Dakako, to se direktno odražava i na sveobjedinjujući credo obiteljskog života – kvalitetu konverzacijskog davanja i primanja između članova porodice što je imperativ zajedništva ali i individualizaciji djeteta unutar grupe.

ZAKLJUČAK

Nova tehnologija donosi ljudima mnoge olakšice i nudi korisne modele za unapređenje svakodnevnog života. Tehnološko doba je „naše doba“, stoga treba detektirati njegove „slabosti“ a jedna od njih je dehumanizacija odgoјne prasinuacije – porodičnog života. Dovoljno je djetetu umjesto Plejsteјšn-a (PlayStation) koji ga

uvodi u kibernetičko dvorište darovati smjernice za alternativne zabavne sadržaje kojim će se reaktivirati i postati dijelom njegovog odrastanja fizička igra, igra s objektima, simbolička igra, igra pretvaranja i igra s pravilima (Whitebread, Basilio, Kuvalja i Verma 2012). Zdravo, sretno i zadovoljno dijete pod okriljem porodice posljednja je linija odbrane humanuma u antropološkom vakumu novonastale Kiberije (Eskobar 2004). Uz razvoj mašte i vizualiziranja fabula iz dostupnih knjiga autotelična (kreativno neograničena, neuslovljena) aktivnost čitanja oživotvoriće slike i doživljaje koje dijete, poput najveće dragocjenosti, pohranjuje za čitav život. To će se u konačnici odraziti na kvalitetu porodične kulture, te ojačati i unaprijediti unutarporodične odnose uzurpirane *tehnološkim stresogenima*.

LITERATURA:

1. Aftab, Parry (2003), *Kako prepoznati opasnosti interneta: vodič za škole i roditelje*. Neretva, Zagreb
2. Bezdanov Gostimir, Svetlana (2004), "Deca zaslužuju dječije medije", u: *Komunikacija i mediji*, zbornik, Učiteljski fakultet/Institut za pedagoška istraživanja, Jagodina – Beograd, str. 199-215.
3. Bilić, Vesna, Damjan Gjučić, Giovanna Kirinić (2010), "Mogući učinci igranja računalnih igrica i videoigara na djecu i adolescente", *Napredak: časopis za pedagošku teoriju i praksu*, Vol 151, br. 2, 195-213.
4. Bodrijar, Žan (Jean Baudrillard) (1991), *Simulakrumi i simulacija*, Svetovi, Novi Sad
5. Colwell, John, Jo Payne (2010), "Negative correlates of computer game play in adolescents", *British Journal of Psychology*, 91(3), 295-310
6. Escobar, Artur (2004), "Dobro došli u Kiberiju", u: Reana Senjković, Iva Pleše (ur.) *Etnografija interneta*, zbornika radova, Institut za etnologiju i folkloristiku – Ibis grafika, Zagreb, str.
7. Featherstone, Mike, Roger Burrows (2001), *Kiberprostor, kibertijela, cyberpunk. Kulture tehnološke tjelesnosti*, Naklada Jesenski i Turk, Zagreb
8. Gentile, Douglas A., Paul J. Lynch, Jennifer Linder Ruh, David A. Walsh (2004), "The effects of violent video game habits adolescent hostility, aggressive behaviors, and school performance", *Journal of Adolescence*, 27, 5-22.
9. Huizinga, Johan (1992), *Homo Ludens, o proždrijetlu kulture u igri*, Naprijed, Zagreb
10. Jones, Steven (2001), *Virtuelna kultura, Identitet i komunikacija u kiberdruštvu*, XX vek, Beograd

11. Kajoa, Rože (Roger Caillois) (1979), *Igre i ljudi. Maska i zanos*, Nolit, Beograd
12. Malić, Dragomir (1976), *Kibernetска termodinamika*, Građevinska knjiga, Beograd
13. Mandarić, Valentina (2012), "Novi mediji i rizično ponašanje djece i mladih", *Bogoslovска smotra*, 82 (1), 131-149
14. Laniado, Nessia, Gianfilippo Pietra (2005), *Naše dijete, videoigre, Internet i televizija: (što učiniti ako ga hipnotiziraju?)*, Studio TIM, Rijeka
15. Nikodem, Krunoslav (2003), "Čiji su to svjetovi iza nas? Virtualna stvarnost i ljudski identiteti", *Socijalna ekologija*, 12 (3-4), 211-230.
16. Patrick, Felicia (2009), *Digitalne igre u školama*, Priručnik za učitelje, European Schoolnet, Brussels
17. Salen, Katie, Eric Zimmerman (2004), *Rules of Play - Game Design Fundamentals*, The MIT Press, Cambridge
18. Srdanović Mile (2011), *Viruelna stvarnost ili stvarna virtuelnost*, PDF izdanje pripremljeno za obostranu štampu, Zenica, izvor: www.srdanovic.com (Preuzeto 20. 10. 2019.)
19. Soderqvist, Jan, Alexander Bard (2003), *Netokracija, nova elita moći i život poslije kapitalizma*, Differo, Zagreb
20. Trend, David (2007), *The myth of media violence: A critical introduction*, Wiley-Blackwell, Oxford
21. Turčilo, Lejla (2017), *Novi mediji i djeca. Mediji u najboljem interesu djeteta: pregled znanja i iskustava za kreatore medijskih sadržaja*, Ministarstvo za ljudска prava i izbjeglice Bosne i Hercegovini, Sarajevo
22. Whitebread, David, Marisol Basilio, Martina Kuvalja, Mohini Verma (2012), *The importance of play: a report on the value of children's play with a series of policy recommendations*, Toys Industries for Europe, Brussels, Belgium
23. <https://www.jutarnji.hr/vijesti/hrvatska/92-posto-roditelja-ne-koristi-aplikacije-za-siguran-pristup-djece-internetu/8740610/> (Preuzeto 20. 12. 2019.)
24. <https://icd.who.int/browse11/lm/en#/http%3a%2f%2fid.who.int%2fid%2fentity%2f1448597234> (Preuzeto 12. 6. 2019.)
25. <https://icd.who.int/browse11/lm/en#/http%3a%2f%2fid.who.int%2fid%2fentity%2f144859724> (Preuzeto 04. 06. 2019)
26. <https://analiziraj.ba/2019/06/15/pojas-za-spasavanje-generacije-z-dva-golane-cine-messija-a-nekoliko-videozapisa-poznatog-youtubera/> (Preuzeto 05. 01. 2020.)

CHILDREN'S GAMING IN CYBER YARD

Summary

The second media age or the postmodern virtuality introduces significant changes to all dimensions of childhood. The application, as well as the use of new technologies, has significantly altered a child's core activity during this period- the playing, introducing it into surreal spaces without much needed natural supplementation. A virtual world, together with computer and video games, represent the most common social environment and form of children's entertainment nowadays. The text precisely analyzes the positive and negative consequences of children's play created in a cyber yard and questions the ethics of techno-progression, that is, an already inbred fictitious social space intended for growing up, which, as such, increasingly dehumanizes basic childhood postulates. In terms of the content, the paper also offers certain theoretical guidelines stemming from the collective experience of previous generations who remember the play as a source of spontaneity, carelessness, joy, and amusement, rather than an innate and/or trend-driven activity mediated by digital technology.

Keywords: gaming; cyberspace; virtual world; childhood; computer games; video games

Adresa autora

Authors' address

Merima Čamo

Amer Osmić

Univerzitet u Sarajevu

Fakultet političkih nauka

merima.camo@fpn.unsa.ba

amer.osmic@fpn.unsa.ba

UDK 316.774:004.738.5

Primljeno: 26. 09. 2020.

Izvorni naučni rad

Original scientific paper

Enes Osmančević, Mirza Mehmedović

PERCEPCIJA EUROATLANTSKIH INTEGRACIJA U BOSANSKOHERCEGOVAČKIM ONLINE MEDIJIMA

Primjena savremenih tehnologija, uz multimedijalnu distribuciju medijskih sadržaja putem online platformi, u kontekstu procesa pristupanja Bosne i Hercegovine Europskoj uniji i NATO-u, neizostavno propituje ulogu savremenih medija u političkoj edukaciji građanina kao aktivnog subjekta politike. Imajući u vidu porast broja korisnika interneta u Bosni i Hercegovini, kao i primarnu orijentiranost publike ka online platformama za distribuciju medijskih sadržaja, ovaj rad problematizira percepciju euroatlantskih integracija u online medijima u Bosni i Hercegovini, kao i izvorima i formama korištenim za informisanje građana o političkim procesima koji predstavljaju budući politički put Bosne i Hercegovine. U fokusu rada je primarno ukupan broj objavljenih sadržaja o euroatlantskim integracijama u online medijima. S obzirom da u trenutku kada je obavljeno istraživanje (april-maj 2019.) govorimo o periodu unutrašnje krize političkog sistema, te da u istom periodu nije formirana vlast nakon posljednjih općih izbora, sve to u znatnoj mjeri redefiniše odnosno otežava položaj Bosne i Hercegovine spram provedbi reformi potrebnih za pristupanje Europskoj uniji i NATO-u. Imajući u vidu rezultate i međunarodni tretman Bosne i Hercegovine kao tranzicijske zemlje, istraživanjem smo došli do zaključka o ograničenom komunikacijskom okviru online medija, koji građanina posmatraju kao korisnika informacije, ali ne intervenišu u procesu političke edukacije ili usmjeravanja interesa građanina u području političkog djelovanja ili kreiranja aktivnog javnog mnijenja.

Ključne riječi: percepcija; online; mediji; javnost; građanin; Europska unija; NATO; reforma; komunikacija

1. UVOD:

Istraživanje percepcije euroatlantskih integracija u bosanskohercegovačkim online medijima obuhvatilo je uzorak od osam online platformi¹, kako online izdanja tradicionalnih medija tako i samostalnih internet portala sa multimedijalnom distribucijom sadržaja. Cilj ovakvog heterogenog uzorka jeste prikazati adaptaciju tradicionalnih medija savremenim korisnicima medijskih sadržaja upućenim primarno na online izvore, u poređenju sa medijima koji su izvorno nastali kao online producenti medijskih sadržaja, uz kasniju popularizaciju putem društvenih medija.

U uvodu je bitno definisati same masovne medije, odnosno klasificirati online platforme u definisanju distributera medijskih sadržaja. Sintagma „masovni mediji“ upotrijebljena je prvi put 1927. godine, a danas su ove dvije riječi toliko srasle da se na upit za pojam „mediji“ uglavnom dobija odgovor koji podrazumijeva „masovne medije“ (novine, radio, televizija), kao što je slučaj u Etimology Online Dictionary. Kasnije je u komunikološkoj teoriji za definisanje sintagme „masovni mediji“ korišteno niz drugih određenja, koja masovne medije svrstavaju u institucije/organizacije za produkciju i distribuciju medijskih sadržaja. „Masovni mediji su istovremeno komunikacijski oblici/proizvodi, institucije, organizacije i kulturne formacije. Institucije masovnih medija proizvode i distribuiraju simbolička dobra koja su fiksirana za medij i mogu se reproducirati neograničen broj puta; proizvodi i sadržaji masovnih medija namijenjeni su prodaji (komodifikaciji) i dostupni su svim pripadnicima društva“ (Peruško 2011: 15). Zrinka Peruško u definisanju sintagme „masovni mediji“ potencira masovnu produkciju i distribuciju simboličkih proizvoda, koji oslikavaju kulturni, politički i ekonomski identitet društva u kojem mediji djeluju. Isto tako, simbolički sadržaji koji se prenose putem masovnih medija uvijek se vežu za konkretan „medij“, odnosno kanal ili nosioca poruke, te uvijek imaju institucionalizovanu organizaciju procesa proizvodnje. Upravo zbog takve organizacije proizvodnje i distribucije masmedijskih sadržaja internet se ne svrstava u klasične masovne medije.

Istraživanja efekata masmedijskih poruka obuhvataju lingvističke i nelingvističke elemente medijske stvarnosti, odnosno sadržaje koji otvaraju prostor za manipulaciju publikom i usmjeravne pažnje javnosti. Lingvistički elementi definišu okvire u kojima se kreće javni diskurs, a nelingvistički sadržaji pojačavaju uticaj lingvističkih elemenata, upotpunjavaju vizualizaciju realnih događaja predstavljenih u medijskim sadržajima, a u konkretnom slučaju intenziviraju osjećaj pripadnosti publike

¹ Web stranice su praćene u periodu od 5. aprila do 5. maja 2019. godine

kolektivitetima-subjektima, odnosno akterima događaja koji su predmet medijskog izvještavanja. „Za analizu ideološkog diskursa je važan odnos između lingvističkih i nelingvističkih utjecaja, osobito način, kako se jezik u specifičnom društvenom kontekstu upotrebljava kao sredstvo moći i nadzora. Jezik nije samo sredstvo komunikacije ili znanja nego i instrument moći. Dakle, nije bitno samo da govornika razumiju, nego mu moraju i vjerovati, slušati ga i poštivati ga. Ta "moć" jezika je na raspolaganju ideologiji, da s njom manevrira i manipulira“ (Vreg 2007: 175). Upravo s ciljem adekvatnog pristupa analizi ideološkog diskursa, ovaj rad je obuhvatio interpretaciju i lingvističkih i nelingvističkih elemenata medijskih sadržaja.

a) *Uzorak online izdanja tradicionalnih medija:*

- avaz.ba (Online izdanje dnevnog lista Dnevni avaz)
- oslobođenje.ba (Online izdanje dnevnog lista Oslobođenje)
- nezavisne.com (Online izdanje dnevnog lista Nezavisne novine)
- n1info.com (Online izdanje televizijske stanice N1 BiH)
- balkans.aljazeera.net (Online izdanje televizijske stanice Al Jazeera Balkans)

b) *Uzorak samostalnih online portala:*

- bljesak.info
- klix.ba
- radiosarajevo.ba

Poštujući specifične ustavno-teritorijalne elemente političkog sistema Bosne i Hercegovine, istraživanje je takođe obuhvatilo heterogen uzorak po pitanju geografskog porijekla i upućenosti na određenu publiku analiziranih medija, imajući u vidu da je bitno uzeti u obzir opredijeljenost medija ovisno o etničkom sastavu publike na području na kojem medij djeluje. Tako je analizirani uzorak obuhvatio medije iz oba bosanskohercegovačka entiteta (Federacija BiH i Republika Srpska), ali i medije unutar Federacije BiH koji su upućeni na publiku različitog etničkog sastava (bljesak.info na većinsku hrvatsku populaciju te Oslobođenje i Avaz na većinsku bošnjačku populaciju). Također, u analiziranom uzorku možemo specificirati medije koji se svrstavaju kategoriju neutralnih, nastojeći privući publiku na cjelokupnom prostoru BiH, s jasnim naglaskom na korporativnom pristupu produkciji medijskih sadržaja zbog osnivačkog porijekla izvan Bosne i Hercegovine (Al Jazeera/Balkans ili N1).

Kao što vidimo iz uvodnih napomena za istraživanje, Bosna i Hercegovina predstavlja specifičan komunikacijski prostor, kako zbog ustavnih odredbi koje direktno

utiču na političku orijentaciju medija, tako i historijskog konteksta tranzicije i reforme unutrašnjeg sistema, koji pred medije (tradicionalne i nove) stavlja posebne zadatke ispunjavanja informativnih i edukativnih obaveza u skladu sa potrebom animiranja javnog mnijenja za uključenje u međunarodne političke procese. Primjereno ovakvom okviru, u istraživanju je provedena i odgovarajuća metodologija fokusirana na zastupljenost određenih tema u sadržajima online medija ali i formu koja se prezentira publici u skladu sa aktuelnim interesovanjem za međunarodne procese i unutrašnje reforme.

2. METODOLOGIJA ISTRAŽIVANJA:

Pri istraživanju percepcije euroatlantskih integracija u bosanskohercegovačkim online medijima primjenjivana je primarno analiza sadržaja koja je obuhvatila sljedeće varijable objavljenih tekstova:

- *Pozicija teksta*
- *Obim teksta*
- *Multimedijalna opremljenosti teksta*
- *Porijeklo teksta (autorstvo)*
- *Porijeklo (autentičnost) izvora u tekstu*
- *Žanr teksta*
- *Usmjerenost (orijentacija)*
- *Informativnost*

U drugom dijelu istraživanja primijenjena je i kritička analiza diskursa, koja uzima u obzir potencijalne efekte sadržaja na publiku, ovisno o političkoj orijentaciji koju je medij zauzeo, odnosno stavu spram procesa međunarodnih integracija i perspektiva Bosne i Hercegovine u tom procesu.

2.1. Analiza sadržaja

Ovisno o pozicioniranosti objavljenih tekstova evidentirano je kakav značaj u kontekstu ukupnih sadržaja koji se objavljuju na dnevnoj osnovi temama iz domena međunarodnih političkih integracija daju online mediji u Bosni i Hercegovini, posebno u kontekstu dnevnih političkih tema. Tako se pozicija mjerila po četiri osnova:

- a) u glavnom baneru na web stranici
- b) u rubrici najčitanijih tekstova

- c) u pripadajućoj političkoj rubrici
- d) na nekoj drugoj poziciji.

Obim objavljenih sadržaja iz domena euroatlantskih integracija mjereno je po broju paragrafa odnosno zasebnih cjelina u tekstu koji je objavljen na analiziranoj web stranici, a mjerenja su vršena po sljedećim parametrima:

- a) jedan paragraf
- b) dva paragrafa
- c) tri paragrafa
- d) više od tri paragrafa.

Multimedijalna operemljenost sadržaja predstavlja bitan element specifične komunikacije online medija sa konzumentima online sadržaja. Kao što je navedeno u uvodnim razmatranjima, online mediji se prilagođavaju specifičnim očekivanjima publike novih medija, odnosno konzumentima naviknutim na brze, ali istovremeno vizualno dopadljive i sadržajne elemente, koji dizajnom obogaćuju tekst, a mogu ponuditi i više informacija od samoga teksta. U skladu s tim mjereno je prisustvo sljedećih multimedijalnih sadržaja u analiziranim tekstovima:

- a) jedna fotografija
- b) galerija fotografija
- c) autorski video
- d) video preuzet sa drugih platformi
- e) tekst nema multimedijalnih sadržaja.

Porijeklo (autorstvo) je parametar koji ponajviše govori o fizičkom i intelektualnom angažmanu konkretnog medija u procesu obrade aktuelnih društvenih pitanja. Ovaj parametar upućuje na raspoložive kadrovske kapacitete unutar samih online medija, odnosno da li mediji raspolazu osobljem obučanim da sami pristupaju temama iz domena euroatlantskih integracija ili su sadržaji preuzimani sa drugih medija, objavljeni u formi zvaničnih saopćenja domaćih ili stranih institucija. Porijeklo, odnosno autorstvo tekstova, je analizirano po sljedećim parametrima:

- a) autorski tekst novinara
- b) tekst preuzet sa drugih medija
- c) tekst objavljen u formi saopćenja zvaničnih institucija
- d) nije navedeno porijeklo teksta

Autentičnost, odnosno provjerljivost stavova i vjerodostojnosti izvora navedenih u objavljenim sadržajima, predstavlja bitan element opće vjerodostojnosti samih medijskih sadržaja, posebno ako govorimo o temama iz oblasti međunarodne politike. Osim ovog faktora, provjerljivost objektivnosti usko je vezana za broj izvora navedenih u samom tekstu, odnosno da li objavljeni sadržaji predstavljaju samo jednu stranu priče, ili je uključeno više suprotstavljenih mišljenja. Ovaj dio istraživanja je podijeljen u dva segmenta – porijeklo korištenih izvora i broj izvora korištenih u tekstovima:

Porijeklo:

- a) strani izvori
- b) domaći izvori
- c) kombinovani strani i domaći izvori

Broj izvora:

- a) jedan izvor
- b) dva izvora
- c) tri izvora
- d) više od tri izvora

Žanrovsko određenje objavljenih tekstova također spada u varijablu koja bliže određuje profesionalnu osposobljenost medija. Pod pretpostavkom da samo osposobljeni kadrovi mogu istraživanjima složenih političkih tema pristupiti i u uobličiti ih u zahtjevne novinarske forme, to također direktnije određuje i unutrašnju strukturu samih medija, odnosno kadrovsku bazu koja može teme obraditi temeljitije i stilski pristupačnije određenim kategorijama publike. S druge strane, kratke novinarske forme, poput vijesti, uglavnom odgovaraju sadržajima dnevnih informacija za koje nije potrebna specijalizirana osoba ili širi krug istraživača. Žanrovska obilježja tekstova su razvrstana po sljedećim odredbama:

a) vijest	f) komentar
b) izvještaj	g) foto reportaža
c) reportaža	h) video priča
d) intervju	i) aostalo
e) osvrt	

2.2. Kritička analiza diskursa

Analiza usmjerenosti (orijentacija) i informativnosti objavljenih tekstova obuhvata drugi dio istraživanja koji se većim dijelom oslanja na primjenu kritičke analize diskursa, odnosno specifikiranje potencijalnih efekata koje medijski sadržaji mogu imati na publiku, što uključuje informativnost samih tekstova, ali i nastojanje da se oblikuje odnos javnog mnijenja spram aktuelnih političkih pitanja. U ovom segmentu istraživanja do izražaja dolazi i politička orijentacija medija, odnosno podrška ili negativan stav prema određenim političkim procesima, ovisno kojoj se publici obraćaju ili koju političku inicijativu preferiraju. Tako je usmjerenost (orijentacija) tekstova spram euroatlantskih integracija kategorisana u tri grupe:

- a) pozitivna
- b) negativna
- c) neutralna,

dok je informativna funkcija tekstova kategorisana u:

- a) tekst nudi samo opće informacije
- b) tekst nudi objašnjenje raspoloživih informacija
- c) tekst nudi perspektivu budućeg razvoja događaja.

Ovisno o odnosu medija spram aktuelnih političkih inicijativa ili stavova, te uloge susjednih zemalja u procesu euroatlantskih integracija, tekstovi su kategorisani po sljedećem osnovu:

- a) tekst je pristrasan po etničkim/entitetskim/stranačkim ulogama
- b) tekst je neutralan po etničkim/entitetskim/stranačkim ulogama
- c) tekst je pristrasan spram uloge susjednih zemalja
- d) tekst je neutralan spram uloge susjednih zemalja

3. HIPOTETIČKI OKVIR ISTRAŽIVANJA

Uzorak istraživanja podijeljen u dvije kategorije – na online izdanja tradicionalnih medija i samostalne online portale. Hipotetički okvir istraživanja se uglavnom oslanja na pretpostavku ispunjavanja funkcije analiziranih medija spram očekivanja publike kojoj se obraća. Hipotetički okvir postavljen za istraživanje također moramo posmatrati i kroz socijalizirajuću funkciju, odnosno mjerenje nivoa aktiviranja publike

u konkretnim društvenim i političkim pitanjima, što u konkretnom slučaju možemo definisati kao integrirajuću funkciju u kontekstu aktuelnih političkih reformi u Bosni i Hercegovini.

Generalna hipoteza glasi:

Online mediji u Bosni i Hercegovini ne nude odgovarajuću analizu položaja Bosne i Hercegovine u procesu euroatlantskih integracija, koja bi educirala građane i integrisala ukupno javno mnijenje po pitanju pristupanja Bosne i Hercegovine međunarodnim političkim savezima.

Iz generalne hipoteze je izvedeno i nekoliko pomoćnih hipoteza:

1. Online mediji u Bosni i Hercegovini ne raspolažu obrazovanim kadrom za produkciju informacija iz domena međunarodne politike.
2. Online mediji u Bosni i Hercegovini su primarno oslonjeni na distribuciju sadržaja objavljenih u drugim medijima.
3. Online mediji u Bosni i Hercegovini zanemaruju opće medijske funkcije, primarno edukativnu i socijalizirajuću.
4. Online mediji u Bosni i Hercegovini multimedijalne sadržaje koriste primarno u svrhu privlačenja pažnje publike, a ne u svrhu objektivizacije već dostupnih informacija.

REZULTATI ISTRAŽIVANJA

1. Avaz.ba

U online izdanju Dnevnog avaza u periodu tokom kojeg su praćeni medijski sadržaji objavljena su ukupno četiri teksta vezana za euroatlantske integracije. Ovako nizak udio tema vezanih za pristupanje Bosne i Hercegovine Europskoj uniji i NATO se može objasniti činjenicom da je tradicionalno izdanje Dnevnog avaza još uvijek najtiražniji printani medij u Bosni i Hercegovini, te da su većina analitičkih testova vezanih za političke procese još uvijek rezervisani za štampano izdanje, posebno ako govorimo o tekstovima stalnih saradnika i političkih komentatora, odnosno uvodničara.

S druge strane, bitan faktor koji definiše odnos ovog medija spram aktuelnih političkih pitanja u Bosni i Hercegovini jeste činjenica da je medij usko vezan za političku partiju kojom predsjedava osnivač i njegov doskorašnji nominalni vlasnik Fahrudin Radončić (Savez za bolju budućnost BiH), te da je u periodu tokom kojeg

su praćeni medijski sadržaji Dnevni avaz znatno više pažnje posvetio formiranju vlasti u Bosni i Hercegovini nakon općih izbora, odnosno pozicioniranju Saveza za bolju budućnost u međustranačkim pregovorima. Potvrda tome je i odluka Saveza za bolju budućnost da bude dio parlamentarne većine na državnom i entitetskom nivou, koja je zvanično donesena sredinom maja 2019.

Svi tekstovi iz domena euroatlantskih integracija su pozicionirani u pripadajućoj političkoj rubrici i opremljeni su po jednom fotografijom. Tri teksta su obima većeg od tri paragrafa, dok je jedan tekst sadrži dva paragrafa. Dva teksta su preuzeta sa drugih medija, dok su druga dva teksta autorski rad novinara Dnevnog avaza.

Što se tiče izvora korištenih u tekstovima, u jednom tekstu je korišten strani izvor, u dva teksta domaći, dok je u jednom tekstu prisutna kombinacija stranih i domaćih izvora. U tri teksta je korišten samo jedan izvor, a u jednom tekstu su korištena tri izvora. Kada je riječ o žanrovskom određenju tekstova, u jednom slučaju je tekst objavljen u formi vijesti, u dva slučaja u formi izvještaja, dok je jedan tekst objavljen u formi intervju.

Vezano za odnos tekstova spram euroatlantskih integracija, u jednom tekstu je zabilježena neutralna a u tri teksta pozitivna orijentacija spram pristupanja Europskoj uniji i NATO. U pogledu informativnosti jedan tekst nudi samo opće informacije, dva teksta nude objašnjenje općih informacija, dok su u dva teksta ponuđene i moguće perspektive daljeg razvoja događaja. Što se tiče pristrasnosti tekstova spram političkih uloga aktera u priči, u svim slučajevima je evidentiran neutralan stav spram stranačkih i etničkih uloga, ili uticaja susjednih zemalja u procesu euroatlantskih integracija.

2. Oslobođenje

U online izdanju dnevnog lista Oslobođenje je tokom analiziranog perioda objavljeno šest tekstova iz oblasti euroatlantskih integracija. Od ukupnog broja objavljenih tekstova trećina je pozicionirana u pripadajućoj političkoj rubrici, dok su dvije trećine tekstova locirane u rubrici najčitanijih tekstova, što se može tretirati kao indikacija interesovanja publike za temu europskih integracija. Što se tiče obima, svi članci su objavljeni u više od tri paragrafa a to upućuje na značajniji prostor koji ovaj medij ustupa temama vezanim za euroatlantske integracije. U pogledu multimedijalne opremljenosti, pet tekstova je ilustrirano po jednom fotografijom, dok jedan tekst prati galerija fotografija.

Kada govorimo o porijeklu tekstova, četiri teksta su autorski rad novinara Oslobođenja, jedan tekst je preuzet sa drugog medija, dok je jedan tekst preveden sa

engleskog jezika (izvor je strani medij). Porijeklo izvora koji su korišteni u tekstovima je sljedeće: u dva teksta su korišteni domaći izvori, u jednom tekstu je korišten strani izvor, dok su u tri teksta kombinovano korišteni strani i domaći izvori. U dva teksta je korišten jedan izvor informacija, u dva teksta su korištena dva izvora, dok se po jednom pojavljuju tekstovi u kojima su korištena tri ili više od tri izvora.

Žanrovsko određenje objavljenih tekstova je sljedeće: četiri objavljena teksta su u formi izvještaja, dok se po jednom pojavljuju tekstovi u formi vijesti i intervjua. Kada je u pitanju odnos tekstova spram euroatlantskih integracija, u četiri slučaja je riječ o pozitivnom dok je u dva slučaja negativan. S druge strane, kada je u pitanju informativna funkcija tekstova, u pet od ukupno šest riječ je o sadržajima koji nude samo opće informacije o euroatlantskim integracijama, dok u samo jednom slučaju tekst nudi i objašnjenje raspoloživih informacija. Vezano za stranačku ili političku orijentaciju tekstova u pet slučajeva bili su neutralni po pitanju analiziranih elemenata (etničke, stranačke ili entitetske uloge), dok je u samo jednom slučaju evidentirana pristrasnost.

3. *Nezavisne novine*

Na online izdanju Nezavisnih novina iz Banje Luke (Republika Srpska) objavljeno je ukupno 80 tekstova vezanih za euroatlantske integracije, odnosno više nego na bilo kojem drugom online mediju tokom analiziranog perioda. Ova činjenica se može objasniti time da su Nezavisne novine najuticajniji dnevni list na području entiteta Republika Srpska, gdje je aktuelna vlast negativno orijentisana prema pristupanju Bosne i Hercegovine NATO-u. Uzimajući ovo u obzir, zaključak je tema euroatlantskih integracija izuzetno zanimljiva za čitaoce Nezavisnih novina, s obzirom da direktno upućuje na aktuelne odnose između političkih subjekata u Federaciji BiH i Republici Srpskoj.

Što se tiče pozicioniranosti tekstova iz oblasti euroatlantskih integracija na online izdanju Nezavisnih novina, polovina ih je u glavnom baneru ili u rubrici najčitanijih tekstova, dok je druga polovina smještena na drugim pozicijama na web stranici. Po obimu su preovladavali tekstovi duži od tri paragrafa, njih ukupno 63, dok je 17 tekstova bilo obima od dva ili tri paragrafa. Ovo upućuje također na činjenicu da Nezavisne novine poklanjaju znatnu pažnju oblasti međunarodnih integracija, te da su uglavnom objavljene forme koje nude više od općih informacija. S druge strane, što se tiče multimedijalne opremljenosti, u svim analiziranim člancima je zabilježena samo po jedna fotografija.

Nezavisne prednjače i brojem autorskih ekstova, sa 29 od ukupno 80, što upućuje na činjenicu da raspolažu kadrovima osposobljenim da se direktno bave temama iz oblasti međunarodne politike. 38 tekstova je preuzeto sa drugih portala, dok za 12 tekstova nije navedeno porijeklo ili je riječ o zvaničnim saopćenjima institucija. Nezavisne novine su prednost dale domaćim izvorima u tekstu, odnosno u 57 tekstova od ukupno 80, dok je u 27 slučajeva riječ o stranim izvorima ili o kombinaciji domaćih i stranih izvora. Međutim, kada je riječ o broju korištenih izvora, u najvećem broju slučajeva je korišten samo jedan izvor, odnosno u 50 primjera, u 15 slučajeva su korištena dva izvora, dok je samo u 15 slučajeva korišteno tri ili više od tri izvora.

Kada je u pitanju žanrovsko određenje tekstova, Nezavisne novine su se tokom istraživanog perioda uglavnom bazirale na osnovne novinarske forme, te je tako evidentirano 45 tekstova u formi vijesti, 33 primjera izvještaja, te dva slučaja u kojima je tekst objavljen u formi reportaže. Orijentacija Nezavisnih novina spram euroatlantskih integracija je u 23 slučaja pozitivna, u 18 slučajeva negativna, te u 39 slučajeva neutralna. Kada je riječ o informativnoj funkciji tekstova, u skoro polovini primjera (39) riječ je o tekstovima koji donose samo opće informacije, 29 nudi objašnjenje raspoloživih informacija, dok u samo 12 slučajeva tekstovi daju perspektivu budućeg razvoja događaja.

Kada je riječ o političkoj, odnosno stranačkoj orijentaciji tekstova, u 20 slučajeva uočena je pristrasnost po etničkim/entitetskim/stranačkim ulogama u objavljenim pričama, dok svih ostalih primjera ima neutralnu orijentaciju spram političkih uloga ili uloga susjednih zemalja u euroatlantskim integracijama.

4. Klix.ba

U jednom od najčitanijih informativnih portala u Bosni i Hercegovini klix.ba su u analiziranom periodu zabilježena tek tri teksta vezana za euroatlantske integracije, što je posebno zanimljivo ako imamo u vidu da ovaj portal ima i posebnu podrubriku u informativnim sadržajima pod nazivom EU integracije. Od ukupno tri teksta samo je jedan pozicioniran u glavnom baneru, dok su ostala dva u pripadajućoj rubrici, ali kada je riječ o obimu tekstova, kod sva tri teksta je riječ o sadržajima sa više od tri paragrafa. Što se tiče multimedijalne opremljenosti, dva teksta sadrže samo jednu fotografiju, dok je u jednom tekstu postavljena galerija fotografija.

Kada govorimo o porijeklu tekstova, samo jedan tekst je autorski rad novinara, dok za dva teksta nije navedeno porijeklo, odnosno izvor sa kojeg su preuzeti. Porijeklo izvora korištenih u tekstovima je ravnomjerno raspoređeno po principu da

je u jednom tekstu korišten samo domaći izvor, u jednom strani, dok je u jednom slučaju posrijedi kombinacija domaćih i stranih izvora. Međutim, u dva slučaja je korišten samo jedan izvor, dok su u samo jednom tekstu korištena dva izvora.

Po pitanju žanrovske pripadnosti tekstova klix.ba radi se isključivo o vijesti kao novinarskom žanru, a kada je riječ o odnosu tekstova spram euroatlantskih integracija, po jednom su zabilježene pozitivna, negativna i neutralna orijentacija. U jednom tekstu je informativna funkcija svedena samo na opće informacije, dok je u dva primjera zabilježeno da tekst nudi objašnjenje raspoloživih informacija. U pogledu stranačke/političke orijentacije u dva slučaja je zabilježena pristrasnost etničkih, entitetskih ili stranačkih uloga u priči, dok je u jednom tekstu zabilježen i pristrasan odnos spram uloge susjednih zemalja.

5. Bljesak.info

Na internet portalu bljesak.info, koji je, kako smo ranije naveli, jedini medij u analizi s prostora sa većinskim hrvatskim stanovništvom, u toku analiziranog perioda je objavljeno ukupno 11 tekstova na temu euroatlantskih integracija i svi su pozicionirani na glavnom baneru. Dva objavljena teksta su obima od tri paragrafa, dok je devet obima većeg od tri paragrafa.

Kada je u pitanju multimedijalna opremljenost tekstova, svi tekstovi imaju samo po jednu fotografiju, dok je porijeklo tekstova uglavnom iz drugih medija (u 10 slučajeva), a u jednom nije navedeno porijeklo. Korišteni izvori su uglavnom domaći i to u sedam slučajeva, dok su u četiri teksta korišteni isključivo strani izvori. U sedam primjera je korišten samo jedan izvor, u po jednom su korištena dva ili tri izvora, dok je u dva teksta korišteno više od tri izvora. U četiri slučaja tekstovi su bili u formi vijesti, u po dva slučaja u formi osvrta ili reportaže, dok su u tri slučaja objavljeni tekstovi bili u formi izvještaja.

Kada je u pitanju odnos tekstova spram euroatlantskih integracija, u šest je zabilježena pozitivna orijentacija, u četiri neutralna, dok je u samo jednom primjeru zabilježena negativna orijentacija. Informativne funkcije tekstova su uglavnom bile bazirane na općim informacijama, i to u šest slučajeva, u četiri su objašnjene osnovne informacije, dok u samo jednom slučaju tekst nudi perspektive budućeg razvoja događaja. Kada je su pitanju etničke, entitetske ili stranačke uloge te uticaji susjednih zemalja, u 10 primjera je zabilježena neutralna orijentacija, dok je samo u jednom zabilježena pristrasnost.

6. Radiosarajevo.ba

Na portalu radiosarajevo.ba je u analiziranom periodu objavljeno ukupno šest tekstova na temu euroatlantskih integracija, od kojih nijedan nije pozicioniran niti na glavnom baneru, niti u rubrici najčitanijih vijesti. Svi tekstovi se nalaze uglavnom u općoj informativnoj rubrici. Svi tekstovi su obima većeg od tri paragrafa.

Što se tiče multimedijalne opremljenosti tekstova, u pet je evidentirana samo jedna fotografija, dok se u jednom primjeru pojavljuje galerija fotografija. U dva slučaja nije naveden izvor sa kojeg je tekst preuzet, u tri slučaja se kao izvor navodi novinska agencija, dok je samo u jednom slučaju riječ o autorskom tekstu. Izvori korišteni u tekstovima su uglavnom domaćeg porijekla i to u četiri slučaja, dok je u dva teksta korištena kombinacija domaćih i stranih izvora. U tri teksta je korišten samo jedan izvor informacija, u dva su korištena dva izvora, dok je u samoj jednom primjeru zabilježeno korištenje više od tri izvora. U tri teksta je upotrijebljena žanrovska forma bila vijest, dva teksta su prezentirana u formi izvještaja, dok se samo jednom sadržaj pojavljuje u formi intervjua. Orijentacija medija spram euroatlantskih integracija je u tri primjera bila pozitivna, u dva neutralna, a u samo jednom je izražen negativan odnos. U pogledu informativne funkcije tekstova, u pet slučajeva je zabilježena samo prezentacija osnovnih informacija, dok samo jedan tekst nudi moguću perspektivu daljeg razvoja događaja.

Ono što je zanimljivost vezana za političku orijentaciju tekstova objavljenih na portalu radiosarajevo.ba jeste da su u polovini slučajeva bili pristrasni po pitanju, etničke, entitetske ili stranačke orijentacije aktera u tekstovima, dok su u drugoj polovini primjera izraženi neutralni stavovi.

7. AlJazeera Balkans

Na online izdanju televizijske stanice AlJazeera objavljena su ukupno tri teksta vezana za euroatlantske integracije, od kojih su sva tri pozicionirana u pripadajućoj političkoj rubrici i svi su obima većeg od tri paragrafa. Svi su sadržavali samo po jednu fotografiju. Kada je riječ o porijeklu tekstova, AlJazeera prednjači po učešću autorskih tekstova (dva teksta, ili 66,6%), dok je samo jedan tekst objavljen kao zvanično saopćenje institucije. U jednom primjeru su korišteni domaći izvori, u jednom strani, dok je u jednom tekstu napravljena kombinacija domaćih i stranih izvora. Zabilježen je po jedan primjer tekstova u kojima je korišten jedan, dva ili tri izvora.

U žanrovskom smislu, dva teksta pripadaju formi izvještaja, dok je jedan tekst objavljen u formi intervjua. Odnos tekstova spram euroatlantskih integracija je u sva tri slučaja pozitivan. AlJazeera također prednjači i u informativnoj funkciji objavljenih tekstova, budući da dva teksta donose objašnjenje raspoloživih informacija (66,6 procenata), dok jedan tekst nudi i perspektivu dajeg razvoja događaja. Međutim, tekstovi sadrže izraženu političku pristrasnost. U jednom slučaju je ona izražena po pitanju uticaja susjednih zemalja, dok su u dva slučaja ona veže za etničke, entitetske ili stranačke uloge aktera u priči.

8. N1info.com

Na internet izdanju televizijske stanice N1 (BiH) u analiziranom periodu je objavljeno ukupno 11 tekstova na temu euroatlantskih integracija, od kojih je sedam pozicionirano na glavnom baneru, po dva u rubrici najčitanijih tekstova ili pripadajućoj političkoj rubrici. Zabilježen je po jedan slučaj obima teksta od dva, odnosno tri paragrafa, dok su u devet slučajeva tekstovi duži od tri paragrafa. N1 je jedini analizirani medij koji je uz tekst objavio autorske video materijale (u dva slučaja), dok su u devet slučajeva tekstovi bili opremljeni isključivo fotografijom. Četiri teksta su autorski rad novinara, šest tekstova je preuzeto sa drugih portala, dok je jedan tekst saopćenje zvaničnih institucija. U jednom su korišteni strani izvori, u osam domaći izvori, dok je u dva korištena kombinacija domaćih i stranih izvora. U osam tekstova imamo samo jedan izvor, dok su u tri teksta korištena dva izvora.

Po žanrovskoj pripadnosti sadržaja četiri teksta spadaju u formu vijesti, četiri su izvještaji, dok su tri teksta objavljena u formi intervjua. Odnos tekstova spram euroatlantskih integracija je uglavnom pozitivan (u osam slučajeva), u dva slučaja negativan te u jednom neutralan. Kada govorimo o informativnoj funkciji tekstova, u tri primjera tekstovi nude samo opće informacije, dva teksta daju objašnjenje raspoloživih informacija, dok šest tekstova donosi moguću perspektivu daljeg razvoja događaja. Dva teksta su pristrasna po pitanju etničkih, entitetskih ili stranačkih uloga u priči, dok je u devet primjera zabilježen neutralan odnos.

ZAKLJUČAK:

U skladu sa rezultatima istraživanja koje je rađeno prema utvrđenim parametrima za analizu medijskih sadržaja i potencijalnih informativnih efekata na publiku u Bosni i Hercegovini, možemo izvesti nekoliko ključnih zaključaka koji se tiču uloge online

medija u procesu edukacije građana i kreiranja javnog mnijenja po pitanju pozicije Bosne i Hercegovine u procesu euroatlantskih integracija. Efekte online komuniciranja unutar procesa oblikovanja savremenog bosanskohercegovačkog javnog mnijenja moramo posmatrati u kontekstu aktuelnih ekonomskih i političkih promjena kroz koje Bosna i Hercegovina prolazi, a koje su posljedica promjene političkog sistema na kraju dvadesetog stoljeća i demokratizacije ukupnih društvenih odnosa. Takođe, bitno je ukazati na novu paradigmu komunikacije koja podrazumijeva i promjenu klasičnih odnosa između producenata i konzumenata vijesti. „Novi mediji i nove informacione tehnologije multiplicirale su važnost informacije, brzinu njenog prenošenja, dostupnost svim zainteresiranim, mogućnost učestvovanja u njenom kreiranju sa različitih mjesta i pozicija, njenu veću provjerljivost, a time i vjerodostojnost“ (Osmančević 2003: 9). Naši zaključci stoga nužno proizlaze iz trenda porasta publike online medija, koja je sve više okrenuta internet platformama, kako u formi zvaničnih web stranica, tako i sadržajima distribuiranim putem društvenih medija. Publika opremljena savremenim tehnologijama u poziciji je da kontinuirano provjerava informacije, upoređuje ih sa onim dostupnim u tradicionalnim medijima, ali i da propituje ličnu poziciju u političkim procesima i sistemskim reformama.

Iz dobijenih rezultata provedenog istraživanja možemo izvesti sljedeće zaključke:

Online mediji u Bosni i Hercegovini oslonjeni su uglavnom na opće informacije o međunarodnim političkim procesima, koje su bazirane na zvaničnim sadržajima distribuiranim iz domaćih i međunarodnih političkih institucija, ili od strane političkih subjekata koji učestvuju u političkim procesima u Bosni i Hercegovini.

Distribuirane informacije na online medijima uglavnom ne nude prostor za edukaciju građanina kao učesnika političkih procesa i nedovoljno se upuštaju u tumačenje potencijalnih budućih događaja koji se direktno tiču reforme ekonomskog i političkog sistema. Pod uticajem aktuelnih unutrašnjopolitičkih konjunktura odnosno pozicija vladajućih stranaka, mediji uglavnom zauzimaju neutralan stav spram evropskih integracija, ili ostaju nedorečeni u tumačenju uloge određenih političkih subjekata u reformi političkog ili ekonomskog sistema.

Online mediji u Bosni i Hercegovini ne raspolažu adekvatnim kadrovskim resursima da bi se na dnevnoj bazi bavili isključivo pitanjima/temama iz domena euroatlantskih integracija ili interpretacijom aktuelnih političkih procesa koji se direktno ili indirektno tiču pozicije Bosne i Hercegovine u međunarodnim okvirima.

Uredničku profilaciju on line medija u BiH generalno karakterizira dominacija informativne u odnosu na edukativnu funkciju. S obzirom na važnost i složenost

fenomena euroatlantskih integracija BiH, neophodno je publicirati više edukativnih sadržaja o značaju, historijatu, važnosti, standardima i kriterijima za pristupanje, kao i ocjenama dosadašnjih aktivnosti u tom procesu.

Kada je riječ o uređivačkoj profiliranosti on line medija, karakteristično je podilaženje publici kroz publiciranje tekstova za koje postoji veća zainteresiranost u kontekstu dnevno-političkih zbivanja, ali je zanemarena potreba publike za informacijama koje su strateške i doprinose boljoj orijentaciji i donošenju odluka. Zapravo, malo je tematskih tekstova, analiza, intervju sa ekspertima, odnosno edukativnih sadržaja o EU i NATO, te reformama koje je potrebno provesti kako bi se dobio kandidatski status i otpočeli pristupni pregovori.

On line mediji u Bosni i Hercegovini nedovoljno koriste postojeće medijske servise, izvještaje specijaliziranih novinara i eksperata iz sjedišta europskih institucija.

Tema euroatlantskih integracija, aktivnosti koje se u BiH provode u cilju pridruživanja, kao i stavovi i aktivitet građana s tim u vezi, slabo je prisutna u online medijskom diskursu.

Potpuno je izostala percepcija građana kao aktivnih subjekata politike. Njihov glas se slabo čuje, njihovi stavovi su zanemareni, kao da se proces euroatlantskih integracija njih uopće ne tiče. A zapravo bi promišljanja građana, njihovi stavovi i opredjeljenost prema euroatlantskim integracijama trebali biti najvažniji motivirajući faktor za aktivizam, odnosno razvoj svjesne i aktivne javnosti u Bosni i Hercegovini.

Evidentna je potreba za specijalizacijom novinara i urednika o temama euroatlantskih integracija, odnosno njihova edukacija, kako bi u svom novinarskom i uredničkom radu mogli adekvatno pratiti proces pridruživanja Bosne i Hercegovine Europskoj uniji i NATO, odnosno kako bi korisnicima online medija mogli prezentirati relevantne medijske sadržaje s tim u vezi, a posebno originalne autorske sadržaje, koji su za sada iznimno rijetki.

U konačnici bitno je konstatovati da opća objektivnost ili čak izražena subjektivnost pri distribuciji pojedinih informacija ovisi uglavnom o ukupnom odnosu aktuelnih političkih aktera u Bosni i Hercegovini, što se direktno reflektuje na dostupnost informacija od javnog interesa, ili informacija koje imaju za cilj edukaciju političke javnosti. Neki teoretičari izostanak objektivnosti u produkciji savremenih medijskih sadržaja često pripisuju generalnom stadiju razvoja demokratskih odnosa, odnosno općem konsenzusu o zajedničkim političkim interesima. „Nedostatak objektivnosti odnosno nemogućnost spoznaje istine i primjerenog informiranja o njoj, može se, zbog nepreciznosti pojma objektivnosti, prigovoriti svakom masovnom mediju. Odluka o tome kad se neko izvještavanje smatra objektivnim odnosno ne

više objektivnim, često je rezultat političkih pregovora“ (Knuczik, Zipfel 2006: 151).

Online medije neizostavno moramo posmatrati u kontekstu tehničkih pretpostavki za brzo i usmjereno pristupanje određenim informativnim sadržajima, što u znatnoj mjeri ubrzava proces informisanja građanina i njegovu sposobnost uključivanja u aktuelne političke odnose. Imajući u vidu tranziciju medijskog tržišta, potpunu liberalizaciju vlasničkih odnosa i aktuelno političko uređenje u Bosni i Hercegovini sigurno je da se fokus budućih komunikoloških istraživanja mora doći pitanje regulacije, samoregulacije i transparentnosti rada online medija, koji definitivno kreiraju većinsku komunikacijsku kulturu, definišu okvire političke kulture i uključenosti građanina u aktuelne političke procese. „Online mediji svojom rastućom ulogom u društvu igraju ulogu agenasa političke socijalizacije tako što javnost prateći online medije uči o političkim sistemima, razvija svoje stavove i mišljenja, te na kraju poduzima određene korake po pitanju političke aktivnosti. Sama činjenica da se kroz online medije odvija politička komunikacija, radi se i o procesu političke socijalizacije gdje oni u ovom smislu predstavljaju kanale političke komunikacije“ (Bukovica 2020).

Međutim, suštinsko pitanje je da li se obilježja masovnih medija, koja dovode u pitanje opstanak načela objektivnosti, mogu primijeniti na online medije kao nosioce i kreatore nove političke javnosti te da li je u virtuelnom prostoru uopće moguće ostvariti ideal informisanog građanina, aktivnog učesnika domaćih i međunarodnih političkih procesa i integracija.

LITERATURA:

1. Osmančević, Enes (2003), *Internet, tradicionalna i virtualna javnost*, Magistrat, Sarajevo
2. Kunczik, Michael, Astrid Zipfel (2006), *Uvod u znanost o medijima i komunikologiju*, Zaklada Friedrich Ebert, Zagreb
3. Peruško, Zrinjka (ur.) (2011), *Uvod u medije*, Naklada Jesenski i Turk, Zagreb
4. Vreg, France (2007), "Medijske teorije i stvarnost", *Informatologia*, Vol. 40., No. 3., 173-179.
5. Bukovica, Ema (2015), Utjecaj online medija na politički aktivizam; Izvor: <https://www.ebbecomms.com/blog/utjecaj-online-medija-na-ljudsku-svijest-i-politicki-aktivizam-graana>, (pristup ostvaren 22. 10. 2020.)

PERCEPTION OF EURO-ATLANTIC INTEGRATION IN BOSNIAN ONLINE MEDIA

Summary:

The application of modern technologies, with the multimedia distribution of media content through the online platform, in the context of the Bosnia and Herzegovina path of accession to the European Union and NATO, inevitably explores the role of modern media in the political education of citizens as active participants in politics. Bearing in mind the increasing number of Internet users in Bosnia and Herzegovina, as well as the audience's primary orientation towards online media distribution platforms, this paper deals with the perception of Euro-Atlantic integrations in online media in Bosnia and Herzegovina. It is an analysis of the sources and forms used for informing citizens on the political processes that represent the future political path of Bosnia and Herzegovina. The focus of this paper is primarily the total number of published content about Euro-Atlantic integrations in online media, intending to discuss the period of the internal crisis of the political system at the time of the survey (April/May 2019), and that in the same period there was not formed government after the last general elections, which significantly redefines or aggravates the position of Bosnia and Herzegovina to implement the reforms necessary for joining the European Union and NATO. Conclusion of the research, bearing in mind the results and international treatment of Bosnia and Herzegovina as a country in transition is a limited communication framework of online media, which on the one hand, sees a citizen as a user of information, but does not intervene in the process of political education or orientation of citizens in the field of political action or creating active public opinion.

Keywords: perception; online; media; public; citizen; European Union; NATO; reform; communication

Adresa autora

Author's address

Enes Osmančević
Mirza Mehmedović
Univerziteta u Tuzli
Filozofski fakultet
enes.osmancevic@yahoo.com
mirza.mehmedovic@fulbrightmail.org

društvene i humanističke studije

ČASOPIS
FILOZOFSKOG
FAKULTETA
UTUZLI

STUDIJE SOCIJALNOG RADA I SOCIJALNE POLITIKE

Hariz Šarić, Nedeljko Jurkić

IZAZOVI SOCIJALNOG RADA SA PORODICAMA NESTALIH

OSOBA / CHALLENGES OF SOCIAL WORK WITH FAMILIES

OF MISSING PERSONS 417

UDK 364:343.6-058.65
341.322.5:314.6
314.6:364.642.6

Primljeno: 21. 08. 2020.

Izvorni naučni rad
Original scientific paper

Hariz Šarić, Nedeljko Jurkić

IZAZOVI SOCIJALNOG RADA RADA SA PORODICAMA NESTALIH OSOBA

Istraživanje je imalo za cilj locirati, analizirati i utvrditi ulogu, mogućnosti i izazove socijalnog rada sa porodicama nestalih osoba. Težište u radu je primarno usmjereno na teorijsko i empirijsko istraživanje usluga koje profesija socijalnog rada pruža porodicama nestalih osoba u smislu kvantiteta, iz ugla vladinog i nevladinog sektora, i kvaliteta, iz ugla osoba članova porodica nestalih osoba. Istraživanje je bilo usmjereno i na utvrđivanje značaja asistencije koju nevladin sektor pruža vladinom sektoru u svim sferama pomoći porodicama nestalih osoba. U procesu istraživanja korištene su sljedeće metode i tehnike: analiza sadržaja, upitnik, intervju, anketa i statistička metoda. Korišten je stratifikovani uzorak vodeći računa o proporcionalnoj i teritorijalnoj zastupljenosti ustanova, nevladinih organizacija i porodica: vladin sektor – 25 ispitanika, nevladin sektor – 10 ispitanika i porodice nestalih osoba – 50 porodica srpske nacionalnosti i 50 porodica bošnjačke nacionalnosti. Anketiranje je sprovedeno u Udruženju građana oštećenog vida Tuzla. Rezultati istraživanja pokazuju da treba više razumijevanja za ove osjetljive skupine porodica i više socijalnog djelovanja u pravcu rješavanja njihovih problema, kao i blagovremenog informisanja javnosti o rješavanju problematike jedne od najranjivijih kategorija našega društva.

Ključne riječi: socijalni rad; izazovi; nestale osobe; porodice nestalih osoba; socijalna pomoć; nevladin sektor; vladin sektor

UVOD

Bosna i Hercegovina se već duži period suočava sa fenomenom nestalih osoba. Zasebna težina problema ogleda se u podacima o evidentiranim nestalim osobama koji su često neusaglašeni. Pored napora koje posljednjih godina aktivno ulaže naša država na traženju nestalih osoba, uz konstatnu podršku vlada prijateljskih zemalja i međunarodnih organizacija, još uvijek ne samo da problem opstaje nego se svakim danom usložnjava. Ratna dešavanja na teritoriji Bosne i Hercegovine kao posljedicu su ostavila mnogobojne pojedince i porodice u stanju socijalne potrebe. Bosna i Hercegovina se suočila sa problemom velikog broja nestalih osoba. Traženje nestalih u BiH predstavlja izazov ne samo njihove porodice, nego i za predstavnike organa vlasti, odnosno sve aktere koji su uključeni u ovaj proces. Nažalost, postoje razlike pa i nesuglasice oko same nominacije pojma nestalih osoba, kako kod porodica nestalih tako i kod stručne i znanstvene javnosti u Federaciji Bosne i Hercegovine i Republici Srpskoj.

Prema dostupnim podacima malo je ili nije nikako istraživano područje djelovanja socijalnog rada prema porodicama nestalih osoba, odnosno način pružanja podrške i pomoći u procesu traženja nestalih osoba, rad sa porodicama na saniranju preživjelih trauma, u nošenju sa gubitkom, pružanju materijalne pomoći i sl. Dosadašnja istraživanja uglavnom su se bavila brojem nestalih i pronađenih nestalih osoba. Ono što je očigledno jeste da se sa brojkama nestalih i pronađenih manipuliše, pa često dolazi do nesporazuma i nesuglasica između pojedinih zvaničnih institucija oko broja nestalih osoba i načina na koje su te osobe nestale.

Socijalni rad ima svrhu tek onda ako doprinosi daljem razvijanju i unapređivanju društvenih odnosa, ali i podizanja kvaliteta života svih građana. Socijalni rad to postiže uočavanjem, sagledavanjem i rješavanjem takvih stanja koja mogu postati ili jesu kočnica razvitka pojedinaca, grupa pa i cijele zajednice. Drugim riječima, socijalni rad treba shvatiti kao djelatnost koja iz svog domena doprinosi progresu društva.

U Centralnoj evidenciji nestalih osoba, od ukupnog broja nestalih osoba koji iznosi 34.964, do danas su ekshumirani posmrtni ostaci više od 25.000 osoba, od čega je identificirano 23.000. Od tog broja, 14.792 posmrtna ostatka identificirana su uz pomoć DNK analize, a 8.192 klasičnom metodom, odnosno metodom prepoznavanja po odjeći ili nekim predmetima koje su žrtve nosile u trenutku smrti. Prema podacima Međunarodne komisije za nestale osobe (ICMP) u ratovima na području bivše Jugoslavije nestalo je oko 40.000 osoba od čega je najveći broj, oko 30.000, nestalo u Bosni i Hercegovini. Prema podacima Međunarodnog komiteta crvenog

križa (MKCK) do decembra 2018. godine evidentirano je 22.425 otvorenih zahtjeva za traženje nestalih osoba, 15.101 osoba je ekshumirano i identificirano, 76 slučajeva je administrativno zatvorenih i 6.586 aktivnih slučajeva nestalih osoba. Prema podacima Instituta za nestale osobe (INO) do decembra 2018. godine je ekshumirano posmrtnih ostataka 25.500 osoba, 23.247 osoba je identifikirano (15.216 na osnovu DNK metode i 8.031 klasičnom metodom i identifikacije) i njihovi posmrtni ostaci predati porodicama, a verificirano je 7.228 aktivnih slučajeva nestalih osoba. Preko 70% nestalih osoba u BiH je pronađeno - ekshumirano i identificirano.

1. NESTALE OSOBE U NORMATIVNOM OKVIRU BOSNE I HERCEGOVINE

Prema Zakonu o nestalim osobama BiH ("Sl. glasnik BiH", br. 50/04), nestala osoba je osoba o kojoj porodica nema nikakvih vijesti i/ili je prijavljena na temelju pouzdanih informacija kao nestala osoba usljed oružanog sukoba koji se dogodio na teritoriju bivše SFRJ. Ovaj se zakon odnosi na osobe nestale u razdoblju od 30. aprila 1991. godine do 14. februara 1996. godine. U članu 2. Zakona o nestalim osobama Bosne i Hercegovine navodi se: "*Član porodice* nestale osobe je dijete rođeno u braku ili izvan braka, posvojeno dijete, kao i pastorče koje je nestala osoba uzdržavala, bračni ili izvanbračni partner, roditelji (očuh, maćeha), usvojitelj, sestra i brat nestale osobe koje je nestala osoba uzdržavala".

Pouzdana informacija je takva informacija iz koje se utemeljeno može zaključiti da je određena osoba nestala.

Minimum podataka podrazumijeva podatke o imenu i prezimenu osobe, imenu jednog roditelja, mjestu i datumu rođenja, odnosno samo godini rođenja, pretpostavljenom mjestu i datumu, odnosno godini nestanka i okolnostima nestanka.

Verifikacija podrazumijeva postupak provjere vjerodostojnosti podnesene prijave o nestanku osobe ili uzimanje nove izjave ili identifikaciju, odnosno provjeru identiteta nestale osobe u okviru svih poznatih službenih evidencija koje su se vodile ili se vode u Bosni i Hercegovini.

Postupak odbijanja netačne prijave podrazumijeva dostavu službene obavijesti koja sadrži obrazloženje razloga za odbijanje verifikacije prijave nestanka za neku osobu od strane organa mjerodavnog za verifikaciju prijave o nestanku.

Identificirana nestala osoba je osoba za koju se u okviru procesa identifikacije pouzdano utvrdi da pronađeni posmrtni ostaci odgovaraju određenoj osobi u fizičkim ili naslijeđenim ili biološkim karakteristikama ili se nestala osoba pojavi živa.

Postupak identifikacije provodi se u skladu sa važećim zakonima u Bosni i Hercegovini.

Mjerodavne institucije za traženje nestalih osoba su organizacije ili institucije, domaće ili međunarodne, koje imaju utvrđen mandat, odnosno mjerodavnost za traženje nestalih osoba u/iz Bosne i Hercegovine, u skladu sa važećim propisima Bosne i Hercegovine i međunarodnim ugovorima.

Potrebu za izdržavanjem ima član porodice nestale osobe ukoliko nije uživatelj bilo kojeg prava na osnovu kojeg se izdržava kao što su: prava po osnovi socijalne zaštite, penzijsko-invalidskog osiguranja, prava iz boračko-invalidske zaštite, prihod po osnovi rada, samostalnog obavljanja gospodarske ili samostalne djelatnosti i drugi prihodi koji se, u skladu sa važećim zakonima, smatraju izdržavanjem.

Kako bi se porodicama nestalih u Bosni i Hercegovini omogućilo puno korištenje prava da znaju gdje se nalaze nestale osobe, Zakon o nestalim osobama u Bosni i Hercegovini je utvrdio određena prava i obaveze, te definisao potrebne mjere koje bi se trebale preduzeti kako bi se proces traženja nestalih osoba u Bosni i Hercegovini značajnije unaprijedio.

Osoba se ne smatra nestalom ako je umrla prirodnom smrću ili je umrla usljed ratnih dešavanja, i ako o njenoj smrti postoje pouzdane informacije, tj. informacije kod službenih organa (npr. Ministarstva unutrašnjih poslova, Sud, bolnica, civilna zaštita, pokopno društvo itd.), zbog činjenice da postoje njeni posmrtni ostaci i da je poznato mjesto gdje je ta osoba sahranjena. Postoje slučajevi kada je porodica osobu prijavila nestalom tokom rata zbog nepostojanja pouzdanih informacija o njoj, pa su se takve osobe našle na spiskovima nestalih. Ranije evidencije osoba nestalih tokom rata i kasnije bile su podložne stalnim provjerama, tako da je jedan broj osoba koje su evidentirane u toku rata kao nestale, nakon rata skidan sa evidencije kao riješeni slučajevi. Sa evidencija nestalih osoba, u skladu sa međunarodnim standardima, skidane su osobe koje su pronađene žive, kao i osobe koje su identifikovane "na osnovu službene evidencije u kojoj je utvrđeno da je ta osoba umrla prirodnom smrću ili je smrt nastupila usljed ratnih deštava, a njeni posmrtni ostaci su sahranjeni na obilježeno grobno mjesto" (Zakon o nestalim osobama Bosne i Hercegovine).

Zakon o osnovama socijalne zaštite, zaštite civilnih žrtava rata i zaštite porodica sa djecom ("Službene novine FBiH" br. 36/99) nestale osobe spominje u nekoliko članova. U poglavlju III – Zaštita civilnih žrtava rata član 54. stav 1. „...civilnom žrtvom rata, smatra se i osoba koja je poginula, umrla ili nestala pod okolnostima iz stavka 1. ovog člana". U poglavlju „Usluge socijalnog i drugog stručnog rada“ u članu 46. stav 2 „uslugama socijalnog i drugog stručnog rada, u smislu ovog zakona,

smatra se savjetodavni rad koji obavljaju ustanove u rješavanje porodičnih i bračnih problema, te mjere i akcije, u saradnji sa mjesnim zajednicama i drugim organima, na suzbijanju i sprečavanju društveno neprihvatljivog ponašanja djece i ostalih pojedinaca, porodica i društvenih grupa”.

2. ULOGA SOCIJALNOG RADA U RADU SA PORODICAMA NESTALIH OSOBA

U praksi nedostaje ozbiljan program rada s pojedincima i porodicama nestalih osoba, u smislu prevencije, resocijalizacije, a koji bi bio usmjeravan iz ministarstava rada i socijalne politike, što bi značilo zajedničke kriterije rada za područje svih centara za socijalni rad. Centar za socijalni rad je javna ustanova i za njen rad i djelatnost se primjenjuju propisi o ustanovama. Sredstva za osnivanje i rad centara za socijalni rad obezbjeđuju se iz budžeta općina/grada. Ovakav način finansiranja nije adekvatan, budući, da se rad centara finansira iz budžeta općina, oblici socijalne zaštite se finansiraju iz budžeta kantona i Federacije, a u nekim općinama prošireni oblici socijalne zaštite finansirani iz općinskih/gradskih budžeta provode se putem centara za socijalni rad. Neophodno je osnivanje Zavoda za socijalnu zaštitu.

Klijenti ovih ustanova su najrazličitije kategorije lokalnog stanovništva: domaćina, raseljenička i povratnička populacija, penzioneri, zaposleni, nezaposleni, a naročito za rad nesposobna lica, djeca, odrasli, stara lica (Šarić et al. 2016). Socijalna i porodična zaštita u entitetima Bosne i Hercegovine i Brčko Distriktu regulirana je entitetskim i kantonalnim zakonima u Federaciji, entitetskim zakonima u Republici Srpskoj i zakonima Distrikta Brčko. U Bosni i Hercegovini svaka općina ima centar za socijalni rad ili službu socijalne i dječije zaštite. Centri za socijalni rad kao vladine institucije, su kroz prirodu svoje djelatnosti upućene na saradnju i povezanost i sa državnim ustanovama: sudstvom, tužilaštvom, policijom, zdravstvom, itd. Imaju i sve značajnije partnere u nevladinom sektoru, budući da su pojedine nevladine organizacije osnovane i svojom djelatnošću specijalizirane za neke ciljne populacije iz oblasti socijalne zaštite, naročito koje se odnose na zaštitu žrtava nasilja, i sa kojima je saradnja već davala određene rezultate. Centri u saradnji sa drugim akterima u lokalnoj zajednici imaju mogućnosti i obavezu otkrivanja problema porodica nestalih osoba, kojima je neophodno urgentno pružiti određene vidove podrške ili pomoći vezano za rizične situacije ili događaje koji slabe njihovu moć prevazilaženja ličnih ili porodičnih problema.

U savremenim koncepcijama i projektima socijalne zaštite posebno su razvijene različite metode i tehnike osnaživanja pojedinaca i porodica kao proces njihovog kontinuiranog rasta i mijenjanja tokom životnih ciklusa a posebno u rizičnim periodima ili fazama sa fokusom pojedince i njihove porodice koje su nemoćne da se suoče sa životnim problemima, uključujući i probleme porodica nestalih osoba. Pojedini autori ukazuju na neke neophodne promjene u pozicijama, pristupu, koncepcijama i praksama centara za socijalni rad kako bi oni postali uspješniji u radu, a što bi se, naravno, odrazilo i na rad sa porodicama nestalih osoba. Ajduković (2009) i Milić (2007) navode da se poruke koje dolaze iz evropskog prostora i koje prate već istaknute promjene u sferi rada odražavaju na obavljanje djelatnosti u dva područja rada koji su predmet našeg razmatranja - to su sektor obrazovanja i sektor socijalne zaštite. U sektoru socijalne zaštite povećava se značaj socijalne politike, kako u razvijenim zemljama tržišne ekonomije, tako i u tranzicijskim zemljama. Bitno novi ekonomski, politički, kulturni i socijalni uvjeti u kojima se obavlja socijalni rad zahtijevaju i nove uloge socijalnih radnika (Milosavljević 2007), a jedna od njih, specifična za ove prostore, je upravo socijalni rad sa porodicama nestalih osoba. On uključuje kako rad u samim porodicama tako i angažman institucija i nevladinih organizacija koje su u direktnoj vezi sa nevedenim porodicama.

Prema raspoloživim podacima do kojih se došlo u saradnji sa predstavnicima organizacija porodica nestalih osoba, veliki broj ovih osoba je uspio da, na neki način, riješi pristup socijalnim institucijama i ostvarivanju određenih prava kao što su npr. novčana primanja. Činjenica je, međutim, da Zakon o nestalim osobama u Bosni i Hercegovini u dijelu pristupa pravima članova porodice nestale osobe, nažalost, nije nikada doživio svoju implementaciju. Članovi porodica su, kako smo istakli, prema dostupnim propisima, na nivou entiteta, ipak ostvarivali određena prava, rješavajući svoje probleme dvojako: prema propisima iz oblasti boračko invalidske zaštite i prema propisima iz oblasti civilnih žrtava rata. U zavisnosti od statusa koji je nestala osoba u vrijeme nestanka imala, odnosno da li je bila vojnik ili civil, porodice nestalih su i rješavale svoja prava. Mnoge od ovih porodica su proglašavale svoje nestale umrlim pred nadležnim sudovima u vanparničnom postupku, jer je to bio jedan od uslova da se, naprimjer, prema propisima iz boračko invalidske zaštite u Federaciji Bosne i Hercegovine ostvari pravo na novčano primanje. Slična je situacija i sa propisima koji regulišu oblast civilnih žrtava rata i članova njihovih porodica. Ovo je bilo posebno izraženo tokom perioda 2004-2006. godina kada su entiteti izmijenili propise iz oblasti boračko invalidske zaštite i propise iz oblasti civilnih žrtava rata.

S ciljem unapređenja procesa traženja nestalih osoba i efikasnije identifikacije posmrtnih ostataka, u skladu sa Zakonom o nestalim osobama formiran je Institut za nestale osobe Bosne i Hercegovine kao nezavisna institucija za traženje nestalih osoba u/iz Bosne i Hercegovine. Zakonom je predviđeno formiranje Fonda za pomoć porodicama nestalih osoba, koji je nadležan za izračunavanje i isplatu finansijske pomoći. Da bi se ostvarilo pravo na finansijsku pomoć Zakon je predvidio podnošenje zahtjeva za dobijanje finansijske pomoći putem nadležnog općinskog organa za socijalnu zaštitu u općini prebivališta, ili nadležnoj instituciji Brčko Distrikta.

Socijalni radnici pomažu ljudima u prevladavanju socijalnih nedaća do kojih može doći zbog zdravstvenih i porodičnih problema, siromaštva, nezaposlenosti, kriminala, ovisnosti o alkoholu i drogama, kao i zbog ratnih stradanja i elementarnih nepogoda. Nastoje direktnim savjetovanjem i konkretnim informacijama pomoći pojedincima i porodicama pa prepoznaju svoje prave probleme, razmotre moguća rješenja te da prvenstveno vlastitim snagama i mogućnostima izađu s njima na kraj. Problemi mogu biti nezaposlenost, smanjenje ili gubitak radnih vještina, finansijske poteškoće, problemi koji nastaju zbog starosti, bolesti, invalidnosti, neželjene trudnoće, asocijalnog ponašanja, alkoholizma ili ovisnosti o drogama – lične ili člana porodice. Socijalni radnici pomažu i pri takvim nepovoljnim okolnostima kao što su teški konflikti u porodici pa i zlostavljanje djece ili bračnog partnera. Također, oni su stručnjaci koji imaju uvid u službeno uspostavljene oblike pomoći, imaju pregled odgovarajućih ustanova, privatnih i javnih službi i udruženja i znaju kako se pojedini oblici pomoći mogu ostvariti. Porodice nestalih osoba su posebno osjetljiva kategorija kojoj je potrebno posvetiti pažnju u socijalnom radu.

3. METODOLOGIJA ISTRAŽIVANJA

Predmet istraživanja: Predmet istraživanja je bio ispitati ulogu i zadatke socijalnog rada u radu sa porodicama nestalih osoba. Istraživanja u ovoj oblasti u BiH do sada nije bilo tako da smo se fokusirali na ispitivanje mišljenja relevantnih aktera (socijalni radnici, psiholozi, zaposlenici suda, tužilaštva, nevladine organizacije) koji rade ili su radili sa porodicama nestalih osoba.

Hipoteza istraživanja: U istraživanju se pošlo od pretpostavke da je socijalni rad sa porodicama nestalih osoba na području sjeveroistočne Bosne nedovoljno zastupljen, zbog nepostojanja kadrovskih, stručnih i materijalnih pretpostavki i nerazvijene svijesti o potrebi socijalnog rada u radu sa porodicama nestalih osoba.

Populacija i uzorak: Uzorak ispitanika su činili stručni radnici (socijalni radnici, psiholozi, psiholozi – pedagozi, pedagozi, defektolozi, pravnici) u ustanovama i institucijama koje su uključene u rad sa porodicama nestalih osoba, zatim u neprofitnim/nevladinim i privatnim organizacijama čije aktivnosti uključuju rad sa porodicama nestalih osoba na području regije sjeveroistočne Bosne (6 centara za socijalni rad, Služba za boračko-invalidsku zaštitu, stambene poslove i integraciju raseljenih lica Grada Tuzle, Međunarodna komisija za nestale osobe Bosne i Hercegovine Tuzla te 10 nevladinih organizacija: "Vive Žene" Tuzla, "Snaga Žene" Tuzla, Udruženje "Žene Srebrenice" Tuzla, Udruženje porodica zarobljenih i nestalih osoba opštine Zvornik, Udruženje žrtava i svjedoka genocida Srebrenica, Udruženje "Majke Srebrenice", Regionalno udruženje nestalih boraca i civila Semberije i Majevice, Udruženje stradalih Zvorničana, Udruženje "Porodice žrtava rata Vlasenica 1992-1995", Udruženje "Žena Podrinja" Bratunac). Uzorak je stratifikovan vodeći računa o proporcionalnoj i teritorijalnoj zastupljenosti ustanova, nevladinih organizacija i porodica: vladin sektor - 25 ispitanika, nevladin sektor - 10 ispitanika i porodice nestalih osoba - 50 porodica srpske nacionalnosti i 50 porodica bošnjačke nacionalnosti.

Metode istraživanja: U procesu istraživanja su primjenjivane osnovne metode i tehnike kao što su: analiza, sinteza, apstrakcija i specifikacija, s tim što je naglasak bio na primjeni:

- metode analize sadržaja – dokumentacije navedenih institucija i udruženja
- komparativne metode
- statističke metode
- intervju

U empirijskom dijelu istraživanja korištena je metoda ispitivanja. Tehnika koja je korištena je anketa. Anketom su prikupljeni podaci u dva odvojena dijela istraživanja i to: istraživanje koje obuhvata ulogu socijalnog rada u radu sa porodicama nestalih osoba u vladinom sektoru i istraživanja uloge socijalnog rada u radu sa porodicama nestalih osoba u nevladinim organizacijama te naposljetku istraživanje koje obuhvata porodice nestalih osoba.

4. ANALIZA REZULTATA ISTRAŽIVANJA

- Istraživanje je pokazalo da samo 4 ustanove ne rade sa porodicama nestalih osoba, dok svih 10 NVO-a, tj. 100% radi sa porodicama nestalih osoba (PNO).

Generalno, međutim, postoji nedovoljno zainteresiran i prilično površan pristup u radu sa porodicama nestalih osoba.

- Istraživanje je pokazalo da mali postotak kako ustanova tako i nevladinih organizacija (NVO) koje rade sa porodicama nestalih osoba vrši uvid u porodično stanje ovih porodica.
- Ustanove porodicama nestalih osoba najviše pružaju usluge administrativne prirode, dok nevladine organizacije pružaju mahom usluge savjetovanja.
- Također, istraživanje je pokazalo da 52% ispitanih profesionalaca unutar ustanova ne koristi u svom radu odredbe propisane Zakonom o nestalim osobama, dok unutar NVO-a, što je poražavajući podatak, 72% anketiranih profesionalaca ne koristi odredbe spomenutog Zakona u radu sa PNO.
- Istraživanje je pokazalo i da 52% profesionalca unutar ustanova i 70% profesionalca unutar NVO-a nije upoznato da je u okviru Zakona o nestalim osobama BiH predviđeno formiranje Fonda iz kojeg se trebaju finansirati porodice nestalih osoba.
- Rezultati istraživanja potvrđuju da su različiti izazovi sa kojima se socijalni radnik i socijalni rad susreću u radu sa porodicama nestalih. U dijelu odgovora koji su se odnosili na manjak tehničkih kapaciteta indikativno je da čak 48% ispitanih profesionalaca uopće nije odgovorilo na postavljeno pitanje, dok unutar nevladinih organizacija čak 70% profesionalaca uopće nije odgovorilo na postavljeno pitanje. Također, uglavnom su izostali odgovori na pitanje koja su se odnosila na činjenicu da veliki izazov predstavlja „retraumatiziranje klijenata“.

Iz navedenih rezultata može se uočiti da se nikako ili vrlo malo radi sa porodicama nestalih osoba.

- Istraživanjem je identificirano da su profesionalci unutar ustanova i nevladinih organizacija pretjerano opterećeni svakodnevnim radnim zadacima, ne nužno poslovima koji se odnose na rad sa porodicama nestalih osoba, te smatraju da je potrebno zaposliti veći broj socijalnih radnika.
- Može zaključiti da spomenuta populacija nije u fokusu socijalnog rada i socijalnih radnika unutar ustanova i nevladinih organizacija koje su bile uključene u istraživanje. Rezultati istraživanja su pokazali da se bošnjačke porodice u najvećem procentu obraćale za pomoć svima koji djeluju o ovoj oblasti, tj. centrima za socijalni rad, nevladinim organizacijama i Crvenom križu, dok porodice srpske nacionalnosti u najvećem postotku su se obraćale za pomoć nevladinim organizacijama i Crvenom križu.

- Ispitanici su izjavili da je u radu sa porodicama nestalih osoba posebno važan savjetodavni rad koji uključuje davanje savjeta i u psihosocijalnom području. Savjetovanje se ovdje posmatra kao posebna metoda pružanja pomoći osobama koje trenutno nisu u stanju same rješavati probleme pred kojima su se našle, a sve s ciljem da se osposobe za njihovo samostalno rješavanje. Ovakav koncept savjetovanja u skladu je s ključnim principom socijalnog rada – **pomoć do samopomoći**⁷. U tom smislu se i kategoriziraju oblici pomoći: vođenje, davanje savjeta, savjetovanja i sl.
- Da je država dovoljno uradila na pronalsku nestalih članova porodica bošnjačke nacionalnosti odgovorilo je 62%, dok 38% ispitanika smatra da to nije dovoljno. 38% porodica srpske nacionalnosti zadovoljno je dosadašnjim učinkom države na pronalasku nestalih osoba dok je 62% ispitanika nezadovoljno dosadašnjim ishodima traženja nestalih osoba. Iz navedenih rezultata je vidljiva neobična nesuglasnost u odgovorima kod porodica bošnjačke i srpske nacionalnosti. Isto tako je evidentno da kada govorimo općenito o postignućima na pronalasku nestalih osoba, obje strane su nezadovoljne dosadašnjim učinkom.

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

- Rezultati istraživanja su pokazali da postoji mnogo izazova koje socijalni rad (u institucijama i nevladinom sektoru) treba i može rješavati kada je u pitanju socijalna problematika kao i dobrobit i kvalitet života porodica nestalih osoba.
- Ne postoji baza podataka u centrima za socijalni rad o nestalim osobama kao ni o porodicama nestalih osoba.
- Od ukupnog broja ispitanika u ustanovama obuhvaćenih istraživanjem, 84% profesionalaca smatra da nedostaje socijalnih radnika koji rade sa porodicama nestalih osoba.
- Istraživanje je pokazalo, prema izjavama članova porodica nestalih osoba, da im se ne posvećuje dovoljna pažnja od strane profesionalaca iz centara za socijalni rad.
- Zabrinjavajući je podatak da 52% profesionalaca nije upoznato sa postojanjem Fonda iz kojeg se trebaju finansirati porodice nestalih osoba. Sa druge strane 40% profesionalaca nije upoznato sa radom pa čak ni postojanjem Instituta za nestale osobe BiH.

- Činjenica o nedovoljnoj zastupljenosti rada socijalnih radnika u centrima za socijalni rad sa porodicama nestalih osoba ističe i potvrđuje podatak da čak 52% profesionalca u svom radu ne primjenjuje odredbe Zakon o nestalim osobama BiH.

Na kraju, postavlja se pitanje razloga nedovoljno zastupljenog socijalnog rada sa porodicama nestalih osoba unutar centara za socijalni rad? Da li je po srijedi nemogućnost pružanja usluga ovoj populaciji usljed nedostatka ljudskih i tehničkih kapaciteta ili rezultati provedenog istraživanja ukazuju na neznanje i nedovoljnu kompetentnost postojećih profesionalaca u centarima za socijalni rad. Nedovoljne kompetencije stručnjaka kao i nedostatak tehničkih kapaciteta vremenom mogu dovesti do gubljenja povjerenja korisničke populacije i postati glavni razlog njihovog odustajanja od ostvarivanja svojih prava čak i kad postoje uporišta za ispunjavanje i ostvarivanje istih u skladu sa Zakonom o nestalim osobama.

LITERATURA

1. Ajduković, Marina (2009), *Refleksije o superviziji: Međunarodna perspektiva*, Biblioteka socijalnog rada Pravnog fakulteta u Zagrebu i Društvo za psihološku pomoć, Zagreb
2. *Analiza Zakona o nestalim osobama* (2009), Vaša prava, Sarajevo
3. Bullinger, Jürgen Herman, Kornelia Tanjga (2004), *Mrežni socijalni rad: Uvod u socijalni poziv*, Filozofski fakultet u Banjaluci, Banja Luka
4. *Deklaracija UN-a o zaštiti svih osoba od nasilnoga ili prisilnoga nestanka* (1992)
5. Dervišbegović, Muhamed (2003), *Socijalni rad - teorija i praksa*, Zonex ex Libris, Sarajevo
6. Delić, Zlatan (2010), *Sociologija*, OFF-SET, Tuzla
7. *Godina za godinom*, (2009), Udruženje "Snaga Žene" Tuzla
8. *Godine podrške 1994-2004* (2004), Udruženje "Vive Žene", Bosanska riječ, Tuzla
9. Karić, Nijaz (2002), *Zadovoljavanje socijalnih potreba u lokalnoj zajednici*, OFF-SET, Tuzla
10. Milosavljević, Milosav (1996), *Socijalni rad između tradicionalnog i modernog*, Draganić, Beograd

11. Ministarstvo za ljudska prava i izbjeglice Bosne i Hercegovine (2006), *Pri-
mjena Zakona o nestalim osobama BiH*, u: *Vodič za porodice nestalih osoba*,
Sarajevo
12. Sejfića, Ismet (2008), "Nevladin sektor u BiH između tradicije i tranzicijske
stvarnosti", *Tranzicija*, Vol. 10, No. 21-22, str. 27-47.
13. Šarić, Hariz et al., (2016), *Socijalna gerontologija*, OFF-SET, Tuzla
14. Termiz, Dževad (2001), *Osnovi metodologije nauke o socijalnom radu*, Grafit,
Lukavac
15. UNDP BiH (2006), *Priručnik za nevladine organizacije u BiH*, Sarajevo
16. Vidanović, Ivan (2005), *Pojedinac i porodica – metode, tehnike i vještine
socijalnog rada*, IV dopunjeno izdanje, autorsko izdanje, Beograd
17. Vidanović, Ivan (2006), *Rečnik socijalnog rada*, autorsko izdanje, Beograd
18. *Ustav Bosne i Hercegovine*
19. *Zakon o osnovama socijalne zaštite, zaštite civilnih žrtava rata i zaštite poro-
dice sa djecom FBiH*, Službene novine Federacije BiH, br- 36/99, 06, 45/16.
20. *Zakon o programu zaštite svjedoka u BiH*, Službene novine BiH, br. 29/04.
21. *Zakon o socijalnoj zaštiti, zaštiti civilnih žrtava rata, zaštiti porodice sa dje-
com Tuzlanskog kantona*, Službene novine Tuzlanskog kantona, br. 12/00, 02;
03, 06.
22. *Zakon o udruženjima i fondacijama FBiH*, Službene novine Federacije BiH,
br. 45/02.
23. *Zakon o udruženjima i fondacijama Republike Srpske*, Službeni glasnik
Republike Srpske, br. 52/01.
24. *Zakoni o besplatnoj pravnoj pomoći BiH*, Službene novine BiH, br. 83/16.
25. *Zakoni o besplatnoj pravnoj pomoći RS*, Službeni glasnik RS, br. 120/08.
26. *Zakoni o radu u Federacije Bosni i Hercegovini*, Službene novine FBiH, br.
43/99, 32/00 i 29/03.
27. *Zakoni o zaštiti svjedoka pod prijetnjom i ugroženih svjedoka*, Službene novine
BiH, 3/03, 21/03, 61/04, 55/05.
28. *Zakon o zdravstvenoj zaštiti Federacije Bosne i Hercegovine*, Službene novine
FBiH, br. 41/10.
29. *Zakon o udruženjima i fondacijama BiH*, Službene novine BiH, br. 31/01;
45/02.
30. *Zakon o izmjenama i dopunama Porodičnog zakona Federacije Bosne i Her-
cegovine*, Službene novine Federacije BiH, br. 31/14.
31. *Zakon o nestalim osobama Bosne i Hercegovine*, PS BiH, br. 109/04

32. *Porodični zakon*, dostupno na: www.fbihvlada.gov.ba, pristup 23. 02. 2020.
33. Izvori međunarodnog humanitarnog prava, dostupno na: <http://www.mfa.gov.rs/sr/images/stories/komisija/MKCK%20-%20Izvori%20MHP>, pristup 23. 02. 2020.

THE CHALLENGES OF SOCIAL WORK WITH FAMILIES OF MISSING PERSONS

Summary

The research aimed to locate, analyze, and determine the role, opportunities, and challenges of social work with the families of missing persons. The focus of the paper is primarily on theoretical and empirical research of services provided by the social work profession to families of missing persons in terms of quantity, from the point of view of governmental and non-governmental sector, and quality, from the point of view of missing persons' families. The research was also aimed at determining the importance of assistance provided by the non-governmental sector to the government sector in all spheres of assistance to the families of missing persons. The following methods and techniques were used in the research process: content analysis, questionnaire, interview, survey, and statistical method. A stratified sample was used, taking into account the proportional and territorial representation of institutions, non governmental organizations and families: the government sector – 25 respondents, non-governmental sector - 10 respondents and families of missing persons – 50 Serb families and 50 Bosniak families. The survey was conducted in the Association of Visually Impaired Citizens Tuzla. The results of the research shows that we need more understanding for these vulnerable groups of families and more social action in the the direction of solving their problems, as well as timely informing the public about solving the problems one of the most vulnerable categories of our society.

Keywords: social work; challenges; missing persons; families of missing persons; social assistance; non-governmental sector; government sector

Adresa autora

Authors' address

Hariz Šarić

Univerzitet u Tuzli, Filozofski fakultet

hariz.saric@untz.ba

Nedeljko Jurkić

JU "Centar za socijalni rad" Tuzla

nedeljkojurkic@gmail.com

društvene i humanističke studije

ČASOPIS
FILOZOFSKOG
FAKULTETA
UTUZLI

SPECIJALNA EDUKACIJA I REHABILITACIJA

Milena Nikolić, Adelisa Salkić, Medina Vantić-Tanjić

RAZLIKE U FUNKCIONISANJU PORODICA DJECE SA INTELEKTUALNIM
TEŠKOĆAMA U ODNOSU NA BROJ DJECE U PORODICI / DIFFERENCES
IN FUNCTIONING OF FAMILIES OF CHILDREN WITH INTELLECTUAL
DISORDERS IN RELATION TO THE NUMBER OF CHILDREN IN
THE FAMILY 415

Davor Vukelić, Anita Zovko, Nataša Vlah

IZVEDBENI PLANOWI I PROGRAMI STUDIJA U HRVATSKOJ KOJI
OBRAZUJU UČITELJE ZA RAD S UČENICIMA S ADHD-om /
CROATIAN SCHOOL CURRICULUM PROGRAMMES THAT
TRAIN TEACHERS TO MENAGE ADHD IN THE CLASSROOM 415

UDK 159.922:316.738-056.3

Primljeno: 30. 07. 2020.

Izvorni naučni rad
Original scientific paper

Milena Nikolić, Adelisa Salkić, Medina Vantić-Tanjić

RAZLIKE U FUNKCIONISANJU PORODICA DJECE SA INTELJEKTUALNIM TEŠKOĆAMA U ODNOSU NA BROJ DJECE U PORODICI

Pojmovi funkcionalnost i disfunkcionalnost se koriste kako bi se odredio kvalitet porodičnih odnosa, a tiču se obrazaca organizovanja porodičnog procesa. Cilj istraživanja bio je utvrditi da li broj djece u porodicama djece sa intelektualnim teškoćama utiče na njihovo funkcionisanje. Uzorak ispitanika su činili roditelji djece sa intelektualnim teškoćama osnovnoškolskog uzrasta (N=40), od čega je 28 roditelja (70,0%) sa jednim i dva djeteta i 12 roditelja (30,0%) sa troje i više djece. Funkcionisanje porodica je ispitano Beavers modelom, a primijenjena je Skala samoprocjene porodičnog inventara - verzija II (eng. "Self-report Family Inventory scale Version II). Skalom se procjenjuje pet porodičnih dimezija i to: zdravlje/kompetencije, konflikt, kohezija, liderstvo i ekspresivnost, a niži rezultati označavaju veće kompetencije na svim dimenzijama. Roditelji su, nakon davanja pismene saglasnosti za sudjelovanje u istraživanju, individualno popunjavali skalu. Informacije o funkcionisanju porodice davao je samo jedan roditelj. Rezultati istraživanja pokazuju da je od 28 porodica u kojima je jedno ili dvoje djece 11 (39,28%) funkcionalnih i 17 (60,71%) disfunkcionalnih. U porodicama s troje i više djece (N=12) ima 4 (33,3%) funkcionalne i 8 (66,6%) disfunkcionalnih. Iako se uočava da nešto više disfunkcionalnih porodica ima u porodicama sa jedno i dvoje djece, razlike nisu statistički značajne, te se može zaključiti da u odnosu na broj djece ne postoji statistički značajna razlika u funkcionisanju porodica djece sa intelektualnim teškoćama. Rezultati istraživanja po dimenzijama su pokazali da se porodice djece sa intelektualnim teškoćama statistički značajno ne razlikuju ni na jednoj od pet porodičnih dimezija, te da obje grupe porodica, porodice sa jednim i dva djeteta i porodice sa troje i više djece, na svim porodičnim dimenzijama postižu rezultate ispod srednjih vrijednosti dimezija, što znači da obje grupe porodica ispoljavaju dobre

kompetencije na svim dimenzijama. Zbog ograničenja istraživanja, a koja se odnose na mali uzorak, male subuzorke, kao i činjenicu da su funkcionisanje porodica uglavnom procjenjivale majke, postoji potreba ponoviti istraživanje.

Ključne riječi: porodično funkcionisanje; Beavers model; intelektualne teškoće

UVOD

Pojmovi funkcionalnost i disfunkcionalnost se koriste kako bi se odredio kvalitet porodičnih odnosa, a tiču se obrazaca organizovanja porodičnog procesa. Termin funkcionalnost/disfunkcionalnost se često koristi, naročito kod teoretičara sistemske orijentacije, da odredi „normalnost“ porodice, iako se ne može reći da je i on dovoljno jasno definisan. Cicović Maslovar (2015) navodi da se obrazac smatra funkcionalnim ili disfunkcionalnim zavisno od toga koliko on odgovara ili koliko se uklapa u određeni kontekst ili porodičnu situaciju, a ne prema njegovim unutrašnjim kvalitetima. Svetozarević, Barišić i Duišin (2016) ističu da analiza dostupne teorijske i empirijske građe upućuje na to da je disfunkcionalnost porodice prilično heterogen koncept. Odgovor na pitanje šta je to svrha postojanja i djelovanja porodice, kao osnov za određenje njenog opozita odnosno disfunkcionalnosti, prije svega čini kompleksnim to što u vremenu u kojem živimo pojam porodice obuhvata sasvim različite forme zajedništva (npr. porodica sa roditeljima istog spola ili surogat roditeljima). Autorice dalje navode da je funkcija porodice određena i oblašću društvene i naučne djelatnosti, paradigme ili pristupa u okviru kojih se porodica definiše, kao i toga da li joj se pristupa prevashodno iz perspektive teorije ili prakse. Relaciona priroda porodične (dis)funkcionalnosti, odnosno činjenica da se uvijek definiše u odnosu na nešto, dodatno usložnjava dobijenu sliku.

Zloković i Lukajić (2016) navode da se studije porodičnih procesa odvijaju posljednjih desetljeća kroz sve rafiniraniji metodološki pristup, u kojima se porodica izučava kako pojedinačno, primjerice interakcija roditelj – dijete, tako i cjelovito uključujući njezinu interakciju s okolinom. Istraživanja su najčešće transverznog okvirnog nacrt, a longitudinalnih je vrlo malo. Škrbina (2010) također ističe kako mnoga istraživanja u zadnjih nekoliko desetljeća ukazuju na uticaj ponašanja roditelja prema djetetu na razvoj djeteta. Istraživanja pokazuju da je odnos između roditelja i djeteta temelj za uspješnu socijalizaciju djeteta i razvoj zdrave ličnosti.

Funkcionisanje porodice se posmatra kroz nekoliko modela koji se nalaze u literaturi i na osnovu kojih se vrši procjena funkcionisanja porodica. Cicović Maslovar

(2015) navodi da je multidimenzionalno sistemsko viđenje porodičnog funkcionisanja predstavljeno u tri najčešće korištena modela: Circumplex model, Mc.Master model i Beaversov model. Istraživanje funkcionisanja porodica djece sa intelektualnim teškoćama u ovom radu ispitivano je Beavers modelom, te će u nastavku ovaj model biti opisan.

Beavers model porodičnog funkcionisanja

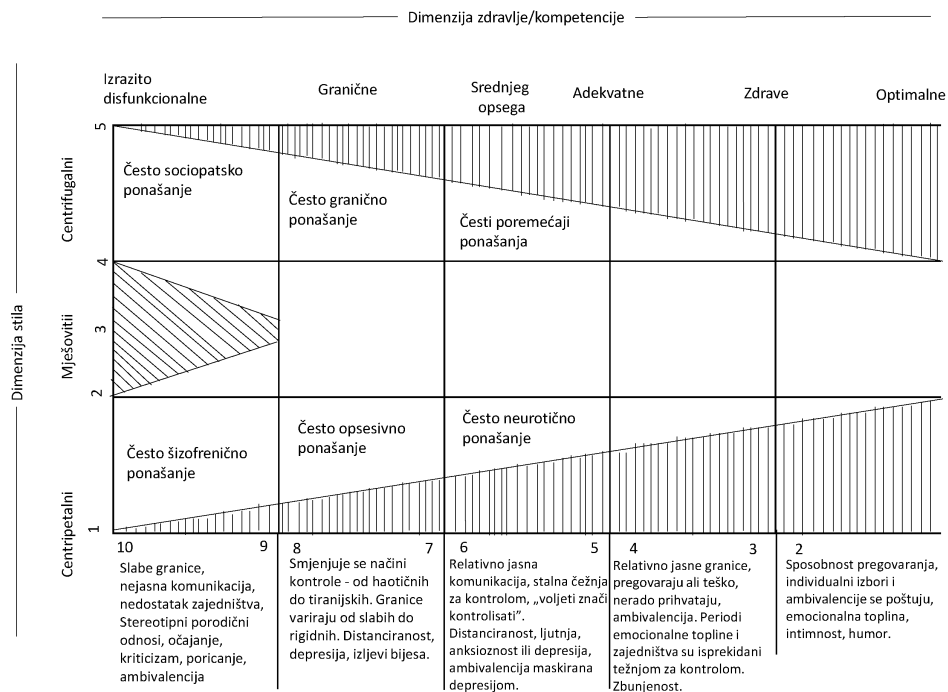
Beavers model porodičnog funkcionisanja (Beavers, Hampson 2000) procjenjuje dvije dimenzije: porodične kompetencije i porodični stil. Cicović Maslovar (2015) navodi da porodična kompetencija određuje koliko dobro porodica kao interakcijska jedinica izvodi neophodne zadatke odgajanja svoga potomstva, organizacije i upravljanja, dok se porodični stil odnosi na stepen centripetalnih i centrifugalnih kvaliteta u porodici, tj. na to da li članovi porodice zadovoljstvo crpe iz nje ili izvan nje. Centripetalni stil dominira u porodicama čiji članovi zadovoljstvo nalaze više unutar porodice. Djeca iz ovih porodica se kasnije odvajaju od roditelja. Centrifugalni stil dominira kod porodica čiji članovi zadovoljstvo traže u spoljnjem svijetu. Djeca iz ovih porodica se odvajaju ranije nego što je to uobičajeno. Porodice približno istog nivoa kompetencije razlikuju se u afektivnom stilu i stilu ponašanja. Beavers model je predstavljen na Dijagramu 1. (Beavers, Hampson 2000) na osnovu kojeg se određuje tip porodice. Na Beaversovom modelu porodičnog funkcionisanja rezultati uneseni na vertikalnoj osi predstavljaju porodični stil koji može biti centripetalni ili centrifugalni. Na horizontalnoj osi se unose rezultati za porodične kompetencije. Ukruštanjem ove dvije dimenzije može se dobiti devet grupa porodica. Beavers i Hampson (2000) su dali detaljan opis devet grupa porodica koje idu od funkcionalnih do teško disfunkcionalnih porodica:

- Prva grupa porodica su *optimalne porodice* koje predstavljaju model efikasnog funkcionisanja. Članovi porodice imaju ono što se može opisati kao sistemska orijentacija, te razumiju uzročno-posljedične veze (npr. disciplina dovodi do agresivnog ponašanja i agresivno ponašanje poziva na tešku disciplinu). Intimnost se traži i generalno pronade. Različita gledišta se poštuju, individualni izbor i percepcija se poštuju omogućavajući pregovore i grupno rješavanje problema. Individualnost svake osobe je visoko razvijena i granice su jasne: postoje konflikti, ali se obično brzo rješavaju.
- Drugu grupu porodica čine *adekvatne porodice* koje se od optimalnih porodica razlikuju u tome što su više usmjerene na kontrolu i često pokušavaju da riješe

problem/sukob zastrašivanjem i direktnom silom. Stoga, članovi porodice traže veću moć i roditeljsko ujedinjene je manje. Manje je intimnosti i povjerenja, manje uživanja/radosti i spontanosti. Stereotipi o ulogama, naročito spolnim, su uobičajeni (moćni neemotivni muškarci od kojih su relativno manje moćne, emotivne i često depresivne žene).

Prve dvije grupe porodica, optimalne i adekvatne porodice predstavljaju relativno funkcionalne grupe porodica.

Dijagram 1. Beavers model porodičnog funkcionisanja (Beavers, Hampson 2000)

- Treća, četvrta i peta grupa porodica predstavljaju *porodice srednjeg opsega*. Ove porodice čine prve tri grupe disfunkcionalnih porodica. To su, u pravilu, porodice sa funkcionalnom ali osjetljivom djecom, a roditelji i djeca su podložni psihološkim problemima. Porodice srednjeg opsega se bave kontrolom i iskazuju otvorene razlike u moći. Članovi porodica srednjeg opsega polaze od pretpostavke da su ljudi u osnovi antisocijalni i stoga vjeruju da su njihovi naponi za kontrolu neophodni. U porodicama srednjeg opsega često se uočava fenomen „omiljene djece“. Ovi favoriti mogu biti različiti za

svakog roditelja, majke biraju sinove, a očevi kćerke ili mogu da se udruže i odaberu omiljeno dijete. Ambivalencijom se upravlja tako da se, ovisno o situaciji, negiraju osjećanja ili se koristi represija i projekcija, npr. ja volim da izlazim, ti voliš da ostaješ kod kuće. Postoji sveobuhvatno uvjerenje da ljudi imaju samo jedno osjećanje, npr. stvarno me mrzi iako se trudi biti ljubazan. Tri su porodična stila u porodicama srednjeg opsega: centripetalni, centrifugalni i mješoviti. Članovi centripetalnih porodica srednjeg opsega su pristalice uvjerenja da je neophodna otvorena, autoritarna kontrola da bi bili uspješni. Iskazivanje neprijateljstva nije dozvoljeno, dok je iskazivanje brige dozvoljeno. Postoji samo skromna spontanost i velika briga za pravila i autoritet. Polne razlike su jako izražene. Centrifugalne porodice srednjeg opsega također pokušavaju da uspostave kontrolu autoritetom i zastrašivanjem, ali ne očekuju da njihovi naponi budu uspješni. Autori navode da su u ovakvim porodicama neprijateljstvo, okrivljavanje i napadi česti. Izražavanje topline i brige je izazvano anksioznošću. Roditelji malo vremena provode kod kuće, te usljed manjka kontrole djeca dosta vremena provode van kuće. Mješoviti tip porodica srednjeg opsega karakteriše i naizmjenično nadmetanje centripetalnog i centrifugalnog ponašanja.

- Grupe šest i sedam su *granične porodice*. U ovim porodicama prisutne su haotične otvorene borbe moći sa naizmjenično neefikasnim, ali upornim naporima za uspostavljanje dominacije. Pojedini članovi porodice imaju slabe vještine u ispoljavanju emocionalnih potreba. Porodice nisu disfunkcionalne kao teško disfunkcionalne grupe, ali nisu ni efikasne u uspostavljanju kontrole stabilnosti kao porodice srednjeg opsega. U graničnim centripetalnim porodicama kaos je više u verbalnom domenu, nego u domenu ponašanja, a bitke za kontrolu su intenzivne, ali obično tajne. Otvorena pobuna ili izražen bijes se ne očekuje, tj. ne uklapa se u pravila porodice. Granične centrifugalne porodice su mnogo otvorenije u izražavanju bijesa. Roditeljska povezanost je naročito siromašna, a burne bitke se redovno javljaju. Djeca nauče da manipulišu nestabilnim, ali oscilirajućim roditeljskim podsistemima i ponekad dobiju oznaku graničnog poremećaja ličnosti.
- Grupu osam i devet predstavljaju *teško disfunkcionalne porodice*. Najveći deficit ovih porodica je u domenu komunikacije, a najveća je potreba za komunikacijskom koherentnošću. Zbog toga je ova grupa porodica ograničena u pregovaračkom i adaptivnom kapacitetu. Članovi porodice imaju male sposobnosti da riješe nezainteresovanost vezanu za biranje i ostvarivanje

ciljeva. Funkcionisanje porodice izgleda haotično, jer se kontrola odvija nizom prikrivenih i indirektnih sredstava. Teško disfunkcionalne centripetalne porodice imaju tešku, skoro nepropusnu vanjsku liniju, a porodica ljudima iz okoline može izgledati kao neobična. Djeca mogu kasniti u napredovanju kroz normalne sekvence emocionalnog razvoja. U ovim porodicama postoji snažan sukob između razvojne potrebe za izdvajanjem i insistiranja porodica na zajedništvu i ekstremnoj odanosti. Teško disfunkcionalne centrifugalne porodice imaju slabu granicu između porodice i zajednice sa čestim odsustvom članova, velikim otvorenim neprijateljstvom, velikim prezirom prema zavisnosti, ranjivosti, ljudskoj osjećajnosti i toplini. Navedeno je u suprotnosti sa karakteristikama teško narušene centripetalne porodice, ali zbunjenost i ozbiljno narušen nivo prilagodljivosti su prilično slični. Djeca iz teško disfunkcionalnih centrifugalnih porodica mogu biti ograničena u socioemocionalnom razvoju kao i ona iz teško disfunkcionalnih centripetalnih porodica.

Funkcionisanje porodica djece sa intelektualnim teškoćama

Istraživanja pokazuju da porodice koje imaju dijete sa intelektualnim teškoćama funkcionišu na drugačiji način, te da se u ovim porodicama uočava disfunkcionalnost (Axelsson, Granlund, Wilder 2013; Dyson 1993; Fenning, Baker, Baker, Crnic 2007; Fenning, Baker, Baker, Crnic 2014; Rani i sur. 2018; Rieger, McGrail 2013). Analizirajući istraživanja koja su se bavila pitanjem funkcionalnosti porodica djece sa intelektualnim teškoćama može se uočiti da su ona uglavnom usmjerena na utvrđivanje razlika u funkcionisanju između ovih porodica i porodica sa djecom tipičnog razvoja (Dyson 1993; Rani i sur. 2018; Fenning, Baker, Baker, Crnic 2007; Fenning, Baker, Baker, Crnic 2014). Istraživanja funkcionisanja porodica djece sa intelektualnim teškoćama se vrlo malo, ili gotovo nikako, ne bave drugim faktorima koji mogu uticati na funkcionisanje ovih porodica. Stoga je ovaj rad usmjeren na ispitivanje uticaja broja djece u porodici na funkcionisanje porodica sa djecom sa intelektualnim teškoćama.

Cilj istraživanja

Cilj istraživanja je utvrditi da li broj djece u porodicama djece sa intelektualnim teškoćama utiče na njeno funkcionisanje. Očekuje se da će se funkcionisanje porodica djece sa intelektualnim teškoćama značajno razlikovati u odnosu na broj djece u porodici.

METODE ISTRAŽIVANJA

Uzorak istraživanja

Uzorak ispitanika su činili roditelji djece sa intelektualnim teškoćama (N=40), a isti je uključivao roditelje čija djeca pohađaju JU „Zavod za odgoj i obrazovanje osoba sa smetnjama u psihičkom i tjelesnom razvoju“ u Tuzli i JU OŠ „Cazin II“ - Centar za razvoj inkluzivnih praksi u Cazinu. Kriteriji pri odabiru roditelja djece sa intelektualnim teškoćama bila je dijagnoza intelektualnih teškoća (lake i umjerene intelektualne teškoće) kod jednog djeteta. U istraživanje su uključena djeca sa intelektualnim teškoćama osnovnoškolskog uzrasta, oba spola [26 muškog spola (65,0%) i 14 ženskog spola (35,0%)]. Uzorak je prigodan, jer su obuhvaćeni svi roditelji djece sa intelektualnim teškoćama koja su koristila usluge koje pružaju navede ustanove. U odnosu na broj djece u porodicama uzorak je činilo 28 porodica (70,0%) koje su imale jedno i dvoje djece i 12 (30,0%) porodica koje su imale troje i više djece.

Mjerni instrument

Za potrebe ovog istraživanja korištena je Skala samoprocjene porodičnog inventara verzija II (eng. *Self-report Family Inventory scale Version II – SFI*; Beavers, Hampson 1990 prema Beavers, Hampson 2000), koja se sastoji od 36 ajtema. Skala je Likertovog tipa na kojoj članovi porodice, u ovom slučaju roditelji, ocjenjuju svoju porodicu u rasponu od 1 do 5 (1 - DA, veoma dobro se uklapa u moju porodicu; 3 - PONEKAD, ponekad se uklapa u moju porodicu; 5 - NE, ne uklapa se u moju porodicu, ukoliko članovi porodice nisu sigurni te smatraju da je ta tvrdnja između neparnih brojeva, odnosno između DA i PONEKAD ili PONEKAD i NE, mogu zaokružiti parne brojeve između, odnosno 2 ili 4). SFI ima visok koeficijent unutrašnje konzistencije (Cronbach Alpha između 0,84 i 0,93 i pouzdanost test-retesta od 0,85 ili bolje) (Beavers, Hampson 2000). SFI procjenjuje 5 porodičnih dimenzija: zdravlje/kompetencije (srednji rezultat 57), konflikt (srednji rezultat 36), koheziju (srednji rezultat 12), liderstvo (srednji rezultat 9) i emocionalnu ekspresivnost (srednji rezultat 15). Niži rezultati označavaju veće kompetencije na svim dimenzijama. Za interpretaciju rezultata SFI skale na dijagramu koriste se rezultati postignuti na dimenziji zdravlje/kompetencije, koji se unose na horizontalnu osu, dok se na vertikalnu osu unosi rezultat na dimenziji kohezivnost koji se koristi za procjenu porodičnog stila. U ovom istraživanju vrijednost Cronbach's Alpha iznosila je 0,82.

Korišten je i Opšti upitnik koji je konstruisan za potrebe ovog istraživanja sa ciljem uzimanja opštih podataka o roditeljima.

Način provođenja istraživanja

Istraživanje je provedeno u Tuzli i Cazinu. Prije provođenja istraživanja dobijene su sve neophodne saglasnosti od ustanova, a od roditelja je tražena i dobijena pismena saglasnost za učestvovanje u istraživanju. Roditelji su individualno popunjavali skalu, nakon što im je objašnjen princip popunjavanja mjernog instrumenta, a u istraživanju je sudjelovao samo jedan roditelj iz porodice i to uglavnom majka.

Metoda obrade podataka

Odgovori ispitanika predstavljeni su frekvencijama i procentima, kao i deskriptivnom statistikom. Razlike među ispitanicima u pogledu funkcionisanja porodica ispitanice su χ^2 testom i t-testom. Statistička obrada podataka rađena je u statističkom paketu SPSS 21.0 for Windows.

REZULTATI

Grupe porodica djece sa intelektualnim teškoćama prema Beavers modelu porodičnog funkcionisanja i razlike u funkcionisanju porodica u odnosu na broj djece u porodici prikazane su u Tabeli 1.

Tabela 1. Grupe porodica djece sa intelektualnim teškoćama prema Beavers modelu porodičnog funkcionisanja i razlike u funkcionisanju u odnosu na broj djece u porodici

Broj djece u porodici	Funkcionalne porodice		Disfunkcionalne porodice						
	OP N (%)	AP N (%)	CpSO N (%)	MSO N (%)	CfSO N (%)	GCP N (%)	GCf N (%)	TDCp N (%)	TDCf N (%)
Jedno i dvoje	2 (7,1)	9 (32,1)	8 (28,6)	7 (25,0)	1 (3,6)	1 (3,6)	-	-	-
	11 (39,28)		17 (60,71)						
Troje i više	0	4 (33,3)	4 (33,3)	2 (16,7)	1 (8,3)	-	-	1 (8,3)	-
	4 (33,3)		8 (66,6)						
$\chi^2=4,326$; df=6; p=0,633									

Napomena: OP (optimalne porodice); AP (adekvatne porodice); CpSO (Centripetalni tip srednjeg opsega); MSO (Mješoviti tip porodica srednjeg opsega); CfSO (Centrifugalni tip porodica srednjeg opsega); GCp (Granične porodice centripetalnog tipa); GCf (Granične porodice centripetalnog tipa); TDCp (Teško disfunkcionalne centripetalne porodice); TDCf (Teško disfunkcionalne centrifugalne porodice)

Rezultati predstavljeni u Tabeli 1. pokazuju da je od 28 porodica u kojima je jedno ili dvoje djece, 11 (39,28%) funkcionalnih i 17 (60,71%) disfunkcionalnih porodica. U porodicama s troje i više djece (N=12) ima 4 (33,3%) funkcionalne i 8 (66,6%) disfunkcionalnih porodica. Rezultati χ^2 testa nisu statistički značajni ($\chi^2=4,326$; $p=0,633$), te se može zaključiti da ne postoji statistički značajna razlika u funkcionisanju porodica djece sa intelektualnim teškoćama u odnosu na broj djece u porodici. Skala korištena u ovom istraživanju procjenjuje pet dimenzija porodičnog funkcionisanja te su ispitane i razlike u funkcionisanju porodica djece sa intelektualnim teškoćama na porodičnim dimenzijama u odnosu na broj djece (Tabela 2).

Tabela 2. Razlike u funkcionisanju porodica djece sa intelektualnim teškoćama na porodičnim dimenzijama u odnosu na broj djece u porodici

Porodične dimenzije		N	AS	SD	t	p
Zdravlje/kompetencije	Jedno ili dvoje djece	28	32,50	10,27	-1,223	0,229
	Troje i više djece	12	37,75	16,61		
Kohezija	Jedno ili dvoje djece	28	9,39	2,53	-1,140	0,262
	Troje i više djece	12	10,33	2,01		
Konflikt	Jedno ili dvoje djece	28	26,93	6,70	-0,490	0,627
	Troje i više djece	12	28,00	5,31		
Liderstvo	Jedno ili dvoje djece	28	6,25	3,06	-0,764	0,755
	Troje i više djece	12	6,58	3,09		
Ekspresivnost	Jedno ili dvoje djece	28	7,68	2,84	-1,699	0,097
	Troje i više djece	12	9,75	4,83		

Rezultati prikazani u Tabeli 2. pokazuju da se porodice djece sa intelektualnim teškoćama statistički značajno ne razlikuju ni na jednoj od pet porodičnih dimenzija, s obzirom na to da rezultati t-testa ni najednoj od porodičnih dimenzija nisu statistički značajni. Rezultati aritmetičkih sredina obje grupe porodica, porodica sa jednim i dva

djeteta i porodica sa tri i više djece, pokazuju da su na svim porodičnim dimenzijama rezultati ispod srednjih vrijednosti dimenzija, što znači da obje grupe porodica ispoljavaju dobre kompetencije na svim dimenzijama.

DISKUSIJA

Porodice osoba sa intelektualnim teškoćama, pa i razvojnim teškoćama uopšte, nemaju sistemsku podršku društva, te su često marginalizirane i prepuštene same sebi. U prilog ovoj ocjeni govori i činjenica da su ove porodice veoma rijetko predmet istraživanja. Ovaj rad usmjeren je na istraživanje funkcionisanja porodica koje imaju djecu sa intelektualnim teškoćama. Cilj rada je utvrditi da li broj djece u porodicama djece sa intelektualnim teškoćama utiče na njihovo funkcionisanje. Očekivalo se da će se funkcionisanje porodica djece sa intelektualnim teškoćama značajno razlikovati u odnosu na broj djece u porodici.

Rezultati istraživanja pokazuju da je od 28 porodica u kojima je jedno ili dvoje djece, 11 (39,28%) funkcionalnih i 17 (60,71%) disfunkcionalnih porodica, dok u porodicama s troje i više djece (N=12) ima 4 (33,3%) funkcionalne i 8 (66,6%) disfunkcionalnih porodica. Iako se uočava da nešto više disfunkcionalnih porodica ima u porodicama sa jedno i dvoje djece, razlike nisu statistički značajne, te se može zaključiti da u odnosu na broj djece ne postoji statistički značajna razlika u funkcionisanju porodica djece sa intelektualnim teškoćama. Moguće je da su dobijeni rezultati posljedica malih poduzoraka porodica u odnosu na broj djece, te postoji potreba ponoviti istraživanje na većem uzorku porodica.

Rezultati istraživanja po dimenzijama su pokazali da se porodice djece sa intelektualnim teškoćama statistički značajno ne razlikuju ni na jednoj od pet porodičnih dimenzija, te da obje grupe porodica na svim porodičnim dimenzijama postižu rezultate ispod srednjih vrijednosti dimenzija, što znači da obje grupe porodica ispoljavaju dobre kompetencije na svim dimenzijama.

Istraživanja koja su ispitivala funkcionisanje porodica djece sa intelektualnim teškoćama, i sa teškoćama u razvoju uopšte, u odnosu na broj djece u porodici veoma je malo. Honda i Hohashi (2015) su ispitivali nesklad u percepciji japanskih parova o funkcionisanju porodice, a razlike među parovima bile su značajno povezane sa porodičnim demografskim karakteristikama, uključujući prisutnost člana porodice koji živi s bolešću, broja djece, prosječne dobi djece i godišnjeg prihoda kućanstva. Nezainteresovanost istraživača za istraživanje funkcionisanja porodica osoba sa

teškoćama u odnosu na broj djece u porodici je iznenađujuća, s obzirom na činjenicu da istraživanja pokazuju da prisutnost člana sa teškoćama u razvoju utiče na sve članove porodice. Wagner Jakab, Cvitković i Hojanić (2006) ističu da rođenje djeteta sa teškoćama utiče na dinamiku cijele porodice: majke, oca, braće i sestara pa onda šire porodice. Brat i sestra su uz roditelje članovi primarne porodice i bez obzira na prirodu njihovog odnosa to je jedna od najdubljih povezanosti u životu. Autorice navode da su se atmosfera i međusobni odnosi unutar porodice (otac - majka, roditelji - dijete, brat - sestra) pokazali izuzetno važnim za razvoj osoba sa teškoćama kao i kvalitetu života svih članova porodice.

Pored činjenice da dijete sa teškoćama u razvoju mijenja porodičnu dinamiku, ono vrlo često preokupira roditeljsku pažnju. Istraživanje koje su proveli Mujkanović, Zečić i Mujkanović (2014) pokazuje da roditelji djece sa teškoćama u razvoju smatraju da su njihovi porodični odnosi skladni i da su odgoj i roditeljska pažnja podjednako usmjereni kako na djecu sa teškoćama u razvoju tako i na djecu bez teškoća u razvoju. Međutim, autori ističu da je istraživanjem utvrđeno da se u ovim porodicama povremeno dešava da roditelji više popuštaju djetetu sa teškoćama, da su ponekad obaveze kompletne porodice podređene potrebama tog djeteta te da različita mišljenja i stavovi supružnika dovode do povremenih nesuglasica među njima.

Sve naprijed navedeno ukazuje na potrebu daljeg i sistematičnijeg proučavanja porodica djece sa razvojnim teškoćama uopšte, pa tako i porodica djece sa intelektualnim teškoćama. Razlog više za to je i zapažanje autorice Wagner Jakab (2008) koja ističe da još uvijek postoje otvorena pitanja i da nije potpuno jasno kako su organiziovani odnosi unutar porodice, koji kvaliteti pojedinih članova doprinose ovoj zajednici i kakav je uticaj specifičnih veza među pojedinim članovima na cijelu porodicu.

Rezultati ovog istraživanja nisu utvrdili razlike među porodicama u odnosu na broj djece, ali dobijene rezultate treba sagledati imajući u vidu ograničenja ovog istraživanja. Ključno ograničenje je mali ukupan uzorak, pa sam time i mali subuzorciji koji nisu bili ujednačeni u odnosu na broj djece u porodici. Dakle, postoji potreba ponoviti istraživanje na većem uzroku porodica i većim subuzorcima u odnosu na broj djece. Drugi ograničavajući faktor ovog istraživanja odnosi se na prikupljanje podataka, odnosno na činjenicu da je podatke o funkcionisanju porodice davao samo jedan bračni partner i to uglavnom majka, kao i činjenica da su funkcionisanje porodice procjenjivali samo roditelji. Ako na porodicu gledamo kao na sistem koji čine roditelji i djeca, a porodičnu dinamiku gradi interakcija između svih članova,

onda se procjena porodičnog funkcionisanja mora bazirati na mišljenjima svih članova.

Rezultati ovog istraživanja otvorili su istraživačka pitanja za buduća istraživanja koja se mogu usmjeriti u dva pravca. Jedan pravac su istraživanja kako roditelji/bračni partneri procjenjuju funkcioniranje porodice i da li se njihovo viđenje razlikuje. Također, interesantno bi bilo istražiti koliko se roditelji djece sa teškoćama u razvoju odlučuju na proširenje porodice. Drugi mogući pravac čine istraživanja kako djeca, odnosno braća i sestre, doživljavaju svoju porodicu, njeno funkcionisanje i porodične odnose.

ZAKLJUČAK

Rezultati istraživanja su pokazali da broj djece u porodicama koje imaju dijete sa intelektualnim teškoćama ne utiče na njeno funkcionisanje. Obje grupe porodica, porodice sa jednim i dvoje djece i porodice sa troje i više djece, na svim porodičnim dimenzijama pokazuju zadovoljavajuće kompetencije. Zbog ograničenja istraživanja koja se odnose na mali ukupan uzorak, male subuzorke, kao i činjenicu da su funkcionisanje porodica uglavnom procjenjivale majke, postoji potreba ponoviti istraživanje na većem ukupnom uzorku i subuzorcima.

LITERATURA

1. Axelsson, Ana Karin, Mats Granlund, Jenny Wilder (2013), „Engagement in family activities: a quantitative, comparative study of children with profound intellectual and multiple disabilities and children with typical development“, *Child: care, health and development* 39(4), 523-534.
2. Beavers, Robert, Robert B. Hampson (2000), „The Beavers system model of family functioning“, *Journal of Family Therapy* 22, 128-143. Preuzeto 4. 2. 2020 sa <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/pdf/10.1111/1467-6427.00143>
3. Cicović Maslovar, Julijana B. (2015), *Uloga porodičnog funkcionisanja i samopoimanja u predikciji antisocijalnog ponašanja u adolescenciji*, Doktorska disertacija, Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet, Beograd
4. Dyson, Lily L. (1993), „Response to the presence of a child with disabilities: parental stress and family functioning over time“, *American Journal on Mental Retardation* 98(2), 207-218.

5. Fenning, Rachel M., Jason K. Baker, Bruce L. Baker, Keith Crnic (2007), „Parenting children with borderline intellectual functioning: a unique risk population“, *American Journal on Mental Retardation* 112(2), 107-121.
6. Fenning, Rachel M., Jason K. Baker, Bruce L. Baker, Keith Crnic (2014), „Parent-child interaction over time in families of young children with borderline intellectual functioning“, *Journal of Family Psychology* 28(3), 326-335.
7. Honda, Junko, Naohiro Hohashi (2015), „Discrepancies between couples' perceptions of family functioning in child-rearing Japanese families“, *Nursing and Health Sciences* 17(1), 57-63.
8. Mujkanović, Elvira, Sadeta Zečić, Elvir Mujkanović (2014), „Kvaliteta života članova porodice djeteta s posebnim potrebama“, u: Milena Nikolić (ur.), *Unapređenje kvalitete života djece i mladih*, tematski zbornik sa V Međunarodne naučno-stručne konferencije, Udruženje za podršku i kreativni razvoj djece i mladih i Edukacijsko-rehabilitacijski fakultet, Tuzla, 375-385.
9. Rani, Pastin Pushpa, Helen Charles, Paul Swamidhas Sudhakar Russell, K. G. Selvaraj, Priya Mary Mammen, Sushila Russel, Mutathu K. C. Nair (2018), „Dysfunction among Families of Children with Intellectual Disability in India Using Systems Model: Prevalence, Pattern, and Severity of Impairment“, *Indian Journal of Psychological Medicine* 40(1), 33-37.
10. Rieger, Alicja, Patric J. McGrail (2013), „Coping humor and family functioning in parents of children with disabilities“, *Rehabilitation psychology* 58(1), 89-97.
11. Škrbina, Dijana (2010), „Podrška udomitelja koji udomljavaju djecu s Down sindromom“, *Život i škola* 23(1), 9-34.
12. Svetozarević, Snežana, Jasmina Barišić, Dragana Duišin (2016), „Disfunkcionalnost porodice“, *Engrami* 38 (2), 71-83.
13. Wagner Jakab, Ana (2008), „Obitelj – Sustav dinamičnih odnosa u interakciji“, *Hrvatska revija za rehabilitacijska istraživanja* 44(2), 119-128.
14. Wagner Jakab, Ana, Daniela Cvitković, Renata Hojanić (2006), „Neke značajke odnosa sestara / braće i osoba s posebnim potrebama“, *Hrvatska revija za rehabilitacijska istraživanja* 42(1), 77-86.
15. Zloković, Jasminka, Andrea Lukajić (2016), „Osnaživanje obitelji kroz poticanje pozitivnih porodičnih odnosa i kohezije“, u: Jovana Milutinović (ur.), *Zbornik Odseka za pedagogiju* 25, Filozofski fakultet u Novom Sadu, 7-22.

DIFFERENCES IN FUNCTIONING OF FAMILIES OF CHILDREN WITH INTELLECTUAL DISABILITIES IN RELATION TO THE NUMBER OF CHILDREN IN THE FAMILY

Summary:

To determine the quality of family relationships the terms functionality and dysfunction are used and refer to patterns of organizing the family process. The study aims to determine whether the number of children in families of children with intellectual disabilities affects its functioning. The sample consisted of parents of children with intellectual disabilities of primary school age (N=40), of whom 28 were parents (70.0%) with one and two children and 12 parents (30.0%) with three or more children. Family functioning was examined by the Beavers model, and the Self-report Family Inventory scale Version II was applied. The scale assesses five family dimensions: health/competencies, conflict, cohesion, leadership, and expressiveness, while lower scores indicate higher competencies across all dimensions. After giving written consent to participate in the study, the parents completed the scale individually. Only one parent provided family information. The results of the study show that out of 28 families with one or two children, 11 (39.28%) are functional and 17 (60.71%) are dysfunctional families, while in families where there are three or more children, 12 of them, has 4 (33.3%) functional and 8 (66.6%) dysfunctional families. Although families that are slightly more dysfunctional are present in families with one and two children, the differences are not statistically significant, and there is no statistically significant difference in the functioning of families of children with intellectual disabilities about the number of children. The results of the research by dimensions showed that families of children with intellectual disabilities do not differ statistically significantly on any of the five family dimensions. Both groups of families, families with one and two children and families with three and more children achieve on all family dimensions scores below the mean of the dimensions, meaning that both groups of families exhibit good competencies across all dimensions. Due to the limitations of the research relating to the small total sample, small sub-samples, and the fact that mothers mainly evaluated the functioning of families, there is a need to repeat the research.

Keywords: family functioning; Beavers model; intellectual disabilities

Adresa autorica

Authors' address

Milena Nikolić, Medina Vantić-Tanjić

Univerziteta u Tuzli, Edukacijsko-rehabilitacijski fakultet

nmilena78@gmail.com, medina.vantictanjić@gmail.com

Adelisa Salkić, Centar za ranu intervenciju „Mali Svijet“, Lukavac

hirkić.adelisa@gmail.com

UDK 376:159.952.6

Primljeno: 29. 06. 2020.

Pregledni rad

Review paper

Davor Vukelić, Anita Zovko, Nataša Vlah

IZVEDBENI PLANOVI I PROGRAMI STUDIJA U HRVATSKOJ KOJI OBRAZUJU UČITELJE ZA RAD S UČENICIMA S ADHD-om

Osposobljavanje učitelja za rad s učenicima s teškoćama i rad s učenicima s ADHD-om poseban je izazov za kreatora studijskih programa. Adekvatna osposobljenost učitelja za rad s učenicima s ADHD-om polučuje visoku razinu inkluzije takve djece u odgojno-obrazovni sustav. Cilj rada je analizom izvedbenih planova i programa koji obrazuju učitelje, vidjeti zadovoljavaju li i u kojoj mjeri takvi studiji kvantitativnu potrebu za sadržajem o ADHD-u. Metoda kojom će se realizirati taj cilj je fenomenološko-deskriptivni pregled postojećih kolegija na svim sveučilištima u Hrvatskoj koji obuhvaćaju inicijalno osposobljavanje o ADHD-u, uz kvalitativno ispitivanje nositelja kolegija o vrsnoći studijskog sadržaja posvećenog ADHD-u. Upit je putem elektroničke pošte poslan na adrese 98 nositelja kolegija ili voditelja odjela, a njih 71 je odgovorilo (72.4%). Podaci su analizirani tako da je uspoređen broj sati unutar kojih se govori o ADHD-u sa brojem sati koji je predviđen za cjelokupni studij (preddiplomski, diplomski ili integrirani preddiplomski i diplomski). Na svim sveučilištima učitelji razredne nastave postižu zadovoljavajuću razinu znanja o radu sa učenicima s ADHD-om, no studiji za učitelje predmetne nastave ne zadovoljavaju taj kriterij u velikom broju slučajeva. Za kvalitetan odgojno-obrazovni rad s učenicima s ADHD-om učitelji osnovnih škola moraju se cjeloživotno usavršavati.

Ključne riječi: Učitelji osnovne škole, ADHD, inkluzija, plan i program studija

1. UVOD

U Hrvatskoj se zadnjih desetak godina ozbiljna pažnja posvećuje kvaliteti studijskih programa koji osposobljavaju učitelje razredne i predmetne nastave obaveznog osnovnoškolskog obrazovanja (Zrilić i Marin 2019) pa u skladu s time potrebi njihovog osuvremenjivanja (Mašić, Zovko, Kovačić Samaržija 2016; Matijević 2018) i/ili organiziranju programa cjeloživotnog učenja kojima bi se nadoknadili nedostaci u inicijalnom obrazovanju (Tot, Kušić i Klapan 2015; Vlah, Međimorec Grgurić i Baftiri 2017; Nikčević-Milković, Jurković i Perković 2017; Tot, Kušić i Klapan 2015). Jedno od područja suvremenih kompetencija, koje su poseban izazov za praksu suvremenog učitelja, jeste poučavanje učenika s posebnim potrebama u kontekstu obrazovne inkluzije (Bouillet i Bukvić 2015; Vican i Karamatić Brčić 2013), među kojima su i učenici s deficitom pažnje/ hiperaktivnim poremećajem¹ (*engl. Attention Deficit Hiperactivity Disorder - ADHD*). Slijedom navedenog, namjera ovog rada je dati sustavan pregled udjela sati inicijalnog obrazovanja na hrvatskim sveučilištima o poučavanju učenika s ADHD-om kako bi se temeljem istog moglo izvesti zaključke o potrebi osposobljavanja učitelja glede unapređivanja ovih kompetencija. Odnosno, cilj rada je analizom izvedbenih planova i programa koji obrazuju učitelje utvrditi je li, u sklopu tih studija, zadovoljena kvantitativna potreba za sadržajem o ADHD-u. Svrha te analize je utvrditi eventualnu potrebu za unapređivanjem navedenih studijskih programa u domeni osnaživanja učitelja u Hrvatskoj za poučavanje učenika s ADHD-om u odgojno-obrazovnom sustavu.

1.1. Učiteljske kompetencije i spremnost za rad s učenicima kojima je dijagnosticiran ADHD

ADHD je razvojni poremećaj samokontrole i izvršnih funkcija mozga (inhibicija, skup izmjena, organiziranje, upotreba radne memorije, rješavanje problema, usvajanje i čuvanje saznanja za postizanje ciljeva u budućnosti). Čine ga problemi na području pažnje, kontrole impulsa i razine aktivnosti (Barkley 2013; Barkley 2012; Dijagnostički i statistički priručnik V 2015), odnosno pervazivni i perzistentni neurobiološki poremećaj karakteriziran kroničnom i razvojno neprimjerenom razinom

¹ Termin deficit pažnje/ hiperaktivni poremećaj koristi se u ovom radu prema najrecentnijim radovima hrvatskih autora među kojima su Vlah, Sekušak-Galešev i Skočić Mihić (2018), Velki (2018), Sekušak-Galešev (2014). Zbog ekonomičnosti, dalje u tekstu će biti korištena kratica na engleskom jeziku - ADHD.

nepažnje, impulzivnosti, a u nekim slučajevima hiperaktivnosti (Rief 2016). Donošenje pedagoških odluka od strane nastavnika može se značajno popraviti kroz poznavanje prirode izvršnih funkcija i njihove uloge u svladavanju školskog gradiva (Cooper, Huges 2009).

„Nitko nije u boljoj poziciji od učitelja donijeti zaključak o školskoj izvedbi pojedinog učenika u usporedbi s njegovim vršnjacima. To uključuje zapažanja učitelja i objektivne informacije koje ukazuju na učenikovu školsku produktivnost i socijalno, emocionalno i ponašajno funkcioniranje“ (Rief 2016: 32-33). Osnovne kompetencije učitelja pri radu s učenikom s ADHD-om su učiteljsko poznavanje osnovnih simptoma poremećaja, tijeka razvoja poremećaja, uzroka poremećaja te prognoze, dijagnostike i terapije tog poremećaja (Phelan 2005, Mrden i Puhovski 2006 prema Radetić-Paić 2018), ali i prilagodbe u odgojno-obrazovnom radu (Radetić-Paić 2018). Na sličnom tragu su Vlah, Sekušak Galešev i Skočić Mihić (2018) koje ističu da je spoznavanje simptoma ADHD-a prvi korak u razumijevanju djece s dijagnozom ADHD-a, te da u tom procesu učitelj ima važnu i nezamjenjivu ulogu. „Kompetencije se mogu definirati kao osobine, svojstva, sposobnosti, znanja, vještine, kvalitete, kvalifikacije, posebnosti, različitosti pojedinca za obavljanje nekog posla ili za uspješno djelovanje u zajednici“ (Kušić i sur. 2016: 37). Vlah i Grbić (2018: 4) prema najrecentnijoj literaturi sumiraju kompetencije učitelja za rad s učenicima s teškoćama: (a) pozitivni stavovi prema različitosti, (b) didaktičko-komunikacijske vještine, (c) individualni metodički postupci i (d) primjereno i formativno vrednovanje.

Opić i Kudek Mirošević (2011) napominju da učitelji koji su uspješni u obrazovanju učenika s ADHD-om koriste tri strategije: identificiraju posebne potrebe takvog učenika, individualiziraju pristup učenikovim potrebama te tako individualizirane metode uključuju u individualizirani odgojno-obrazovni program. Velki i sur. (2019) ističu da učitelji razredne nastave tijekom studija imaju veći broj didaktičkih i metodoloških kolegija, dok su studiji učitelja predmetne nastave usmjereniji na stručne predmete što može biti uzrok razlika koje ćemo kasnije prikazati.

1.2. Pregled istraživanja u Hrvatskoj i svijetu o kompetencijama učitelja te njihovoj spremnosti za rad s učenicima s ADHD-om

Na uzorku od 149 učitelja u New Yorku uočeni su statistički značajno bolji rezultati na području njihovog znanja o simptomima i dijagnosticiranju u usporedbi s

područjima terapije i općih informacija o ADHD-u. Uočena je pozitivna korelacija između cjelokupnog znanja učitelja o ADHD-u i učiteljskog povjerenja u svoje sposobnosti poučavanja djece s ADHD-om (Sciutto, Terjesen i Bender Frank 2000). Učitelji u SAD-u, Češkoj i Njemačkoj imaju višu razinu znanja o ADHD-u od svojih kolega u Saudijskoj Arabiji, Vijetnamu i Republici Koreji (Sciutto i sur. 2016). Takve razlike autori istraživanja objašnjavaju znatnim razlikama u dostupnosti informacija u različitim državama.

Učitelji koji su sudjelovali u usavršavanju na području pedagogije ili obrazovanja djece s posebnim potrebama imaju više znanja o ADHD-u u usporedbi s učiteljima koji nisu sudjelovali u dodatnim edukacijama (Bradshaw i Kamal 2013). Autori istraživanja preporučuju razvijanje sustava preddiplomskog i diplomskog obrazovanja na način da se više pažnje usmjeri na obrazovanje učenika s teškoćama.

Za podizanje razine znanja o ADHD-u su učinkovitiji formalni i neformalni oblici usavršavanja od informalnog (Soroa, Gorostiaga i Balluerka 2016). Bolinger, Mucheran i Markelz (2020) su svojim istraživanjem došli do prosječno 61% točnih odgovora, 18% netočnih i 20% „ne znam“ odgovora. Najniža razina znanja učitelja je pokazana po pitanju lijekova i uzroka ADHD-a.

Unapređenje znanja o ADHD-u je ključan (ali nikako jedini) segment u prepoznavanju i dijagnosticiranju ADHD-a te suzbijanju edukacijskog i socijalnog isključivanja učenika s ADHD-om (Vlah i sur. 2018). Radetić-Paić (2018) navodi da višu razinu znanja o ADHD-u pokazuju učitelji koji imaju do 20 godina radnog staža. Također, pozitivnije stavove iznose učitelji koji su zadovoljni vlastitim znanjem o učenicima s teškoćama kao i oni koji rade u manjim školama. Sekušak-Galešev, Skočić-Mihić i Kehonjić (2017) uočile su nedostatke znanja na području etiologije i liječenja ADHD-a. Bitno je naglasiti da je i ovim istraživanjem utvrđena značajna pozitivna povezanost znanja i stručnog usavršavanja učitelja.

Najčešći oblici neformalnog i informalnog učenja učitelja su suradnja s drugim učiteljima u školi, neformalni razgovori s drugim kolegama, sudjelovanje na tečajevima, seminarima i radionicama izvan škole, ŽSV-a. Učitelji puno češće pristupaju razmjeni iskustava s kolegama, nego li čitaju stručnu literaturu, sudjeluju u projektima i istraživanjima te kolegijalnim opažanjima nastave (Skupnjak i Tot 2019). Ukoliko su učitelji tijekom svojeg inicijalnog obrazovanja pohađali kolegij posvećen inkluziji, kasnije imaju pozitivnije stavove o inkluziji, a negativnije stavove o isključenosti (Skočić Mihić, Vlah i Šokić 2018).

2. METODOLOGIJA

Cilj ovoga rada jest analizom izvedbenih planova i programa koji obrazuju učitelje, donijeti zaključak je li, u sklopu tih studija, zadovoljena kvantitativna potreba za sadržajem o ADHD-u. Metoda kojom će se realizirati taj cilj je fenomenološko-deskriptivni opis postojećih kolegija na svim sveučilištima u Hrvatskoj koji obuhvaćaju inicijalno osposobljavanje o ADHD-u (preddiplomski, diplomski i integrirani preddiplomski i diplomski studiji) te oblike cjeloživotnog obrazovanja (poslije-diplomski studiji, programi cjeloživotnog obrazovanja i stručna usavršavanja) uz kvalitativno ispitivanje predmetnih nastavnika o kvaliteti i kvantiteti sadržaja o ADHD-u.

2.1. Proces prikupljanja podataka

Podaci su prikupljeni tako da su observirani svi studijski programi koji obrazuju učitelje razredne i predmetne nastave. Studiji čiji su studijski programi pregledavani određeni su prema Pravilniku o odgovarajućoj vrsti obrazovanja učitelja i stručnih suradnika u osnovnoj školi (Narodne novine 2019) na način da su uzeti u obzir samo studijski programi koji prema navedenom pravilniku obrazuju buduće učitelje razredne ili predmetne nastave. Na primjer, prema navedenom pravilniku učitelji Engleskog jezika mogu biti oni koji diplomiraju na preddiplomskom i diplomskom studiju Engleski jezik i književnost (nastavnički, filološki, prevoditeljski smjer), Anglistika (nastavnički, jezik i komunikacija, lingvistički, književno-kulturološki, prevoditeljski, znanstveni) te na učiteljskim studijima s pojačanim programom iz engleskog jezika. Prema takvom kriteriju, za predmetne učitelje Engleskog jezika u obzir su dolazili te su kasnije pregledani takvi studiji na svim hrvatskim sveučilištima.

Pregledani su studiji na državnim sveučilištima u Republici Hrvatskoj. Pri pregledavanju i pretraživanju studijskih programa korištene su mrežne stranice svih pojedinih sveučilišta i njihovih sastavnica u Republici Hrvatskoj te mrežni preglednik studijskih programa Agencije za znanost i visoko obrazovanje. Popis studija čijim nositeljima je poslan upit kreiran je po kriteriju spominjanja termina (ADHD, hiperaktivnost, poremećaj pažnje, deficit pažnje, inkluzija, odgoj i obrazovanje djece s teškoćama, odgoj i obrazovanje djece s posebnim potrebama) povezanih s posebnim odgojno-obrazovnim skupinama u izvedbenom planu i programu kolegija. Putem elektroničke pošte kontaktirani su profesori koji su nositelji tih kolegija na

preddiplomskim, diplomskim, integriranim, poslijediplomskim i cjeloživotnim studijima. Informacije o stručnim skupovima su dobivene pregledom mrežnih stranica Agencije za odgoj i obrazovanje i aplikacije za organizaciju i praćenje edukacije – EMA.

Upit koji je poslan nositeljima kolegija bio je sačinjen od četiri stavke: (a) predajete li o ADHD-u u sklopu svojeg/svojih kolegija?, (b) na kojem/kojim studiju/studijima predajete o ADHD-u?, (c) koliko nastavnih sati posvetite ADHD-u u sklopu svojeg/svojih kolegija?, (d) iznesite kratki kritički osvrt o posvećenosti studijskih planova i programa ADHD-u. Upit je putem elektroničke pošte poslan na adrese 98 nositelja kolegija ili voditelja odjela, a njih 71 je dalo odgovor (72.4%). Proces prikupljanja podataka uvelike je otežan slabom ažuriranošću izvedbenih planova i program, te neodgovaranjem nekih od nositelja kolegija na postavljeni upit.

2.2. Način analize prikupljenih podataka

Prema Pravilniku o studijima i sustavu studiranja na Sveučilištu u Splitu (2016), Pravilniku o studijima Sveučilišta u Rijeci (2018), Pravilniku o studijima i studiranju na Sveučilištu Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku (2013) i Pravilniku o studijima i studiranju na Sveučilištu u Zadru (2017) utvrđeno je da nastavna godina iznosi 30 tjedana, a tjedno nastavno opterećenje iznosi u prosjeku 30 sati, što na godišnjoj razini iznosi 900 sati, a na razini petogodišnjeg studija 4500 sati.

Podaci su analizirani tako da je uspoređen broj sati unutar kojih se govori o ADHD-u s brojem sati koji je predviđen za cjelokupni studij (preddiplomski i diplomski ili integrirani preddiplomski i diplomski). Uz to izračunat je postotak udjela broja sati na kojima se govori o ADHD-u s ukupnim brojem sati predviđenim za taj kolegij. Takav prikaz je izrađen za preddiplomske i diplomske ili integrirane preddiplomske i diplomske učiteljske i nastavničke studije te za programe cjeloživotnog obrazovanja.

3. REZULTATI

3.1. Inicijalno obrazovanje učitelja razredne i predmetne nastave

3.1.1. Sveučilište u Zagrebu

Tablica 1.

Sveučilište u Zagrebu				
Naziv kolegija	Studij	Broj sati u kojima se obrađuje ADHD	Postotak udjela broja sati o ADHD-u u kolegiju	Broja sati o ADHD-u/ broj sati tijekom pet godina studija
UČITELJI RAZREDNE NASTAVE				
Inkluzivna pedagogija	Učiteljski studij - Zagreb (s njemačkim jezikom, s engleskim jezikom, s modulom Likovna kultura, s modulom Hrvatski jezik, s modulom Informatika, s modulom Odgojne znanosti)	2 P + 1 S	30 P + 15 S (6.6%)	3/4500
	Učiteljski studij - Petrinja (s modulom Hrvatski jezik, modulom Likovna kultura, s modulom Odgojne znanosti)	2 P + 1 S	30 P + 15 S (6.6%)	3/4500
	Učiteljski studij - Čakovec (s modulom Odgojne znanosti, s modulom Hrvatski jezik, s modulom Informatika, s modulom Odgojne znanosti)	2 P + 1 S	30 P + 15 S (6.6%)	3/4500
Primjenjena razvojna psihologija za učitelje	Učiteljski studij - Čakovec (s modulom Odgojne znanosti, s modulom Hrvatski jezik, s modulom Informatika, s modulom Odgojne znanosti)	2 P	15 P + 15 S (6.6%)	2/4500
Strategije podrške u poučavanja učenika s teškoćama	Učiteljski studij - Zagreb (s njemačkim jezikom, s engleskim jezikom, s modulom Likovna kultura, s modulom Hrvatski jezik, s modulom Informatika, s modulom Odgojne znanosti)	2 P	15 P + 15 S (6.6%)	2/4500
	Učiteljski studij - Petrinja (s modulom Hrvatski jezik, modulom Likovna kultura, s modulom Odgojne znanosti)	2 P	15 P + 15 S (6.6%)	2/4500
Psihologija učenja i poučavanja	Učiteljski studij - Zagreb (s njemačkim jezikom, s engleskim jezikom, s modulom Likovna kultura, s modulom Hrvatski jezik, s modulom Informatika, s modulom Odgojne znanosti)	1 P + 1 S (teorijski + film sa prikazom 3 slučaja dijagnostičiranog ADHD-a, analiza slučaja).	15 P + 15 S (6.6%)	2/4500

	Diplomski sveučilišni dvopredmetni studij kroatologije (nastavnički smjer)	3 P + 3 S	15 P + 15 S (20%)	6/4500
Terapijska pedagogija 2	Diplomski sveučilišni jednopredmetni studij kroatologije (nastavnički smjer)	2 P + 2 S	15 P + 15 S (13.3%)	4/4500
	Diplomski sveučilišni dvopredmetni studij kroatologije (nastavnički smjer)	2 P + 2 S	15 P + 15 S (13.3%)	4/4500
Pedagoška psihologija	Hrvatski studiji/ Diplomski dvopredmetni sveučilišni studij kroatologije	2 P	15 P + 15 S (6.6%)	2/4500
Razvojna psihologija	Hrvatski studiji/ Diplomski dvopredmetni sveučilišni studij kroatologije	2 P	30 P + 15 S (4.4%)	2/4500
Osnove specijalne pedagogije - obvezni	Dvopredmetni studij pedagogije u kombinaciji sa studijem Komparativna književnost i Kroatistika	2P + 2S + u sklopu terenske nastave se spominje ADHD	30 P + 30 S (6.6%)	4/4500
Metodika rada s učenicima s posebnim potrebama - izborni	Dvopredmetni studij pedagogije u kombinaciji sa studijem Komparativna književnost i Kroatistika	2P + 2S + u sklopu terenske nastave se spominje ADHD	30 P + 30 S (6.6%)	4/4500
UČITELJI ENGLESKOG JEZIKA/ NJEMAČKOG JEZIKA				
Osnove specijalne pedagogije - obvezni	Dvopredmetni studij pedagogije u kombinaciji sa studijem Anglistika/ Germanistika	2P + 2S + u sklopu terenske nastave se spominje ADHD	30 P + 30 S (6.6%)	4/4500
Metodika rada s učenicima s posebnim potrebama - izborni	Dvopredmetni studij pedagogije u kombinaciji sa studijem Anglistika/ Germanistika	2P + 2S + u sklopu terenske nastave se spominje ADHD	30 P + 30 S (6.6%)	4/4500
UČITELJI POVIJESTI/ GEOGRAFIJE				
Školska pedagogija	Diplomski sveučilišni jednopredmetni studij povijesti (nastavnički smjer)	2 P + 1 S	15 P + 15 S (10%)	3/4500
	Diplomski sveučilišni dvopredmetni studij povijesti (nastavnički smjer)	2 P + 1 S	15 P + 15 S (10%)	3/4500
Opća pedagogija	Diplomski sveučilišni jednopredmetni studij povijesti (nastavnički smjer)	2 P + 2 S	30 P + 15 S (8.8%)	4/4500
	Diplomski sveučilišni dvopredmetni studij povijesti (nastavnički smjer)	2 P + 2 S	30 P + 15 S (8.8%)	4/4500
Terapijska pedagogija 1	Diplomski sveučilišni jednopredmetni studij povijesti (nastavnički smjer)	3 P + 3 S	15 P + 15 S (20%)	6/4500
	Diplomski sveučilišni dvopredmetni studij povijesti (nastavnički smjer)	3 P + 3 S	15 P + 15 S (20%)	6/4500
Terapijska pedagogija 2	Diplomski sveučilišni jednopredmetni studij povijesti (nastavnički smjer)	2 P + 2 S	15 P + 15 S (13.3%)	4/4500
	Diplomski sveučilišni dvopredmetni studij povijesti (nastavnički smjer)	2 P + 2 S	15 P + 15 S (13.3%)	4/4500

Pedagoška psihologija	Hrvatski studiji/ Diplomski dvopredmetni sveučilišni studij povijesti	2 P	15 P + 15 S (6.6%)	2/4500
Razvojna psihologija	Hrvatski studiji/ Diplomski dvopredmetni sveučilišni studij povijesti	2P	30 P + 15 S (4.4%)	2/4500
Osnove specijalne pedagogije - obvezni	Dvopredmetni studij pedagogije u kombinaciji sa studijem Povijest	2P + 2S + u sklopu terenske nastave se spominje ADHD	30 P + 30 S (6.6%)	4/4500
Metodika rada s učenicima s posebnim potrebama - izborni	Dvopredmetni studij pedagogije u kombinaciji sa studijem Povijest	2P + 2S + u sklopu terenske nastave se spominje ADHD	30 P + 30 S (6.6%)	4/4500
Metodika geografije II	Integrirani studij geografija i povijest (nastavnički smjer)	1 P + 3 S	15 P + 45 S (6.6%)	4/4500
	Diplomski jednopredmetni sveučilišni studij geografije (nastavnički smjer)	1 P + 3 S	15 P + 45 S (6.6%)	4/4500
Didaktika	Diplomski sveučilišni jednopredmetni studij geografije	2 P - Didaktički film	45 P (4.4%)	2/4500
Didaktika	Integrirani preddiplomski i diplomski sveučilišni studij Geografija i povijest (nastavnički smjer)	2 P - Didaktički film	45 P (4.4%)	2/4500
UČITELJI MATEMATIKE/ FIZIKE/ KEMIJE/ BIOLOGIJE/ INFORMATIKE/ TEHNIČKE KULTURE				
Psihologija odgoja i obrazovanja	Integrirani preddiplomski i diplomski studij Fizika (nastavnički smjer)	1 P	60 P + 30 V (1.1%)	1/4500
	Integrirani preddiplomski i diplomski studij Fizika i tehnika (nastavnički smjer)	1 P	60 P + 30 V (1.1%)	1/4500
	Integrirani preddiplomski i diplomski studij Fizika i kemija (nastavnički smjer)	1 P	60 P + 30 V (1.1%)	1/4500
	Integrirani preddiplomski i diplomski studij Fizika i informatika (nastavnički smjer)	1 P	60 P + 30 V (1.1%)	1/4500
Psihopatologija u djetinjstvu i adolescenciji	Diplomski sveučilišni studij Matematika (nastavnički smjer)	2 P + mogućnost seminara	15 P + 15 S (6.6%)	2/4500
	Diplomski sveučilišni studij Matematika i informatika (nastavnički smjer)	2 P + mogućnost seminara	15 P + 15 S (6.6%)	2/4500
Osnove opće i razvojne psihologije – obvezni	FOI Varaždin Diplomski sveučilišni studij Informatika u obrazovanju	1P	30 P + 30 S (1.6%)	1/4500

Psihopatologija u djetinjstvu i adolescenciji	Diplomski sveučilišni studij Matematika (nastavnički smjer) Diplomski sveučilišni studij Matematika i informatika (nastavnički smjer)	mogućnost seminara 2 P + mogućnost seminara	(6.6%) 15 P + 15 S (6.6%)	2/4500
Osnove opće i razvojne psihologije – obvezni	FOI Varaždin Diplomski sveučilišni studij Informatika u obrazovanju	1P	30 P + 30 S (1.6%)	1/4500
Osnove opće i razvojne psihologije – izborni	FOI Varaždin Diplomski sveučilišni studij Informacijsko i programsko inženjerstvo	1P	30 P + 30 S (1.6%)	1/4500
	Diplomski sveučilišni studij organizacija poslovnih sustava	1P	30 P + 30 S (1.6%)	1/4500
	Diplomski sveučilišni studij baze podataka i baze znanja	1P	30 P + 30 S (1.6%)	1/4500
Psihologija učenja i	FOI Varaždin Diplomski sveučilišni studij Informatika u	1P	45 P + 30 S	1/4500
Razvojna psihologija	Hrvatski studiji/ Diplomski dvopredmetni sveučilišni studij povijesti	2P	30 P + 15 S (4.4%)	2/4500
Osnove specijalne pedagogije - obvezni	Dvopredmetni studij pedagogije u kombinaciji sa studijem Povijest	2P + 2S + u sklopu terenske nastave se spominje ADHD	30 P + 30 S (6.6%)	4/4500
Metodika rada s učenicima s posebnim potrebama - izborni	Dvopredmetni studij pedagogije u kombinaciji sa studijem Povijest	2P + 2S + u sklopu terenske nastave se spominje ADHD	30 P + 30 S (6.6%)	4/4500
Metodika geografije II	Integrirani studij geografija i povijest (nastavnički smjer)	1 P + 3 S	15 P + 45 S (6.6%)	4/4500
	Diplomski jednopredmetni sveučilišni studij geografije (nastavnički smjer)	1 P + 3 S	15 P + 45 S (6.6%)	4/4500
Didaktika	Diplomski sveučilišni jednopredmetni studij geografije	2 P - Didaktički film	45 P (4.4%)	2/4500
Didaktika	Integrirani preddiplomski i diplomski sveučilišni studij Geografija i povijest (nastavnički smjer)	2 P - Didaktički film	45 P (4.4%)	2/4500
UČITELJI MATEMATIKE/ FIZIKE/ KEMIJE/ BIOLOGIJE/ INFORMATIKE/ TEHNIČKE KULTURE				
Psihologija odgoja i obrazovanja	Integrirani preddiplomski i diplomski studij Fizika (nastavnički smjer)	1 P	60 P + 30 V (1.1%)	1/4500
	Integrirani preddiplomski i diplomski studij Fizika i tehnika (nastavnički smjer)	1 P	60 P + 30 V (1.1%)	1/4500
	Integrirani preddiplomski i diplomski studij Fizika i kemija (nastavnički smjer)	1 P	60 P + 30 V (1.1%)	1/4500
	Integrirani preddiplomski i diplomski studij Fizika i informatika (nastavnički smjer)	1 P	60 P + 30 V (1.1%)	1/4500

poučavanja – obvezni	obrazovanju		(1.3%)	
Psihologija učenja i poučavanja – izborni	FOI Varaždin Diplomski sveučilišni studij Informacijsko i programsko inženjerstvo	1P	45 P + 30 S (1.3%)	1/4500
	Diplomski sveučilišni studij organizacija poslovnih sustava	1P	45P + 30 S (1.3%)	1/4500
	Diplomski sveučilišni studij baze podataka i baze znanja	1P	45 P + 30 S (1.3%)	1/4500
Psihologija razrednog odjeljenja – obvezni	FOI Varaždin Informatika u obrazovanju	1P	30 P + 30 S (1.6%)	1/4500
Praksa u posebnim uvjetima - Centar "Tomislav Špoljar" - obvezno	FOI Varaždin Informatika u obrazovanju – obvezni	1 P	55 V (1.8%)	1/4500
Osnove specijalne pedagogije - obvezni	Dvopredmetni studij pedagogije u kombinaciji sa dvopredmetnim studijem Informacijske znanosti	2P + 2S + u sklopu terenske nastave se spominje	30 P + 30 S (6.6%)	4/4500
Metodika rada s učenicima s posebnim potrebama - izborni	Dvopredmetni studij pedagogije u kombinaciji sa dvopredmetnim studijem Informacijske znanosti	2P + 2S + u sklopu terenske nastave se spominje	30 P + 30 S (6.6%)	4/4500
Didaktika	Diplomski sveučilišni studij Kemija (nastavnički smjer)	2 P - Didaktički film	30 P + 30 S (3.3%)	2/4500
	Integrirani preddiplomski i diplomski sveučilišni studij Biologija i kemija (nastavnički smjer)	2 P - Didaktički film	30 P + 30 S (3.3%)	2/4500
Didaktika 2	Diplomski sveučilišni studij Matematika (nastavnički smjer)	2 P - Didaktički film	30 P + 15 S (4.4%)	2/4500
	Diplomski sveučilišni studij Matematika i informatika (nastavnički smjer)	2 P - Didaktički film	30 P + 15 S (4.4%)	2/4500
	Integrirani preddiplomski i diplomski sveučilišni studij Matematika i fizika (nastavnički smjer)	2 P - Didaktički film	30 P + 15 S (4.4%)	2/4500
UČITELJI GLAZBENE KULTURE				
Didaktika - obvezni	Integrirani preddiplomski i diplomski sveučilišni studij Teorija glazbe	2 P - Didaktički film	60 P (3.3%)	2/4500
	Integrirani preddiplomski i diplomski sveučilišni studij Glazbena pedagogija	2 P - Didaktički film	60 P (3.3%)	2/4500
	Integrirani preddiplomski i diplomski dvopredmetni sveučilišni studij Glazbena pedagogija	2 P - Didaktički film	60 P (3.3%)	2/4500

Didaktika – izborni	Integrirani preddiplomski i diplomski sveučilišni studij Kompozicija	2 P - Didaktički film	60 P (3.3%)	2/4500
	Integrirani preddiplomski i diplomski sveučilišni studij Muzikologija – izborni	2 P - Didaktički film	60 P (3.3%)	2/4500
	Integrirani preddiplomski i diplomski sveučilišni dvopredmetni studij Muzikologija – izborni	2 P - Didaktički film	60 P (3.3%)	2/4500
	Integrirani preddiplomski i diplomski sveučilišni studij Dirigiranje - izborni	2 P - Didaktički film	60 P (3.3%)	2/4500
	Integrirani preddiplomski i diplomski sveučilišni studij Pjevanje - izborni	2 P - Didaktički film	60 P (3.3%)	2/4500
	Integrirani preddiplomski i diplomski sveučilišni studij za instrumentaliste - izborni	2 P - Didaktički film	60 P (3.3%)	2/4500
UČITELJI TJELESNE I ZDRAVSTVENE KULTURE				
Elementi psihologije	Kineziološki fakultet	1 P (prikaz videa i kratko objašnjenje)	30 P + 30 V (1.6%)	1/4500

Prema prikupljenim podacima na Sveučilištu u Zagrebu budući učitelji likovne kulture kroz svoj studij ne posvete pažnju ADHD-a, osim u slučaju da se obrazuju na Učiteljskom fakultetu kroz modul Likovna kultura. Uz to, zabrinjavajuće je što, osim učitelja razredne nastave i učitelja Povijesti i Hrvatskog jezika s Fakulteta hrvatskih studija, ostali budući predmetni učitelji nemaju temeljitiji uvid u problematiku ADHD-a, o čemu se više govori u završnim razmatranjima ovog rada.

3.1.2. Sveučilište u Splitu

Tablica 2.

Sveučilište u Splitu				
Naziv kolegija	Studij	Broj sati u kojima se obrađuje ADHD	Postotak udjela broja sati o ADHD-u u kolegiju	Broja sati o ADHD-u/ broj sati tijekom pet godina studija
UČITELJI RAZREDNE NASTAVE				
Pedagogija djece s posebnim potrebama	Integrirani sveučilišni preddiplomski i diplomski učiteljski studij	2 P + 2 S	30 P + 30 S (6.6%)	4/4500
Metodika rada s djecom s posebnim potrebama	Integrirani sveučilišni preddiplomski i diplomski učiteljski studij	1 P + 4 V + dodatna mogućnost hospitacije	15 P + 15 V (16.6%)	5/4500

UČITELJI HRVATSKOG JEZIKA				
Inkluzivna pedagogija	Prediplomski dvopredmetni studij Hrvatski jezik i književnost i pedagogija	2 P + 1 S	30 P + 15 S (6.6%)	3/4500
UČITELJI ENGLESKOG JEZIKA				
Inkluzivna pedagogija	Prediplomski dvopredmetni studij Engleski jezik i književnost i pedagogija	2 P + 1 S	30 P + 15 S (6.6%)	3/4500
UČITELJI NJEMAČKOG JEZIKA				
Inkluzivna pedagogija	Prediplomski dvopredmetni studij Njemački jezik i književnost i pedagogija	2 P + 1 S	30 P + 15 S (6.6%)	3/4500
UČITELJI POVIJESTI				
Inkluzivna pedagogija	Prediplomski dvopredmetni studij Povijest i pedagogija	2 P + 1 S	30 P + 15 S (6.6%)	3/4500

Prema prikupljenim podacima, zabrinjavajuće je da studenti nastavničkog smjera na Prirodoslovno-matematičkom fakultetu (budući učitelji matematike, fizike, kemije, biologije, prirode, tehničke kulture, informatike) tijekom studija samo površno čuju o problematici ADHD-a u sklopu kolegija Psihologija odgoja i obrazovanja II i zasebnih predmetnih metodika. Gotovo ista situacija je i s Umjetničkom akademijom u Splitu, gdje se ADHD spomene u sklopu kolegija Psihologija odgoja i obrazovanja I i Psihologija odgoja i obrazovanja II.

3.1.3. Sveučilište u Rijeci

Tablica 3.

Sveučilište u Rijeci				
Naziv kolegija	Studij	Broj sati u kojima se obrađuje ADHD	Postotak udjela broja sati o ADHD-u u kolegiju	Broja sati o ADHD-u/ broj sati tijekom pet godina studija
UČITELJI RAZREDNE NASTAVE				
Inkluzivni odgoj i obrazovanje	Integrirani preddiplomski i diplomski učiteljski studij	1 P	45 P + 15S + 15V (1.3%)	1/4500
Učenici s problemima u ponašanju	Integrirani preddiplomski i diplomski učiteljski studij	15 P + 15S	30 P + 15 S (66.6%)	30/4500
UČITELJI HRVATSKOG JEZIKA				
Poučavanje učenika s posebnim potrebama	Diplomski sveučilišni jednopredmetni studij hrvatskog jezika i književnosti (nastavnički smjer)	1 P	30 P + 15 V (2.2%)	1/4500
UČITELJI ENGLESKOG JEZIKA				
Poučavanje učenika s posebnim potrebama	Diplomski sveučilišni dvopredmetni studij engleskoga jezika i književnosti (nastavnički smjer)	1 P	30 P + 15 V (2.2%)	1/4500

Sveučilište u Rijeci				
Naziv kolegija	Studij	Broj sati u kojima se obrađuje ADHD	Postotak udjela broja sati o ADHD-u u kolegiju	Broja sati o ADHD-u/ broj sati tijekom pet godina studija
UČITELJI NJEMAČKOG JEZIKA				
	Diplomski sveučilišni dvopredmetni studij njemačkog jezika i književnosti (nastavnički smjer)	1 P	30 P +15 V (2.2%)	1/4500
UČITELJI FIZIKE/MATEMATIKE/INFORMATIKE/TEHNIČKE KULTURE				
Poučavanje učenika s posebnim potrebama	Diplomski sveučilišni studij Fizika i matematika (nastavnički smjer)	1 P	30 P +15 V (2.2%)	1/4500
	Diplomski sveučilišni studij Fizika i informatika (nastavnički smjer)	1 P	30 P +15 V (2.2%)	1/4500
	Diplomski sveučilišni studij Matematika (nastavnički smjer)	1 P	30 P +15 V (2.2%)	1/4500
	Diplomski sveučilišni studij Matematika i informatika (nastavnički smjer)	1 P	30 P +15 V (2.2%)	1/4500
	Diplomski studij Politehnika i informatika	1 P	30 P +15 V (2.2%)	1/4500
	Diplomski sveučilišni studij informatike (nastavnički smjer)	1 P	30 P +15 V (2.2%)	1/4500
	Diplomski sveučilišni dvopredmetni studij informatike (nastavnički smjer)	1 P	30 P +15 V (2.2%)	1/4500
UČITELJI POVIJESTI				
Poučavanje učenika s posebnim potrebama	Diplomski sveučilišni dvopredmetni studij povijesti (nastavnički smjer)	1 P	30 P +15 V (2.2%)	1/4500

Treba istaknuti da budući učitelji razredne nastave imaju mogućnost izbora kolegija pod nazivom Učenici s problemima u ponašanju, na kojem je čak 30 sati posvećeno temi ADHD-a, a u sklopu kojeg se odvija 20 sati neposrednog rada s učenicima koji su na području grada Rijeke detektirani kao rizična skupina i koji su korisnici nekog od socijalno-pedagoškog programa.

3.1.4. Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku

Tablica 4.

Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku				
Naziv kolegija	Studij	Broj sati u kojima se obrađuje ADHD	Postotak udjela broja sati o ADHD-u u kolegiju	Broja sati o ADHD-u/ broj sati tijekom pet godina studija
UČITELJI RAZREDNE NASTAVE (+ MODULI: RAZVOJNI, ENGESKI JEZIK, INFORMATIKA)				
Pedagogija djece s posebnim potrebama	Integrirani preddiplomski i diplomski sveučilišni Učiteljski studij (razvojni modul, modul Engleski jezik, modul Informatika)	5 P	30 P + 30 S (8.3%)	5/4500
Pedagogija djece s posebnim potrebama	Integrirani preddiplomski i diplomski sveučilišni Učiteljski studij – dislocirani studij u Slavonskom Brodu	5 P	30 P + 30 S (8.3%)	5/4500
Pedagogija	Integrirani preddiplomski i diplomski sveučilišni Učiteljski studij (razvojni modul, modul Engleski jezik, modul Informatika)	3 P	30 P + 15 S (6.6%)	3/4500
Pedagogija	Integrirani preddiplomski i diplomski sveučilišni Učiteljski studij – dislocirani studij u Slavonskom Brodu	3 P	30 P + 15 S (6.6%)	3/4500
Razvojna psihologija	Integrirani preddiplomski i diplomski Učiteljski studij (razvojni modul, modul Engleski jezik, modul Informatika)	2 P	60 P + 15 S (2.7%)	2/4500
Primjenjena razvojna psihologija	Integrirani preddiplomski i diplomski Učiteljski studij (razvojni modul)	4 P	15 P + 15 S (13.3%)	4/4500
Primjenjena razvojna psihologija	Integrirani preddiplomski i diplomski Učiteljski studij – dislocirani studij u Slavonskom Brodu	4 P	15 P + 15 S (13.3%)	4/4500
Psihološke osnove poremećaja u ponašanju djece i mladih	Integrirani preddiplomski i diplomski Učiteljski studij (razvojni modul, modul Engleski jezik, modul Informatika)	4 P	15 P + 15 S (13.3%)	4/4500
UČITELJI GLAZBENE KULTURE				
Psihologija odgoja i obrazovanja I	Preddiplomski sveučilišni studij Glazbena pedagogija	3 P	15 P + 15 S + 15 V (6%)	3/4500
	Preddiplomski sveučilišni studij Pjevanje	3 P	15 P + 15 S + 15 V (6%)	3/4500
	Preddiplomski sveučilišni studij klavir	3 P	15 P + 15 S + 15 V (6%)	3/4500
	Diplomski sveučilišni studij Tamburaško umijeće	3 P	15 P + 15 S + 15 V (6%)	3/4500

Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku				
Naziv kolegija	Studij	Broj sati u kojima se obrađuje ADHD	Postotak udjela broja sati o ADHD-u u kolegiju	Broja sati o ADHD-u/ broj sati tijekom pet godina studija
Osnove psihologije	Preddiplomski sveučilišni studij Glazbena pedagogija	1 P	Nije dobiven odgovor o ukupnom broju sati kolegija, niti je broj sati pronađen iz bilo kojeg drugog izvora.	1/4500
	Preddiplomski sveučilišni studij Pjevanje	1 P		1/4500
	Preddiplomski sveučilišni studij klavir	1 P		1/4500
UČITELJI HRVATSKOG JEZIKA				
Osnove psihologije	Diplomski jednopredmetni sveučilišni studij Hrvatski jezik i književnost (nastavnički smjer)	1 P	30 P + 30 S (1.6%)	1/4500
	Diplomski dvopredmetni sveučilišni studij Hrvatski jezik i književnost (nastavnički smjer)	1 P	30 P + 30 S (1.6%)	1/4500
Socijalna pedagogija	Dvopredmetni studij pedagogije u kombinaciji s dvopredmetnim studijem Hrvatski jezik i književnost	2 P	30 P + 30 S (3.3%)	2/4500
UČITELJI NJEMAČKOG JEZIKA				
Psihologija odgoja i obrazovanja	Diplomski jednopredmetni sveučilišni studij Njemački jezik i književnost (nastavnički smjer)	1 P	30 P + 30 S (1.6%)	1/4500
	Diplomski dvopredmetni sveučilišni studij Njemački jezik i književnost (nastavnički smjer)	1 P	30 P + 30 S (1.6%)	1/4500
Socijalna pedagogija	Dvopredmetni studij pedagogije u kombinaciji s dvopredmetnim studijem Njemački jezik i književnost	2 P	30 P + 30 S (3.3%)	2/4500
UČITELJI ENGLSKOG JEZIKA				
Psihologija odgoja i obrazovanja	Diplomski dvopredmetni sveučilišni studij Engleski jezik i književnost (nastavnički smjer)	1 P	30 P + 30 S (1.6%)	1/4500
Socijalna pedagogija	Dvopredmetni studij pedagogije u kombinaciji s dvopredmetnim studijem Engleski jezik i književnost	2 P	30 P + 30 S (3.3%)	2/4500
UČITELJI POVIJESTI				
Psihologija odgoja i obrazovanja	Diplomski dvopredmetni sveučilišni studij Povijest (nastavnički smjer)	1 P	30 P + 30 S (1.6%)	1/4500
Socijalna pedagogija	Dvopredmetni studij pedagogije u kombinaciji s dvopredmetnim studijem Povijest	2 P	30 P + 30 S (3.3%)	2/4500

UČITELJI INFORMATIKE/ TEHNIČKE KULTURE/ MATEMATIKE/ FIZIKE				
Pedagogija 2	Diplomski sveučilišni studij Matematika i informatika (nastavnički smjer)	5 P	15 P + 15 P + 15 S (11.1%)	5/4500
	Diplomski sveučilišni studij Fizika i informatika (nastavnički smjer)	5 P	15 P + 15 P + 15 S (11.1%)	5/4500
Socijalna pedagogija	Dvopredmetni studij pedagogije u kombinaciji s dvopredmetnim studijem Informatologija/ Informacijska tehnologija	2 P	30 P + 30 S (3.3%)	2/4500
Pedagogija 2	Integrirani preddiplomski i diplomski sveučilišni studij Matematika i informatika (nastavnički smjer)	5 P	15 P + 15 P + 15 S (11.1%)	5/4500
UČITELJI KEMIJE/ BIOLOGIJE				
Pedagogija 2	Diplomski sveučilišni studij Kemija (nastavnički smjer)	5 P	15 P + 15 P + 15 S (11.1%)	5/4500
Pedagogija 2	Diplomski sveučilišni studij Biologija i kemija (nastavnički smjer)	5 P	15 P + 15 P + 15 S (11.1%)	5/4500

Prema broju sati posvećenih ADHD-u, posebno se ne ističe niti jedan kolegij, ali je bitno naglasiti da se studenti učiteljskog studija kroz nekoliko kolegija upoznaju s tematikom ADHD-a i to 18 nastavnih sati.

Jedna od nositeljica kolegija je istaknula niz aktivnosti koje doprinose unapređenju znanja studenata o ADHD-u. Ističe da redovito surađuju i organiziraju predavanja osnivača udruge "Buđenje", gospodina Marka Fereka, čiji je primarni interes upravo ADHD. Potom, redovito na svoja predavanja, ali i u okviru Tjedna karijera Sveučilišta u Osijeku pozivaju studente ili bivše studente koji rade ili su radili kao pomoćnici u nastavi da održe interaktivno predavanje sadašnjim studentima, a i svake godine studente pete godine pozivaju u suradnji s Gradom Osijekom i Osječko-baranjskom županijom da rade kao pomoćnici u nastavi preko studentskog ugovora, posebice kada postanu apsolventi. Ista profesorica ističe da su studenti svih studija iz različitih perspektiva upoznati s tematikom ADHD-a već od prve godine studija te da im se kontinuirano pružaju informacije o toj tematici. Također, napominje da učestalo kupuju, pišu i izdaju literaturu na području ADHD-a.

3.1.5. Sveučilište u Zadru

Tablica 5.

Sveučilište u Rijeci				
Naziv kolegija	Studij	Broj sati u kojima se obrađuje ADHD	Postotak udjela broja sati o ADHD-u u kolegiju	Broja sati o ADHD-u/ broj sati tijekom pet godina studija
UČITELJI NJEMAČKOG JEZIKA				
	Diplomski sveučilišni dvopredmetni studij njemačkog jezika i književnosti (nastavnički smjer)	1 P	30 P +15 V (2.2%)	1/4500
UČITELJI FIZIKE/MATEMATIKE/INFORMATIKE/TEHNIČKE KULTURE				
Poučavanje učenika s posebnim potrebama	Diplomski sveučilišni studij Fizika i matematika (nastavnički smjer)	1 P	30 P +15 V (2.2%)	1/4500
	Diplomski sveučilišni studij Fizika i informatika (nastavnički smjer)	1 P	30 P +15 V (2.2%)	1/4500
	Diplomski sveučilišni studij Matematika (nastavnički smjer)	1 P	30 P +15 V (2.2%)	1/4500
	Diplomski sveučilišni studij Matematika i informatika (nastavnički smjer)	1 P	30 P +15 V (2.2%)	1/4500
	Diplomski studij Politehnika i informatika	1 P	30 P +15 V (2.2%)	1/4500
	Diplomski sveučilišni studij informatike (nastavnički smjer)	1 P	30 P +15 V (2.2%)	1/4500
	Diplomski sveučilišni dvopredmetni studij informatike (nastavnički smjer)	1 P	30 P +15 V (2.2%)	1/4500
UČITELJI POVIJESTI				
Poučavanje učenika s posebnim potrebama	Diplomski sveučilišni dvopredmetni studij povijesti (nastavnički smjer)	1 P	30 P +15 V (2.2%)	1/4500

Budućim učiteljima Geografije su ukinuti kolegiji na kojima se obrađuje tema ADHD-a, a prikupljeni podaci ne sugeriraju postojanje kolegija koji obrazuju o ADHD-u buduće učitelje Hrvatskog jezika, Povijesti, Engleskog jezika i Njemačkog jezika.

Sveučilište Jurja Dobrile u Puli

Tablica 6.

Sveučilište Jurja Dobrile u Puli				
Naziv kolegija	Studij	Broj sati u kojima se obrađuje ADHD	Postotak udjela broja sati o ADHD-u u kolegiju	Broja sati o ADHD-u/ broj sati tijekom pet godina studija
UČITELJI RAZREDNE NASTAVE				
Pedagogija djece s posebnim potrebama - obvezni	Integrirani preddiplomski i diplomski učiteljski studij	1 P + 1 S + 5 V	30 P + 15 V + 15 S (11.6%)	7/4500
Socijalna pedagogija	Integrirani preddiplomski i diplomski učiteljski studij	15 P + 8 S	30 P + 15 V (51.1%)	23/4500
Edukacijska psihologija 2	Integrirani preddiplomski i diplomski učiteljski studij na talijanskom jeziku	2 P	15 P + 15 S (6.6%)	2/4500
UČITELJI GLAZBENE KULTURE				
Psihologija poremećaja u djetinjstvu i adolescenciji	Preddiplomski/ diplomski sveučilišni studij Glazbena pedagogija	2 P	30 P (6.6%)	2/4500
	Preddiplomski/ diplomski sveučilišni studij Harmonika	2 P	30 P (6.6%)	2/4500
	Preddiplomski/ diplomski sveučilišni studij Solo pjevanje	2 P	30 P (6.6%)	2/4500
	Preddiplomski/ diplomski sveučilišni studij Klavir	2 P	30 P (6.6%)	2/4500
UČITELJI HRVATSKOG JEZIKA				
Psihologija poremećaja u djetinjstvu i adolescenciji	Preddiplomski jednopredmetni sveučilišni studij Hrvatski jezik i književnost	2 P	30 P (6.6%)	2/4500
	Preddiplomski dvopredmetni sveučilišni studij Hrvatski jezik i književnost	2 P	30 P (6.6%)	2/4500
	Diplomski jednopredmetni sveučilišni studij Hrvatski jezik i književnost	2 P	30 P (6.6%)	2/4500
	Diplomski dvopredmetni sveučilišni studij Hrvatski jezik i književnost	2 P	30 P (6.6%)	2/4500

Sveučilište Jurja Dobrile u Puli				
Naziv kolegija	Studij	Broj sati u kojima se obrađuje ADHD	Postotak udjela broja sati o ADHD-u u kolegiju	Broja sati o ADHD-u/ broj sati tijekom pet godina studija
UČITELJI POVIJESTI				
Psihologija poremećaja u djetinjstvu i adolescenciji	Preddiplomski jednopredmetni sveučilišni studij Povijest	2 P	30 P (6.6%)	2/4500
		2 P	30 P (6.6%)	2/4500
	Preddiplomski dvopredmetni sveučilišni studij Povijest	2 P	30 P (6.6%)	2/4500
	Diplomski jednopredmetni sveučilišni studij Povijest	2 P	30 P (6.6%)	2/4500
	Diplomski dvopredmetni sveučilišni studij Povijest	2 P	30 P (6.6%)	2/4500
UČITELJI ENGLESKOG JEZIKA				
Psihologija poremećaja u djetinjstvu i adolescenciji	Preddiplomski dvopredmetni sveučilišni studij Engleski jezik i književnost	2 P	30 P (6.6%)	2/4500
UČITELJI INFORMATIKE/ TEHNIČKE KULTURE				
Obrazovanje posebnih skupina	Diplomski sveučilišni studij informatike (nastavnički smjer)	4 P	30 P + 30 V (6.6%)	4/4500

Značajno je spomenuti kolegij koji je jedan od svijetlih primjera u cijeloj Hrvatskoj po pitanju obrazovanja budućih učitelja razredne nastave o ADHD-u. Taj kolegij se zove Socijalna pedagogija te je u sklopu tog kolegija ADHD-u posvećeno čak 23 sata. Dakle, učitelji razredne nastave na Sveučilištu Jurja Dobrile u Puli uče o ADHD-u 30 sati i to u sklopu obveznih kolegija, što predstavlja iznimku, a ne pravilo u Republici Hrvatskoj.

3.1.7. Hrvatsko katoličko sveučilište

Tablica 7.

Hrvatsko katoličko sveučilište				
Naziv kolegija	Studij	Broj sati u kojima se obrađuje ADHD	Postotak udjela broja sati o ADHD-u u kolegiju	Broja sati o ADHD-u/ broj sati tijekom pet godina studija
UČITELJI POVIJESTI				
Uvod u psihologiju adolescencije	Preddiplomski sveučilišni studij povijesti	30 min	30 P (2%)	0.6/4500
Uvod u psihologiju obrazovanja	Preddiplomski sveučilišni studij povijesti	20 min	30 P (1.5%)	0.4/4500

Poslijediplomski studiji

Tablica 8.

<i>Poslijediplomski studiji</i>	
Poslijediplomski sveučilišni studiji	
Naziv studija	Izvođač – Nositelj
Psihologija	Filozofski fakultet - Sveučilište u Zagrebu
Cjeloživotno obrazovanje i obrazovne znanosti	Učiteljski fakultet - Sveučilište u Zagrebu
Jezični, književni i kulturni kontekst ranoga, predškolskoga i primarnoga obrazovanja	Učiteljski fakultet - Sveučilište u Zagrebu
Psihologija	Filozofski fakultet - Sveučilište u Rijeci
Pedagogija	Filozofski fakultet - Sveučilište u Rijeci
Pedagogija i kultura suvremene škole	Filozofski fakultet - Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku
Obrazovne znanosti i perspektive obrazovanja	Fakultet za odgojne i obrazovne studije - Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku
Kvaliteta u odgoju i obrazovanju	Sveučilište u Zadru - Sveučilište u Zadru
Društvo znanja i prijenos informacija	Sveučilište u Zadru - Sveučilište u Zadru

Nove paradigme obrazovanja	Sveučilište Jurja Dobrile u Puli - Sveučilište Jurja Dobrile u Puli
Obrazovne i komunikacijske znanosti	Sveučilište Sjever - Sveučilište Sjever
Poslijediplomski specijalistički studiji	
Cjeloživotno učenje	Učiteljski fakultet - Sveučilište u Zagrebu
Dramska pedagogija	Učiteljski fakultet - Sveučilište u Zagrebu
Inkluzivni odgoj i obrazovanje	Fakultet za odgojne i obrazovne studije - Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku

Potrebno je istaknuti jedan poslijediplomski studij koji je posebno zanimljiv u kontekstu obrazovanja stručnjaka za rad s djecom s teškoćama. Naziv tog studija je Inkluzivni odgoj i obrazovanje na Fakultetu za odgoj i obrazovanje Sveučilišta Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku. To je poslijediplomski specijalistički studij koji je namijenjen svim stručnim suradnicima škola, ali i razrednim i predmetnim učiteljima, što samo za sebe govori o širini studija i širem pogledu na problematiku inkluzije. Poslijediplomski sveučilišni studiji na drugim sveučilištima omogućuju studentima priliku za bavljenje ADHD-om odabirom takve teme kao doktorske ili završne disertacije.

3.3. Programi cjeloživotnog obrazovanja

Tablica 9.

Naziv nositelja i izvođača studija	Naziv programa cjeloživotnog studija	Naziv kolegija	Postotak omjera broja sati posvećenih ADHD-u i predviđenih sati za kolegij)	Broj sati kolegija predviđen tijekom studija
Sveučilište u Zagrebu – Filozofski fakultet – Centar za obrazovanje nastavnika	Dopunska pedagoško – psihološko – didaktičko – metodička izobrazba	Nije dobiven odgovor.		
Sveučilište u Zagrebu – Učiteljski fakultet	Dopunsko pedagoško – psihološko obrazovanje	Inkluzivna pedagogija	2 P + 1 S (20%)	15 P
Sveučilište u Zagrebu – Fakultet hrvatskih studija	Pedagoško-psihološko-didaktičko-metodičko obrazovanje nastavnika	Pedagoška psihologija	2 P (6.6%)	20 P + 10 S
		Razvojna psihologija	2 P (6.6%)	20 P + 10 S
		Opća pedagogija	2 P + 2 S (13.3%)	20 P + 10 S

Naziv nositelja i izvođača studija	Naziv programa cjeloživotnog studija	Naziv kolegija	Postotak omjera broja sati posvećenih ADHD-u i predviđenih sati za kolegij	Broj sati kolegija predviđen tijekom studija
Sveučilište u Zagrebu – Fakultet organizacije i informatike Varaždin	Pedagoško-psihološko-didaktičko-metodičko obrazovanje nastavnika	Osnove opće i razvojne psihologije	1 P (3.3%)	20 P + 10 S
		Psihologija učenja i poučavanja	1 P (2.7%)	25 P + 12 S
		Psihologija razrednog odjeljenja	1 P (4%)	15 P + 10 S
Sveučilište u Splitu – Filozofski fakultet - Centar za istraživanje i razvoj cjeloživotnog obrazovanja	Program pedagoško – psihološko – didaktičko – metodičkog obrazovanja	Pedagogija djece s posebnim potrebama	2 P (10%)	20 P
Sveučilište u Rijeci – Filozofski fakultet	Dopunsko pedagoško – psihološko obrazovanje za nastavnike	Poučavanje učenika s posebnim potrebama	1 P (1%)	20 P
Sveučilište u Rijeci - Učiteljski fakultet Rijeka	Rane odgojno-obrazovne intervencije za djecu i učenike s problemima u ponašanju	Osnove hiperkinetskog sindroma i poremećaja pažnje (ADHD) Individulizacija za učenike s ADHD: planiranje Individualizacija za učenike s ADHD: provedba i evaluacija	1P 2P 3P	(1P+2P+3P)/ 68 P = 8.8% *veliki dio programa studija je neposredno primjenjiv u radu s djecom s ADHD – ukupan postotak
Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku – Filozoski fakultet	Pedagoško– psihološko– didaktičko– metodička izobrazba	Psihologija djece i mladih s teškoćama u razvoju - izborni	2 P + 1 S (18.75%)	10 P + 6 S
		Psihologija odgoja i obrazovanja - obvezni	1 P (3.5%)	20 P + 8 S
Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku – Fakultet za odgojne i obrazovne znanosti	Program osposobljavanja pomoćnika za djecu s teškoćama u razvoju i osobe s invaliditetom	Psihološke osnove poremećaja u ponašanju	2 P (10%)	20 P
		Osnovne metode i tehnike terapijskog rada s djecom	4 P (20%)	20 P
		Preventivni programi u sklopu školskog sustava	2 P (10%)	20 P

Naziv nositelja i izvođača studija	Naziv programa cjeloživotnog studija	Naziv kolegija	Postotak omjera broja sati posvećenih ADHD-u i predviđenih sati za kolegij	Broj sati kolegija predviđen tijekom studija
Sveučilište u Zadru – Centar "Stjepan Matičević"	Program za stjecanje nastavničkih kompetencija	Psihologija obrazovanja	1 P (2.2%)	30 P +15 S
		Psihologija poučavanja	1 P (2.2%)	30 P + 15 S
Sveučilište u Jurja Dobrile u Puli	Program stjecanja pedagoških kompetencija	Socijalna pedagogija i edukacijska rehabilitacija	2 P (9.1%)	22 P
Hrvatsko katoličko sveučilište	Program za stjecanje kompetencija nastavnika	Uvod u psihologiju adolescencije	30 min (1.6%)	30 P
		Uvod u psihologiju obrazovanja	20 min (1.1%)	30 P

Uz programe dopunskog pedagoško-psihološkog izučavanja, postoje i programi cjeloživotnog obrazovanja čiji program i ideja ne idu u tom smjeru. Jedan od takvih programa zove se Rane odgojno-obrazovne intervencije za djecu i učenike s problemima u ponašanju, koji ukupno traje 68 sati, a teme u sklopu tog cjeloživotnog programa koje su posebno zanimljive u kontekstu obrazovanja učenika s ADHD-om su Osnove hiperkinetskog sindroma i poremećaja pažnje (1P), Individualizacija za učenike s ADHD: planiranje (2P), Individualizacija za učenike s ADHD: provedba i evaluacija (3P). Bilo bi u potpunosti izlišno izračunavati udio tih tema u cjelokupnom programu, jer je gotovo cijeli program namijenjen unapređenju kompetencija i vještina nužnih za rad s djecom s ADHD-om.

3.4. Stručni skupovi i edukacije za učitelje razredne i predmetne nastave

Tablica 10.

Edukacije u organizaciji Agencije za odgoj i obrazovanje na području Republike Hrvatske				
Datum	Nastavni predmet/ područje	Naziv	Namjena	Mjesto
28. 02. 2020.	Razredna nastava	Vrednovanje u razrednoj nastavi i smjernice za rad s učenicima s teškoćama	Voditelji županijskih stručnih vijeća učitelja razredne nastave	Osnovna škola Ivana Gorana Kovačića, Zagreb

<u>Edukacije u organizaciji Agencije za odgoj i obrazovanje na području Republike Hrvatske</u>				
Datum	Nastavni predmet/ područje	Naziv	Namjena	Mjesto
28.02.2020.	Razredna nastava	Vrednovanje u razrednoj nastavi i smjernice za rad s učenicima s teškoćama	Voditelji županijskih stručnih vijeća učitelja razredne nastave	Zagreb
07.07.2020.	Razredna nastava	Učenici s teškoćama u razvoju u umjetnosti	Program je namijenjen predstavnicima učitelja razredne nastave osnovnih škola.	Osnovna škola Vladimira Nazora, Adžamovci

<u>Edukacije u organizaciji Ministarstva znanosti i obrazovanja na području Republike Hrvatske</u>				
Datum	Nastavni predmet/ područje	Naziv	Namjena	Mjesto
09.01.2020. 13:00 – 14:00		Vrednovanje (za učenje/kao učenje/naučenog) i učenici s oštećenjem sluha i/ili govora u nastavi engleskog jezika - webinar edukacije učitelja u sklopu kurikularne reforme	Učitelji razredne i predmetne nastave	Republika Hrvatska
13.01.2020. 13:00 – 14:00		Samovrednovanje i učenici s teškoćama - webinar edukacije učitelja u sklopu kurikularne reforme	Učitelji razredne i predmetne nastave	Republika Hrvatska
04.02.2020. 15:00 – 16:00		Učenici s PSA (poremećaj iz spektra autizma) u redovnoj školi – prilagodba sadržaja, metode rada i izrada didakte - webinar edukacije učitelja u sklopu kurikularne reforme	Učitelji razredne i predmetne nastave	Republika Hrvatska

Izdvojeni su programi stručnog osposobljavanja tijekom 2020. godine koji se bave područjem odgoja i obrazovanja učenika s teškoćama u osnovnoj školi u organizaciji Ministarstva znanosti i obrazovanja i Agencije za odgoj i obrazovanje. U 2020. godini Ministarstvo znanosti i obrazovanja je organiziralo 242 edukacije, od čega je 101 internetska edukacija, a 141 stručno usavršavanje učitelja na lokalnoj i županijskoj razini. Od 101 internetske edukacije 92 svojom tematikom ne dotiču temu ADHD-a, niti područje odgoja i obrazovanja djece s teškoćama. Samo devet edukacija bi moglo biti korisno za rad s djecom s teškoćama, a od toga tri edukacije spominju djecu s

teškoćama, ali niti jedna isključivo ADHD. To bi značilo da je samo 3% (3/101) internetskih edukacija namijenjeno djeci s teškoćama. Poznajući simptomatologiju i etiologiju ADHD-a, možemo zaključiti da bi neke internetske edukacije mogle pridonijeti kvaliteti rada s učenicima s ADHD-om, iako sadržaj edukacija ne spominje ADHD. Naslovi takvih edukacija su Intrinzična motivacija, Razvoj motivacije u razrednoj nastavi, Motivacija, igra, istraživanje i natjecanje, Primjena suvremenih metoda poučavanja u nastavi, Suradnja s roditeljima i Kreativnost učenika i učitelja u nastavi. O usavršavanjima na lokalnoj i županijskoj razini u organizaciji Ministarstva znanosti i obrazovanja ne može se izračunati postotak, jer nam nisu poznate teme tih edukacija, pa smatramo da upravo stručna osposobljavanja učitelja na županijskoj i lokalnoj razini mogu predstavljati temelj za dodatnu edukaciju učitelja o ADHD-u.

U 2020 godini Agencija za odgoj i obrazovanje organizira 290 edukacija, od čega devet edukacija ima temu odgoja i obrazovanja djece s teškoćama, no od tog broja, samo tri edukacije o djeci s teškoćama su namijenjene učiteljima koji rade u osnovnim školama, što je 1% od svih edukacija.

U istraživanju Tot i sur. (2015) 21% učitelja razredne nastave i 22% predmetne istaknulo je da je kvaliteta profesionalnih konferencija loša. Od 13 ponuđenih područja kojima se stručni skupovi bave, učitelji su po zastupljenosti određene teme (područja), temu učenika s teškoćama postavili na deseto mjesto. Kada su budući učitelji u pitanju, samo 10% studenata se uspjelo sjetiti po jednog oblika stručnog usavršavanja učitelja, njih 12% po dva oblika usavršavanja, 11% po tri oblika, a čak 18% studenata nije se sjetilo niti jednog oblika usavršavanja učitelja (Horvat i Lapat 2012).

4. ZAKLJUČNA RAZMATRANJA I PREPORUKE ZA OSMIŠLJAVANJE CJELOŽIVOTNOG UČENJA UČITELJA O POUČAVANJU UČENIKA S ADHD-OM

„Prema procjenama učitelja koje daju jedan segment opaženog stanja u praksi učiteljima je neophodna daljnja i sustavnija edukacija o problemima u ponašanju“ (Vlah i Pejić Papak 2015: 127). Ovaj navod u skladu je s podacima i saznanjima prikupljenim u ovom radu. Iz prikaza inicijalnog obrazovanja učitelja, ali i raznih oblika programa daljnjeg usavršavanja učitelja osnovne škole, jasno se da iščitati nedovoljna posvećenost obrazovnih programa temi ADHD-a. Pozitivna i ohrabrujuća činjenica je da su sveučilišni profesori svjesni nedostatka pažnje usmjerene na djecu s posebnim potrebama, posljedično djecu s teškoćama i djecu s ADHD-om. Pri slanju odgovora na naš upit u vezi sa brojem sati posvećenih ADHD-u, veliki broj nositelja

kolegija osvrnuo se na trenutnu situaciju u tom području prilikom čega su istaknuli da najčešće nemaju vremena za veću programsku posvećenost ADHD-u, da su takve teme zapostavljene i da im je drago da se takvom temom bavimo. To pokazuje zabrinutost i nezadovoljstvo sveučilišnih profesora procesom razvoja djelatnika i stručnjaka na području odgoja i obrazovanja učenika s ADHD-om. Zabrinutost nositelja kolegija je ujedno i ohrabrujuća, jer su oni redom nositelji i kreatori znanja i promjena na području odgoja i obrazovanja učenika s teškoćama i učenika s ADHD-om na području Republike Hrvatske i regije, pa možemo očekivati da će ustrajati ka pozitivnim promjenama. Jedna od profesorica je istaknula da stručnjacima redovito iz prakse dolaze povratne informacije o nedovoljnoj osposobljenosti za rad s učenicima s posebnim potrebama što jasno implicira potrebu za dodatnim educiranjem učitelja na tom području.

Bitno je istaknuti da ne postoji kolegiji niti na jednom hrvatskom sveučilištu koji u svojem nazivu ima pojmove *ADHD*, *hiperaktivnost* i *deficit pažnje*. Zabrinjavajuće je da veliki broj studenata na nastavničkim smjerovima, dakle, budući učitelji predmetne nastave, od 4500 nastavnih sati tijekom inicijalnog obrazovanja posvete ADHD-u jedan nastavni sat ili čak niti toliko, što je jasno vidljivo iz prethodne analize. Prema Pravilniku o odgovarajućoj vrsti obrazovanja učitelja i stručnih suradnika u osnovnoj školi, na radnim mjestima učitelja predmetne nastave, s gotovo nikakvim kompetencijama za rad s učenicima s ADHD-om, imaju se pravo zaposliti inženjeri brodogradnje, elektrotehnike, strojarstva ili građevinarstva. Uz to, zabrinjavajuće je da za polaganje dopunskog pedagoško-psihološkog obrazovanja imaju rok od dvije godine.

Nadalje, programi cjeloživotnog studija dopunskog pedagoškog obrazovanja ne nude dovoljan broj sati kojima je tema ADHD, osim nekih iznimki koje su prethodno istaknute.

Upozoravajući je podatak da je samo jedan poslijediplomski studij u Republici Hrvatskoj posvećen inkluzivnoj pedagogiji.

Mjera napredovanja u zvanju u optimalnim okolnostima potiče učitelja za dodatnim educiranjem na području znanja i vještina, ali nemoguće je oteti se dojmu da ta mjera jednostavno nije zaživjela u hrvatskim školama na adekvatan način. Potrebno je presložiti cijeli sustav napredovanja, bodovanja i isplativnosti takvih mjera za učitelje.

Pregledane edukacije zasigurno ne zadovoljavaju rastuću potrebu za edukacijom o ADHD-u. Edukacije u organizaciji AZOO-a, kao što je prethodno prikazano, zasigurno svojim brojem ne zadovoljavaju potrebe „na terenu“. Stručna usavršavanja učitelja na županijskoj i lokalnoj razini mogu biti dobar temelj za educiranje učitelja

za rad s učenicima s teškoćama, ali tema i sadržaj takvih skupova moraju biti utemeljeni na povratnim informacijama iz prakse.

4.1. Prijedlozi za napredak

Prijedlozi za usavršavanje znanja i vještina učitelja osnovne škole za rad s učenicima s ADHD-om su: (1) na učiteljske fakultete i sva nastavnička usmjerenja te programe cjeloživotnog obrazovanja potrebno uvesti zakonsku odredbu nužnog postojanja kolegija s određenom normom sati koji će se sustavno baviti obrazovanjem učitelja razredne i predmetne nastave za rad s učenicima s ADHD-om, (2) zadržati postojeće kolegije, osmisлити dodatne kolegije, ali i povećati satnicu koja je posvećena ADHD-u, (3) u sklopu postojećih fakultetskih odjela formirati grupe stručnjaka koji će biti kreatori promjena i napretka na području odgoja i obrazovanja učitelja razredne i predmetne nastave za rad s djecom s teškoćama i ADHD-om, (4) širiti ponudu cjeloživotnih studija koji se bave ADHD-om, (5) širiti ponudu poslijediplomskih studija koji nude obrazovanje učitelja za rad s djecom s teškoćama i ADHD-om, (6) nuditi veći broj edukacija i stručnih skupova pod okriljem MZO i AZOO o ADHD-u za učitelje u osnovnim školama (7) programe poslijediplomskih i cjeloživotnih studija na Edukacijsko-rehabilitacijskom fakultetu prilagoditi učiteljima razredne i predmetne nastave (8) ojačati vezu između učiteljskih fakulteta i osnovnih škola u okruženju, (9) stvoriti egzaktniji sustav vrednovanja procesa usavršavanja učitelja i razviti mogućnost napretka kroz edukacijsku aktivnost, (10) organizirati međuškolske grupe razmjene iskustava učitelja razredne i predmetne nastave s tematikom učenika s ADHD-om, (11) povećati broj sati praktične nastave za vrijeme fakultetskog obrazovanja učitelja, (12) zakonski utvrditi broj sati koje student i pripravnik moraju provesti u praktičnoj nastavi pri radu s učenicima s ADHD-om, (13) posebno vrednovati volonterske aktivnosti studenata s učenicima s teškoćama za vrijeme studiranja, (14) teme stručnog usavršavanja na lokalnoj i županijskoj razini moraju biti kreirane na temelju povratnih informacija od strane učitelja, (15) ojačati suradnju nevladinih udruga i organizacija koje se bave s ADHD-om s učiteljskim fakultetima i osnovnim školama, (16) ukinuti mogućnost zaposlenja na mjesto učitelja predmetne nastave osobama koje nemaju položenu dodatnu pedagoško-psihološku izobrazbu (17) povećati upisne kvote na Edukacijsko-rehabilitacijskom fakultetu (18) zakonski odrediti broj zaposlenih edukacijskih rehabilitatora na određeni broj učenika s teškoćama (moguća suradnja više škola), (19) organizirati centre potpore za inkluziju po uzoru na europske zemlje (20) ujednačiti programe dopunskog pedagoško-psihološkog obrazovanja na razini države.

LITERATURA

1. Barkley, Russell A. (2012), *Executive Functions: What They Are, How They Work, and Why They Evolved*, The Guilford Press, New York
2. Barkley, Russell A. (2013), *Taking Charge of ADHD: The Complete Authoritative Guide for Parents*. The Guilford Press, New York
3. Bolinger, Sarah J., Winnie Mucherah, Andrew M. Markelz (2020), „Teacher Knowledge of Attention-Deficit/Hyperactivity Disorder and Classroom Management“, *The Journal of Special Education Apprenticeship*, 9 (1), 1-12.
4. Bouillet, Dejana, Zlatko Bukvić (2015), „Razlike i mišljenja studenata i zaposlenih učitelja o obrazovnoj inkluziji učenika s teškoćama“, *Hrvatska revija za rehabilitacijska istraživanja*, 51 (1), 9-23.
5. Bradshaw, Lori, Madeeha Kamal (2013), „Teacher knowledge, training and acceptance of students with ADHD in their classrooms: Qatar case study“, *Near and Middle Eastern Journal of Research in Education*. Preuzeto 22. 01. 2020. sa <http://dx.doi.org/10.5339/nmejr.2013.5>
6. Cooper, Paul, Lesley Hughes (2009), *Razumijevanje djece s ADHD sindromom i pružanje potpore: strategije za nastavnike, roditelje i ostale stručnjake*, Naklada Slap, Zagreb.
7. Horvat, Ana, Goran Lapat (2012), „Cjeloživotno obrazovanje učitelja“, *Andragoški glasnik*, 16 (2), 131-142.
8. Jukić, Vlado, Goran Arbanas (2014), *Dijagnostički i statistički priručnik za duševne poremećaje – peto izdanje (DSM-V)*, Naklada Slap, Jastrebarsko
9. Kušić, Siniša, Sofija Vrcelj, Anita Zovko (2016), *Didaktičke odrednice obrazovanja andragoga – komparativni pristup*, Filozofski fakultet u Rijeci, Rijeka
10. Mašić, Marijeta, Anita Zovko, Tihana Kovačić Samaržija (2016), „Stavovi učenika i studenata o cjeloživotnom učenju“, *Andragoška spoznaja - Revija za izobraževanje in učenje odraslih*. 1(2016), 4, 93-111.
11. Matijević, Milan (2018), „Neki didaktički i andragoški miskoncepti o gledanju na kvalitetu obrazovanja odraslih“, u: Višnja Rajić, Siniša Kušić (ur.), *Zbornik radova 8. međunarodne konferencije o obrazovanju odraslih*, Agencija za strukovno obrazovanje i obrazovanje odraslih, Zagreb, 37-44.
12. Nikčević-Milković, Anela, Denis Jurković, Lada Perković (2017), „Stavovi učitelja i nastavnika Ličko-senjske županije prema inkluziji“, *Školski vjesnik: časopis za pedagoška i školska pitanja*, 68 (2), 309-329.

13. Opić, Siniša, Jasna Kudek Mirošević (2011), „Handling Students with ADHD Syndrome in Regular Elementary School“, *Napredak*. 152 (1), 75-92.
14. Pravilnik o odgovarajućoj vrsti obrazovanja učitelja i stručnih suradnika u osnovnoj školi, Narodne novine, 6/2019 (2019)
15. Pravilnik o studijima i studiranju na Sveučilištu Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku (2013)
16. Pravilnik o studijima i studiranju na Sveučilištu u Zadru (2017)
17. Pravilnik o studijima i sustavu studiranja na Sveučilištu u Splitu, Sveučilište u Splitu (2016).
18. Pravilnik o studijima Sveučilišta u Rijeci, Sveučilište u Rijeci (2018).
19. Rief, Sandra F. (2016), *How to reach and teach children and teens with ADD/ADHD: Practical Techniques, Strategies, and Interventions*, Jossey-Bass – A Wiley Brand, San Francisco
20. Radetić-Paić, Mirjana (2018), „Samoprocjene znanja učitelja o učenicima s deficitom pozornosti/ hiperaktivnim poremećajem s obzirom na godine radnog iskustva“, *Školski vjesnik: časopis za pedagoškijsku teoriju i praksu*, 67 (2), 239-250.
21. Scitutto, Mark J., Mark D. Terjesen, Allison S. Bender Frank (2000), „Teachers’ knowledge and misperceptions of Attention-Deficit/Hyperactivity Disorder“, *Psychology in the Schools*, 37, 115-122.
22. Scitutto, Mark J., Mark D. Terjesen, Alena Kučerová, Zdena Michalová, Sandra Schmiedeler, Katerina Antonopoulou, Norhan Z. Shaker, Ji-yeon Lee, Keetam Alkahtani, Bradley Drake, Jaco Rossouw (2016), „Cross-national comparisons of teachers’ knowledge and misconceptions of ADHD“, *International Perspectives in Psychology: Research, Practice, Consultation*, 5 (1), 34-50.
23. Skočić Mihić, Sanja, Nataša Vlah, Marina Šokić (2018), „Stavovi odgajatelja i učitelja prema inkluziji djece s oštećenjem sluha“, *Hrvatska revija za rehabilitacijska istraživanja*, 54 (1), 69-82.
24. Skupnjak, Draženka, Daria Tot (2019), „Zastupljenost neformalnog i informalnog učenja u profesionalnom razvoju učitelja“, *Nova prisutnost*, 17 (2), 309-322.
25. Sekušak-Galešev, Snježana, Sanja Skočić-Mihić, Selma Kehonjić (2017). „Teachers’ Knowledge of the Attention Deficit Hyperactivity Disorder“, u: Snježana Sekušak-Galešev, ur., *Book of Abstracta - ERFCO 2017- 9th international conference of the Faculty of Education and Rehabilitation Sciences*, Edukacijsko-rehabilitacijski fakultet, Zagreb

26. Soroa, Marian, Arantxa Gorostiaga, Nekane Balluerka (2016), „Teachers Knowledge of ADHD: Relevance of Training and Individual Perceptions“, *Revista de Psicodidactica*, 21 (2), 205-226.
27. Tot, Daria, Siniša Kušić, Anita Klapan (2015), „Planning and programming continuous professional teacher training: Experience in Croatia“, *Global Journal on Humanities & Social Sciences*, 1 (1), 134-149.
28. Velki, Tena, Nataša Vlah, Irena Kovačević (2019), „Teachers educational and misbehavior management strategies in working with primary school students with attention deficits“, *Education and New Developments*, 2 (2019), 321-325.
29. Vican, Dijana, Matilda Karamatić-Brčić (2013), „Stavovi nastavnika o inkluzivnom odgoju i obrazovanju“, *Magistra Iadertina*, 13 (1), 92-104.
30. Vlah, Nataša, Sanja Grbić (2018). „Kako nastavnici u Hrvatskoj procjenjuju sopstvenu praksu u poučavanju učenika s teškoćama u ponašanju“, u: Rajka Đević, Nikoleta Gutvajn (ur.), *Uvažavanje različitosti u funkciji pozitivnog razvoja dece i mladih*, Institut za pedagoška istraživanja, Beograd, 75-93.
31. Vlah, Nataša, Petra Međimorec Grgurić, Dana Baftiri (2017), „Demografske i profesionalne karakteristike srednjoškolskih učitelja u relaciji sa stavovima prema edukacijskom uključivanju“, *Hrvatska revija za rehabilitacijska istraživanja*, 53 (1), 86-100.
32. Vlah, Nataša, Petra Pejić-Papak (2015), „Poteškoće učitelja u radu s učenicima u problemima u ponašanju: učestalost i povezanost potrebe za stručnom pomoći“, u: Dubravka Maleš, Ana Širanović, Adrijana Višnjić Jevtić (ur.), *Pravo djeteta na odgoj i obrazovanje*, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 119-128.
33. Vlah, Nataša, Snježana Sekušak Galešev, Sanja Skočić Mihić (2018), „Povezanost obilježja razrednika i učenika u procjeni simptoma nepažnje, impulzivnosti i hiperaktivnosti povezanih s ADHD poremećajem“, *Socijalna psihijatrija*, 46 (2018), 4, (2), 372-389.
34. Zrilić, Smiljana, Kristina Marin (2019), „Kompetencije u suvremenoj školi - potrebe prakse iz perspektive učitelja“, *Školski vjesnik: časopis za pedagoškijsku teoriju i praksu*, 69 (2), 389-400.

CROATIAN SCHOOL CURRICULUM PROGRAMMES THAT TRAIN TEACHERS TO MENAGE ADHD IN THE CLASSROOM

Summary:

Training teachers to work with students with ADHD is a particular challenge for the creators of the study program. Adequate training of teachers to work with students with ADHD results in a high level of inclusion of children with ADHD in the educational system. This paper aims to analyze performance plans and programs that explain the teacher, and which have satisfied themselves and the extent to which such studies contain a quantitative need for ADHD content. The method for realizing this goal is a phenomenological-descriptive review of existing courses at all universities in Croatia, which include initial training on ADHD, with a qualitative examination of course holders on the quality of study content dedicated to ADHD.

Researchers sent the inquiries by e-mail to 98-course holders or department heads, and 71 of them responded (72.4%). The data were analyzed by comparing the number of hours in which ADHD is discussed with the number of hours provided for the entire study (undergraduate, graduate, or integrated undergraduate and graduate). Class teachers achieved a satisfactory level of knowledge about working with students with ADHD, but subject teachers did not meet enough topics about ADHD on faculty which implies the need for more systematic lifelong education.

Keywords: Elementary school teacher; ADHD; inclusion; study plan and program

Adresa autora

Authors' address

Davor Vukelić

Anita Zovko

Sveučilište u Rijeci

Odsjek za pedagogiju

dvukelic@ffri.hr

anita.zovko@ffri.uniri.hr

Nataša Vlah

Sveučilište u Rijeci

Učiteljski fakultet u Rijeci

natasa.vlah@uniri.hr

društvene i humanističke studije

ČASOPIS
FILOZOFSKOG
FAKULTETA
UTUZLI

PRIKAZI

Ifeta Čirić

„ŽIVJET ĆU UPRKOS [SMRTI]” (*SHAKESPEARE JUČE, DANAS, SUTRA: MONOGRAFIJA POVODOM 400 GODIŠNJICE SMRTI WILLIAMA SHAKESPEAREA*, VESNA UKIĆ KOŠTA I MONIKA BREGOVIĆ, UR., SVEUČILIŠTE U ZADRU, ZADAR, 2019.) 465

Elmir Spahić

RESISTEMATIZACIJA VAŽNOG AUTORSKOG OPUSA U BH KNJIŽEVNOJ POVIJESTI (NEHRUDIN REHIBIĆ, *BITI IZVAN KANONA: KNJIŽEVNO DJELO RASIMA FILIPOVIĆA*, DOBRA KNJIGA, SARAJEVO, 2018) 471

Admir Muhaosmanović

SISTEMATIČNO PISANJE O BOSANSKOM GENOCIDU KAO POTICAJ DOMAĆIM INSTITUCIJAMA I ISTRAŽIVAČIMA (MATTHIAS FINK, *SREBRENICA. HRONOLOGIJA JEDNOG GENOCIDA ILI ŠTA SE DESILO SA MIRNESOM OSMANOVIĆEM*, DOBRA KNJIGA, SARAJEVO, 2020) 475

Danijel Tolvajčić

KA RAZUMIJEVANJU POSTSEKULARNOG DRUŠTVA (*RELIGIJA I DRUŠTVO U 21. STOLJEĆU*, UR. RUSMIR ŠADIĆ, CENTAR ZA KULTURU I EDUKACIJU “LOGOS” I INSTITUT ZA DRUŠTVENA I RELIGIJSKA ISTRAŽIVANJA, TUZLA, 2020.) 479

Jelena Filipović, Ivana Ustamujić

SVEOBUH VATAN PRISTUP LITERARNIM I LINGVISTIČKIM ASPEKTIMA MIGRACIJA (*MIGRATIONS: LITERARY AND LINGUISTIC ASPECTS*, UR. IVO FABIJANIĆ, LJILJA ŠTRMELJ, VESNA UKIĆ KOŠTA, MONIKA BREGOVIĆ) TEŠANJ, 2017.) 483

UDK 821.111.09 Shakespeare, W.

Primljeno: 01. 10. 2020.

Stručni rad
Professional paper

Ifeta Čirić-Fazlija

„ŽIVJET ĆU UPRKOS [SMRTI]”¹

(Shakespeare jučer, danas, sutra: Monografija povodom 400. godišnjice smrti Williama Shakespearea, Vesna Ukić Košta i Monika Bregović, Sveučilište u Zadru, Zadar, 2019.)

Monografija urednica Vesne Ukić Košta i Monike Bregović, objavljena u izdanju Sveučilišta u Zadru 2019. godine, se proteže na 136 stranica i broji ukupno 13 poglavlja. Od navedenih trinaest dužih i kraćih dijelova, uz predgovor i pogovor (zahvalu) kourednica, osam je članaka a tri su priloga. Već je u samom podnaslovu evidentna namjera urednica, a to je prigodno obilježavanje četiri stoljeća od smrti velikana engleske i svjetske pozornice, pjesnika i dramatičara Williama Shakespeara. Sama monografija je zapravo rezultat niza aktivnosti obuhvaćenih istoimenim projektom na Odsjeku za anglistiku Sveučilišta u Zadru iz 2016. godine, koji je od zamisli do same sprovedbe trajao nekoliko mjeseci (str. 11) i koji se sastojao od niza predavanja, dvaju prigodnih izložbi, studentskih izlaganja, radionica i izvedbe odlomka Brešanove travestije Shakespeareovog *Hamleta*, *Predstava Hamleta u selu Mrduša Donja* iz 1965. godine (str. 11–14). Eminenti hrvatski akademici, nastavno osoblje Sveučilišta u Zadru i Zagrebu, studenti Odsjeka za anglistiku Sveučilišta u Zadru, saradnici iz prakse i učenici osnovnih škola „Stjepan Radić“ iz Bibinja, „Bartul Kašić“ iz Bokanjca, „Kruno Krstić“ iz Zadra i zadarske srednje „Škole primijenjene umjetnosti i dizajna“, te slikar Tomislav Košta su na različite načine učestvovali u aktivnostima i oni su istinski autori ovog zbornika. Šarolika kreativna družina

¹ Naslov citira stih iz Shakespeareovog „Soneta 107“ (u prevodu Mate Marasa i u izdanju Matice Hrvatske iz 2011.).

okupljena oko projekta je proizvela vrlo razuđene radove a urednice monografije (ujedno i voditeljice navedenog projekta) su tokom naredne tri godine napravile neophodan odabir i priredile za objavljivanje radove i prikaze koji vrlo plastično utjelovljuju shakespeareovsko prisustvo u Hrvatskoj, čime su se pridružile brojnim akademskim radnicima i institucijama te teatrima diljem svijeta u komemoraciji 400 godina od smrti autora. Upravo ovaj *leightmotive* – insistiranje na bezvremenosti i ujedno i savremenosti engleskog Barda čiji soneti, poeme i dramski tekstovi nadilaze ne samo period i momenat svog nastanka nego i lokalni kolorit i društveno-historijski kontekst u kojem su stvarana – je inspirirao kourednice da se udalje od naslovnog „jučer“ i veći akcent stave na „danas“, s uvjerenjem da će projektne aktivnosti i njihov materijalni rezultat, zbornik „Shakespeare jučer, danas, sutra“ „pridonijeti tome da [Shakespeare] nastavi živjeti i u sljedećim stoljećima“ (str. 14).

Jednako kako naslov i podnaslov knjige neskrivalački ukazuju na namjeru urednica i opće tematsko okrilje pojedinačnih autorskih radova, tako i vizualna opremljenost jasno čitatelju predočava centralni fokus ove monografije: dizajnom korica, koji potpisuje Josipa Sabo, dominira silueta Williama Shakespearea zasnovana na tzv. Chandos portretu dramatičara, jednom od tri portreta za koje se smatra da manje ili više vjerodostojno prikazuju lik velikog maga dramske umjetnosti¹. Odsustvo lica i facijalnih karakteristika, osim prepoznatljivih brkova i brade na prednjoj korici te zamišljeni potiljak glave na stražnjoj korici dovtljivo utisnuti na monohromatskoj podlozi koja bojom aludira na drevne, memljive svitke načete zubom vremena, se vizuelno poigrava sa neuhvatljivošću lika i djela autora, motivom koji provijava kroz mnoge radove u monografiji.

Zbornik otvara rad Luke Paljetka jednostavnog ali dosta općenitog naslova „Shakespeareovi soneti“. Rad je reprint članka prvi put objavljenog 2016. u časopisu „Dubrovnik“ (str. 19. , fusnota 1) i na volumenu od dvadesetak stranica se bavi često postavljanim pitanjem o namjerenom recipijentu soneta. Kratka uvodna crtica o zbirci soneta koja daje faktografske podatke s posebnim akcentom na posvetu izdavača Thomasa Thorpea provocira niz pitanja na koja Paljetak u daljem toku rada pokušava dati odgovor. Tako autor najprije daje tumačenja i prijedloge o stvarnim osobama iz Shakespeareovog doba i miljea koja su se mogle kriti iza inicijala W. H. u navedenoj posveti. Uz blage digresije u ovom dijelu rada koje obiluju podacima iz života „kandidata“ za adresate ali i stvarnog stvoritelja soneta, autor nas podsjeća na

¹ Za više informacija vidjeti članak Jamesa Hunta iz 2017 („Do We Actually Know What Shakespeare Looked Like?“ na <https://www.mentalfloss.com/article/91160/do-we-actually-know-what-shakespeare-looked>) i website Nacionalne galerije portreta (na <https://www.npg.org.uk/collections/search/portrait/mw11574/William-Shakespeare>).

koloplet dobro znanih teorija pri čemu i on pitanje adresata ostavlja otvorenim. Nadalje se autor članka bavi strukturom zbirke i poretком soneta koji ipak ne sačinjavaju koherentan i kompaktan sonetni vijenac a potom ih dijeli na šest skupina, ovisno o adresatu i tematici pojedinačnih soneta.

Članak Borisa Senkera „Hrvatski *Snovi Ivanjske Noći*“ čitatelje odvodi od Shakespeareovog pjesništva i usmjerava ih u pravcu dramske književnosti i izvedbene umjetnosti. Na trinaest kartica teksta Senker detaljno prikazuje historijat izvedbe Shakespeareove komedije *San ljetnje/ivanjske noći* (*A Midsummer Night's Dream*) na hrvatskoj teatarskoj sceni, počevši od hrvatske praiizvedbe ove komedije 1895. godine, kroz niz izvedbi tokom dvadesetog stoljeća, pa sve do dvije najrecentnije postavke (iz 2007.), jedne u režiji Dore Ruždijak Podolski a druge u režiji Aleksandra Popovskog, od kojih je prva ambijentalne prirode a potonja se zadržala na sceni sve do 2015. U svojoj analizi Senker ne zanemaruje originalni dramski tekst s kojim započinje članak (progovarajući o periodizaciji drame, njenoj (pod)žanrovskoj kategorizaciji i strukturi, mjestu radnje i tematici te likovima i njihovoj karakterizaciji) a ni raznorodne elemente pojedinačnih izvedbi niti problematiku s kojom su se mogli susresti režiseri u svojim odabirima, kao na primjer pitanje scenografije koja treba zorno dočarati vilinsku šumu, izbor glumca ili glumice za ulogu Puka i ostalih likova iz vilinskog svijeta, kao i problem utjelovljenja lika Vratila i njegove transformacije i slično.

Treći rad u slijedu „Zagonetka Hamleta ili tragedija u povijesnom kontekstu“ autora Gorana Gretića je prerada članka istog autora prethodnog naziva „Hamlet i ‘tabu kraljice’ – Carl Schmitt i sindrom Hamleta“, objavljenog u „Theatrum Mundi“ 2015. godine (str. 53, fusnota 1). Originalni naslov puno jasnije predočava tematiku, fokus i metodologiju analize: radi se o članku koji posredno progovara o Shakespeareovoj najčešće izvedenoj tragediji „Hamlet“ i to kroz vizuru „kontroverznog njemačkog teoretičara prava Carla Schmitta“ (str. 12) iz prve polovine prošlog stoljeća. Gretić referira i na Waltera Benjamina i njegovo poimanje „kršćanskog“ u liku Hamleta da bi svoj rad završio sugestijom da „Schmittovo izričito citiranje Freuda zasigurno može biti poticaj da se ovaj njegov tekst, a možda ne samo ovaj, pokuša protumačiti u psihoanalitičkom horizontu.“ (str. 59)

Na Gretićev rad se nadovezuje autorski tekst kourednice Monike Bregović „‘Cijeli svijet je pozornica’: teatar svijeta, teatar pamćenja“, duljine desetak stranica. Ovaj članak u središte pažnje dovodi savremenu teatarsku praksu Emila Hrvatina/Janeza Janše, oslonjenu o renesansne ideje talijanskog filozofa Guilioa Camilloa i engleskog „astrologa, matematičara i kozmologa“ Roberta Fludda o tzv. „teatru pamćenja“, „univerzaln[om] arhiv[u] s mogućnošću ne samo pohranjivanja već i spoznavanja

sveg znanja" (str. 62). Objašnjavajući originalne Camillove i Fluddove ideje kao podsticaj savremenih projekata Hrvatina/Janše, autorica i kourednica se referira i na savremene teoretičare L. Čale Feldman, F. Yatesa, J. Ciglar-Žanić i L. Van den Vreis ali i na hipoteze W. Tillyarda iz prve polovine dvadesetog stoljeća, čije je tumačenje elizabetanske slike svijeta i danas obavezna literatura svakog studenta anglistike.

Na polovini zbornika je pozicioniran izvrstan rad koautorica Lidije Štrmelj i Marije Orkić „Puns in Shakespeare's Sonnets“. Za svakog ko se bavi šekspirologijom, bilo kroz književnohistorijske, književnoteorijske, kulturološke, izvedbene, lingvističke ili prevodilačke studije ovaj članak od petnaestak stranica je pravi rudnik informacija i primjer kako pjesništvo W. Shakespearea učiniti prijemčivim i zanimljivim savremenoj publici svih dobnih skupina, različitih iskustava i interesa, bez obzira kakvo predznanje o navedenoj tematici posjeduju. Proučavajući stilsku figuru paronomazije u odabranim Shakespeareovim sonetima koautorice referiraju na studiju eminentnog britanskog lingviste i akademika Davida Crystala koja im je poslužila kao osnov i inspiracija za iscrpnu analizu, da bi, nakon isticanja važnosti ove stilske figure za pjesništvo velikana svjetske drame i pojašnjenja sonetne forme koja se u peru Shakespeara potpuno transformira u odnosu na originalne Petrarkine modele i njihove engleske prevode i adaptacije u radovima Wyatta i Surreya s početka renesanse u engleskoj književnosti, u središte pažnje dovele višeznačnost i Shakespeareovo poigravanje riječima „rite/right“ u Sonetu 23., „will/Will“ u Sonetima 57., 135. i 136., „wake“ u Sonetu 61., „born/borne“ u Sonetu 68., „dedicated“ u Sonetu 82., „character“ u Sonetu 85., i tako dalje. Koautorice su za svoj korpus odabrale ukupno 18 primjera shakespeareovske igre riječima, detaljno i precizno ih rastumačile i time barem malo rasvjetlile enigm i majstorstvo Shakespeareovog jezika. Naravno, obim i svrha rada u ovoj monografiji autorice je spriječila da članak preraste u studiju, ali Štrmelj i Orkić ni ne niječu da se u 145 soneta, koje je Shakespeare zavještao, krije puno više primjera koje treba proučiti (str. 86) i u čijim raščlambama bi se mogao postići barthesovski užitak čitanja.

Dva rada koja slijede su tekstovi Krešimira Vunića („Evil: Comments on Passages in *King Lear* and *Macbeth*“, str. 89–102) i Leonarde Lovrović („Shakespeare in the EFL Classroom“, str. 103–113) a daju komentare na Shakespeareovo dramatiziranje pojma/pojave zla u dramama *Kralj Lear* i *Macbeth*, očekivano utemeljujući prikaz na teorijama A. C. Bradleyja, N. Frya, S. Lawrencea i H. Bloomea i Shakespeareovim likovima Edmunda i Kralja Leara te protagoniste Macbetha (K. Vunić), odnosno prikazuju na koje načine su Shakespeareova djela prisutna u nastavi stranih jezika u osnovnim i srednjim školama, kroz studentske radionice i nastavu metodike (L.

Lovrović). Potonji rad prilaže i nešto vizualnog materijala korištenog na radionicama te može poslužiti budućim studentima i nastavnicima engleskog jezika.

Posljednji u ovom dijelu monografije je tekst Estelle Petrić-Bajlo i jedini je rad koji izravno spominje povod projekta u svom naslovu, „Uz četiristo godina smrti Williama Shakespeare i osamdeset godina života Ive Brešana“ (str. 115–123). Ovaj je rad kratka prolegomena studentskoj predstavi iz gorespomenutog projekta i kao svoj sastavni dio donosi nešto dokumentacije sa predstave (maštovito urađen plakat te dvije slike sa predstave). Petrić-Bajlo vrlo vješto uklapa Shakespearea i renesansni teatar (za koji ona s punim pravom tvrdi da „ne počiva na slici“ nego su u njemu „riječi ... te koje proizvode slike“ [str. 115]), s popularnom kulturom i Nobelovom nagradom (kroz referiranje na Boba Dylana i dio pojašnjenja Akademije zašto je baš on književni laureat za 2016.) te savremenom hrvatskom dramom i grotesknom tragikomedijom Ive Brešana (čiji cilj, kako kaže Petrić-Bajlo, „nije bio proizvesti komediju“ [str. 117]), da bi odlično poentirala o naravi Shakespeareovih djela i istinskom značaju bavljenja Shakespeareom četiri stoljeća nakon isteka njegovog života:

Kad bi u pitanju bili samo (Shakespeareovi) „novi poetski izrazi“ – njihova bi snaga i referentnost kroz četiristo godina zasigurno postali upitnima ili barem „ofucanima“. No Shakespeare se nije usredotočio na stvaranje novih poetskih izraza, dapače, uspjeh i popularnost njegova dramskog opusa svjedoče o tome da je jezik Shakespeareove drame bio razumljiv i dostupan svakom gledatelju onodobnog *defacto* pučkog teatra. Genijalnost uvijek počiva na jednostavnosti. Genijalno je moći običnom čovjeku, možda i nepismenom, predočiti jedan aspekt slike svijeta kojega ni sam do tog trenutka nije bio svjestan. (Petrić-Bajlo u Ukić Košta i Bregović, str. 116)

I stoga, i ova prolegomena i Brešanova predstava a i prenošenje studentskih reakcija u procesu pripreme izvedbe odabranih prizora iz *Predstave Hamleta u selu Mrduša Donja* ima svoje opravdano mjesto u monografiji koja se bavi Shakespeareom. Genijalnost studentskih poigravanja sa Brešanim tekstom i njihovo intertekstualno referiranje na njima bliže, prepoznatljivije i savremenije događaje, jezičke novotarije, društvenopolitičke i kulturološke matrice koje se nužno ponavljaju upravo vodi ka onom što Shakespearea (a i Brešana) barem jednim dijelom čini „našim savremenikom“.

Tri priloga koja su se smjestila na posljednjih deset stranica ove monografije u osnovnim crtama, slikama i rječju, prikazuju dvije izložbe i praktične ishode jedne studentske radionice. Prvi od priloga tematizira izložbu knjiga o Shakespeareu iz fundusa biblioteke Sveučilišta u Zadru; drugi je na temu izložbe akvarela slikara T.

Košte naslikanih u sklopu projekta i u koje su uklopljeni citati iz drama *Macbeth*, *Romeo i Julija*, *Kako vam drago*, *Mjera za mjeru*, *Othello*, *Mletački trgovac*, *San ljetnje noći* i *Ukroćena goropadnica*, a koji su potom korišteni u nagradnom kvizu „How well do you know Shakespeare?“. Prilog koji zatvara i ovaj segment i monografiju u cijelosti predstavlja odabir maštovitih tabli stripova koje su učenici Škole primijenjene umjetnosti i dizajna u Zadru izradili nakon studentskih radionica, motivirani upravo spomenutim radionicama i posredno Shakespeareovim dramama.

U zaključku, raznorodnost tema, pristupa i opsega radova i priloga čine ovaj zbornik vrlo zgodnim primjerom razuđenih interesa, kreativnih angažmana i naučnih napora koje Shakespeareova djela pobuđuju i danas, skoro pola milenija nakon što ih je stvorio. Time je i trud urednica V. Ukić Košta i M. Bregović sa Sveučilišta u Zadru polučio namjereni rezultat.

Adresa autorice
Authors' address

Ifeta Čirić-Fazlija
Univerzitet u Sarajevu
Filozofski fakultet
ifeta.ciric@ff.unsa.ba

UDK 82.09(497.6) Rebihić, N.

Primljeno: 15. 09. 2020.

Stručni rad
Professional paper

Elmir Spahić

RESISTEMATIZACIJA VAŽNOG AUTORSKOG OPUSA U BH KNJIŽEVNOJ POVIJESTI

(Nehrudin Rebihić, *Biti izvan kanona: Književno djelo Rasima Filipovića, Dobra knjiga, Sarajevo, 2018.*)

Nastala na izvornoj književnohistorijskoj građi, studija Nehrudina Rebihića *Biti izvan kanona: Književno djelo Rasima Filipovića* u potpunosti opravdala namjeru autora da književnohistorijski resistematizira jedan važan autorski opus u povijesti bošnjačke književnosti. Knjiga sadrži pet poglavlja: 1) “Rasim Filipović: Život i književno djelo”; 2. “Između tradicije i političkog angažmana: Drame Rasima Filipovića”; 3. “Romaneski svijet Rasima Filipovića”; 4. “Književnost kao saputnica revolucije: Memoaristika Rasima Filipovića”; 5. “Kratka priča; književnokritički i polemički radovi Rasima Filipovića u bosanskohercegovačkoj periodici”.

Prvo poglavlje je biografski i bibliografski ekspozé o Rasimu Filipoviću (1909–1983) u kojem *se upoznajemo* sa ovim zaboravljenim književnikom u preiodu njegova stvaranja između dvaju svjetskih ratova. Filipović je najprije objavljivao dramske tekstove, uz nekoliko kraćih proznih te kritičkih i polemičkih radova, a u vremenu poraća i sve do smrti posvetio se pisanju romana. Dramske i prozne tekstove objavljivao je 40-ih godina u tad najznačajnijim listovima i časopisima: *Novi Behar, Gajret, Islamski svijet, Pravda, Putokaz, Savremenik*, etc. Simptomatična je njegova sklonost u retuširanju dramskih tekstova, pogotovo nakon rata, i to na fonu stilskih, ali i ideoloških konjunktura.

Filipović je prije Drugog svjetskog rata radio u administraciji časopisa *Novi Behar*, u *Sarajevskom listu* objavljivao je prikaze o izvedbama sarajevskog teatra, bio je bitna figura Dramskog amaterskog društva (DAK), a Alija Nametak u *Sarajevskom nekrologiju* bilježi da je u kancelariji više pisao književnost nego administraciju. Filipovićev književni opus nakon rata temeljio se na socrealističkom narativu, što se ogleda u njegovim romanima i dramama. Na socrealističkoj poetici istrajava sve do romana *Glumica* (1969), koji zajedno s romanom *Ničija* (1964) čini duologiju. Dva njegova povijesna romana *Odabranik* (1976) i *Krijumčari* (1974–1990) narativi su o bosanskoj odnosno bošnjačkoj nacionalnoj prošlosti. Pred kraj života Filipović je objavio i knjigu zapisa iz NOB-a *Putovanje s Čiča Jankom* (1980), što je njegov prvi i jedini pokušaj pisanja memoaristike.

U drugom poglavlju riječ je o Filipovićevom dramskom djelu koje je bošnjačka književna historiografija uglavnom *previdjela*, i pored toga što je, uz Ahmeda Muradbegovića, sigurno bio jedan od najaktivnijih dramskih pisaca između dvaju svjetskih ratova, ali i nakon Drugog svjetskog rata. Također je danas manje-više nepoznanica da su Filipovićeve drame izvođene širom Bosne i Hercegovine. Iznimno je u tom pogledu interesantan prikaz Jovana Palavestre u kojem o Filipovićevoj drami *Otkako je Banja Luka postala* piše da ima “stanovit talenat” (...); ali i “treba mu samokritike, lektire i književnog razgovora”. Nadalje, u znamenitom tekstu Rize Ramića *Tri generacije književnika muslimana* objavljen u časopisu *Putokaz* Filipović je svrstan u tzv. treću generaciju muslimanskih pisaca (uz Hasana Kikića, Husniju Čengića, Safeta Krupića i Ziju Dizdarevića). Druga polovina 20. stoljeća će donijeti donekle prilježniji književnokritički pogled na djelo Rasima Filipovića, počevši od studije *Svetlo i tamno* (1957) Slavka Leovca, pa preko studija *Sarajevsko pozorište između dva rata I i II* (1976) i *Dramska književnost I i II* (1991) Josipa Lešića, a i u književnokritičkim radovima i antologijama.

Općenito, izdvajaju se Filipovićeve drame objavljene u časopisu *Novi Behar* u periodu 1930–1941. godine: *Tako je suđeno* (1929–1939), *Zeleni demon* (1931–1932), *Na sijelu* (1932–1933), *Prikaza* (1935–1936), *Raspadanje* (1938–1939), *Trgovina mješovite robe* (1931), odnosno drame koje su objavljene u časopisu *Islamski svijet* u periodu 1934–1935. godine: *Skandal u vozu* (1934) i *Đerzelez Alija* (1935).

O romanesknom opusu Rasima Filipovića riječ je u trećem poglavlju. Objavio je ukupno četiri romana: *Ničija* (1964), *Do viđenja smrti* (1964), *Glumica* (1969), *Odabranik* (1976) *Pečena zemlja* (1937). Djela ovoga pisca saobrazna su njegovim ideološkim opredjeljenjima, pa je u romanima (kao i dramama), napisanim za vrijeme ili nakon rata, naglašena socrealistička i partizanska slika svijeta, koja će ostati konsti-

tutivno obilježje njegove poetike sve do romana *Glumica*. Produženi život socrealističke poetike u Bosni Hercegovini, a što potvrđuju i djela Zaima Topčića, Derviša Imamovića i sl. (do)kazuje da socrealizam u bošnjačkoj književnosti ne završava s Krležinim referatom 1952. godine, nego traje sve do 80-ih godina 20. stoljeća. Autor stoga sasvim opravdano naglašava određene propuste u bošnjačkoj književnoj historiografiji i njenim modelima koji su se toliko ustalili u kritičkoj i akademskoj praksi da, u vezi sa tom pojavom, s pravom koristi sintagmu *fosilizacija propusta*. Od značaja je spomenuti i povijesne romane Rasima Filipovića, u kojima pričom evocira bosansku i bošnjačku nacionalnu prošlost: *Odabranik* i *Krijumčari*, oba smještena u osmansku Bosnu.

Četvrto poglavlje tretira knjigu memoara *Putovanje s Čiča Jankom: zapisi iz NOB-a* (1980) koju Risto Trifković poredi s memoarskom prozom *S proleterima* (1950) Derviša Sušića, i to na fonu autentičnosti, inovativnosti i otkrivanja manje poznatih detalja iz NOB-a. U ovim memoarima, pored reljefnih opisa Josipa Broza i Moše Pijade, jednodimenzionalno predstavljenih kao simbola morala, skromnosti i požrtvovanja, Filipović piše i o književnicima i slikarima, spajajući revoluciju i umjetnost, premda je u svemu tome sama umjetnost podređenja revoluciji. Pored memoarsko-putopisnih sjećanja i slika, knjiga donosi i fotografije ličnosti o kojima se piše.

Na koncu, peto poglavlje predstavlja osvrt na Filipovićeve kratke priče, književnokritičke i polemičke radove objavljene u bosanskohercegovačkoj periodici. Kraće pripovjedne forme (crtice, pripovijetke) objavljivao je u časopisima *Novi Behar*, *Gajret* (*Kalendar*) i *Narodna uzdanica* (*Kalendar*). Te kratke priče ustvari su anegdote koje je pisac iz zavičajnih vrela usmene predaje i zbilje te ih modificirao i literarizirao, a sve u svrhu oslikavanja teške socijalne situacije i marginalizacije pojedinaca. Žanrovsku svestranost Rasima Filipovića potvrđuje i esej *Narodna poezija*, koju razumijeva kao očitovanje narodne duše, odnosno kolektivne svijesti, pa se u vezi s tim referira na sevdalinku i epsku pjesmu kao “kombinaciju srca i razuma, u njima ljubav ide u stopu sa razumom”.

Književnohistorijskom monografijom *Biti izvan kanona: Književno djelo Rasima Filipovića* doc. dr. Nehrudin Rebihić osvijetlio je bogati a opet spletom okolnosti zanemareni i marginalizirani književni opus Rasima Filipovića, kojem je, sve do ove studije, naša književna historija i kritika tek ovlaš i usputno posvećivala pažnju.

Adresa autora
Authors' address

Elmir Spahić
Univerzitet u Sarajevu
Filozofski fakultet
e-spahic@hotmail.com

UDK 94(497.6) Fink, M.

Primljeno: 27. 09. 2020.

Stručni rad
Professional paper

Admir Mulaosmanović

SISTEMATIČNO PISANJE O BOSANSKOM GENOCIDU KAO POTICAJ DOMAĆIM INSTITUCIJAMA I ISTRAŽIVAČIMA

**(Matthias Fink, *Srebrenica. Hronologija jednog genocida ili šta se
desilo sa Mirnesom Osmanovićem, Dobra knjiga, Sarajevo,
2020.*)**

Postoje teme koje vlastitom težinom i značenjima koja se iz njih mogu iščitavati nadilaze stanje potpune i konačne istraženosti. Njihov historijski, sociološki, kulturološki, politološki i teološki značaj prevazilazi razumijevanje generacije koja je najizravnije zainteresirana za rasvjetljavanje takvih tema i ulaze u područje onih univerzalnih zapitanosti o čovjeku. Takva je tema i genocid. Govorili o Holokaustu, Bosanskom genocidu ili Holomodoru sva nabrojana područja istraživanja – zašto ne dodati i umjetnost – koja objašnjavaju društvo, grupu, pojedinca i isprepletenost međuovisnih interakcija uvijek i iznova će nastojati proniknuti u korijen i porijeklo dobra i zla, namjere i odluke da se isto uradi.

Bosanski genocid je svoj vrhunac imao sredinom jula u Srebrenici 1995. godine kada su snage bosanskih Srba odlučno napale zaštićenu zonu UN-a sa namjerom potpune eliminacije bošnjačkog prisustva na tom području, a što je trebalo osigurati ispunjenje trećeg strateškog cilja proklamovanog od strane tzv. Narodne skupštine srpskog naroda u Bosni i Hercegovini 12.5.1992. godine. Taj cilj je bio eliminiranje Drine kao granice između “srpskih država” i stvaranje koridora u dolini ove rijeke. Naravno da su na putu ostvarenja ovoga cilja stajala slobodna područja Srebrenice, Žepe i Goražda.

Knjiga Matthiasa Finka (izdavač je Dobra knjiga iz Sarajeva/2020) govori o tim presudnim mjesecima (Poglavlje 1), odnosno danima (Poglavlja 2, 3 i 4) u kojima je Srebrenica pretrpjela onu vrstu uništenja koju ljudi teško prihvataju i razumijevaju, dok se u ostalim poglavljima (5, 6 i 7) tretira pitanje odgovornosti i krivice. Kao dodatak bosanskog izdanja umetnuto je niz izjava ratnih zločinaca, sudskih procesa i presuda pred Međunarodnim sudom (MKSJ) čije autorstvo pripada prevodiocu Avdiji Alibašiću. Ovaj dodatak, koliko god dokumenti bili značajni, djeluje kao opterećenje za ionako vrlo obimnu knjigu.

Osnovna odlika ovoga djela je izuzetan broj detalja i činjenica koje je autor prikupio, kontekstualizirao i nastojao ih staviti u logičan narativni diskurs. Time je pokazao kako je istraživanje provodio sistematično i dugo. U obilju dokumenata Međunarodnog krivičnog suda za bivšu Jugoslaviju (MSKJ/ICTY), čiji rad je autor pratio i o istom izvještavao, nalazi se dostatna literatura kao i lokalne hronike kao izvori na kojima se rekonstruišu perspektive srpskog odnosno bošnjačkog stanovništva. Ova obimnost građe, iako nema novih dokumenata koja do sada nisu bila dostupna istraživačima, je i najznačajniji segment knjige. Vješto pripovijedanje Matthiasa Finka, temeljeno na hronološkom nizanju, učinilo je ovo djelo jednim od značajnijih do sada u pogledu pisanja o genocidu na Bošnjacima zaštićene UN zone Srebrenica, pa i ukupno o bosanskom genocidu.

U kolopletu događaja, nesporazuma, nedosljednosti i neodlučnosti, dvojbenog djelovanja komande Holandskog bataljona u Srebrenici te korespodencije UN-ovih komandi na relaciji Sarajevo-Zagreb-New York autor dosta vješto razotkriva bezvoljnost međunarodnog faktora za konkretnim akcijama kojima bi se pomoglo stanovništvu Srebrenice. Najbolji pokazatelj ovome autor daje u detaljnom objašnjenju događaja od 10. jula 1995. godine kada su srpske snage već praktično okupirale Srebrenicu. Iako je NATO bio više nego spreman da djeluje i zaustavi ofanzivu (Krivaja 95), iako su svi preduvjeti bili ispunjeni, igra gluhih telefona i pogrešnih pretpostavki vraćali su moćnu avijaciju koja se već nalazila iznad Jadrana nazad u NATO-ovu italijansku bazu bez obavljenog posla.

Naime, tog 10. jula 1995. godine general Janvier sagledavajući ukupne događaje i evaluirajući izvještaje koji su stizali “nije očekivao da će Srbi zauzeti enklavu” (str. 348-9.) te mu je primarni cilj bio da UN-ove trupe u Srebrenici držati izvan sukoba. Sama ovakva postavka francuskog generala govorila je kako misija UN-a u zaštićenoj zoni nije bila jasno definirana niti je mandat predviđao istinsku zaštitu. O tome je i Fink dao vrlo konkretan osvrt tumačeći pojmove *safe area* i *safe heaven* oko kojih su se lomila koplja u New Yorku.

S druge strane, o cilju Karadžića i Mladića glede zauzimanja ovih enklava, zapravo, već duže vremena nije bilo nikakve dileme. O tome je u svome djelu "Balkanska odiseja" svjedočio i pregovarač David Owen, a smatrao je nerazboritim što bosanska vlast nije ušla u pregovore o zamjeni teritorije oko Sarajeva za Žepu i Srebrenicu, a što su i mape Kontakt grupe sadržavale. I Owenu je bilo jasno da Srbi žele ovladati enklavama i tako potpuno osvojiti Podrinje, čime bi granica BiH sa Srbijom praktično isčezla.

Britanac je bio uvjeren da se pregovorima i razmjenom područja moglo dosta postići početkom 1995., a sličan stav imao je i o pregovorima početkom 1994. godine. Radovan Karadžić je, po vlastitom iskazu koji je potvrdio britanski lord, bio spreman poduzimati radikalna rješenja dok se od bosanskohercegovačke strane tražilo da popušta. Upravo to radikalno rješenje se i dogodilo, a što Fink veoma dobro obrazlaže u svojoj knjizi, posebno u poglavlju 4 u kojem donosi opise mjesta genocida i masovnih egzekucija.

Knjiga, ipak, ima dva nedostatka. U šestom poglavlju u kojem problematizira odgovornosti, od bosanskohercegovačke vlade do dokazivosti uloge Srbije u genocidu, a preko pitanja vezanih za uloge UN-a i NATO-a, nameće se mišljenje kako je u pogledu odnosa Sarajeva prema događajima u Srebrenici autor donio negativan sud ulazeći dosta plošno i bez previše detalje u ovu temu. Za jedan ovakav stav autora bilo je, nema sumnje, potrebno više akribičnosti i kontekstualiziranja. Staviti veliku odgovornost i očekivanja na one koji su prihvatili zaštitu UN-a snaga sa povjerenjem da će mandat biti izvršen ne djeluje kao validan pristup. Posebno zbog činjenice da je autor ovakav pristup temeljio na napisima novinara (Hećimović) i političkih oponenta (Meholjić). Drugi nedostatak je nepostojanje vrlo ozbiljnog predgovora koji bi ujedno bio i diskusija o knjizi, a na što je izdavač trebao misliti.

Uprkos ovom, usudio bih se reći, malom promašaju koju djelo *Srebrenica. Hronologija jednog genocida ili šta se desilo sa Mirnesom Osmanovićem* ima, sigurno je kako se radi o vrlo značajnom osvrtu na događaje iz jula 1995. godine u kojima su snage bosanskih Srba sistematski i planski počinile genocid nad Bošnjacima. Možda je ova studija svojevrsna opomena naučnim institucijama u našoj državi koje su trebale producirati puno više djela koja svjedoče o bosanskom genocidu ali i pokazatelj kako se može i treba raditi. S tim u vezi, uz ovu malu opasku, toplo preporučujem knjigu za čitanje s nadom kako će nakon nje nastati nove i bolje studije. Naprosto jer ova tema, kako sam kazao, ne može biti zaključena.

Adresa autora
Authors' address

Admir Mulaosmanović
Internacionalni univerzitet u Sarajevu
amulaosmanovic@ius.edu.ba

UDK 2-67"20"

Primljeno: 05. 11. 2020.

Stručni rad
Professional paper

Danijel Tolvajčić

KA RAZUMIJEVANJU POSTSEKULARNOG DRUŠTVA

(*Religija i društvo u 21. stoljeću*, Rusmir Šadić, ur., Centar za kulturu i edukaciju „Logos“ i Institut za društvena i religijska istraživanja, Tuzla, 2020.)

Onkraj svih predviđanja „kraja religije“ ostaje neupitna činjenica da je i danas nezamenariv dio čovječanstva religiozan, odnosno ima specifičnu potrebu koju nije moguće zadovoljiti niti na jedan drugi način osim religioznim sadržajima (iako se, naravno, nikako ne može reći da se ona uvijek artikulira na isti način). Religije su i dalje prisutne u društvima i predstavljaju njihovu nezaobilaznu komponentu. Ukoliko je tome tako, kako danas pod akademskim vidom misliti odnos religije i društva? To je pitanje na koje nastoji dati odgovor publikacija o kojoj je u ovome prikazu riječ.

Zbornik *Religija i društvo u 21. stoljeću* donosi radove s istoimene međunarodne znanstvene konferencije održane od 22. do 24. travnja 2019. godine održane u Tuzli u organizaciji Centra za kulturu i edukaciju „Logos“, Instituta za društvena i religijska istraživanja te Odsjeka za filozofiju i sociologiju Filozofskog fakulteta u Tuzli. Publikaciju je uredio doc. dr. Rusmir Šadić, a izdavači su spomenuti Centar za kulturu i edukaciju „Logos“ i Institut za društvena i religijska istraživanja.

Prvi prilog pod imenom „Svijet, islam i muslimanska društva u 21. stoljeću“ autora *Enesa Karića* donosi obuhvatan pregled najrecentnijeg istraživanja islamske religije, kulture i društava na europskom Zapadu kao i na Bliskom istoku, poglavito ukazujući na neke interpretativne prednosti i propuste. U prilogu „Religija u suvremenom bosanskohercegovačkom društvenom prostoru – ključni izazovi“ *Dževad Hodžić* nudi sociologijsko-političko-teologijsku analizu religijskih fenomena u BiH, osobito pod

vidom „desekularizacije“. „Uređenje odnosa između države i religije u članicama Europske unije: Španija, Grčka i Danska“ autora *Amira Karića* idući je prilog koji nudi analize modela religijskih zajednica unutar spomenutih država, rekonstruirajući pritom povijesne prilike koje su dovele do suvremenog stanja. Prilog *Drage Đurića* „Filozofija religije u 21. stoljeću“ pak donosi svojevrsni pregled i perspektive suvremene analitičke filozofije religije. Impozantna je autorova dubina i poznavanje prilika na suvremenoj religijsko-filozofijskoj „sceni“ kao i njegovo prepoznavanje otvorenih pitanja i zadataka koji predstoje suvremenoj filozofiji religije. Prilog „U dolini svetog licemjerja“ *Seada Alića* tematizira problem religijskog (i drugog) licemjerja iz filozofijske perspektive koju bismo mogli nazvati nietzscheanskom.

Rusmir Šadić u članku pod naslovom „Religija u postsekularnom dobu“ nudi jednu analizu nadahnutu Habermasovim konceptom „budućeg važenja religije“ kako bi ocrtao „postsekularno stanje“ suvremenog svijeta i ulogu religije u njemu. *Samedin Kadić* u članku „Religija u postistinosnom svijetu“ najavljujući „radikalnu demokratizaciju bogova“ se određenom smislu nadovezuje na prethodni prilog R. Šadića, te dalje razvija postmoderne perspektive tematiziranja religije u kontekstu njezinog rasplinjavanja unutar pojedinih „manipulacijskih tehnika, političkih igara i kontradiktivskih tehnika“. Idući prilog „Uloga religije i nacije u procesu pomirenja u Bosni i Hercegovini“ autorica *Zorice Kuburić* i *Ane Zotove* donosi pregled istoimenog empirijskog istraživanja koje je između 2013. i 2019. godine u BiH proveo Centar za empirijska istraživanja religije i Sveučilište u Edinburghu. *Bernard Harbaš* u svojem doprinosu pod naslovom „Nema sekularizacije bez neprijatelja“ nudi elaboraciju i analizu pojmova „političko“ i „neprijatelj“ u djelu Carla Schmitta u suvremenoj filozofijskoj i politologijskoj literaturi.

Prilog „Ka univezalnoj teističkoj metafizici“ *Vladimira Lasice* nudi jednu zanimljivu apologiju mogućnosti metafizike bitka i posljedično tome, racionalnog opravdanja vjere u Boga na tragu onoga što bi mogli nazvati *philosophia perennis*. *Dželaludin Hodžić* u prilogu „Pojam sekularnog svetog – doprinos Ronalda Dworkina raspravi o religiji i religijskim pravima u savremenim društvima“ izlaže Dworkinovo poimanje „sekularnog svetog“ unutar njegove filozofije naravnog prava. Posljednji prilog „Neki aspekti odnosa religije i nauke u savremeno doba“ autorice *Mirele Karahasanović* skicira osobito suvremene perspektive odnosa znanosti i religije, zastupajući tezu kako znanost ipak u konačnici ne može zamijeniti ono što čovjeku nudi religija.

Kao što je vidljivo iz naslova priloga, zbornik – uzeto u cjelini – pokriva veoma širok spektar suvremenih religijskih problema i fenomena prisutnih na južnoslaven-

skom ali i širem području, te tako može nedvojbeno poslužiti kao analiza „stanja stvari“ s religijama danas. Raspon tema je uistinu impozantan. Ipak, ono što bismo istakli kao – bar prema našem sudu – najveću vrijednost ove publikacije jest pluralnost interpretativnih pristupa religiji. Zastupljeni su tako teologijski, filozofijski, religiologijski, sociologijski, politologijski i pravni pristupi koji, uzeti zajedno, pružaju jedan panoramu razumijevanja religija u našem okružju ali i svijetu kao cjelini. Ono što se iz svih priloga može nedvojbeno iščitati jest kako religija još uvijek igra značajnu ulogu u našem društvu koje je moguće opisati kao „postsekularno“. Autorice i autori religijskim fenomenima prilaze kompetentno i u velikoj mjeri na konstruktivno-kritički način, ukazujući pritom na brojne negativne i pozitivne procese koji se danas odvijaju kako u pojedinim religijskim zajednicama tako i u interakciji društava i religija. Važno je također napomenuti kako se ne preferira nužno niti jedna perspektiva tumačenja religijskih fenomena i religije u cjelini. Sve autorice i autori dosljedni su u znanstvenom pristupu, te konzekventno tome podastiru zainteresiranim čitateljicama i čitateljima brojne izvorne interpretacije religijskih i društvenih fenomena.

Ipak, svojevrsna zajednička nit svih radova može, čini nam se, biti opisana tezom Mircee Eliadea (koju on razvija u djelu *Sveto i profano*) kako suvremeni čovjek, kojemu su (bar na Zapadu) obrasci i nauk tradicionalnih religija u velikoj mjeri strani, „još čuva tragove ponašanja religioznog čovjeka“ iako u velikoj mjeri potpuno izmještene iz izvornog religioznog konteksta i smisla. Naime, mnoge su geste i čini nereligioznog čovjeka izvorno religiozni, odnosno „on još uvijek raspolaže čitavom jednom skrivenom mitologijom i brojnim istrošenim obredima“ poput npr. proslave Nove godine ili proslave unapređenja na poslu, koje predstavljaju sekularizirani religiozni obred obnavljanja ili pak inicijacije. Sve to pokazuje kako suvremeni, post-moderni sekularizirani, nereligiozni čovjek ne može zatomiti svoje porijeklo u *homo religiosus*. Njegovi su ga religiozni predci učinili onim što on danas jest i u tom smislu on ne može „dokinuti svoju povijest“. Društveno i religijsko su još uvijek isprepleteni.

Imajući sve rečeno u vidu, srdačno možemo preporučiti zbornik *Religija i društvo u 21. stoljeću* kao kompetentan uvid u suvremeno interdisciplinarno izučavanje religija, ali i kao značajan poticaj za daljnje istraživanje bogatog svijeta religija na južnoslavenskim i drugim prostorima. Riječ je o publikaciji koja će nedvojbeno biti zanimljiva ne samo akademskim stručnjacima koje u profesionalnom smislu interesira religija (teologinjama i teolozima pojedinih tradicija, filozofima, sociolozima ili antropolozima) već i svim onima koji dublje žele razumjeti smisao, značenje i mjesto religija u čovjekovom životu i svijetu.

Također na kraju valja spomenuti i trud osoba okupljenih oko Centra za kulturu i edukaciju „Logos“ kao i istoimenog časopisa, bez kojih ovoga zbornika radova ne bi bilo, a koji pak na razne načine nastoje oko dubljeg razumijevanja religija osobito na našim južnoslavenskim multireligijskim i multietničkim prostorima. Njihova nastojanja svakako grade mostove autentičnog razumijevanja između vjerujućih i nevjerujućih, kao i između različitih religijskih tradicija. To to je nešto što još uvijek u velikoj mjeri nedostaje našem podneblju.

Adresa autora
Authors' address

Danijel Tolvajčić
Sveučilište u Zagrebu
Katolički bogoslovni fakultet
dtolvajcic@gmail.com

UDK 314.74
81:39 (09)

Primljeno: 01. 11. 2020.

Stručni rad
Professional paper

Jelena Filipović, Ivana Ustamujić

SVEOBUH VATAN PRISTUP LITERARNIM I LINGVISTIČKIM ASPEKTIMA MIGRACIJA

***(Migrations: Literary and linguistic aspects, Ivo Fabijanić,
Lidija Štrmelj, Vesna Ukić Košta, Monika Bregović, eds.,
Peter Lang GmbH, 2019.)***

Za publikaciju koju predstavljamo koristimo termin kolektivna monografija, pre no zbornik, namerno, sa ciljem da naglasimo njen naučni i akademski značaj. Radovi u ovoj kolektivnoj monografiji predstavljaju izuzetno značajne doprinose temama kojima se bave: migracijama u književnim i (socio)lingvističkim istraživanjima. Ono što je još važnije, radovi svojim pristupima i metodološkim postupcima kao i dijahronom i sinhronom perspektivom, značajno podržavaju interdisciplinarnu istraživačku paradigmu, kao i savremene pristupe bazirane na kritičkoj analizi, uvažavanju širih socio-kulturnih i političkih tokova i estetskih kriterijuma, značajno se oslanjajući na tekovine postkolonijalnih teorija i savremenih studija interkulture i transkulture.

Monografija o kojoj je ovde reč tematski je podeljena na dva dela - književne i lingvističke aspekte - koji združenim snagama omogućuju čitateljima i čitaocima da dublje proniknu u razumevanje fenomena migracija i reperkusija koje taj fenomen donosi. Migracije, kao društveni fenomen kretanja ljudi iz jednog područja u drugo, koji sa sobom nosi geografske, političke i sociolingvističke promene, bile su, ali i nastavile da budu, deo ljudske svakodnevce, tako da nije nimalo iznenađujuće – šta

više je i poželjno – da dobijaju pažnju u akademskim istraživanjima i publikacijama.

U prvom delu monografije, koji se odnosi na književne aspekte u procesu razumevanja fenomena migracija, autorke i autori povezuju različite regione Evrope i sveta sa Velikom Britanijom. Istorijski potkovani, autorski radovi započinju temom migracije Nemaca početkom 18. veka, nastavljaju migracijama u Irsku iz Hrvatske, pitanjem rodne perspektive i sukoba između tradicije i katoličanstva irske žene, do analize književnog narativa Džona Osborna u kome su u fokusu društveni i politički aspekti izmeštanja (uključujući društvenu klasu i nacionalnu ideologiju), koja je praćena radom o Crnoj Madoni u hronotopu Velike Britanije u posleratnom periodu (50-te godine 20. veka) i razmatra konstrukciju hibridnih identiteta u mešovitim brakovima, ali i afirmaciju pojma *Englishness* kao konstrukta koji podrazumeva mnogo kultura, identiteta i stvarnosti, preispitujući u isto vreme temu purizma identiteta. U nastavku sledi tekst o formiranju škotskog identiteta crnkinje, nastalog pod direktnim i indirektnim uticajem migracionih putanja. Prvi deo monografije upotpunjuju i javna etnografija koja je rezultat umetničkih migracija, tema straha od migranata na evropskom tlu efektno predstavljena kroz analizu *Frankenstajna* Meri Šeli, analiza rodničkih odnosa, etničkih i religijskih sukoba između Istoka i Zapada u subverzivnoj poeziji Amala Kasira, kao i prepoznavanje vrednosti drugog i drugačijeg u filmskom narativu o Amerikancima u Maroku te razmatranje konstrukta zamišljenog povratka iz egzila koji svoje protagoniste ostavlja razočarane i dezorijentisane. Generalno, radovi su veoma detaljni i kritičko-analitički orijentisani tako da čitalačkoj publici sa različitih meridijana nude višestrukost gledanja i tumačenja jasno reflektujući u identitete i ideologije koje živimo i kroz koje tumačimo realnost čiji smo deo.

Drugi deo monografije, posvećen lingvističkim aspektima migracija nudi čitav spektar novih tema, a opet, na neki način, sržno povezanih sa prvim delom. Započinje analizom intertekstualnosti u poznatim romanima iz različitih epoha autorke Virdžinije Vulf i autora Majkla Kaningema uz primenu IT alata za korpusnu obradu teksta. Savremeni pristup analizi teksta, odnosno kompjutersko dobijanje podataka, vodi ka lingvističkim zaključcima. Zatim, sledi poglavlje koje se bavi analizom narativa o migracijama u tekstu Šauna Tana *Dolazak* u kome se kroz tumačenje teksta na efektan način prikazuje kako jezička barijera generiše izolaciju, strah i usamljenost. Ova osećanja su često neizostavni deo svakog migracijskog iskustva, u kom nepoznavanje jezika zemlje dolaska predstavlja razlog za isključenje iz društva i nemogućnost napretka u istom. Potom dolaze tekstovi posvećeni ulozi i statusu engleskog kao globalnog *lingua franca* u savremenom svetu lične i kolektivne, fizičke

i virtualne mobilnosti, i o ulozi engleskog kao *lingua franca* u učenju i nastavi u okviru projekta Erasmus akademske mobilnosti. I u ovom delu monografije pojavljuje se topos povratka domu (*homecoming*), ali iz perspektive kontra-narativa, odnosno alternativnih tumačenja vrednosti i značenja maternjeg i drugih jezika, višejezičnosti, očuvanja i/ili zamene jezika i multikulture koji stoje u direktnoj korelaciji sa konstrukcijom ličnog identiteta migranata, čija su iskustva analizirana kroz ekstenzivne intervjuje, odnosno na osnovu jezičkih biografija i literarnih narativa biografskog karaktera o povratku domu. Teme konstrukcije identiteta, odnosno njegove povezanosti sa maternjim jezikom, očuvanja istog ili zamene tog jezika drugim, jesu pitanja koja ne gube na aktuelnosti uprkos, ili možda baš zahvaljujući, činjenici da je fenomen migracija star koliko i sam ljudski rod.

U nastavku monografije, aktuelizirana su pitanja jezičkih kontakata na dijahronijskom planu koja se obrađuju u radu o semantičkim adaptacijama turcizama u jednom hrvatskom dijalektu, dok se preposlednje poglavlje monografije bavi eksternim, sociolingvističkim faktorima jezičke promene, odnosno promene pod kontaktom u kojem migracije igraju ključnu ulogu. Ovaj rad obrazlaže i značaj uvođenja štampanog teksta krajem Srednjeg veka u proces inovacija u razvoju hrvatskog jezika. I konačno, poslednje poglavlje ovog dela monografije nudi uvid u savremene pristupe morfo-sintaksičkoj jezičkoj analizi i pokazuje da je i za teorijsku sintaksičku analizu neophodno u obzir uzeti momente kontakta u procesu formiranja akronima, a ne samo lingvističke faktore, poput jezičke ekonomije.

Svojom interdisciplinarnošću monografija poziva na razmišljanje i otvara nova pitanja, imajući u vidu različite uglove razmatranja i pogleda na ovu važnu i aktuelnu tematiku. Autorke i autori su svojim radovima upotpunili izučavanje fenomena migracija, koji prati ljudski rod od njegovog nastanka do danas. Jedna od neizostavnih podtema kada su u pitanju migracije, a koja se prožima kroz tekstove ove monografije, zasigurno jeste tema identiteta: reč je o identitetu onih koji dolaze u novu zemlju sa svojom kulturom i jezikom, ali i onih čiji se dotadašnji život menja budući da se prilagođava novoj i izmenjenoj stvarnosti u kojoj bi trebalo da je imperativ suživot sa pridošlim, obično drugim i drugačijim. Kada se tome dodaju aspekti religije, nacionalizma, ostataka kolonijalizma, purizma, odnosno ideje „čistog identiteta“ i jezičkih kontakata, potvrđuje se kompleksnost definisanja pojma *identitet*, naročito u njegovoj povezanosti sa migracijama.

Na osnovu svega predstavljenog, sa velikim zadovoljstvom zaključujemo da kolektivna monografija *MIGRATIONS: Literary and linguistic aspects* grupe urednika Ive Fabijanića, Ljilje Štrmelj, Vesne Ukić Košta i Monike Bregović nudi izuzetno

značajan doprinos savremenim interdisciplinarnim književno-teorijskim, sociolingvističkim, antropološkim i primenjenolingvističkim istraživanjima. Svoju čitalačku publiku ova će monografija naći ne samo u regionu već i na široj akademskoj sceni. Sigurne smo da će taj sveobuhvatni pristup koji donosi ova publikacija doprineti novim idejama.

Adresa autorica
Authors' address

Jelena Filipović
Univerzitet u Beogradu
Filološki fakultet
jelenafbgd@gmail.com

Ivana Ustamujić
Koledž ujedinjenog svijeta u Mostaru
ivana.boskovic@uwcmostar.ba

UPUTSTVO ZA AUTORE

DHS – *Društvene i humanističke studije* časopis je Filozofskog fakulteta Univerziteta u Tuzli. U časopisu se objavljuju radovi iz društvenih i humanističkih nauka. Radovi mogu imati do 30.000 znakova, bez bjelina. Objavljuju se samo ranije neobjavljeni radovi koji dobiju dvije pozitivne recenzije. Radovi se kategoriziraju. Časopis nije u mogućnosti isplaćivati autorske honorare pa se samim slanjem rada u časopis autori odriču autorskog honorara, a ujedno daju saglasnost za objavljivanje sažetka ili cijeloga svoga rada na internet stranici časopisa i u bazama podataka u koje će časopis biti uključen. Časopis izlazi dvaput godišnje i besplatan je.

Radove treba slati e-mailom na: nir.ff@untz.ba.

Radovi se šalju u standardnom formatu A4 (Times New Roman, veličina slova 12, prored 1,5). Bilješke treba da budu na dnu stranice. Rukopis treba urediti i numerirati na sljedeći način:

0. stranica: i e-mail autora, a za autore bez zaposlenja samo mjesto stanovanja i e-mail;

1. stranica: naslov, podnaslov, ključne riječi i sažetak na jeziku kojim je rad pisan (odnosi se na rasprave i članke);

2. stranica i dalje: glavni dio teksta.

Ako je tekst pisan na bosanskom jeziku, na kraju teksta treba dodati naslov teksta i sažetak na engleskom jeziku. Ako je tekst pisan na engleskom jeziku, na kraju teksta treba dodati naslov teksta i sažetak na bosanskom jeziku.

Popis izvora i literature počinje na novoj stranici.

Na kraju rada treba dodati sve posebne dijelove koji nisu mogli biti uvršteni u tekst (crteži, tablice, slike i sl.).

Ako se u radu numeriraju odjeljci, treba nastojati da se koriste najviše tri nivoa. Nivoje treba označavati arapskim brojevima (1. / 1.1. / 1.1.1.) i za različite nivoje treba upotrebljavati različite tipove slova:

1. Masnim slovima (Times New Roman)

1.1. Broj masnim slovima, a naslov masnim kosim slovima (Times New Roman)

1.1.1. Broj običnim slovima, a naslov kurzivom (Times New Roman)

Prije novog odjeljka s naslovom treba ostaviti dva prazna retka, a između naslova i odjeljka po jedan prazan redak.

Podaci o autoru citiranog teksta pišu se u zagradama a sastoje se od prezimena autora i godine objavljivanja rada, te broja stranice nakon dvotačke i bjeline, npr.: (Matthews 1982: 23). Ako broj stranice nije značajan, navodi se samo prezime autora i godina objavljivanja rada (Matthews 1982).

Kraći citati počinju i završavaju se navodnicima, a duži citati oblikuju se kao poseban odjeljak – odvajaju se praznim redom od prethodnog dijela teksta, pišu se uvučeno, bez navodnika, kurzivom i veličinom slova 10.

Kad se u radu navode primjeri koji se normalno ne uklapaju u rečenicu, oni se označavaju arapskim brojkama u zagradama i odvajaju od glavnog teksta praznim redom.

Ako je primjere potrebno grupirati, oni se mogu označavati brojkom i malim slovima, npr.: (1), (1a), (1b), (1c) itd.

Na posebnoj stranici na kraju teksta navodi se naslov **Literatura** a ispod naslova navodi se korišćena literatura

Bibliografske jedinice navode se abecednim redom prema prezimenima autora. Svaka bibliografska jedinica piše se u zasebnom odjeljku a drugi i svaki naredni red je uvučen. Između bibliografskih jedinica nema praznih redova. Radovi istog autora redaju se hronološki – od ranijih radova prema novijim. Ako autor ima više radova objavljenih u jednoj godini, oni se obilježavaju malim slovima, npr.: 2010a, 2010b, 2010c itd.

Ako se u radu navodi više od jednog članka iz iste knjige, onda tu knjigu treba navesti kao posebnu bibliografsku jedinicu pod imenom urednika, pa u jedinicima za pojedine članke uputiti na cijelu knjigu.

Imena autora u bibliografskim jedinicama treba pisati u cijelosti.

Svaka bibliografska jedinica treba biti napisana tako da ima sve sljedeće elemente, redoslijed i interpunkciju:

- prezime prvog autora, ime, ime i prezime drugih autora (odvojeni zarezom od drugih imena i prezimena);
- godina objavljivanja napisana u zagradi nakon koje slijedi zarez;
- naslov i podnaslov rada, između kojih se stavlja dvotačka;
- uz članke u časopisima navodi se ime časopisa, godište i broj, zatim zarez i nakon zareza brojevi stranica početka i kraja članka;
- uz članke u knjigama navodi se prezime i ime urednika, nakon zareza skraćena ur., potom naslov knjige iza koga slijedi zarez i nakon zareza broj stranica početka i kraja članka;

- uz knjige i monografije po potrebi se navodi izdanje, niz te broj u nizu (po potrebi), izdavač, mjesto izdavanja;
- ako neka publikacija ima dva ili više izdavača, onda se između podataka o izdavačima stavlja pravopisni znak tačka-zarez;
- naslove knjiga i nazive časopisa treba pisati kurzivom;
- naslove članaka iz časopisa ili zbornika treba obilježavati navodnim znacima.

Primjeri:

Škaljić, Abdulah (1989), *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, 6. izdanje, Svjetlost, Sarajevo

O'Grady, William, Michael Dobrovolsky, Mark Aronoff (1993), *Contemporary Linguistics: An Introduction*, Second Edition, St. Martin's Press, New York

Tošović, Branko, Arno Wonisch, ur. (2009), *Bošnjački pogledi na odnose između bosanskog, hrvatskog i srpskog jezika*, Institut für Slawistik der Karl-Franzens-Universität Graz, Graz; Institut za jezik Sarajevo, Sarajevo

Šator, Muhamed (2008), "Jezička politika u vrijeme Austro-Ugarske", *Bosanski jezik* 5, 103–131.

Vajzović, Hanka (2005), "Alhamijado književnost", u: Svein Monnesland, ur., *Jezik u Bosni i Hercegovini*, 175–215, Institut za jezik u Sarajevu, Sarajevo; Institut za istočnoevropske i orijentalne studije, Oslo

chs

društvene i humanističke studije

ISSN 2490-3604

